

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZTIZENHARMADIK KÖTET

(617., 618., 619. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1929

TARTALOM.

DCXVII. SZÁM.

	Lap
RUDOLF TRÓNÖRÖKÖS. — Angyal Dávidtól	1
IRODALMUNK NEMZETI JELLEME. — Császár Elemértől	25
SHAKESPEARE MŰHELYÉBŐL. — Sebestyén Károlytól	41
SZINYEI MERSE PÁL POLITIKAI IDEÁLJAI. — Jeszenszky Sándortól	60
A SZÍNJÁTSZÁS ESZTÉTIKÁJÁNAK VÁZLATA. (I.) — Németh Antaltól	75
BLACKWELL ANDRÁS JÓZSEF ANGOL ÜGYNÖK MAGYARORSZÁGI KÜLDETÉSEI. 1843—1848. (II.) — Horváth Jenőtol	102
CARL SPITTELER: OLYMPOSZI TAVASZ-A. — Költemény, német- ből — Kállay Miklóstól	116
SZEMLE: 1. <i>Rákosi Jenő</i> . — Berzeviczy Alberttol.	
2. <i>Képzőművészet</i> . — Ybl Ervintól	141
IRODALOM: 1. <i>Concha Győző összegyűjtött dolgozatai</i> . — Ereky Istvántól.	
2. <i>Egy önéletrajzi regény</i> . — (Komáromi János: <i>Régi ház az országútnál</i>) — —s.-tól	153

DCXVIII. SZÁM.

GRÓF TELEKI LÁSZLÓ KATASZTRÓFÁJA. — Berzeviczy Alberttol	161
GYÖRGY ENDRE EMLÉKEZETE. — Bernát Istvántól	180
MONTI EZREDES ÉS AZ OLASZ LÉGIÓ SZEREPE A MAGYAR SZA- BADSÁGHARCBA. — Hory Etelkától	214
CSONKA-MAGYARORSZÁG ELLENSÉGES MEGSZÁLLÁSA ÉS KUL- TURÁLIS KÁRAINK. — Olay Ferenctól	234
SZÁSZ KÁROLY. — Voinovich Gézátol	244
BLACKWELL ANDRÁS JÓZSEF ANGOL ÜGYNÖK MAGYARORSZÁGI KÜLDETÉSEI. 1843—1848. (III.) — Horváth Jenőtol	254
A SZÍNJÁTSZÁS ESZTÉTIKÁJÁNAK VÁZLATA. (II.) — Németh Antaltól	281

	Lap
A NIDA-PARTI LEGÉNYEK. — Elbeszélés. — Komáromi Jánostól	306
GYALOGJÁRÓ EMBER ÉNEKE. — Költemény. — Sik Sándortól	313
IRODALOM: 1. <i>Két évtized lírai termése.</i> — (Lampérth Géza: <i>Csendes ünnep.</i>) — r. r.-tól.	
2. <i>Az elszakított területek magyar irodalmi almanachja.</i> — (Reinel János: <i>Új Auróra.</i>) — —s.-tól	317

DCXIX. SZÁM.

A KÉT EÖTVÖS. — Berzeviczy Alberttől	321
A KISEBBSÉGI KÉRDÉS. — Lukács Györgytől	331
ÍRÓ ÉS KÖZÖNSÉG. — Surányi Miklóstól	344
CSEHSZLOVÁKIÁBA IRÁNYULÓ MEZŐGAZDASÁGI KIVITELÜNK JELENTŐSÉGE. — Ifj. Mágocsy-Dietz Sándortól	348
HÓMAN ÉS SZEKFÚ MAGYAR TÖRTÉNETE. — Török Páltól	377
A KARTELEK TÖRVÉNYES SZABÁLYOZÁSÁRÓL. — Márkus Györgytől	420
TÖRTÉNETÍRÁS ÉS TÖRTÉNETFILOZÓFIA. (I.) — Marót Károlytól	449
KÖLTEMENYEK: — <i>Őszi faültetés.</i> — <i>Tavasza a télben.</i> — <i>Az élet országútján.</i> — Vargha Gyulától	463
SZEMLE: 1. <i>Egységes magyar irodalom.</i> — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>Három opera-bemutató.</i> — Papp Viktortól	466
IRODALOM: 1. <i>Proust kultusza.</i> — Elek Oszkártól.	
2. <i>Egy új írói életrajz.</i> — (Farkas Gyula: <i>Mécs László.</i>) — r. r.-tól	473

RUDOLF TRÓNÖRÖKÖS.

Negyven éve múlt január 30-án, hogy egy szörnyű hír száguldott végig fővárosunkon ugyanakkor, amikor a véderővita miatt a politikai izgatottság egyre fokozódott. A trónörökös — mondotta a hír — hirtelen meghalt Bécs mellett, mayerlingi vadászkastélyában. Nemsokára, 1889 február 1-én, hivatalosan is megvallották, hogy a harmincéves főherceg, a nagy monarchia trónjának örököse, agyonlőtte magát. Kitudódott azután, hogy nem egyedül ment a halálba, hanem, mint egy külvárosi tragédia hőse, megölte fiatal kedvesét, báró Wecsera Máriát, mielőtt a pisztolyt a maga fejének szegezte.

Mind ez oly váratlan, oly hallatlan s oly titokzatos volt, hogy Európaszerte csak úgy, mint nálunk, kíváncsian találgatták a kettős öngyilkosság okait és körülményeit. Komoly írók igyekeztek ugyan megcáfolni a szomorú eseménynek félig romantikus, félig rémregénybe illő magyarázatait, de a mythos élete erősebb a történeti kritika hatásánál, kivált ha a történeti kritikát a források elégtelensége is gyengíti. Most azonban báró Mitis Oszkár, a bécsi állami levéltár volt igazgatója, közzétette Rudolf főherceg teljes életrajzát.¹ Felhasználta az egész nagy nyomtatott anyagot, még ha magyar, cseh vagy román nyelven jelent is meg, s azonkívül fontos levéltári közleményekkel gyarapította ismereteinket.

Lélektani érzékét, szigorú történeti kritikáját, előkelő írói hangját csak dicséret illeti s elnézhetjük neki, ha a magyar politikáról nem beszél mindig a mi ízlésünk szerint.

¹ Oskar Freiherr von Mitis : *Das Leben des Kronprinzen Rudolf mit Briefen u. Schriften aus dessen Nachlass.* Im Insel-Verlag zu Leipzig. 1928.

Könyvéből kivehető, hogy a Rudolfra vonatkozó iratok egy-része eltűnt, vagy még hozzá nem férhető. De amit Mitis kikutatott, az a lényegbe vág; bátran indulhatunk elbeszélése után. Nekünk csak az a feladat jutott, hogy néhány vonás módosításával szűkebb keretekbe foglaljuk a Mitis által nagy méreteken festett történeti arcképet.

I.

Rudolf trónörökös élénk szellemét, jelentékeny értelmiségét, sőt írói tehetségét is méltán dicsérték azok, akik érintkeztek vele vagy megfigyelték munkásságát. Útirajzaiban, jobban mondva vadászati kirándulásainak leírásaiban, a tájakat, a népszokásokat itthon s a külföldön, a maga élményeit, az emberi élet tarkaságait vonzóan írja le. Nagyon szerette a Keletet, a «szent, az aranyos, a színekben pompázó Keletet.»¹ de még jobban szerette szülőföldje erdeit. «Az erdő — írja von der Planitz — volt a trónörökös életeleme. Az erdő nélkül nem élhetett; odavonzódott mindig zöld varázsába. És ebbe a varázsba fonódva, hagyta el az életet.»² Úgy szerette az erdőt, mint költői lelkű anyja a tengert. «A tenger — mondotta Erzsébet királyné kísérőjének, a hajófedélzeten sétálva — mindig kíván engem. Tudom, hogy hozzátartozom. Ha kiérünk a tengerre, egy székhez köttetem magamat, mint Odysseus, mert a hullámok csábítanak.»³ Rudolfot is ily végzetes erővel vonzotta az erdő. A «bécsi erdő» leírásában «zöld tengernek» nevezi Bécs környékét.⁴ Ennek a tengernek rejtelmei őt is csábították, a nélkül, hogy odysseusi erővel védeni bírta volna magát. Vadászó szenvedélye is vonzotta az erdőbe, vagy a hegyek és ingoványok közé. Mértéktelenül sokat vadászott. Szemére is hányták, hogy ezt a mulatságot szinte életcélnak fogja fel.⁵ De őt állat-

¹ *Orientreise*, 332. l.

² Ernst Edler von Planitz: *Die volle Wahrheit über den Tod des Krpr. Rudolf*. 54. Auflage. Bd. II. 463.

³ Tschudi: *Kaiserin Elisabeth*. 167. l.

⁴ *Oszták-Magyar Monarchia*. (Bécsi erdő, Wienerwald.)

⁵ Plener: *Erinnerungen II*. 127.

tani, különösen ornitológiai érdeklődése is hajszolta az örökös vadászásra. Ha egy állatfajtából már elegendő példányokat ejtett el, abbahagyta e fajtának üldözését, mert úgy-mond: «kár volna a hasztalan gyilkolás.»¹ A szakkörök nagyra-becsülték a trónörökös ornitológiai tudományát. Egyes leírásait Brehm Alfréd is átvette az *Állatok életébe*,² ami bizonyára jól esett a trónörökösnek, mert szerette és nagyra-becsülte Brehmet. «Megvan az a különös talentuma, — írja róla — hogy a természet jelenségeit és a maga megfigyeléseit csodálatosan tudja vázolni és másoknak érthetővé tenni.»³ Jól érezte magát a tudósok társaságában, sokszor jobban, mint a főrangúak körében. Élete vége felé, gráci látogatása alkalmával, fáradt arca felderült, mikor a tudósok csoportja állt előtte.⁴ Ennek a vonzalomnak is része van abban, hogy megindította az *Osztrák-Magyar Monarchia* című gyűjteményes munkát. Igen sokat várt e munkától, hiszen azt hitte, hogy általa birodalmi hazafiságra nevelheti országainak soknyelvű népeit.⁵ Az etnográfiai sajátosságoknak, a monarchia faunája és tájai leírásának összegyűjtése is ingerelte érdeklődését. És a munka szervezése által egy kis írói köztársaságot kormányozhatott, amiben nagy öröme telt, mert, mint Wekerle Sándor írta, a trónörökös a «szellemeken szeretett uralkodni».⁶ Hódolatát az újkori szellemi élet és haladás iránt szép beszédekben is kifejezte ünnepélyes alkalmakkor. 1883-ban a bécsi villamossági kiállítás megnyitása-kor elmondott beszédének ez a fordulata: «a világosság tengere sugározzék ki e városból», szállóigévé lett. Amint hogy sokszor idézték a közegészségügyi kiállításon mondott beszédéből e gondolatot: «Az állam és társadalom legbecse-sebb tőkéje az emberélet.»⁷

¹ *Jagden und Beobachtungen* 638.

² Jókai: *Emlékbeszéd Rudolf trónörökösről.* (Magyar Könyvtár 10. 1.)

³ Rudolf fhg.: *Tizenöt nap a Dunán.* 125.

⁴ Gräfin Edith Salburg: *Erinnerungen einer Respectlosen I.* 140. 1.

⁵ L. A munka Bevezetését és Arneth: *Erinnerungen II.* 242.

⁶ Idézi v. d. Planitz id. m. I. 90. 1.

⁷ L. Szepe: *Kronprinz Rudolf, Politische Briefe.* Wien 1922. 54. és Jókai id. h. 17. 1.

A társadalom és állam sorsa, az akkor igen divatos spiritizmus leleplezése rendkívül érdekelték. Titkos munkatársa volt egy bécsi demokratikus napilapnak, a *Neues Wiener Tagblatt*nak. E lap számára híreket adott át, vezércikkeket és másnemű közleményeket írt. Valójában jeles hírlapíró volt, mert sokfélélt tudott, nagy hévvel és igen ügyesen írt. Alkalmazkodott a bécsi hírlapírás különleges stílusához, melynek az a jellemző kelléke, hogy a tárcaírónak belletrisztikus modorát a vezércikkírónak is lehetően követnie kell, még ha tárgyának természete ellenkezik is ezzel a modorral.

Lehetséges azonban, hogy a bécsi hírlap szerkesztője átdolgozta ily irányban fenséges munkatársa cikkeit. Egészen hamisítatlanul került ki a trónörökös tolla alól I. Vilmos német császárnak 1885-ben írt jellemrajza. Ez a nekrológnak szánt jellemrajz irodalmi formája és élelméljű lélektani megfigyelése miatt kis remekműnek volna nevezhető, ha a Hohenzollernek ellen érzett ellenszenv nem rontaná meg a munka hatását. Politikai jelentéseit és iratait általában érdekessé teszi a társadalmi viszonyok és az emberi sajátságok iránt korán kifejlődött kritikai érzéke. A trónörökös hadtörténettel is foglalkozott. Kisebb, nagyobb politikai memorandumokat szerkesztett és Menger Károlylyal, az osztrák nemzetgazdasági iskola megalapítójával együtt röpiratot írt az osztrák arisztokráciáról. Politikai küldetéseit a Keleten vagy Berlinben diplomáciai tapintattal és sikerrel teljesítette.¹

II.

Munkálkodásának ez átnézetéből azt kellene következtetnünk, hogy Rudolf trónörökös meglett korától haláláig ép lélekkel és viruló szellemi erővel igyekezett kötelességeit teljesíteni. S mégis, ha megfigyeljük eszméi hullámlását s érzéseinek csapongását aránylag egészséges korában, már ekkor is észrevehetjük viselkedésén a lelki zavarnak némi

¹ Mindezekre nézve Mitis alaposan tájékoztat könyvének szövegében és függelékében. Hozzá kell még vennünk Szeps id. kiadványát.

tüneteit. Azon nem csodálkozhatunk, hogy a mohón tanulni vágyó trónörökös tizenötéves korában felveti az emberi rendeltetésnek legnagyobb kérdéseit és azokra határozott válaszokat ad. De az mégis feltűnő, hogy a Habsburgok fiatal utódjának felfogása a vallásról, a történetről s a társadalomról oly radikális, mint akár egy tizennyolcadik századbeli enciklopédistáé. Mintha egy minden tradíció nélküli családból származott volna. Bizonyos mértékig hatottak reá Menger Károly és Brehm tanításai, de ezek már felszántott talajba hintették a magot, mint Mitis megjegyzi. Mitis hajlandó azt hinni, hogy Rudolf radikalizmusa anyai örökség. Igaz is, hogy Erzsébet királyné nem tartozott a hagyományok feltétlen tisztelői közé. Rajongó Heine-kultusza tulajdonkép tiltakozásnak látszik mindenféle udvari értelemben vett konzervatív érzés ellen. De a királyné mégis katolikus maradt, Máriához jámbor lelkű versben is könyörgött.¹ Rudolf azonban egészen nyíltan gúnyolta a vallást s a katolikus papságot, kivált amióta David Friedrich Strauss-nak *A régi és az új hit* című könyvéből azt tanulta, hogy a művelt emberre nézve a keresztény hit, úgy amint azt az egyház tanítja, lehetetlenség. Még nem volt húsz éves, amikor Straussnak akkor sokat olvasott és vitatott könyve mély hatást tett reá, noha kételkedünk abban, hogy Strauss elvontabb fejtegetéseit vagy esztétikai elemzéseit igazi figyelemmel kísérte volna.² Mindamellet Strauss megerősítette őt abban a gondolatában, hogy a «régi keresztény-vallásos világtól» el kell szakadnia. Megnyugvást azonban nem talált ebben az elszakadásban, egy szavahihető bizalmasának értesítése szerint «minden felvilágosultsága és darwinizmusa mellett is jó katolikus maradt». Tehát az elszakadás a hagyományoktól mégsem volt oly tökéletes, mint azt a trónörökös magával és ismerőseivel el akarta hitetni. Nem bírta felépíteni lelkében azt az új erkölcsi és esztétikai

¹ Tschudi 135—139. II. Rudolf ifjúkori felfogásáról Mitis 21. l. és kk. Erzsébet Heine-kultuszáról l. Borgese: *Die Tragödie von Mayerling*. 26. l.

² Ed. von Wertheimer: *Erzh. Rudolf u. F. Bismarck. Archiv f. Politik u. Geschichte*. 1925. IV. 352. l. Mitis id. k. 254. és kk.

világot, melyet Strauss a régi helyébe akart állítani. Kereste a megnyugvást panteisztikus érzésekben s néha ősei hitében.¹ Gyökértelenné vált lelke nyugtalanul bolyongott az űrben; a meleg fészket, ahol megpihenhetett volna, többé nem bírta megtalálni. Radikalizmusának másik ága, a társadalmi és politikai sem volt oly erős gyökerű, mint aminőnek a külszín mutatta. Rudolf magát demokrata érzelműnek vallotta. Már említett röpiratában korholta az osztrák arisztokráciát léha életmódja miatt, különösen gyűlölte a gőgös cseh arisztokratákat. Örült, ha a *Wiener Tagblatt*-ban megálázhatta őket valamely gyöngeségük, vagy vétkök ki-pellengérezése által. Ellenben egyszerű s hozzá még nem is indogermán származású hírlapírókkal örömet és igen meghittén érintkezett. Sőt megvolt az a demokratikus gyöngesége is, hogy szerette nevét emlegettetni a hírlapokban.² Nem volt-e tehát igazi demokrata? Azt hisszük, hogy körülbelül olyan volt, mint aminőnek II. Józsefet festi egy elterjedt adoma. A császár előtt valaki megjegyezte, hogy a Felség nagyon szereti az alacsonyrangúak társaságát. A császár erre így válaszolt: «Ha meg akarnék elégedni a velem egyenlőrangúak társaságával, életemet a kapucinusok sírboltjában kellene eltöltenem.» A cézári önérzet jobban szereti a plebejusok föltétlen hódolatát, mint a nagy dinaszták önérzetét. Madách Úristenével mondogatja: Csak hódolat illet meg, nem bírálat. Az arisztokratikus büszkeségből kiérzi a bírálat hajlamát és szereti ezt a büszkeséget megáláztatni a plebejus által, kit a fejedelmi leereszkedés mondhatatlanul boldoggá tesz. Erzsébet királyné is szeretett alacsonyrangúakkal érintkezni, noha neki a királyokat is lenéző és az embereket mélyen megvető Achilles volt az ideálja. Rudolf önérzete nem volt ily epikai méretű, sőt jobb óráiban igazán örült a szellemi kiválóságok társaságá-

¹ Mitis 101. és *Der Untergang des Kronprinzen Rudolf*. Wien. Buchladen der Stunde. 1923. 35. l. A *Denkschrift*, melyet a Stunde e könyvben közöl, eredetileg a berlini *Börsen Courier*-ban jelent meg már 1889-ben. Mitis valószínűnek hiszi, hogy azt gróf Latour írta. A *Denkschrift* tehát jelentékeny forrás.

² Szeps: *Kronprinz Rudolf, Politische Briefe*.

nak. de baráti modora néhány ügyes zsurnaliszta iránt csak visszás módon jellemzi túlszigázott önérzetét, noha látszatra demokratának tünteti fel.¹ Ez csak társadalmi felfogására vonatkozik.

Politikai tekintetben liberalizmusa következetesebb. Elméletileg meg volt győződve a liberális eszmék államot fejlesztő és népeket boldogító erejéről. Sokféle pótlásra szoruló államtudományi tanulmányaiból, tanárainak előadásából s a kor irányából merítette ezt a hitét, melyet fantázia nélküli racionalizmusa megvédelmezett különféle kísértés ellen. Csak egy kísértés ellen nem. Autokrata természete ellenkezett elveivel. Igen nagyra becsülte a parlamentarizmust, de nagyon idegessé tette, ha a parlament a monarchia hatalma terjeszkedésének gondolatát, vagy éppen a hadsereg viselkedését bírálta. Élesen elítélte 1878-ban a Bosznia okkupációja ellen küzdő magyar ellenzéket. Szerette volna akkor Magyarországgal a hadsereg hatalmát éreztetni. Haragja még jobban felforrt, mikor 1886-ban Tisza Kálmán, akit liberalizmusa miatt sokszor dicsért, a Hentzi sírját koszorúzó Janski tábornok ellen hevesen kikelt a parlament ülésén. A trónörökös felszólította akkor Albrecht főherceget, hogy a hadsereg élén nyilvános elégtételt követeljen. Jellemző, hogy a parlamentarizmusért hevülő trónörököst Albrecht főhercegnek kellett csillapítania.² Rudolf főherceg tulajdonkép a felvilágosult abszolutizmus rendszerét szerette volna valahogyan egyesíteni a parlamentáris kormányformával. Indulatai és azokkal egybe nem forrott elméletei ki nem bonyolítható ellentétek elé állították. A liberalizmus és konzervativizmus ellentétének a kelleszténél nagyobb jelentőséget tulajdonított a monarchia jövőjére nézve. A monarchiát alkotó nemzetek össze nem egyező törekvéseit eleintén kevésbé vette tekintetbe. Huszonhárom éves korában még azt hitte, hogy a nemzeti érzés visszafejlés az ősi barbárság

¹ Plener mondja Rudolfról: Er hatte wie alle Erzherzöge das Gefühl seiner eximierten Stellung (*Erinnerungen* II. 127.) Erzsébet-ről l. Gottfried Böhm: *Ludwig II.* 1924. 421. l. A József adomát l. *Mémoires de la Baronne D'Oberkirch.* II. 1854. 81. l.

² Mitis 87., 352. ll. és Borgese id. m. 32. l.

felé és hogy a kozmopolitizmus lesz a jövő fejlődés iránya.¹ Ekkor még igen mélyen volt elmerülve a XVIII. században. Nemsokára a politikai harcok szemlélete s hajlama a fajok jellemének vizsgálata iránt át-áttörték kozmopolitizmusát és igyekezett általánosító liberálizmusát a nemzeti szenvedélyek politikai értékének megbecsülésével összekapcsolni. Ez igyekezetében a jelszavakhoz való ragaszkodása által következetesnek s objektívnek látszik, de mégis inkább szubjektivitása magyarázza meg rokonszenvének és ellenszenvének változásait. Önállóságának első éveiben lelkesedik a csehekért, hiszen őt oly nagyon szerette ott Csehországban mindenki, nemzeti különbség nélkül, a főnemességtől a munkásig. Megfogadja, hogy hű barátja és szószólója lesz a szép országnak.²

De csakhamar különbséget kell tennie a cseh főurak és a cseh liberálisok közt. Azokat gőgös viseletük miatt meggyűlöli, ezekről elméleti elfogultságában felteszi, hogy egykor a konzervatív főurak ellen fordulnak s a német liberálisokkal egyesíthetők lesznek a nagy osztrák eszme szolgálatában. De már 1884-ben igen hűvösen beszél a csehekről általában s gúnyosan jegyzi meg róluk, hogy bőségesen kihasználják a politikai helyzetet. Ekkor már gróf Taaffe ellen érzett gyűlölete is elidegeníti a csehektől. Pedig gróf Taaffe ki akarja egyenlíteni a cseh-német ellentétet osztrák érdekekben csakúgy, mint Rudolf, azonban antiliberális irányban s hozzá még vérig sérti urának fiát azáltal, hogy nem akarja beavatni politikája titkaiba.³

Rudolf oly nagy veszedelemnek tekinti Taaffe kormányzatát, hogy szeretné, ha Tisza Kálmán, a hatalmas magyar miniszterelnök, beavatkozván Ausztria belügyeibe, megszabadítaná a császárságot gróf Taaffe kormányától, mert hiszen a decentralizált és szlávizált Ausztria Magyarország

¹ Szeps 14. l.

² Mitis 259. l.

³ Mitis 54., 276. ll. Plener: *Erinnerungen* (II. 370) írja: «Taaffe ihn von jeder Mitteilung über innere Politik fernhielt.» Ez a mellékesen odavetett megjegyzés lényegesnek vehető.

veszedelmét jelenti.¹ A magyarság szeretetére már anyja buzdította. Erzsébet királyné állandóan magyarul levelezett fiával. Rónay Jácint, a kiváló bencés tanár, tanította Rudolfot a magyar történetre Horváth Mihály nemzeti és liberális szellemében.² Rudolf ragaszkodni akart nevelése e hagyományához. Oly jó magyarnak ismerték, hogy Tisza Kálmán 1882 nyarán szerette volna magyar királlyá koronáztatni. Nem szólhatunk elég határozottan e tervről, mert idevonatkozó adataink igen hézagosak. Valószínűnek látszik, hogy Tisza gróf Taaffenak a föderalizmusra hajló irányával szemben szilárdítani akarta a dualizmus jövőjét Rudolf koronáztatása által. Közjogi akadály a nem volt a tervnek, hiszen, hogy a régiebb példákat mellőzzük, V. Ferdinándot is apja életében koronázták meg. Rudolfnak a terv nagyon tetszett, de Albrecht főherceg figyelmeztette, hogy ne siessen a koronáztatással, mert jöhet idő, amikor a magyar koronázó eskü mint szörnyű tilalom meredne reá a szükséges államcsíny útján. Rudolf megdöbbsent azon, hogy a főherceg ily eshetőségekre gondol. A koronázó terv csakhamar letűnt a felszínről, alighanem a király kézlegyintése miatt.³ De Tisza csalódott, ha azt hitte, hogy Rudolf biztos támasza volna a magyar államiságnak. Maga Rudolf is csalódott önmagában, midőn a magyarok számára feleslegesen Rezsőre magyarosítván nevét, magát jó magyarnak hitte. Rudolf igen nagyra becsülte a magyar államférfiak politikai művészetét, különösen gróf Andrássy Gyuláét, bámulta Budapestnek és a magyar államnak fellendülését 1867 óta. Óhajtott volna, hogy minél több igazi magyar alattvalón uralkodhatnék az osztrák ház feje. De a magyar viszonyokat, bár nem egészen igazságtalanul, mégis szeretetlenül bírálta. Igen is nagy szigorral ítéli el a magyar nemzetiségi politikát, a magyar köz-

¹ Mitis 277—278. II.

² L. Eckhardt Ferenc cikkét Rudolf neveltetéséről *Napkelet* 1925. Megjegyezzük, hogy az a Spatz néni, akit Rudolf leveleiben említ, nem volt zürichi intézettulajdonos. Spatznak hívták családi körben Erzsébet királyné húgát, gróf Trani nejét, Mathildát. (Marie v. Redwitz: *Hofchronik*, München 1924. 19. I.)

³ Mitis 270.

igazgatást s a törököt nagyon is hasonlóknak mondja, a magyar közép- és felsőoktatást félművelt tanárok szédelgésének és humbugjának jellemzi. Mindez azt mutatja, hogy a magyarságot a nagyvosztrák párt liberális tagjainak, különösen e tagok írói vagy tudós csoportjának szemüvegén át nézte. A dualizmust is csak átmeneti formának tekintette. Ha majd Oroszország leveretése után — így hüvelyezte politikai álmait — az összes románok egyesültek Ausztria kormánya alatt, a monarchia belső szerkezetének át kell alakulnia. Ez az átalakulás csakis a magyarok rovására mehetett volna végbe. Ilyen fölszínes és zilált volt a trónörökös magyar érzése.¹

Érzéseinek és politikai eszméinek e jellemvonásai leginkább külpolitikai terveiből ötlenek szemünkbe. Külpolitikájának alap gondolata az volt, hogy a monarchia számos belső gyengeségéből csak nagy missziója teljesítése által gyógyulhat ki. A Nyugat műveltségét kell a Keleten elterjeszteni. Világosabban szólva, Ausztriának le kell vernie Oroszországot, azután a románokat, szerbeket, albánokat, bolgárokat foglalások vagy katonai konvenciók által hatalmi körébe vonva, ki kell terjeszteni uralmát Konstantinápolyig. A nagy munkát koszorúznia kell azzal, hogy a lekötelezendő görögöknek átadja Bizáncot. E tervnek első fokát, Oroszország leveretését, csak Németország segítségével érheti el a monarchia. Ezt jól tudta a trónörökös és Andrássy tanítványa lévén, nem akart lemondani a német szövetségről. De szívéből gyűlölte a porosz hegemonia alatt egyesült Németországot. Alig nyolcévős korában érte meg Königgrätzet és azóta nem bírta elfelejteni, hogy a Hohenzollernek felülkerekedtek a Habsburgokon és Wittelsbachokon. Tulajdonképpen jobban szeretett volna Franciaországgal szövetkezni. A köztársaságot a monarchiánál észszerűbb kormányformának tekintette s a franciákat, akik a guillotine áldozatai árán terjesztették Európában a szabadságot, majdnem úgy szerette, mint ahogy a poroszokat gyűlölte. De mivel úgy látta, hogy imperátori ideáljait csakis az útált porosz szuronyok

¹ Mitis 341. és kk.

által érheti el, Bismarck előtt annyira fékezte indulatait, hogy a nagy kancellár igen meg volt elégedve a fiatal trónörökös érettségével. Mindamellett Rudolf váltig azt hajtogatta, hogy Németországnak nagyobb szüksége van a monarchia szövetségére, semmint a monarchiának Németországra.

Bármennyire túrtöztette is magát Bismarck előtt, a politika nagy mesterének beszédeit füle mellett bocsátotta el. Neki ugyan hiába fejtegette Bismarck, hogy a preventív háború vétkes és veszélyes gondolat, hogy Németországnak nincs szüksége a háborúra s hogy az esetleges francia-orosz támadás ellen a központi hatalmak csak úgy védekezhetnek kellően, ha Anglia és Olaszország semlegességére nyugodtan számíthatnak. Rudolf mégis minduntalan preventív háborút sürgetett. Meg akarta rohanni Olaszországot, de különösen az orosz háborút követelte, noha a monarchia egész szerkezetét roskatagnak látta és az osztrák-magyar hadsereg harcképességét oly kevésre becsülte, hogy Bismarck kénytelen volt őt e hadsereg méltányosabb megbecsülésére figyelmeztetni. Gróf Kálnoky a türelmetlen főhercegnek azt magyarázta, hogy a monarchia már sokféle válságból kiépült, de az oroszok által való legyőzést nem bírná kiheverni. Rudolf nagyon lenézte az okos és óvatos Kálnoky. Az ő Konstantinápolyig terjedő imperátori nagyravágása megfért a guilotine áldásainak nagyrabecsülésével, de az óvatosság aggodalmait nem tűrte. Mindamellett egyes diplomáciai részletkérdésekben a trónörökös nyugodt határozottsággal intézkedett, ha megbízták ily feladatokkal, és azokat épp oly élénk, mint erősen logikus jelentésekben ismertette. Azokban az iratokban is, melyekből zavaros külpolitikai alapgondolatai kivehetők, sok finom észrevételt, sőt egyes genialis pillantásokat is találunk. Azt írta 1886-ban, hogy «Németország igazi egyesítése — azaz a porosz hegemonia mellőzésével való egyesítése — a köztársasági kormányformának van fenntartva s ez a köztársaság sem lesz oly egységes, mint Franciaország, hanem köztársasági államok szövetsége lesz.» II. Vilmos uralkodásának kezdetén megjósolja, hogy «ez a császár nagy zavarokat okoz majd Európában és a hohenzollerni Németországot megérdemelt sorsára fogja juttatni.»

A megérdemelt sors a hohenzollerni Németország bukását jelenti.

Mint látjuk, a trónörökös külpolitikai felfogása és munkássága kuszáltságában is a szellemi kiválóság jeleit mutatja. És mégis alapjában véve igaza volt Reuss hercegnek, a bécsi német nagykövetnek, midőn Rudolfnak külpolitikai nézetéről azt írja 1886-ban: «A trónörökös igen könnyen enged a benyomásoknak, azokat élénken veszi fel és ugyanígy fejezi ki, de éppoly gyorsan felejt is, mint ahogy befojadja. Azért a miniszterek nem is félnek tüntető ellenzéki érzületétől.»

Szóval, tehetségében már kezdettől fogva volt valami töredékesség és szakadozottság. Ez a tehetség oly szépen induló növényhez hasonlított, mely kedvezőtlen talajából nem szívhatja fel zavartalanul az élet erejét.¹

III.

A trónörökös apai és anyai részről vérrokona volt II. Lajos bajor királynak, akinek örültsége már öngyilkossága előtt hivatalosan el volt ismerve. A király betegsége trónfosztása előtt is eléggé szembetűnő volt s mégis sokan kételkedtek abban. Oly tűneményes emberismerő, mint Bismarck, II. Lajost majdnem élete végéig komolyan vette és vonakodott elhinni szellemi zavartságát.² Rudolf betegsége sokkal nehezebben volt felismerhető, mint a II. Lajosé. Ne csodáljuk tehát, hogy sokan még ma is vonakodnak kételkedni szellemi épségében. Pedig ma már elég adatunk van arra, hogy nyomon követhessük betegsége fejlődését. A trónörökös rendkívül tehetséges, de igen ingerlékeny idegzetű, dacos és hirtelen haragra hajló gyermek volt. Gyakran s minden ok nélkül heveskedett, mély levertség féktelen jókedvvel vál-

¹ Mitis 271. és kk. Wertheimer id. m. Szeps id. m. 37., 164. ll. A F. Pribram: *Zwei Gespräche des F. Bismarck mit dem Kronprinzen Rudolf*. (Österreichische Rundschau 1921., I.) Bismarck beszéde a birodalmi gyűlésen (Schulthess' *Geschichtskalender* 1887. 14. l.)

² Gottfried Böhm: *Ludwig II*. Berlin 1929. II. Auflage 311.

takozott viseletében. Környezete már ekkor aggódott, mert észrevett bizonyos hasonlóságot Rudolf és a bajor király szokásai közt.¹

Rudolf már mint gyermekifjú többször találkozott királyi rokonával. II. Lajos nagyon megszerette Rudolfot, tehetségéről szokásos lelkesedésével beszélt, szerette volna a bajor trón örökösének kinevezni. Rudolf mérsékeltebb hangon, de melegen viszonzta a rokonszenvet.² Ez a szóbeli és levélbeli érintkezés bizonyára izgatóan hatott Rudolf zaklatott idegeire. Mikor huszadik évében járt, egyik nevelője, Walterskirchen kapitány, jövője iránt aggódva intő levelet ír hozzá. Kéri arra, hogy űzze el azt a komor vonást, mely arcára ült. Kötelessége volna szellemi frissességét megőriznie nehéz feladata megoldására. És éljen mértékletesebben az élet örömeivel.³ Az ifjú főherceg nem bírta megfogadni a szép szavakat, még ha akarta volna is.

Már igen korán melancholikus gondolatok foglalkoztatják, ami itt-ott kitűnik ifjúkori útirajzaiból is, de leginkább abból, hogy húszéves korában végrendeletet ír, mielőtt útnak indul, mert ki tudja, — úgymond — hogy nem hagyja-e ott életét a veszélyes vadászatokon.⁴ Valóban, amint Jókai elmondja *Emlékbeszédében*, Rudolf a vadászatokon halál-megvető vakmerőséggel járt veszélyes utakon. Folyvást emlegette, hogy a csatatéren szeretne meghalni.⁵ Ez a vágy némi kapcsolatban van háborúkat sürgető külpolitikájával. Kedve volt néha felgyújtani a világot, hogy kínzó gondolatai elől a nagy tűzbe meneküljön. A heroikus gondolatok mellett félelmi érzetek fogják el. Midőn Oberdank kivégzése után, 1882 végén, az irredentisták halállal fenyegetik a trónörököst, azt mondván, hogy az ő halála által állnak bosszút apján,

¹ I. *Untergang des Kronprinzen Rudolf*. Wien. 1923. 27—28. Szó szerint vesszük át az igen jól értesült író megfigyeléseit Rudolf gyermekkoráról. Elhagytuk a nevelésre vonatkozó részt, mert azt nem hisszük lényegesnek.

² Mitis 253., 256., 406.

³ U. o. 30. l.

⁴ U. o. 256. l.

⁵ Jókai: *Emlékbeszéd Rudolf trónörökösről*.

a trónörökös nagyon idegessé lesz félelmében.¹ Londonban, a kocsik tolongásában, vagy éjjel, mikor másodmagával sétál a Green-park mellett s kísérője arra figyelmezteti, hogy a parkban veszélyes emberek szoktak ólálkodni, Rudolfot ideges félelem fogja el.² Idegességében egy vadászon ön magát sebesíti meg, egy 1885-i medvevadászon céltalan lövöldözése által oly helyzetbe kerül, hogy csak kísérőjének bátorsága menti meg a medve halálos ölelésétől s ugyanez időtájt más vadászon majdnem édesatyját találja egy rosszul választott percben eldőrdülő lövése.³ A mellett üldözésektől fél; van ugyan némi alapja annak, hogy a rendőrség megfigyelte, de az a mód, ahogy ő magát a kémek vagy politikai ellenfelek üldözöttjének hiszi, az üldözési mánia jeleit mutatja.⁴ Így Walterskirchen intése, hogy őrizze meg szellemi frissességét, kárbavesztett. És ugyane sorsra jutott az intésnek az a része is, hogy ne siessen kiüríteni az élet örömeinek pohárát. Ezzel a trónörökös nagyon sietett, kicsapongó életmódját sajnálkozva látták jóakarói. Az udvar azt hitte, hogy korai házasság által megmenti Rudolfot életmódja veszedelmeitől. Valóban a házasság az első években igen boldog volt, de néhány év múlva megzavarta a boldogságot Rudolfnak visszatérése régibb életmódjához. Nem éppen ritkán olvasható az a felfogás, hogy a tettekre vágyó Rudolf mellőzve és háttérbe szorítva látván magát, fájdalmát akarta felejtetni kicsapongásai által. Igaz, hogy Ferenc József nem akarta a főhercegeket miniszterei fölé helyezni. Maga akart elvégezni mindent miniszterei segítségével s az uralkodóház tagjainak békétlen ambíciói iránt nem mutatott kíméletet. Miksa főherceg azért ment Mexikóba, mert neveltségének érezte a dologtalan és apanázs után élő főherceg életét. János Salvator főherceget is ki nem elégíthető nagyravágyása űzte vesztébe. Ferenc József attól tartott, hogy ha az uralkodóház tagjait nem szoktatja a monarchikus elv feltétlen tiszteletére, a rossz példa hamar elterjed.

Rudolf is elégtelen volt hatáskörével. Folyvást panasz-

¹ Mitis 265. l.

³ U. o. 47—49. ll.

² U. o. 374. l.

⁴ Szeps 29., Mitis 269.

kodott, hogy nincs politikai információja, hogy nem hallgatnak rá, a császár teljesen el van szigetelve, nem ismeri a közvéleményt, csak minisztereire hallgat s a lapokból csak azt olvassa, amit elébe terjesztenek. De Ferenc József azt hitte, hogy Rudolfnak a katonai szolgálat elég munkát ad, fiatalon előléptette, már 1882-ben altábornagy, később gyalogsági főfelügyelő lett; olyan hatáskört kapott, melynek betöltése módot adott neki jövődó politikája fő eszközének, a hadseregnek fejlesztésére. A politikában az uralkodó nem hallgatott fiára, mert excentrikus rajongónak hitte, akinek még meg kell állapodnia. Külpolitikai küldetéseket már elég korán bízott rá, 1886 óta rendszeresen informáltatta a külpolitikáról. Rudolf belé is szólt a külpolitikába, de úgy, hogy apjának el kellett simítania a beavatkozás következményeit. Társadalmi súlya oly nagy volt, hogy módjában lett volna információkat szereznie Szeps, Frischauer és Futtaki közbenjárása nélkül is. De neki ennek a körnek a barátsága még a hivatalos informáltatás évei után is becses maradt. Nem volt tehát objektív oka a kétségbeesésre politikai elszigeteltsége miatt, nem is ez a kétségbeesés sarkalta a könnyelmű életre. Egy démon hívta folyvást az örvény felé, ezt a hívást kellett elnémitania. Néha erőltette a szellemi munkát, de mikor érdeklődése megszakadt, mikor a vadászatra szánt idő is elmúlt, következtek az egyre durvább és alacsonyabb természetű kábítószeresek.¹ De a démon nem akart hallgatni, Rudolf már 1883-ban mondotta Görgényben Pausinger festőnek, hogy nem ő, hanem Ferenc Ferdinánd lesz a jövődó császár.² Salvator János főherceg is tudta, hogy Rudolf már a nyolcvanas évek közepén gondolt az öngyilkosságra.³ Nagyon valószínű, hogy II. Lajos öngyilkossága 1886 június 13-án nagyon leverte a trónörököst. A következő év márciusában igen szomorú hangulatú végrendeletet írt.⁴ Utolsó évei-

¹ Corti: *Maximilian und Charlotte von Mexiko*. Amalthea Verlag I. 130. Mitis 263., Szeps különböző helyeken, Wertheimer id. h. 351.

² Mitis 395.

³ U. o. 226.

⁴ Borgese 205.

ben öngyilkosságokról szóló leírásokat szeretett olvasni.¹ Nem sokkal a katasztrófa előtt gróf Traun Hugó ebédre volt híva a trónörököshöz. Ebéd felett a házigazda csakis az öngyilkosságról beszélt, noha neje igyekezett a beszélgetést más kérdésekre terelni.² A tudományos foglalkozás a nyolcvanas évek vége felé egyre jobban untatta, csak az Osztrák-Magyar Monarchia szerkesztése érdekelte mindvégig. Más különben tömérdek újságot vagy szenzációs regényeket olvasott, vagy kedvelt bécsi kocsisának (Bratfisch) fütyörésző művészetében és hasonló mulatságokban gyönyörködött.³ Az azelőtt oly szeretetreméltó főherceg körülbelül 1887 óta alantasaival igen kíméletlenül bánt, éppúgy, mint II. Lajos élete vége felé szolgáljaival.⁴ A kicsapongások, a sok alkohol, az álmatlanság ellen szedett morfium, a gyakori izületi lobok összeroppantották már 1888 vége felé Rudolfnak hajdan daliás termetét.⁵ Ez év októberében egy szellemes grófné látta a trónörököszt Grácban s így írja le: A fiatal, fonnyadt arcból két élettelen szem meredt ki, minden vonása kimerültségre mutatott.⁶ Egy hónappal később, november 5-én ismerkedett meg báró Wecsera Máriával, gróf Larischnek, Rudolf unokatestvérének közvetítésével.⁷ A leány apja Pozsony vidékéről származó diplomata, akkor már özvegyé lett anyja egy levantei jómódú görög kereskedő leánya volt. A hivatali arisztokráciához tartozó család szeretett volna az úgynevezett «első társaság» egyenlőrangú tagjának elismertetni. A 17 éves Wecsera Mária keleti típusú, feltűnő szépség volt, szenvedélyes, babonás, kissé kacér, társadalmi kitűnésre vágyó, néha féktelenül vidám, máskor melancholiára és rajongásra hajló leány. A trónörökösért rajongott már akkor,

¹ Mitis 226.

² Plener: *Erinnerungen* II. 371.

³ *Untergang* 37., 51., 52.

⁴ Lajosról Gottfr. Böhm: 425. Rudolfról *Untergang* 33. E sorok írója 1889 februárjában Bécsben egy mürzstegi vadásztól hallotta, hogy Rudolf rendkívül goromba volt szolgálai iránt körülbelül 1887 óta.

⁵ Plener id. h. *Untergang* 37., 38. II.

⁶ Gräfin Edith Salburg id. m. I. 140.

⁷ Mitis 394. I.

amikor még csak látásból ismerte. Rudolf szívét nem hatotta meg a feléje hajló ártatlanság. Neki Wecsera csak egy volt a sok közül. Kedvéért sem alakult át Romeóvá, hiszen a tizenhét napig tartó szerelmi viszony alatt hűtlen volt hozzá. Az ismeretség kezdetén Rudolf agyvelején már úrrá lett az öngyilkosság rögeszméje. 1889 december táján magyarázta a fiatal leánynak, aki akkor még csak ismerőse volt, hogy tükörbe nézve el nem tévesztené a célt fejének szegzett pisztolyával. A leány nem ütközött meg ezen a beszéden, sőt azt igen érdekesnek találta, hiszen ő maga is foglalkozott öngyilkosságok leírásával.

Rudolf agyvelejében pedig az öngyilkosság rögeszméje ekkortájt új formában fejlődött ki, kettős öngyilkosságot kívánt. Ajánlatot tett egy másik leányismerősenek igen érzelmes levélben, hogy kísérje el a halálba, de az nem vágyódott e dicsőségre. Ellenben Wecsera Mária vállalkozott erre. Neki Rudolfnak szava szinte isteni parancs volt. Mint egy új Kätchen von Heilbronn, úgy követte lovagját akár a halálba is. Próbálta ugyan Rudolfot megmenteni az életnek, de mikor a főherceg elszántságát látta, meghajolt akarata előtt. Rudolf a nejétől való elválásra már akkor gondolt, mikor a bárókisasszonyt még nem is látta. Emlegette többször, hogy a házasság felbonthatatlanságát nem bírja helyeselni. Vajjon írt-e a pápa számára memorandumot ez ügyben s elküldötte-e, az nem bizonyos. Valószínű, hogy 1889 januárjában kérte apjától az engedélyt az elválásra. Ha kérte, természetes, hogy tagadó választ kapott. Az bizonyos, hogy nem neheztelt atyjára, midőn elbúcsúzott tőle. Az is igen valószínű, hogy Wecsera Máriával nem akart morganatikus házasságot kötni. Igen érzelmes szavakat váltottak, hiszen Rudolfra sem volt hatás nélkül a leány ártatlansága és föltétlen odaadása, de a házasságról köztük csak oly formában lehetett szó, hogy az lehetetlen.

Rudolf január 26-án meghívta sógorát, Koburg Fülöpöt és gróf Hoyos Józsefet a 29-ére kitűzött mayerlingi vadászatra. A bécsi erdőben, a «zöld tengernek» egy szigetén akart meghalni. Még a halála előtti esti ebédkor is így kiáltott fel: A bécsi erdő szép, igen szép. A vadászat csak ürügy volt

szándéka leplezésére. Az öngyilkosságra készülők igen ravasz leleménnyel szokták rejtegetni szándékukat. Rudolfnak január 28-án déltáján kellett kiindulnia Mayerlingbe. Levelet és sürgönyt várt, addig nem akart elindulni. Már fél órája állott ablaka előtt Ferenc császár szobrát nézve s óráját igazítva, mikor a sürgönyt a szolgálta átadta neki. Átolvasta, letette a sürgönyt az asztalra e szavakkal: Igen, meg kell lennie. Azután még vagy félóráig nézte mozdulatlanul a szobrot, óráját kezében tartva. Életőszöne ekkor küzdött utoljára a szörnyű elhatározással. Mayerlingben betegséget színelve, nem vett részt a vadászon. Vendégei nem is sejtették, hogy a leány is ott van a kastélyban. Rudolf nyugodtnak és szinte boldognak érezte magát. Idegei többé nem bántották, a kényszer, mely ellen küzdött, mint monddta, most már nem nyomja többé. Január 30-án reggel $\frac{1}{2}$ 7-kor még beszélt szolgájával, megparancsolta neki, hogy költse fel $\frac{1}{2}$ 8-kor, azután fütyörészve ment vissza hálószobájába, hol a feketébe öltözött és virágokkal koszorúzott áldozat már alighanem elvérzett.¹

IV.

Jókai igen helyesen mondotta Rudolf gyászos végéről, hogy «tettéről nem volt öntudata már». De mintha megbánta volna, hogy kimondotta az igazat, beszédje végén nagy emfázissal hirdeti, «hogy az örökké felejtethetlen Rudolf trónörökös balvégzete a világbékének hozott önáldozat vala».² Érthetetlen, hogy mikép lehet egy öntudatlan tett sztoikus önáldozat és azt is nehéz megérteni, hogy a külpolitikát nem vezető trónörökös halála mennyiben biztosította a világbékét. S mégis Jókainak e retorikai fordulata szinte iskolát alapított. Azóta az írók egész sora nagyobb

¹ A fentiekben felhasználtuk Hoyos jelentéseit Mitisnél, azután az *Untergangot*, Wecsera anyjának *Denkschriftjét*, (*Kr. Rudolfs Tragödie*. 1923. Wien. Stunde.) s egyesekben még Mitis előadását, csekély részben Borgese és von der Planitz könyveit.

² Jókai id. h. 31., 32. ll.

méltóságot igyekszik adni Rudolf történetének azáltal, hogy a katasztrófának politikai okokat is tulajdonít.

Borgese, a Redlich József által is megdícsért *Mayerlingi tragédia* című könyv szerzője, írja, hogy Rudolfot többen Don Carloshoz hasonlítják, s hogy ez a hasonlat, noha légbőlkapott idealizálás, lényegében igen közel jár az igazsághoz, s hogy Rudolf nem úgy halt meg, mint egy szabólegény, ahogy apja elkeseredésében és lelkiismerete csitítására mondotta, hanem mint egy magános lázadó, aki a tradíciók várát hiában ostromolta.¹

Pedig Don Carlos története nagyon messze esik a Rudolfétól. Don Carlos, mint Büdinger könyvéből és Károlyi Árpád gyönyörű essayjéből tudjuk, egy gyöngye szervezetű, fejletlen elméjű, másokra és önmagára nézve veszélyes örült volt, aki csalódott nagyravágyásból lázadni akart s apja életére is tört. Az állam érdeke kívánta elzáratását és II. Fülöp irgalom nélkül járt el az államérdek szolgálatában.²

A nagytehetségű, bár beteglelkű Rudolf gyökeresen különbözött Don Carlostól. Nem is volt lázadó, csak zsörtölődött neki nem eléggé nagy hatásköre miatt. Apja gyöngéden szerette fiát s nem vette komolyan Rudolf demokrata mozgolódásait. Nyugodt humorral várta, amíg a «fecsegő» megéri. Rudolf pedig oly kevésbé gondolt a tradíciók várának ostromára, hogy Albrecht főhercegnek kellett őt mérsékletre intenie, mikor azt a várat nagyon is heves kirohanással akarta védeni. Nem igaz, hogy Rudolf apja ellen haraggal vált meg az élettől. Bárhogv bírálta is apja minisztereinek politikáját, egyik legállhatatosabb érzése volt apja iránt érzett tisztelete. Nem írt ugyan búcsúzólevelet apjának Mayerlingből, de ezt nem dacos haragja magyarázza meg, hanem ugyanaz az érzés, mely Cordéliát elnémitja. Mikor január 29-én délben Koburg Fülöp elindulni készült Mayerlingből

¹ Borgese: *Die Tragödie von Mayerling*, Heidelberg 1927. 6. és 14. ll. Az olasz eredetit nem láthattuk.

² Károlyi Árpád: *Don Carlos. (Történeti Szemle. VII. évf. 1918. 209. l.)* Nagyon kíváncsú volna Károlyi tanulmányainak összegyűjtése.

Bécsbe, az udvari ebédre, Rudolf megállította, hogy szeretne valamit közölni vele, azután kezeit dörzsölte és elfogódva hallgatott. A herceg figyelmeztette, hogy neki indulnia kell, mit akar hát mondani? Ekkor Rudolf így szólt: «Mondja meg apámnak, hogy sokszor csókolom a kezét». Csak ennyit bírt mondani némi habozás után. Nem merté elmondani, ami elgyötört lelkében forrott. Nem merté elmondani, hogy végtelenül tiszteli atyját, hogy utolsó óráiban is gondol reá és fáj neki, hogy kénytelen megsebezni az apai szívet. Ilyen lázadó Don Carlos volt Rudolf és ilyen irgalmatlan apa volt Ferenc József!

Egy osztrák író¹ azt állítja, hogy Rudolfot más okok közt az állam sorsán érzett kétségbeesés is hajszolta az öngyilkosságba. De hiszen láttuk, hogy 1886-ban Rudolf a fekete-sárga zászlót Bizáncig akarta vinni, ami nem a kétségbeesés jele. Az azután következő két évben semmi sem történt, ami a kétségbeesést igazolná. S ha Rudolf mégis egészen sötétnek látta a helyzetet, ezt csak idegei fásultságának tulajdoníthatjuk s így megint csak visszatértünk idegei állapotára, azaz katasztrófájának valódi okára. Azonban van egy politikai ok, melyet még az óvatos Mitis is kapcsolatba hoz a katasztrófával s ezzel a politikai okkal foglalkoznunk kell már csak azért is, mert az a magyar történetből van merítve. Tudjuk, hogy 1889 januárjában a magyar képviselőház a véderő-törvényjavaslatot tárgyalta. Ez a javaslat a hadsereg szaporítását kívánta. A német szövetséges és Ferenc József igen alapos okokból óhajtották a javaslat elfogadását. Azonban a magyar ellenzék a törvényjavaslat két cikkelyében az alkotmány és a nemzetiség veszedelmét fedezte fel. A régi magyar királyság utolsó félszázadának boldog történetében az alkotmány és nemzetiség mindig veszélyben forogtak, valahányszor miniszterelnököt kellett buktatni. És mivel 1889 elején Tisza Kálmán már majdnem tizennégy éve kormányzott, a véderőjavaslat alkotmányos és nemzeti sérelmei oly fantasztikus méreteket öltöttek, hogy a lelkes ifjúság és az utcának nem kevésbé lelkes népe a szikár, pápaszemes

¹ Srbik. Mitis idézi.

és kissé bicegő Tisza Kálmánban a sátánnak magyar földre tévedt megtestesítését üldözték. A Tisza-gyűlölet sportjának előkelő kedvelői között kitűnt gróf Károlyi István, akitől mindenki tudta, hogy államférfiúi gondoktól üres óráiban Rudolf vadászatainak és mulatságainak szívesen látott vendége volt. A nemes gróf január 25-én elmondott szenzációs beszédében, merőben hazafias aggodalomból, élesen támadta a szerinte tapintatlan miniszterelnököt és természetesen a törvényjavaslat sérelmes pontjait is. Az ellenzéki magyar sajtó az üres szónoklatnak azáltal akart nagy súlyt adni, hogy hivatkozott a trónörökösre, aki szerintük nemrég levelet írt gróf Károlynak. A trónörököst bántotta ez a hivatkozás. Január 29-én este gróf Hoyossal ebédelvén, megmutatta vendégének gróf Károlyi három sürgönyét. Ezek — így szólt a trónörökös — a rossz lelkiismeret intésének eredményei, mert az ellenzéki lapok engem a levélre hivatkozással kompromittáltak. Ez a dolog igen fatális, de nem kell azt rossz néven venni az uraktól, akiknek nagyon különös a természete. Gróf Károlyi először a törvényjavaslat ellen beszélt s azután sürgönyileg gratulál nekem a törvényjavaslat elfogadása alkalmából.

Ennyit mondott a főherceg. Tudnunk kell, hogy a magyar képviselőház január 29-én 126 szótöbbséggel fogadta el a javaslatot a részletes vita alapjául. Már most Mitis figyelemre méltónak találja a következő körülményeket. Ez a Károlyi-ügy volt az egyetlen politikai esemény, melyet a trónörökös vendége előtt utolsó estebédjén szóbahozott és enyhén ítélte el Károlyit. Azután emlékeznünk kell arra, hogy 28-án a trónörökös a Burgban egy várt sürgönyt elolvassva így kiáltott föl: «Igen, meg kell lennie». Továbbá figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a közös külügyminisztérium titkos iratai közt volt egy iratcsomó ilyen felírással: Gróf Károlyi Pista utazása a trónörökös Rudolf főherceghez a magyar parlament előtt lévő véderőjavaslat ügyében. Ezt az iratcsomót 1899 májusában kivették az iratok közül és azóta eltűnt. Azután még megemlíthető az a kósza hír, hogy Rudolf írásban megígérte az önálló magyar hadsereg felállítását s mivel ez ígéretét be nem válthatta, a pisztolyhoz nyúlt.

Végül ismeretes, hogy gróf Larischné emlékirataiban oly titkos iratokra céloz, melyek azt bizonyítanák, hogy Rudolf valamely lázadásra, a magyar szent korona elnyerésére gondolt. Mindezek után Mitis nem tartja teljesen visszautasíthatónak azt a feltevést, hogy Rudolf valamiképpen a törvényjavaslat ellenzői iránt rokonszenvet mutatott, hiszen sértve érezhette magát azért, hogy nem hívták meg az előkészítő bizottsági tárgyalásokra, és az is bántotta, hogy az egész javaslat «porosz» követelésre keletkezett.

És így nem utasíthatja el teljesen — bár nem állítja — azt a lehetőséget, hogy ez a véderőjavaslati bonyodalom érlelte tetté Rudolf öngyilkos szándékát.

Mi ellenben kénytelenek vagyunk kimondani, hogy ezt a «lehetőséget» egészen határozottan áttehetjük a lehetetlenségek sorába. Rudolf idézett szavaiból világos, hogy óhajtott a véderőjavaslat elfogadását. Ha nem óhajtja, vagy ha csak közömbös lett volna is a javaslat sorsa iránt, Károlyi István nem küldött volna neki gratuláló sürgönyt. Lehet, hogy levélben érintkezett Károlyival a javaslat sorsa iránt, lehet, hogy kedvetlenül célozott arra a mellőzésre, melyet a katonai köröktől el kell szenvednie, az is lehet, hogy a porosz prepotencia ellen is kifakadt s hogy Károlyi látogatását várta, aki talán a részletes vita hathatós vezetése végett oly koncessziókat akart kieszközölni fenséges barátja által, melyek nemzetiszínű tartalmuk miatt sarokba szoríthatnák Tisza Kálmánt. Az sem lehetetlen, hogy Károlyi személyesen akarta mentegetni magát a magyar ellenzéki lapok indiszkréciója miatt. Mindez lehetséges, csak az bizonyos, hogy Rudolf kívánta a törvényjavaslat elfogadását s így nem adhatott kötelezvényt egy önálló hadsereg elfogadása iránt s annál kevésbbé gondolhatott támadásra apja ellen. 29-én este már a másvilágra vezető folyó partjáról ellágyult hangulatban tekintett a világ dolgaira. Lelke már ekkor el volt borulva, de elméje még elég világos volt arra, hogy szelíd ironiájával a porba sujtsa azokat a különös természetű magyar urakat, akik otthon kurucok, de Bécsben labanc parókat vesznek fel. Ez az ironikus hang is mu-

tatja, hogy a véderővitának nem volt végzetes hatása komor szándékaira.¹

A trónörökös halálát gyakran hozzák okozati kapcsolatba a monarchia bukásával. Pedig az ő politikája a katasztrófát nem háríthatta volna el. Tulajdonképp halála után az ő politikája érvényesült. Ferenc József a liberalizmusban element egészen az általános választói jogig. Külpolitikánk pedig cserbenhagyta Kálnoky aggodalmasan óvatos módszerét. Van mégis egy nem döntő jelentőségű, de nem is egészen jelentéktelen kapcsolat Rudolf tragédiája és a nagy állami katasztrófa közt. Rudolf nagybátyja, Károly bajor herceg, a trónörökös halála után ezeket írta: «Rohadt az államgépben valami — mondjuk Dániában. És ez a romlottság a legnagyobb mértékben azokban a körökben található, melyek leginkább volnának hivatva nemesítőleg hatni embertársaikra.»² A herceg sorai visszatükröztetik Rudolf halála körülményeinek hatását. A közönség előtt az élet könnyelmű felfogásának, a ledérségnek, az ártatlanság elcsábításának s a családi boldogság feldúlásának olyan képe tárult fel, mely a dinasztia iránt érzett tisztelet gyökerét támadta meg. Az erkölcsi felelősségérzet hiánya a trónörökösben betegségének volt következménye. De a közönség nem hitte el a tehetséges trónörökös betegségét. Csak a romlottság jeleneit vette észre Mayerlingben és annak kerítésén túl is. A műveltebbek észrevették a Rudolf-drámában a dekadens költészet motívumait, a halállal való játékot, a gyönyörök hajhászását és az erkölcsi nihilizmust, melyből e motívumok fakadnak.³ Ezek a benyomások hallgatagon szunnyadtak a jó szerencse idejében. De amikor a bíborpalástot megtépte a sors, feléledtek és éreztették bosszuló erejüket. Ennyiben van némi politikai vonatkozása Rudolf katasztrófájának. De az okok

¹ Mitis 241. és kk., és 389. l.

² Redwitz: *Hofchronik* 46. l.

³ Karl Tschuppik: *Franz Joseph I.* 383. l. Tschuppik írja, hogy Rudolf olyan volt, mint a nyolcvanas évek ifjú nemzedéke «stets in Liebeshandel verstrickt, und jede Stunde bereit, in süßer Wonne Abschied zu nehmen... Ist Schnitzlers Werk «die Liebeley», die tragisch endet nicht ein Rudolf-Drama?»

közül a szerelmi romantikát és a politikát ki kell zárnunk. Csupán egy beteg elmében keletkezett rögeszmének végrehajtását kell abban látnunk. Az öröklés e sorstragédiája fájdalmas emberi szempontból; végtelenül szomorú, ha arra gondolunk, hogy megtörte a magyarság nemes pártfogójának, Erzsébetnek szívét. Végtelenül szomorú még azért is, mert homályt vetett arra a dinasztíára, melynek ledőltségével a régi Magyarország is romokba dőlt.

ANGYAL DÁVID.

IRODALMUNK NEMZETI JELLEME.

Van-e a magyar irodalomnak nemzeti jelleme, van-e olyan vonása vagy vannak-e olyan vonásai, amelyek megkülönböztetik minden más irodalomtól? Olyan kérdések, amelyekre aggodalom nélkül szoktuk kimondani az igenlő feleletet. De joggal-e? Számot adtunk-e magunknak arról, miben áll irodalmunknak ez a sajátos jellege, mi teszi nemzetivé, eltérővé a többi nemzet irodalmától, melyek azok az ismertető jelek a magyar irodalom igazi termékein, amelyek menten rávallanak az őket életrehívó magyar lélekre? Hiszen még nemzeti jellemünknek s az azt kiformáló magyar psychének meghatározása is olyan bizonytalan, olyan inga-tag: kisiklik kezünkől a fogalom, ha meg akarjuk ragadni, s nem marad más ott, mint egy-két szépen hangzó, de keveset mondó jelző. S ha már a nemzeti lélek sajátos vonásait megjelölni ilyen bajos, mennyivel nehezebb lehet az irodalom nemzeti vonásait megragadni, mikor az irodalom éppen ennek a nemzeti léleknek, nemzeti karakternek nyilvánulása, s míg ez alapján mégis csak egyszerű jelenség, egypár lelki tulajdonság sajátoszerű összefonódása, amaz komplikált szellemi valóság, anyagában és megjelenési formájában gazdagabb is, változatosabb is. De ha mégis van valami sajátosan magyar, sajátosan nemzeti az irodalom jelenségeiben, akkor talán éppen ez a gazdagság megkönnyíti föladatunkat: a sok változó vonás között könnyebb lesz meglesni a vissza-visszatérőket, az állandókat — ez lesz az, ami megadja irodalmunknak az egyéni bélyeget, nemzeti jellemét.

Az irodalom azonban élő, mozgó, folyton változó valóság: hogyan lehet benne megragadni az állandót? Sajátoszerű eljárással teszünk próbát. Irodalmunkat egységes orga-

nizmusnak tekintve, hosszmetszést csinállok rajta, végig irodalmunk évezredes életén, s azután a metszési fölületek tükréről leolvasom irodalmunk jellemző vonásait, olyan rendben, amint azok a fejlődés során láthatóvá válnak. Amint majd sorjában élénk tűnnek ezek a vonások, belőlük észrevétlenül kialakul egy egyéni kép: a történeti magyar irodalom a maga sajátosságában, a maga nemzeti jellemével.

A magyar irodalom évezredes életét említettem. De milyen messze nyúlik vissza irodalmunk a multba? Legrégibb magyar nyelvű emlékünknegy Mária-siralom a XIII. és XIV. század fordulójáról, de emlékek, sőt nyomok híján is vissza tudunk menni a magyar költői szellemet nyomozva az Árpádok és vezérek korán s a honfoglalás idején át az V. századba, mikor Attila diadalai s a hún birodalom bukása tárgyat szolgáltatottak a magyarság énekeseinek. S nyilván voltak énekeik már azoknak a magyaroknak, akik mint első nemzedék váltak ki a nagy vérkeveredésből, a magyar nép megszületése idején, Krisztus urunk korában. Milyen volt az a költészet, mely az Ural lejtőjén, majd a szarmata síkságon zengett — erre a kérdésre még csak föltevést is megkockáztatni könnyelműség. Mégis, még irodalmunknak ebből a történelem előtti korából is ki tudunk valamit következtetni a magyar irodalom jellemére vonatkozólag. A magyarság egy obi-ugor és egy türk néptörzs egyesüléséből eredt. Nyelve egészen ugor, etnikuma inkább török, de költészete, mióta csak megfigyelhető, szellemben és műformában a török költészettel alig érintkezik, az ugor költészettől meg éppen idegen, nem kapott tőlük semmit örökölni vagy — ami egyre megy — csakhamar elvetette magától. Vajjon ebben a függetlenségben nem nyomozhatjuk-e joggal az első megrebbe-nését annak az érdekes tulajdonságnak, amely a későbbi, kifejlett magyar irodalmat jellemzi — röviden az eredetiség ösztönének nevezném. Azt értem rajta, hogy a magyar költői szellem az anyag kialakítására már kezdettől fogva keresett s gyakran talált is valami sajátos módot és sajátos formát. Innen van, hogy írott irodalmunknak már első századaiban, mikor íróink még jórészt idegenből átvett anyag-

gal dolgoznak, egész sora fejlett ki a gyökeres magyar műformáknak (siraloménekek, politikai versek, vitatkozó dráma, bibliai epika stb.), amelyek a külföldi irodalmakban ismeretlenek.

Mikor nemzetünk életében a pogánykor letűnt, az új évezred első évében, a keresztény középkor folyamán, 1526-ig, különös jelenség észlelhető irodalmunk világában. Irodalmunk — ha ugyan szabad ezt a terminust anachronisztikusan ráhúzni az akkori viszonyokra — két egymással alig érintkező félre szakadt. Volt élő költészetünk, a pogánykori költészet folytatása, zenekísérettel, koboz vagy hegedű pengetésével előadott és énekelt költészet, amellyel hivatások énekmondók mulattatták a népet, s lett mellette írott irodalmunk, a keresztény érzés- és gondolatvilág tolmácsa. Amaz átvette és megőrizte a pogánykor örökségét, a régi nemzeti mondákat, s melléjük újakat fejlesztett a nemzet hőseinek, elsősorban a nagy Árpád-házi uralkodóknak életsorsából s főnntartotta a lírának egy ősi fáját, a szerelmes éneket — ez utóbbinak jellemére már a műfaj poétikusan hangzó nevéből: virágének, következtethetünk. Ennek az epikának és lírának, mint írásban meg nem rögzített költészetnek, szinte teljesen nyoma veszett, a ránk maradt törmelékekből messzemenő tanulságokat levonni nem lehet. Az írásban megkötött irodalom szerzetesek munkája volt, a papság és még inkább az apácák számára — afféle kolostori irodalom, az egyetemes középkori szellemvilág magyar lecsapódása. S éppen az nem volt benne, amit mi keresünk: valami a magyar psychéből. De helyenként, egyik-másik vallásos énekünkben, különös hangok csendülnek meg, s belőlük valami eredeti muzsikát hallunk ki: a magyar himnus szerzője, a Szűzanyát és a magyar szenteket dicsőítve, nem az egyház álláspontjára helyezkedik, hanem a magyarságéra: Szűz Máriát és az Árpád-ház szentjeit a magyar nemzet védelmezőinek nézi, s oltalmat esd tőlük a magyarság számára a fenyegető török veszedelemben.

Itt meg kell állnunk egy pillanatra, mert ezekből a magyar szellemű himnuszokból a magyar irodalomnak egy általánosan jellemző vonása revelálódik. Itt nem egyszerűen

az történt, hogy egyik-másik szerzetes szívében lobot vetett a magyar érzés, s ez magyar szellemet lopott a keresztény-jellegű vallásos lírába, itt mélyről feltörő, egyetemesen ható erő dolgozott: a faji érzés és a nemzeti gondolat, amely az egész magyarság érzésvilágát determinálja. De determinálja költészetét is, s ami itt először, szórványosan jelentkezik, az innen kezdve jellemző lesz irodalmunkra egész életén át. A magyar irodalom megtelik hazafias érzéssel, az átjárja mindenféle nyilvánulását, olyan mértékben, mint egy más irodalomét sem. Nemcsak relatíve gazdag a magyar hazafias költészet, hanem akárhányszor hazafias színt öltenek a költészet egyéb nyilvánulásai is, még a szerelmi líra is, s nagy eposzainknak, Zrinyi Miklós *Szigeti veszedelmétől* (1651) Arany János *Toldi*-trológiájáig (1879), nagy regényeinknek, Dugonics András *Etelkájától* (1788) Herczeg Ferenc *Élet kapujáig* (1920), nagy tragédiáinknak, Katona *Bánk bánjától* (1822) Herczeg *Hidjáig* (1925), éltető eleme századokon át a nemzeti gondolat. Sőt még élesebb világításba állíthatjuk ezt a tételünket: a magyar költészetnek legnagyobbyszerű, legértékesebb alkotásai éppen azok, amelyeknek fogadásába belejátszott a hazafias érzés, s minden nagy költőnknek, lírikusnak, epikusnak, regényírónak, drámaírónak egyaránt, művészete a nemzeti szellemű, hazafias jellegű költészetben tetőződött.¹ Akkor adták a legnagyobbat, amikor faji érzésükből merítettek. Erre, ilyen mértékben, más irodalmakban nincs példa, ez a magyar irodalom sajátos vonása. De még ezt a megállapítást is kiterjeszthetjük szélesebb körre. A magyar érzés nemcsak a költészet világában élt és hatott ilyen elemi erővel, még a tudományos életben is szerepelt ösztönző mozzanatul. Volt korszak a magyar tudomány történetében, a XVIII. és XIX. század fordulója, mikor a tudósok is azért írtak, hogy a nemzeti szellemet erősítsék, s még egy matematikai munka előszavából is az olvasható ki, hogy szerzője, Dugonics András — aki épp úgy szerzetes volt, mint a középkor magyarézésű himnus-írói —

¹ Az egy kivétel Petőfi; az ő szerelmi lírája még nagyobb érték, mint hazafias költészete.

a német uralkodó germanizáló törekvéseit akarta paralizálni könyvével. Íme, a hazafias érzés ereje, annak minden irodalmi törekvést hatalomba ejtő varázsa, aminek első föl-villanását már a középkorban meglestük, uralkodó marad irodalmunkban mindvégig, s ez egyik, talán éppen a legfontosabb, megkülönböztető vonása a magyar irodalomnak.

A mohácsi vész (1526) után vagy két századon át a nemzet élete örökös küzdelem — két ellenséggel. Keletről a török küldte hazánkra végeláthatatlan seregeit, nyugatról a német akarta összeroppantani az országot s beleolvasztani a Habsburgok birodalmába. A nemzet elszántan védekezett — s a német ellen talán még nagyobb hévvel, mint a török ellen — mert érezte, hogy ha sorsának kockája akár jobbra, akár balra dől, akkor vége Magyarországnak. Érthető, hogy midőn Damokles kardjaként ott függött a nemzet fölött a végenyészet veszedelme, íróinak képzeletét is mindig a magyar jelen és a magyar jövő problémái irányították: a magyar sors szolgáltatott tárgyat a lírikusnak és az epikusnak egyaránt, a magyar ének kétszáz évig a nemzeti gondolat súlyos kérdéseivel vesződött s egészen benne élt a magyar életben. A magyar költőt nem érdekelte más, mint a magyar világ, a föld golyóbisán nem volt számára más terület, mint a Kárpátok övezte hatalmas félkör.

Ez az immanens magyarság lassanként annyira belegyökerezett a magyar psychébe, hogy jellemző maradt innen kezdve az egész magyar irodalomra, s ami a XVI. és XVII. század irodalmában a korviszonyok természetes következménye volt, az a későbbi századok irodalmán mint sajátos nemzeti vonás jelentkezik. A magyar költészet, még mikor legmagasabbra emelkedett is, a XIX. század derekán, a Nyugat költészetéhez mérve, tárgyait és felfogását tekintve, szűkkörű volt. Akadt egy pár kivételes szellem, aki kiemelkedve a magyar haza édes öléből, fölszárnnyalt a magasba, s ott, elszakítván a nemzetéhez, fajához kapcsoló szálakat, az egyetemes emberi problémákat ragadta meg, de ez kivétel. Költészetünk, a maga egészében, mindig a magyar földhöz, a magyar élethez tapadt s a sajátos magyar problémák

vonzókörében maradt. Érdeklődése nem ment túl a «magyar glóbusz»-on. Gyöngesége ez, de egyben érdeme is, hiszen minden költő egy-egy Antaeus : ihlető erőt az anyaföldből merít. Ennek az immanens magyarságnak legkifejezőbb szimboluma legnagyobb lírikusunknak, Petőfinak emberi pályája : Petőfi, a leggazdagabb skálájú és legváltozatosabb tárgy körű magyar lírikus, nem járt az ország határán túl.¹ S amint élete mindvégig magyar földön folyt le, akként költészete is minden ízében és minden indítékában magyar. S gondoljunk vele szemben a németiség legnagyobb lírikusára, a sokat utazott Goethe-re, akinek költészete a szubjektív elemek mellett egyetemes emberiekkel van tele : a két nagy lírikus ellentéte jellemző egyszersmind a két nemzet irodalmára is.

S a líránál is fokozottabb mértékben mutatja ezt a sajátos magyar vonást regényirodalmunk. A regény, ha több akar lenni pusztá szórakoztató olvasmánynál, akkor vagy az emberi életet vagy az emberi lelket varázsolja szemünk elé. Az előbbi esetben egy darab művészien kikerekített élet, a mult hű tükre, vagy a jelen társadalmi problémáinak, törekvéseinek, küzdelmeinek rajza, az utóbbi esetben adalék az emberi lélek rejtélyes természetéhez.² Az igazi regény mindig ezeken a területeken mozog: történeti, társadalmi vagy lélektani regény. E három regényfajt a nemzeti érdek, a nemzeti sajátságok szempontjából határozott ranglétrába lehet állítani. Legfölül áll a történeti regény, ez a legnemzetibb. A jelenben, a multhoz képest, mindig van valami nemzetközi, ha más nem, az életfelfogás és életformák közössége a különböző nemzeti társadalmak között. A nemzeti psychék eltérő voltát némileg kiegyenlíti a nemzetközi konvenció, az egyező divat, az egyező szokások, az egyező életmód. A messze multban ezek a külső, egyébként is kevésbé jellemző vonatkozások elhalványodnak, s így

¹ Egy ízben ugyan eljutott az ország határához közel fekvő Grácba, de nem a maga jószántából, hanem mint közkatona az ezredével.

² Ezt a gondolatot részletesebben kifejtettem *A magyar regény története* c. művemben (1922) 198 l.

fokozott erővel emelkednek ki a sajátosan nemzetiék. Másfelől a jelen életében, különösen, ha annak képét a költészet tükrében mutatják be, inkább a társadalmi problémák kerülnek előtérbe, a mult világából azonban rendszerint a nemzet nagy problémái ragadják meg a figyelmet. A multat életre-keltő történeti regény tehát koncentráltabban nemzeti, mint az, amely a jelenből merít. A társadalmi regény már kevésbbé az, de még mindig több alkalmat ad szerzőjének a nemzeti érdek érvényesítésére, mint a lélektani, ez kerül legmesszebb a nemzet érdekeitől. A pszichológiai regény szerzőjét az ember lelki világa érdekli, azok a kedélymozgalmak, amelyek az egyénben a külvilág hatására megindulnak — s ezeket a mozgalmakat színezi ugyan bizonyos mértékben a faji jelleg : az az emberi lélek-szövedék azonban, amelyben végbe-mennek, nagyjában minden művelt nemzet fiánál azonos, s az élet-helyzetek is annyira egyformák mindenütt, hogy a belőlük kisarjadt lélektani problémák ugyanazok, örök emberi, mindenütt egyaránt izgató kérdések, nemzeti vonatkozásuk csak elvétve van. A társadalmi regények, a nemzeti sajátságok érvényesítése tekintetében, közbül helyezkednek el a két másik faj között : nem uralkodik bennük annyira a nemzeti elem, mint a történetiekben, de erősebben jelent-ezik, mint a lélektaniakban, mert a társadalmi kérdések sajátosabban nemzeti színezetűek, mint az emberi problémák. s az igazi társadalmi regény környezetrajza mindig az illető nemzet viszonyait tükrözi.

Ha most az imént adott megállapítás világánál tekintjük a magyar és a külföldi regényirodalmat, két igen érdekes, irodalmunkra rendkívül jellemző megfigyelést tehetünk. Az egyik az, hogy a lélektani regények arányszáma a társadalmiak és történetiek számához képest a magyar irodalomban feltűnően alacsony, sokkal alacsonyabb, mint a nagy nyugati nemzeteknél, kivált a franciáknál. Regényíróink jóval nagyobb buzgalommal művelik, mint a külföldiek, a regényeknek azokat a fajait, amelyekben a nemzeti karakter és a magyar világ jellemzően megnyilatkozik, s elhanyagolják sokkal inkább, mint nyugaton, az egyetemes érdekű, a faji vonások feltüntetésére kevésbbé alkalmas lélektani regényt.

A másik megfigyelés egy még kiáltóbb ellentétre mutat rá. A külföldi regényirodalom legjelesebb termékei, a nagy angol, francia és orosz regények, szinte kirekesztőleg a társadalmi vagy lélektani regények során bukkannak fel, a legjelesebb magyar regények viszont jórészt a történeti regények között találhatók, s nemcsak a régibb, XIX. századbeli íróinknál, Jósikánál és Keménynél, hanem a legnagyobb élő regényíróknál is, Herczeg Ferencnél.

Ezt a kettős megfigyelést irodalmi törvényszerűség formájába öntve : a magyar költészet minden más nemzet költészeténél nagyobb mértékben immanensen nemzeti ; költőink lelki világát majdnem egészen kitölti a magyar gondolat, műveik állandó tárgya a magyar élet, problémakörük a magyar viszonyokban, a magyar lelki alkatban gyökerező kérdések. Még azok a regényíróink is, a XIX. és XX. század nagy egyéniségei, akik mint emberek széleskörű műveltségükkel és egyetemes érdeklődésükkel magasabb nézőpontból, mondjuk, európai távlatból tekintették az életet, mint írók legszívesebben a magyar nemzet multjához és jelenéhez fordultak indítékokért, s legnagyobb remekeiket éppen akkor alkották, mikor a magyar eszmevilágból merítették. Miért? Mert a magyarság, a magyar föld, a magyar faj, a magyar élet a szívügyük volt.

Vegyük föl újra a történeti fonalat. A XVI. és XVII. század nagy erőfeszítései után a XVIII. században beállott a természetes reakció. A nemzet kifáradt, kimerült, pihennie kellett : kiheverni a sebeket és erőt gyűjteni a jövőre. Lehajtotta tehát fejét a nyugalomnak arra a bársonypárnájára, amelyet az uralkodó kínált neki, s a Habsburgok kétfejű sasának árnyékában ellankadt a magyar nemzeti eszme s vele elnémult a magyar irodalom is. De a század vége felé kirobbant az időközben erőre kapott nemzeti érzés, még pedig — s ez jellemző lesz szellemi életünkre — legelőször az irodalom terén. Nem politikus, hanem író volt az, Bessenyei György, aki először irányította a figyelmet a nemzeti politikára, s ugyancsak Bessenyeivel indult meg a modern magyar irodalom s virágzott ki a két század fordulóján.

Irodalmunknak ez a félszázada, Bessenyeitől Vörösmartyig (1772—1825), gazdag, eleven, mozgalmas, de inkább közműveltségi, mint esztétikai a jelentősége. Kevesebb benne az érték, de többet árul el a jelleméből — s számunkra most ez az érdekes.

Az első vonás, ami föltűnik e kor irodalmán, az a sajátos verete, arisztokratikus jellege. Művelői nem a nép köréből kerültek ki, mint a XVI. század írói, a vándorlantosok, iskolamesterek, prédikátorok, diákok, nem is főurak közül, mint a XVII. században, hanem a gyökeres magyar nemesiség és a katolikus papság sorából, abból az osztályból, amelynek kezében az ország sorsa volt. Nemesek és papok szolgáltatják az olvasóközönséget is: ez az irodalom a kiváltságosak irodalma.

Időjárással az íróvilágnak is, a közönségnek is megváltozott az összetétele: mind jobban eltolódott a polgári osztály felé, de magának az irodalomnak arisztokratikus vagy mondjuk helyesebben: úri jellege megmaradt a legújabb időkig. A magyar irodalom a XIX. század egész folyamán úri irodalom; eleinte összetételében is az: irodalmunknak mind művelőit, mind élvezőit az úri osztály szolgáltatja; később is, az íróvilág demokratizálódása idején, maga az irodalom megmarad anyagában és szellemében úrinak. Az írókat és a közönséget a multból szinte kirekesztőleg a nemzet nagyjainak sorsa érdekli: uralkodók és az ország vezetői szerepelnek a verses regék, regények és drámák hőseiként, s ha a jelen világában játszatják le az írók a cselekvényt, főúri kastélyok és nemesi kúriák életét rajzolják: az érdek itt is, amott is az úriosztály életmozgalmai felé irányul. A polgári osztály legfőllebb epizód-alakokat szolgáltat — a «bürgerlicher Epos», «bürgerliches Schauspiel», «bürgerlicher Roman» irodalmunkban hosszú ideig szinte elképzelhetetlen, s a két utóbbi csak a legfrissebb jelenben vált gyakorivá.

A polgárság helyett a nép, a magyar paraszt jut szerephez irodalmunkban, már korán, még a XVI. században. Sűrűbben azonban csak a XIX. század elején bukkan föl; innen kezdve gyakoriak a paraszthistóriák, azok a történetek, amelyek egészen a nép körében játszódnak le, sőt

a század derekán egy sajátos magyar műfaj alakul ki, a népszínmű : olyan dráma, mely a nép világát és a nép életét viszi színre a maga jellemző, tipikusan népies vonásaival. Az a mód, amint íróink a népet beállítják, az az érzés, amelylyel sorsukat a cselekvényen át kísérik, igen jellemző irodalmunkra — igen érdekesen világítja meg arisztokratikus szellemét. A magyar író a néppel szemben igazi úr, fölötte áll, de megértéssel, szeretettel tekint le reá. A nép fia helyzeténél fogva gyöngébb, mint ő, tehát védi, támogatja, de — és éppen ez olyan jellemzően arisztokratikus — jóindulata pusztán társadalmi téren érvényesül, politikai térre nem csap át. Mély emberszeretet és igazi humanizmus, amely azonban nem felejtí, hogy alacsonyabb társadalmi osztályhoz tartozik a paraszt : ez a magyar irodalom álláspontja a néppel szemben, demofilia, de nem demokrácia — ez az utóbbi csak kivételesen kér hangot. S hogy ez az arisztokratikus szellem, amely végigvonul a XIX. század irodalmán, mennyire benn gyökerezik a magyar lélekben, annak csatánó bizonytsága az, hogy mikor először foglal állást magyar író az úr és a paraszt viszonyának kérdésében, a XVI. század derekán, fölfógása mindenben, még a legkisebb színárnyalatban is, teljesen megegyezik XIX. századi íróársaiéval. Heltai Gáspár, a XVI. század egyik legnagyobb magyar moralistája, 1566-ban kiadott aesopusi meséihez tanulságokat függesztvén, bennük ismételten, nyomatékával, lelkükre köti a nagyuraknak, hogy bánjanak emberségesen jobbágyaikkal, ne nyúzzák őket, ne rakjanak rájuk elviselhetetlen terheket, de épp oly nyomatékával figyelmezteti a szegénységet, hogy ne zúgolódják, érje be a neki jutott sorssal, ne avatkozzék az urak dolgába, ne iparkodják politikai szerepet játszani, mert az ország vezetése az urak dolga. S ezt nem főúr mondja a jobbágyinak, nem is vagyonos köznemes, hanem egy szegény prédikátor, maga is a jögtalan néposztály sarja!

A magyar irodalom jellemző vonásai közül még egy másikat is revelál a XVIII—XIX. század fordulójának irodalmi termése. Ez a gyakorlatiasság. Az irodalmi alkotásoknak ezidétt a művészi célon kívül rendszerint van egy

másik céljuk is : nemcsak a szívre akarnak hatni, hanem az akaratra is, nemcsak a képzeletet akarják foglalkoztatni, hanem az érzelmet is. Az irodalmat nem önmagáért művelik, hanem azért a haszonért, amely belőle a közre hárul. De ez a gyakorlatiasság valami egészen különös módon érvényesül a költői művekben, szinte azt mondhatnám : magyarosan. A magyar irodalom egészen más gyakorlati célokat szolgál, mint a külföldi és másként szolgálja őket. Nem afféle moralizálás az, amit adnak ; az erkölcsitanító törekvés, a jóra való nevelés célzata — a középkornak s az újkor elejének ez a hagyománya, amely külföldön késő századokig fönttartotta magát — nálunk csakhamar kiszorult a költői művekből, s később efféle tendencia csak elvétve jelentkezik bennük. A magyar irodalomnak megvannak a maga külön céljai, s azok mind nemzeti létével kapcsolatosak : az irodalom bekapcsolódik a magyarságot fönttartó és fölvirágoztató eszközök közé. Eleinte, Bessenyeiék korában, a XVIII. század utolsó negyedében, a magyar nyelv kiművelése az irodalom célja, mert a kor ideológiája szerint a nyelv a tudomány kulcsa, s a tudomány fejlettsége, elterjedése alapja a nemzet boldogságának. Kazinczy Ferenc a XIX. század első negyedében új eszményt csatol Bessenyeiéhez : az irodalom által kicsiszolódik a nemzet ízlése és emelkedik műveltsége. Majd 1825-től kezdve, nemzeti költészetünk föllendülése idején, új meg új hivatást vállal irodalmunk, más természetűeket, mint az előbbi korban, de még mindig szoros kapcsolatban a nemzet érdekével. Vörösmarty epikája vigasztalni akarja nemzetét. A jelen sívárságán, a jövő reménytelenségén kétségbeesett magyar elé földidézi a dicső mult ragyogó képeit — nem biztatásul, hisz erre nincs alap, csak búfelejtőül : a jelen fájdalmát enyhítse az a tudat, hogy voltak hosszú századok, mikor nagy volt a magyar, hatalmas a nemzet. Petőfi a negyvenes években új célt tűz az irodalom elé. Figyelmezteti költőtársait, hogy «nagy munkát vállal az magára, ki most kezébe lantot vesz». A nagy munka, a nagy föladat : előbb előkészíteni azokat a reformokat, amelyek a kor szellemében átalakítják az ország ezeréves alkotmányát, azután fölszabadítani a nemzetet a németiség évszázados elnyomásából.

A szabadságharc izzó levegőjében harcra tüzelik a költők honfitársaikat, s mikor elzúgott a vihar s a magyarság eltiporva osztrák bilincsen a porban hevert, az irodalom újra célt vált, hozzásimul a nemzet akkori lelki szükségletéhez: Arany János, Tompa Mihály s a lírikusok bátorítják a csüggedőket, hol óvatosan allegoriákban, hol nyíltan hirdetve, hogy az eszme él s előbb-utóbb diadalt arat, Jókai Mór, dicsőítve regényeiben a magyar jellemet, a magyar nagyságot, fölkelti és fölfokozza a magyar önérzetet.

Íme, egy teljes századon át, irodalmunk életének legmozgalmasabb, legértékesebb korszakában, az irodalom kiterjeszti hatása körét esztétikántúli területekre — nem ártallja magára venni a gyakorlatiasság jegyét. De mennyire más ez, mint a külföldi irodalmak tendenciózus törekvései, mennyire más, mint a középkori vagy akár a XIX. századi angol írók (Thackeray) moralizálása! Az irodalom nálunk nem az egyetemes keresztény morál, hanem a magyar közműveltség és a nemzeti etika szolgája.

S amint mások a magyar irodalom gyakorlati céljai, akként más az a mód is, amint ez a gyakorlati tendencia irodalmunkban érvényesül. Amott a külföldi irodalmakban ez a második, gyakorlati cél gyakran előtérbe tolakszik, elnyomja vagy háttérbe szorítja a művészt, úgyhogy csakhamar fölhasan ellene a romantikusok csatakiáltása, a *l'art pour l'art*, a művészetek öncélúsága: nálunk a nemzeti jelleget öltött gyakorlati cél mindvégig megmarad a második vonalban s nem felejtve járulékos voltát, alárendeli magát a műalkotások igazi hivatásának, a művészi hatásnak. Bármilyen hatást váltanak is ki a művészi mellett a magyar műalkotások, ez a hatás nem megy amannak a rovására, nem eszkenti, nem gyöngíti a művek esztétikai értékét s irodalmunk nem veszít értékéből akkor sem, ha a *l'art pour l'art* szemzőgén át nézzük. Vajjon nyer-e azáltal, hogy a tiszta esztétikum mellett közműveltségi, nemzeti, sőt politikai rezonanciája is támad — az olyan kérdés, amelyre mi, magyarok, csak igennel felelhetünk.

A gyakorlati cél s annak harmonikus belesimulása a művészi hatásba, érdekesen jellemző irodalmunkra, de egy-

ben ereje is, mert látszólag ellentétes követelményeket békít össze.

Az irodalmi fejlődés rendjén, egyre följebb és följebb emelkedve a századok fokain, elérkeztünk az 1825-ik évhez. Csodálatos év ez a magyar szellem életében: egyszerre adta nekünk Széchenyi Istvánt, az új Magyarország megteremtőjét és Vörösmarty Mihályt, az új magyar költészet első heroszát. Nyomukban az irodalomnak olyan föllendülése következik be, amely a lendület erejére és rohamosságára nézve a magyar szellem történetében páratlan — hasonló méretű föllendülést a nagy európai nemzetek irodalmi is csak egy-egy ízben értek meg, s az egyikük életében sem ismétlődött meg. Irodalmunk egy-két évtized alatt a virágzásnak addig nem is sejtett teljébe borult s ebben a színpompában ragyogott egy emberöltőig. S a magyar irodalomnak ez aranykorszaka, a XIX. század közepe, egy tekintetben még a külföldi irodalmak arany századainál is csillogóbb képet mutat: nálunk erre a korszakra, vagy egy félszázad idejére, összezsúfolódott a legnagyobb magyar íróművészek teljes sora, a legjelesebbek közül nem hiányzik egy sem. Ott van három legnagyobb költőnk: Vörösmarty, Petőfi, Arany, három legnagyobb regényírónk: Eötvös, Kemény, Jókai, két legnagyobb drámaírónk: Katona és Madách — sőt volt ebben a korszakban egy pentas, 1844-től 1849-ig, mikor e nyolc nagyság egy kivételével mind élt és alkotott. Milyen körülmények szerencsés összejátszása idézte elő ezt a nagyszerű eredményt? — meddő kérdés, ki tudna az idő méhébe pillantani! Adjunk hálát Istennek, hogy fölhozta reánk ezt a tüneményes korszakot, amelyben beért századok vetése és a magyar szellem kitermelhette legnagyobb hőseit.

Irodalmunk aranykorából nem merek, amint a régiebb korszakoknál tettem, valami egyetemesen jellemző vonást kiolvasni; nem merek, noha csábítanak reá a kor irodalmi jelenségei, következtetni irodalmunk egészének relatív értékére s arra a jelentőségre, amely a magyar irodalmat az irodalom egyetemes életében megilleti. Csak egy vonását emelem ki e századközepi nagyszerű irodalomnak, s ez sem vezet

új megállapításra, pusztán betetőzi a régibbeket: irodalmunk jellemző vonásai, amint sorban föltűntek az egymást váltó korszakokban, ekkor, az aranykor költői termésében, együtt, egymás mellett, sőt egymással összeolvadva jelentkeznek, majd minden irodalmi alkotásra rányomva a sajátos magyar bélyeget. Ennek a páratlan kornak irodalmi termése tehát nemcsak érték tekintetében csúcspontja a magyar irodalomnak, hanem magyarság tekintetében is: itt nyilatkozik leghatározottabban, legjellemzőbben a magyar szellem, a magyar érzés- és gondolatvilág. Ez a kapcsolat nyilván nem véletlen — csak az a kérdés, melyik a két jelenség közül az ok és melyik az okozat: azért a legnemzetibb-e akkor irodalmunk, mert ebben a félszázadban éltek a legnagyobb magyar költői szellemek, vagy fordítva, azért emelhatték ők a művészet legmagasabb fokára irodalmunkat, mert olyan erős volt a magyarságuk, olyan tudatos a faji érzésük? Nem fontos. A fontos maga a kapcsolat, az, hogy minden igazi magyar műalkotásban együtt jár a nemzeti gondolat és a művészi érték, — de nemcsak együtt jár, hanem egymás hatását nagymértékben föl is fokozzák.

Befejezésül, a helyett, hogy megrögzíteném még egyszer irodalmunk jellemző vonásait, megpróbálom megjelölni közülük azokat, amelyek alapjai a többinek, amelyek tehát centrális jellegükkel irodalmunk lényegére világítanak rá. Okviszonyt akarok statuálni közöttük, összefüggéseket keresek, egységet akarok vinni a sokféleségbe.

A jellemvonások egyik része szinte magától áll össze szilárd rendszerbe, s ennek tengelye a faji érzés. A faj szerete, a faj összetartozás tudata — ez a már primitív műveltségi fokon is elemi erővel támadó érzés — ez az a gyökér, amelyből mind a nemzet lelki tulajdonságai, mind a nemzeti lélek megnyilatkozásának, az irodalomnak jellemző vonásai kiágaznak. A faji érzés és továbbfejlődése, a nemzeti érzés, amely nem más, mint amaz kibontakozva és megtelve erkölcsi tartalommal, ezek determinálják egyik irányból a magyar irodalom karakterét. A faj és a nemzet érdeke lesz gondolatvilágának központi eleme. A nemzeti gondolat, mint az álló

csillagok a bolygókat, a maga vonzókörébe kényszeríti az irodalom egyébirányú megmozdulásait is, s az a hazafias színezet, mely a legkülönbözőbb jellegű és tárgyú magyar irodalmi terméken rajta csillog, nem kívülről rákent festék, hanem természetes reflexe a lélekből kisugárzó érzésnek — nem rouge, hanem a hamvas arc üde, egészséges pírja. A nemzeti gondolat uralma fejti meg irodalmunk immanens magyarságát, érdeklődési körének megszűkülését a magyar világ és a magyar szív, a magyaré let és a magyar psyche kérdéseire — viszont ennek az immanens magyarságnak következménye egyfelől a multbanézés, az elmerülés a nemzeti história dicsőséges, zivataros századaiba, másfelől a fokozott érdeklődés a nemzet jelene és jövője iránt: amaz irodalmunknak föltűnően erős történeti, emez éppoly erős gyakorlati jellegét magyarázza. Irodalmunk szívesen vetíti vászonra a mult eseményeit, mert belőlük egy hatalmas nemzet, egy nagy birodalom képe rajzolódik ki, s a nemzeti gondolat ereje önti el rajtuk fényét; ha meg a jelen világát mutatja be, gondol a jövőre s hogy biztosítsa azt a nemzetnek, meg akarja erősíteni a nemzeti lét két legerősebb pillérét: a nemzeti közműveltséget és a magyar érzést.

A jellemvonások második csoportja már nem ilyen homogén, de ezek között a vonások között is van egy primárius jellegű; ez a vonás, a legmélyebben gyökerező, fajunk úri voltához kapcsolódik. Lóra termett nemzet a magyar, lovat áldozott isteneinek, nem sertést, juhot és bikát, mint a római, ló volt nyilván a totem-állata is — s a ló minden időben az úriság szimboluma. Ez az úriság az irodalomban egyfelől mint arisztokratikus szellem jelentkezik, a nagyok, a hatalmasak tiszteletében, másfelől mint demofil fölfogás a nép iránti jóindulatban: szereti, pártul fogja, mert érzi, hogy védelemre, gyámolításra szorul. Sőt még irodalmunk nagyfokú relatív eredetiségében is talán szabad fölismernünk ennek az úri jellegnek valami következményét: mintha abban a magyar irodalomban, mely még gyámoltalanul, fejlődése elején is iparkodott maga törni utat maga számára, az az úri büszkeség dolgoznék, amely meg akarja mutatni, hogy nem szorul másra, hogy boldogul a maga erejéből.

Faji érzés és úri fölfogás — ezek a magyar irodalom lelkiségének legmélyebben fekvő rétegei. Mind a kettő, valamint a többi is, amelyek belőlük fejlettek, karakter-vonás. Vajjon szabad-e még egy utolsó lépéssel tovább mennünk s ebből a magyar irodalomra vonatkozólag egy olyan következtetést levonni, amely megint s még határozottabban, szembeállítja a művelt nyugati irodalmakkal? Megteszem a kísérletet. Mi nyilvánul a legszembeütőbben a magyar irodalom egészében, — egészében, nem egyes alkotásában — mi rajzolódna ki azon a fényképlemezen, amelyre sorjában lefotografálnók az egyes magyar irodalmi termékeket? Nem az, ami a külföldi irodalomról. A francia irodalom megkülönböztető vonása a szellem, a németé a kedély, az angolé az értelem, a spanyolé az előkelőség, az olaszé a temperamentum — a magyar irodalom sajátos vonása, hogy termékeiből elsősorban és mindenekfölött a magyar faj jelleme tűnik ki.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

SHAKESPEARE MŰHELYÉBŐL.

A Shakespeare-problémák sokadalmából egy válik ki leg-erősebben izgató és rejtelmes voltával: Shakespeare, az ember. A jeles Frank Harris egész kötetet szentelt ennek a kérdésnek. S bárha okfejtéseivel, irányzatával, föltevéseivel gyakran nem érthetünk egyet, annyit el kell ismernünk, hogy finom érzékkel találja meg, amit elmélyedő szeretettel keres Shakespeare-ben: az érző, a vérző, az ujjongó, a szenvedő embert. Egy másik probléma, emezzel közel rokon, Shakespeare műhelytitkait illeti: hogyan, minő módszerek szerint dolgozott? Miben követte kora parancsoló szózatát s mennyiben szegült ellene, tudatában önállóságának, kortól független lángelméjének? Hogyan számolt a technikai adottságokkal, amelyek körülhatárolták színpadának s az általa elérhető színpadi hatásoknak lehetőségeit? Mennyiben volt befolyással drámája alakulására a színház, mint gazdasági vállalkozás, mint tőkebefektetés?

E kérdésekre igyekszik választ adni W. J. Lawrence, az Erzsébet-korabeli angol színházi élet kutatója egy érdekes és változatos tartalmú könyvben,¹ amely új megállapításaiért és éles polémiájáért egyképpen rászolgál a Shakespeare-rel foglalkozók figyelmére. Lawrence helyes kiindulópontja az, hogy Shakespeare-t nem is lehet megérteni előzői és kortársai ismerete nélkül. Az Erzsébet-kori drámára a vaskalapos esztétika ráütötte a szabálytalanság pecsétjét. Ez a dráma lábbal merészeli tapodni azokat a dogmákat, amelyek a nagy Aristoteles Poétikájában olvashatók; ez elveti a hármas egy-

¹ *Shakespeare's Workshop* by W. J. Lawrence. Blackwell Oxford, 1928.

séget; messze elrugaszkodik a századokon át tiszteletben tartott hagyományoktól és példaképektől. Megérdemelné tehát, hogy halálra ítéltessék. Egyetlen enyhítő körülményt lehet csak védelmére megszólaltani: Shakespeare-t. Mert róla a legkonokabb aristotelista is kénytelen elismerni, hogy neki joga van egészen a tulajdon törvényeihez igazodni.

Csak hogy valójában ő sem igazodik tulajdon törvényeihez. Ellenkezőleg: a leglényegesebb pontokban a korabeli dráma egyetemesen érvényes szabályaihoz alkalmazkodik. Minden kornak megvan a maga drámája és színpada, mint ahogy' megvan epikája, lírája, képzőművészete és zenéje is. És nem örökérvényű és hitelességű egyik sem. És a maga egyéniségéről, jelleméről, önállóságáról mond le az a kor, amely szolgai függéssel veszi át és utánozza előzőinek hagyományait. Miért szenvedett hajótörést a korai európai dráma? Mert hozzákötözte önmagát az aristotelesi hármas egység cölöpéhez. Miért fejlődött oly nehezen, oly lassan és olyan anorganikus módon a francia és olasz dráma? Mert holtta merevedett drámai kánonokat hurcolt a hátán. Miért virágzott ki buja pompával, túláradó gazdagsággal a spanyol és az angol dráma? Mert volt bátorsága felszabadítani önmagát a régi dogmák alól. Minden közönségnek olyan a drámája, amilyent megérdemel. Minden közönség önmagát látja a színpadon, mint tükörben. Lehet, hogy a tükör itt-ott torzít. De azért mégis csak a valóságot veri vissza. Az a közönség, amelyhez egy Marlowe, egy Ben Jonson, egy Shakespeare szólt, egészen más volt, mint az a sokaság, amely Perikles Athénjében a nagy tragikus triász megrendítő szomorújátékaira figyelt áhítattal. Más volt. De ebből az következik, hogy egyúttal rosszabb volt? Hogy figyelme kevésbbé volt áhítatos? S mindez pusztán azért, mert ízlése, műveltsége, világfelfogása elütött Sophokles hallgatóságától?

A Perikles-korabeli közönségnek első és legszembeötlőbb erénye: a vallásos hit, a teljes elmerülés a költészet és mythos világába, a teljes odaadás a tárgy, a mese, a bonyodalom, a kifejlet iránt. Az Erzsébet-korabeli közönség legfeltűnőbb vonása a képzelő erő. Ezek a friss, erős, indulatos, bárdolatlan emberek beleélik magukat minden szenvedélybe, a leg-

vadabb bestialitástól a legfinomultabb lelkesedésig. sőt átszellemültségig. Ezeknek igazán «Seneca nem elég nehéz, Plautus nem elég könnyű». Szeretik a pompát, a *pageant*-et, a díszes felvonulást, a tarka ruhájú, mozgalmas tömeget, álarcos vigalmat, sok zenével és sok tánccal. Ínyükre van a borzalom, a kegyetlenség, a vérontás. Szívesen végignézik Marlowe *Jew of Malta*-ja válogatott gazságait és éppenséggel nem ütköznek meg azon, hogy Cornwall herceg a szék lábával kiüti a megkötözött Gloster grófnak mind a két szemét. Ennek természetes kiegészítője, hogy tréfában is a durva, a vaskos ízlik nekik leginkább. Bizonyosan mosolyognak azon, hogy Regán silány kocsonyának nevezi Gloster szemét s a megvakítottat azzal gúnyolja, hogy «szagold Dover felé az utat».

Ez a nép lenn a földszinten sok-sok mesét követel. Mint a gyermek, akihez lélekben oly igen hasonló. Gazdag, viharzó, lehetőleg többágú cselekményt akar látni (Hamlet—Laertes, Lear—Gloster. Othello—Rodrigo). Amit a romantikusok *couleur locale*-nak neveztek, az nem érdekli. Az iránt nincs fogékonysága. Mert ahhoz archaeológiai, történelmi, jelmez-tani ismeretek kellenének. És históriai érzék. Mindennek bennük nyoma sincs. Ezért nincs berendezve a színpad. Azért vannak pusztán jelezve a díszletek. Ezért nem öltöznek a színészek úgynevezett «korhű» jelmezbe sem. Bármily antik korban vagy mesevilágban játszódik a dráma, a színész a megszokott angol ruházatban jelenik meg. De ez a történelem-ellenesség nem áll meg a felszínen. *Troilus és Cressida* görög hőseinek és hősnőinek, *Julius Caesar* és *Coriolanus* zajongó római csőcselékének londoni urak, úrhölgyek és proletárok a modelljei.

Gyakran állapították meg lelkes bámulattal, hogy Shakespeare lángelméje mily intuitív erővel találta meg Coriolanus, Julius Caesar, az összeesküvők, Antonius, Octavianus valódi történelmi jelentőségét és értékét. Az igazság az, hogy Shakespeare ezeknek a történelmi alakoknak és magának a történelemnek emberi, sőt örök emberi jelentőségét és értékét fedezte föl. De az a szemszög, amelyből a patriciusok és plebejusok küzdelmét, Caesar világhuralmi törekvéseit, Brutus

és társai kicsinyességét, féltékenységét, tanácstalanságát, Antonius elférfiatlanodását szemlélte: az Erzsébet királynő-korabeli angol polgár nézőpontja volt. Ezen a ponton annyira otthonosnak, annyira kényelmesen érezte magát, hogy nem gondolt azokkal az anachronizmusokkal sem, amelyekkel tudatosan, sőt szándékosan teleszórtá az antik korban játszódrámáit. Hogy a görög-trójai háborúban Aristotelest idézik; hogy az athéni Timon házában már könyv nélkül tudják Horatiust («Ira furor brevis est»); hogy *Julius Caesarban* üt az óra (!), az Shakespeare közönségét nem bántotta. A nagytudományú, klasszikai filológián nevelkedett Ben Jonson tiltakozott az ilyen barbárságok ellen. De Shakespeare egyetlen felsőbbbséges kézmozdulattal vagy mosollyal elintézte a tudós filiszteus okvetetlenkedését.

Az Erzsébet-korabeli dráma a Horatius-féle *Ars poetica* utasítása szerint¹ ragaszkodott az öt felvonáshoz. Ennél alább nem adták. Az öt felvonás, a gazdag cselekmény, a tömeges összeütközés nagyszámú szereplőt követelt. A szereplők számát semmiféle szabály sem korlátozta. Ellenben a társulat tagjainak számát nagy mértékben korlátozták a gazdasági szempontok. Egy-egy társulatnak mindössze tizenhat, legföljebb tizennyolc tagja volt. Ellenben akad dráma, különösen tragédia és történeti színmű, amelynek negyvennél több szereplője van. A problémát csak úgy lehetett megoldani, hogy egy színész két, esetleg három szerepet is játszott. Természetesen a protagonisták, akik úgyszólván mindig a színpadon voltak, csak egy szerepet játszottak. Méltóságuk nem is engedte volna, hogy a közrendűek feladatát vállalva, két-három alakban is fellépjenek. Viszont a serdületlen fiúk, akik a női szerepeket adták, szintén csak egy szerepet játszottak; már csak azért is, mert ezeknek a fiúknak ritkasági értékük volt. Innen van, hogy a legnépesebb tragédiában sem található több négy női szereplőnél. (*Learben* a három lány; *Hamletben* Gertrud, Ophélia és a színészkirálynő; *Macbethben* a Lady, Lady Macduff, a Komorna stb.). Az idősb nőket férfiak adták, akiknek esetleg volt férfi

¹ Neve minor, neu sit quinto productior actu Fabula. 189—190.

szerepük is. Nem volt könnyű egy Julia vagy Rosalinda (*Ahogy tetszik*) szerepére megfelelő színészt találni. Az ilyeneket gondos és hosszadalmas neveléssel készítették elő föladatukra.

A színtársulatoknak kétféle tagjai voltak: elsőrendűek és kisebbek. Amazok erkölcsi és anyagi helyzete csaknem megfelelt a Comédie Française sociétaire-jei állásának; részesedtek a jövedelemből, befolyást gyakoroltak a darabok elfogadására, a műsor összeállítására. Emezeket a *hired man* megalázó jelölése illette; bérelt emberek voltak, akiknek be kellett érniök valóságos éhbérrel és természetesen epizód-szerepekkel. Azonban ezekben a kisebb szerepekben is módjuk volt feltűnni és sikert aratni. És ha a maguk helyén hosszabb ideig jeleskedtek, előléphettek a másik kategóriába. Ennek a berendezkedésnek az a következménye, hogy a drámaíró csak kevés olyan személyt alkalmazhat, aki állandóan a színpadon van, legföljebb hetet-nyolcat. Minél nagyobb a személyzet, annál rövidebbek a kisebb szerepek, hogy a *hired men* lehető hamar átöltözhessenek. A kisebb szerepesek jórészt a szerző kénytelen «megölni» vagy más módon eltávolítani, hogy aztán újabb alakban, újabb névvel visszatérhessenek a drámába. Nagyon mulatságos, hogy dr. Johnson, a híres XVIII. századi kritikus, magasztalja *Hamletet*, amiért olyan «változatos és időről-időre új meg új alakokat hoz a színpadra, hogy ezzel mintegy hangsúlyozza az élet változatosságát és teret adjon a társalgás különböző stílusainak». A nagy kritikus nem vette észre, hogy itt Shakespeare a szükség parancsát követte. Francisco már az első szín után eltűnik. Bernardo és Marcellus az első felvonás után. Rajnádnak mindössze egy jelenete van. A három színész élete a második felvonás második színétől a harmadik felvonás második színéig tart, persze jókora megszakításokkal. Rosencrantz és Guildenstern a negyedik felvonás negyedik színe után megérdemelt sorsukra jutnak. Fortinbras és a Százados csak emezek letünése után jelentkeznak. A harmadik felvonás végéig nyolc személy esett ki. Az első felvonásban eltűnik három; a másodikban fellép hat új, közülök hármat az elsőben kiesett három színész játszott. A har-

madikban új nincs, ellenben öt régi eltűnik. A negyedikben van öt új, eltűnik két régi. Még az ötödik felvonásban is hat új szereplő jelenik meg.

Ahol ilyen nagy különbség van a főszínészek és a *hired men* között, ott szinte nyilvánvaló, hogy nem a színészt szerződtették a szerepre, hanem a szerepet szabták a színész testére. Ismerünk egész sereg nagy művészt Erzsébet korából, akiknek tehetségük nemcsak jó szerepeket, hanem népszerűséget, tekintélyt és vagyont is biztosított. Burbadge-et ma kétségkívül starnak neveznék. És ha egy mai színdarabgyártó odáig alázza mesterségét, hogy egész darabját egy-egy női vagy férfi primadonna testére szabja, sorsát e csillagok kedveltségére alapítja : akkor hivatkozhatik dicsőséges praecedensekre az angol dráma legvirágzóbb korszakából. Csak aztán egy különbségről ne feledkezzék meg, mint ahogy' a kritika soha nem fog megelégedezni róla : hogy Shakespeare, sőt nagyobb kortársai is ércből kovácsoltak vérteteket és címerpajzsot klasszikus színészeiknek ; a mi drámaíró kézműveseink valamivel nemtelenebb anyagból. S azonfelül, úgy tetszik, más szabásúak lehettek azok a színészek is, akik Shakespeare szeme előtt lebegtek, mikor Hamletet, Leart, Romeót, Benedictet, Puckot, Rosalindát megalkotta, mint a mi vékonypénzű és hirtelen hervadó divatszínészeink. Igaz, Shakespeare tekintettel volt drámái megírásakor nagy színészei egyéniségére, testi alkatára, hangjára, talán előadó módorára is ; az is bizonyos, hogy Rosaline (*Felsült szerelmesek*), Rosalinda (*Ahogy tetszik*) és Beatrix (*Sok hűhó*) alakját ugyanaz a fiúszínész inspirálta, aki Hermiát játszotta a *Szentivánéji álomban*. Ráismerünk barna képére, alacsony termetére (Te szerecsen! Te makkopáncs!). Az is bizonyos, hogy kellett lennie egy feltűnően sovány, nyurga színészének, akire Pinch, Robert Faulconbridge, Ösztövér és Keszeg Andor szerepét bízta. De a színész kivirágzik és megöregszik, jön és megy. S a János király, a *Szentivánéji álom*, a *Vízkereszt*, íme, örökre megmarad. Ezen sem az nem változtat, hogy az Erzsébet-korabeli színpadon az íróval szemben a színészé volt az első szó ; sem az, hogy az íróval szemben az igazgatónak, vállalkozónak, rendezőnek olyan jogai voltak, amelyek ellen akkor

egy Shakespeare sem tehetett semmit, de amelyeket ma egy kezdő író sem volna hajlandó elismerni.

Mert nem elég az, hogy az író kötelezve volt a közkedvelt színészek számára írni darabot. Ha megírta, átadta az igazgatónak, vele megállapodott a próbák rendjén egy végleges szövegezésben ; még akkor sem lehetett bizonyos műve további sorsáról. Ezért a legtöbb drámaíró nem is törődött sokat alkotása jövőjével. A legtöbbször nem is gondoskodott a dráma kinyomatásáról. A tudós és kényes Ben Jonson ebben is dicsérendő kivétel volt. Ő maga kanonizálta színpadi műve szövegét, amikor kinyomatta őket. Shakespeare csak nagy ritkán ment el ilyen messze a művészi gondosságban és lelkiismeretességben.

Nem volt olyan tökéletes és nagy sikerekkel büszkélkedő remekmű, amely egy-egy felújítása alkalmával elkerülte volna a hirhedt *cobbler* (foldozó, kontár) kezét. Ez az úr a darabot kezébe vette, módosította, átdolgozta, a legtöbbször annak az eljárásnak vetette alá, amelyet Angliában ma is *free adaption*-nak neveznek. Hogy mit jelent ez a *free adaption*, arra csak egy modern példát legyen szabad idéznünk.

Goethe *Faustja* 1908-ban jelent meg Londonban «freely adapted by Stephen Phillips and J. Comyns Carr.» A szabad átdolgozás Herbert Beerbohm-Treenek, a legkitűnőbb rendezőnek és leghiúbb és legrosszabb színésznek megrendelésére készült. A nagy komédiásnak szíve-vágya volt, hogy Mephistophelest eljátssza. Természetesen saját színházában, a «His Majesty's Theatre»-ben. El is játszotta vagy százszor. Minden este máskép és napról-napra rosszabbul. De hogy a «szabad átdolgozás»-ra térjünk : Phillips és Carr urak szabadsága, sőt szabadossága mindjárt a mennyei Prológussal kezdődik. Az Úr és a Sátán vitájának és fogadásának színhelyét áttették a mennyből egy «hegycsoportra Ég és Föld között».

This neutral montain between Hell and Heaven
Is still permitted to these exiled feet.

Mondja önmagáról Mephistopheles gúnyosan. De a lényeges változtatás nem ebben áll. Az Úr szerepét egy Angyal veszi át. Ő köti a fogadást Mephistophelesszel. Ennek a szerep-

cserének azonban megvan az érthető, sőt elfogadható magyarázata. A lordkamarás (Lord Chamberlain), aki ma is cenzora a londoni színházaknak, vallási okokból semmi esetre sem engedte volna meg, hogy az Urat a maga legszentebb személyében bár láthatatlanul, de hallhatón színpadra vigyék. Az Angyal átengedi Faustot Mephistophelesnek a földi pályán, abban a tudatban, hogy ezt a fogadást csak a mennyei hatalmak nyerhetik meg. És Raphael megtoldja a jóslatot azzal, hogy Faustot egy nő lelke fogja megváltani! A semleges hegyen lefolyó Előjátékot Mephistopheles a két angol író önálló gondolataival fejezi be, amelyeknek Goethe eszméihez csaknem semmi közük. De egy merész fordulattal a Sátán a Színházi Prológus utolsó sorába csap át.

So, Faust, to win this wager and thy soul.

Pass we from Heaven across the Earth to Hell.

Miképpen bánnak el a hódító britek a Faust-monológok megrázó költészetével, a Föld Szellemével, szegény Wagnerrel, azt itt tüzetesen megvilágítani túlságosan messze vinne. Még aránylag a Schüler-Szene iránt mutatják a legkíméletesebb kegyeletet. A gyökeres módosítások a költemény hatásosabbá tétele érdekében az Auerbach-jelenettel indulnak meg. Itt is színhelyváltozással. A szín a pince helyett egy középkori város nyílt piaca. Egyik oldalán kocsmá, a másikon a székesegyházba vezető lépcsők. A mulatozók között megjelenik Valentine és Margaret is. A két testvér megható búcsút vesz egymástól. Margaret megígéri, hogy nem lesz óra, amelyben ne gondolna bátyjára, nem alkony, hogy ne imádkoznék érte. Valentine is megfogadja, hogy egy percre sem feledkezik meg otthonhagyott fehér virágáról. Azután ő is leül a mulatozók közé mulatni és felköszönti Margaretet, a város legtisztább szüzét. A dob szól, a katonának mennie kell. Még Faust is gyönyörködik a daliás vitézben. (Hogy ez a színszerű kapcsolat nem jutott Goethének eszébe!) Azután ő is leül kísérőjével együtt az iddogáló nyárspolgárok közé. És Mephistopheles addig mulattatja bűvészmutatványai-val a társaságot, amíg a Székesegyházból Margaret ki nem lép. Itt most az átdolgozók eléggé híven követik a cselek-

mény menetét magát, de az eredeti szövegen annyit változtatnak, amennyi jól esik nekik, néha minden megérthető ok nélkül. Az eredeti Knittelvers-eit a Márta-jelenetekben prózával adják vissza, a csodálatos szerelmi kettőst is Faust és Margaret között. A Dom-jelenetbe az Altmayer és Froschféle társaságot viszik be. Ezek súgnak-búgnak Margaret bűnbeeséséről. Brander már azt is tudja, hogy Margaret anyja nem természetes halállal halt meg. «A szobájában méregüvegcsét találtak.» S Margaret azért tette el láb alól anyját, hogy az öregasszony föl ne fedezze Margaret bűnét és szégyenét. A polgármester már elrendelte, hogy Margaret házát a város-őrség kerítse be. Elfogatóparancsot adtak ki ellene. Faust is megjelenik, kétségbe van esve. Kereste otthon Margaretot és nem találta. Bejárta érte a várost, mindhiába. A rágalom egyre hangosabban veszi szájára a boldogtalannak nevét. A helyzet Faustra nézve is veszedelmessé válhatik, mert Valentine hazajött a háborúból és első útja Margarethez vezetné. De pajtásai lebeszélik erről a találkozásról. Valentine kényszeríti őket, hogy mondják meg az igazat. Végre Brander megvallja, hogy a szálló hír szerint Margaret megölte anyját, hogy elrejtse önnön szégyenét. Valentine hazugnak bélyegzi a mendemondát és mindenáron hűgához akar menni. De ekkor közbelép a polgármester.

Maradj, Valentine!

Mi mind reméltük, hogy a köz nevében
Köszönhetünk, mint győztes katonát.
De ezt jobb órákra kell félretennünk.
Kötelmünk most nem tűr el örömet.

Valentine azzal vádolja a Polgármestert, hogy ez is részes a Margaret becsülete ellen szőtt összeesküvésben. De a hivatalos úr állásához illő méltósággal utasítja vissza a vádat. Margaretre be van bizonyítva a gyilkosság és a Polgármester kezében van az elfogatását elrendelő parancs. Az is igazolódott, hogy az éjtszaka, mikor Valentine anyja meghalt, egy ismeretlen, külső helyről való lovag belépett Margaret szobájába és onnan csak hajnalban távozott. Siebel meg is mutatja a lovagot Valentine-nek, «a gyalázatot, aki megrontotta a szűzet». A katona kardot ragad, Valentine elesik,

Faust és kísérője eltűnnek. A zajra kisiet Margaret. Valentine megátkozza. Utasítás: Margaret Lisa karjába roskad. Az őrség a Polgármester utasítására közbefogja Margaretet.

A börtön. Margaret küzködik Fausttal, aki erőszak árán is meg akarja szabadítani. Mephistopheles sürgeti, hogy hagyja sorsára, de Faust nem tud megválni tőle. Még akkor sem, mikor a szerencsétlen áldozat meghal. «Veled kell halnom . . . Veled apadok és süllyedek, vérem követi véredet. Megállt szíved? Az enyém mind lassabban ver. Ahová mégy, én is veled megyek.» Mephistopheles követeli, hogy Faust legyen ura szavának, kövesse és térjen vissza az életbe. De Faust azt veti vissza, hogy Mephistopheles sem váltotta be ígéretét, nem adta meg neki az órát, amelyhez így szólhatott volna: «Maradj, oly szép vagy!» A hosszú vita véget ér. A szín ismét a «semleges hegy». Az Angyal (az Úr szószólója) nagy felsőbbbséggel utasítja el Mephistophelest: «Elvesztetted a nagy fogadást, amelynek téte a világ volt. Egy lelket meg akartál zavarni és megmentetted. A bűnös szerelem, amelynek lángját te gyújtottad fel, nemes, szent vonzalommá tisztult». S már viszik az angyalok Faust lelkét fölfelé Margaret-hez. És Mephistopheles kigúnyolva, rászédve, kishitűn fejezi be a tragédiát:

Still to the same result I war with God :
I will the evil, I achieve te good.

Amint e vázlatos ismertetésből kitetszik, egy új Faust keletkezett, amely nem méltó eredetijéhez. A módszer, amelyet Phillips és Carr urak alkalmaztak, nagyjában megegyezik az Erzsébet-korabeli *Cobbler*-ek dolgozásmódjával. Ezek talán nem voltak olyan radikálisak, mint a mai átdolgozók. De a kegyeletnek, a tiszteletnek, a gyengédségnek a szerzők és műveik iránt, ők sem mutatták semmi jelét.

A dráma szövegét a *Cobbler* minden kímélet nélkül módosította: ha hosszú volt, megnyirbálta; ha rövid, megtoldotta. Ha sok személye volt, több, mint amennyit a társulat személyzete megbírt, akkor a főlösszámúakat egyszerűen kiirtotta. Megesett, hogy a darab végét egészen megváltoztatták. Csak így magyarázhatók meg azok a tökélet-

leuségek, következetlenségek, metrikai és ritmikai hibák, amelyek a Hemming és C'ondell-féle First Folio-t, Shakespeare első teljes 1623-iki kiadását elégtelenítik. És ez a kiadás a költő halála után hét évvel jelent meg. Tehát a kegyelet a halott iránt nem gátolta a kiadókat abban, hogy a költő szövegét megmásítsák. De nemcsak a holtak iránti kegyelet, hanem az élőkre való tekintet sem volt akadálya ennek az önkényes eljárásnak. Éppen mert ismerték a szerző érzékenységet, mert tudták, mennyire ragaszkodik minden betűjéhez, mily fájdalmasan felszisszen a legcsekélyebb törlésre, — hát még a betoldásra! — azért nem is engedték a próbák közelebe. Jogilag úgy állt a dolog, hogy a szerzőnek, ha kifizették, semmi köze sem volt többé darabjához. Az a vállalkozó igazgató feltétlen tulajdona lett, amellyel akarata, ízlése, célja szerint rendelkezhetett. És egyebek között társulatának személyi viszonyai szerint is. Így például a mű revíziójával megbízott *Cobbler* számos kisebb szereplőt eltett láb alól, hogy nyomuk sem maradt a születésük előtt halálraítélteknek. Ez volt a jobbik eset. Megtörtént azonban, hogy a munka sietségében nem takarította el a nyomokat eléggé gondosan. A szövegben meg van nevezve egy személy, akinek meg is kellene jelennie, de nem jön. Végkép elmarad. A *Makrancos hölgyben* Petrucchio elküld bátyjáért, Ferdinándért, akit Katalinnak meg kell csókolnia.¹ Úgy látszik, a küldönc nem találta otthon Ferdinándot, mert a derék rokon nem jelentkezik a bős Kató csókjáért. Még csak ki sem menti elmarádását. És a bős Kató, aki máskülönben éppoly tiszteletben tartja a tulajdon érzékenységet, amily kevésbé a másokét, egy szóval sem árulja el; hogy meg van sértve e mellőzés miatt. A *Viharban* Antonio fia is az elvárásolt hajón volt; épen és egészségben partot is kellett érnie; hiszen Prospero gondosan ügyelt rá, hogy senki életével ne lakoljon a hajótöröttek közül. S a fiú nem mutatkozik. Úgy látszik, az ismeretlen bűvös szigeten úgy eltévedt, hogy soha többé nem fog előkerülni. Pedig ha az eredeti szövegben sem lépett volna

¹ Menj, kölyök. És Ferdinánd bátyámat hívd ide. Csókolj meg őt Katám s vedd nyájasan. IV. 1.

színre, akkor minek említette volna a költő létezését? *Troilus és Cressida*-ban Antenor háromszor is megjelenik, de ki sem nyitja a száját. A revizor törölte szerepét. És ezzel mi örökre elvesztettük Antenor bölcseségeit. A *Sok hűhó* első előadásán Herónak még volt anyja, nevét is tudjuk: Imogen-nak hívták. Igaz, hogy korán elköltözött az élők sorából. És most az olvasó kutathatja nyomát, nem fogja többé fölfedezni. Az első Quarto-ban még nyilvánvaló utalás van Imogen rövid életére. Sőt meg is jelent az I. és II. felvonás elején. De bármily csodálatos, asszony léte néma személy volt. Mint néma személyt és ennél fogva fölösleges terhet a revizor törölte. A *Minden jó, ha jó a vége* személyei közt emlegetnek egy Violentát, akinek még sírkövérről is szó van a III. felvonás 5. színében. A korán elhunyt Violenta szebb és jelentősebb életre támadt a *Vízkereszt* Violájában. A First Folio még ezt is Violentának nevezi. A *Szeget szeggel* személyei közt, a *Dramatis Personae* rovatában szerepel egy Vincentio. A darabban ennek a Vincentiónak egy szava sincs. Még néma személyként sem jelentkezik.

A *Szentivánéji álmra* vonatkozólag Lawrence-nek az az új megállapítása, hogy ez a bűbajos vígjáték az akkor nagyon divatos *nocturnal*-nak, ez éjjel játszódnó, durvahangú, népies, tündéri elemmel átszőtt színjátéknak kifinomult változata. Érdekes, hogy a darab nyolc fűszínészt foglalkoztat, akik a nők és tündérek szerepét játsszák, azonkívül 4—5 tanult fiúénekest. Erre a *Szentivánéji álmig* nem volt példa. Shakespeare színtársulata kilenc elsőrendű tagból, öt *hired men*-ből, hat fiúból állott, ezekre voltak hívva a női és az apródszerepek. Állandó szerződéssel lekötve volt még társulatában egy-két tanult fiúénekes is. De 4—5 soha. Ennek a darabnak az előadásához tehát ad hoc kellett alkalmaznia 3—4 énekest. Mint ahogy ma is a drámai színházak két énekesnőt az Operától kérnek kölcsön a *Lullabáj* eléneklésére.

*

Lawrence könyvének legtanulságosabb fejezete *The Ghost in Hamlet*. Hamlet atyjának szelleméről egész külön irodalom keletkezett, amely ma már egymagában is alig te-

kinthető át. A szellem színpadra vitele egyike a legégetőbb rendezői problémáknak; mert Hamlet nélkül nincs drámai műsor és Szellem nélkül nincs Hamlet. Igen ám, de a Szellem felléptetése ellen egész arzenállal, a józanságnak, a logikának, a hitetlenségnek fegyvertárával lép föl a Tudomány. A Tudomány, amely manapság az abszolutisztikus uralkodó zsarnokságával uralkodik az elméken és eltiprással fenyeget meg mindent, ami nem hajlandó fejtét igájába hajtani. Elsősorban a Művészetet. Ebben a légkörben, amelynek tapasztalás, logika, egyszeregy az elemei, új költészet nem keletkezhetik s a régi nem tud megélni. Pegasust megfosztották szárnyaitól és arra kényszerítik, hogy az országúton szekér elé fogva baktasson.

A természettudomány zsarnoki uralma idejében a színpadon sincs mit keresnie a «természetfölöttinek». Már pedig Hamlet atyjának szelleme csak igazán természetfölötti. A *Producer*, a modern rendező, a mindentudó és mindenható, színmű és színpad korlátlan fejedelme, szintén a mai kor gyermeke. És ha természettudományról fogalma sincs is, azért mégis elhiteti magával, hogy «természettudományosan gondolkodik». Ennélfogva mi sem logikusabb, mint az, hogy a Szellemet igyekszik száműzni. Vagy legalább is láthatatlanná és hallhatatlanná tenni. Sir John Martin Harvey, a nagy színész és rendező, az első felvonásbeli nagy jelenést nem merte törölni. De azt már megkövetelte, hogy a III. felvonás nagy jelenetében (Hamlet, Gertrud) ne legyen látható. Vox et praeterea nihil, hang legyen és semmi egyéb: hogy a gramofon is eljátszhassa a Szellem szerepét. New-Yorkban, Sam H. Harris színházában, úgy «oldották meg a problémát» hogy a Szellem az I. felvonásban is csak egy sugara a reflektornak és egy hang. A kísérlet nagyon elmés volt és nem lehet tőle elvitatni a fantázia erejét sem. De mindezek a próbálkozások, amelyeknek az a céljuk, hogy a mai racionalizmust kibékítsék a Szellemmel, hogy közelebb hozzák, megmagyarázzák, elfogadhatóvá tegyék a Szellem szereplését: ellenkezik Shakespeare szándékaival. Shakespeare kétségtelenül Seneca hagyományait követte, mikor a Szellemet felléptette. Nemcsak felléptette, hanem egyúttal a cselekvénynek döntő té-

nyezőjévé is emelte. Ez a Szellem Shakespeare képzeletében és nézőinek hitében oly eleven életet él, hogy még ruhát is változtat. Az I. felvonásban Horatio hű és pontosan részletező leírása szerint harci mezt visel. A III. felvonásban «in his habit as he lived» jelenik meg, tehát köznapi ruhában. Már pedig köznapon az idősb Hamlet sem járt vértben, sisakban; ahogy' a bűvár nem jár otthon bűváröltözetben, a tűzoltó nem hord sisakot és kötélövet, ha vasárnap sétálni megy és a király sem szokott koronával a fején ebédelni vagy a dolga után járni... A First Quarto utasítása így szól: «Enter the Ghost in his night gowne» (III. felvonás 4. szín). Ez az éjszakai ruha selyemből készült és prémmel volt díszítve. Nem azonos az éjszakai pongyolával.

Valóban, a nézők hite, sőt legjobb tudomása szerint is a Szellem nemcsak lehetséges, nemcsak elhíhető, hanem igazában él. Éli a szellemek, a kísértetek s egyéb természetfölötti lények életét. Nem igaz, amit Gertrud mond, hogy csak Hamlet rajongó agya rajzolja maga elé az elhunyt király alakját. Meg is felel anyjának erre a föltevésére:

Nem bolondság.
Amit beszéltem: tégy próbát velem,
S én szórul-szóra elmondom megint,
Holott az örült ész ugrálna szerte.

Nem Hamlet szubjektív látománya a Szellem, mint ahogy' a racionalisták el akarták hitetni önmagukkal és másokkal, hanem reális vagy legalább is a conventio által reálisnak elfogadott valóság. Hogy a színpadon lévő személyek nem mind vagy nem egyformán látják és hallják, az semmit sem ront valószerűségén. Heywoodnak *King Edward IV.*-jében (második rész, IV. felv.) a Hírnök, közömbös személy, nem veszi észre Anselm barát szellemének jelenlétét. Chapman *Revenge of Bussy d'Ambois*-jában Bussy szelleme — szintén valóság, nem egyetlen ember víziója — megjelenik Guise és Clermont előtt és beszédet intéz Clermonthoz. Guise nem hall és nem lát semmit; csodálkozik, hogy társa mért oly zavart és izgatott.

A Szellem második megjelenésére a cselekmény továbbfejlesztése érdekében múlhatatlanul szükség van. Gertrud

eddig ingadozott, hogy férjének vagy fiának adja-e szívét. De amikor látja, hogy Hamlet csakugyan örült, hogy szemét az üres levegőbe meresztí, hogy rémekkel társalog, akkor végkép eldönti, hogy az erősebb mellé áll, Claudius mellé. És ezért nem szabad Gertrudnak is látnia a szellemet. Mert ha ő is meglátja, irtózatosan megrendül, eszméletét, talán életét veszti, tudatára ébredvén annak, amit ő az idősb Hamlet, Claudius pedig ő ellene vétett. De hogy ő nem látja a szellemet, ez nem jelenti a Szellem szubjektív voltát. Mint ahogy szubjektív, csak Brutus számára látható Julius Caesar szelleme a philippi-i sátorban.

A Szellem feljárt éjjelente kísérteni, izgatni. «kérdéses alakjával» gondolkodásra bírni egykori alattvalóit. Amint célját elérte és a legfontosabb személlyel, fiával, közölte sírja rettentő titkát: hivatása betelt. Többé nem kísért. Most még csak egyszer fog megjelenni, egyrészt, hogy edzze fia bosszúálló szándékát, másrészt, hogy segítségére legyen még most is imádott feleségének kínos vergődései közepett. Mint ahogy' a fiút figyelmeztette az anyának tartozó kíméletre első megjelenésekor is:

De bárhogyan látsz is a boszú művéhez,
Elméd maradjon tiszta és ne törjön
Anyádra lelked.

Hamlet megnyugtatta anyját, hogy valósággal látta és hallotta atyja szellemét. El is hihetjük neki. W. F. Trench Hamlethez írott kommentárjában (*Hamlet, a new commentary*, London 1913) úgy véli, hogy az a kísértet, amelyet egy időben több személy lát (és hall), nem lehet pusztán illúzió, mint Macbeth töre (Tör az, mit ott látok? Kezem felé fordítva markolatja. II. 1.).

A természetfeletti Shakespeare korában egyszerűen a közhite támaszkodik. Shakespeare közönsége éppen úgy hitt a szellemekben, kísértetekben, jelenésekben, boszorkányokban, mint az antik görög a maga tarka istenvilágában. Mikor a hajótörött Aeneas az erdőben a szép vadásznővel találkozik, azt hiszi, anyaszülte némbert lát. S mikor az asszony elbúcsúzik tőle, akkor látja, hogy isteni anyja, Venus beszélt vele. (Vera incessu patuit dea: Lépésén látszott meg,

hogy igazi istennő.) Aeneasra nézve azonban a földi nő és az égi nő egyaránt realitás.

S hogy Shakespeare-nél és számos kortársánál az angyalokat, ördögöket, szellemeket csak bizonyos kiválasztott személyek láthatják, mások nem, annak mindig megvan a maga dramaturgiai, de a legtöbbször lélektani magyarázata is. A természetfeletti jelenség mindig objektív; tehát nem pusztá kivetítése egyetlen fölizgatott, háborodott vagy bűntudattól gyötört lélek vergődésének. Csak Shakespeare alkotásainak második korszakában jelentkezik a merőben szubjektív jelenés (Banquo szelleme), de akkor is olyan félénken, hogy ez a kísértetjárás a köztudatban sohasem foglalhatta el a másiknak, a reális, csaknem testet öltött szellemnek helyét. A szubjektív szellem szerepeltetésének forrása Seneca. Onnan került hűséges utánzóinak, a francia és angol Senecanus-oknak kelléktárába. Egyébként utalhatunk e kérdésben két különböző időben keletkezett és eltérő szempontokból kiinduló, de egyaránt érdekes és becses fejtegetésre. Az egyik Lessing bírálata Voltaire *Sémiramide*-jéről a *Hamburgische Dramaturgie*ban.¹ A másik Berzeviczy Albert nagyszabású tanulmánya: *A természetfölötti elem Shakespeare-ben*, amely a probléma teljes egészét felöleli.

*

Jelentéktelennek látszó külsőségek vagy apró-cseprő utasítások koronként rést nyitnak Shakespeare műhelyének legbensejébe. Ilyen külsőség az álarc szerepe. A *Felsült szerelmekben*, *Romeo és Juliában*, a *Sok hűhó semmiértben* találkozzunk ezzel a viselettel, amelynek szülőhazája Olaszország. Ott a courtesane-ok használták. Onnan került Franciaországba, majd Angliába. Az álarcnak többféle fajtája volt. A *vizard* homályba takarta az egész arcot és biztosította viselőjének felismerhetetlenségét. Ha a színpadon vaskos egyértelműségeket mondtak, ami bizony a kor durvább ízlése

¹ Elftes und Zwölftes Stück. «Voltaire betrachtet die Erscheinung eines Verstorbenen als ein Wunder; Shakespeare als eine ganz natürliche Begebenheit. Wer von beiden philosophischer denkt, dürfte keine Frage sein; aber Shakespeare dachte poetischer».

szerint elég gyakran megesett, még Shakespeare-nél is, akkor a hallgatóság finom hölgyei a pirulás elől az álarc mögé menekültek. A vizard fekete bársonyból készült és egy nyelv kötötte az archoz.

Katinka (Longavillehez). Mit? S a te álcad nyelv nélkül maradt?

Long. Szép hölgy, tudom, mi okból kérdeled ezt.

Katinka. Gyorsan, uram, sovárgom okodat!

Long. A te álarcod két nyelvet fedez.

Mit nagysád álarcommal megfelel. (*Felsült szerelmesek.*)

Ha azonban Shakespeare némely személyének képéről levesszük az álarcot, csoda tárul elénk: magának a költőnek valódi arca. Így például Shakespeare rendületlenül hitt abban, hogy a világrend Isten tulajdon akaratának megnyilatkozása és a társadalmi osztályok különállása egy felsőbb akarat szükségszerű végzése. Mindenki ismerje meg és őrizze meg helyét azon az osztályon belül, ahová a Gondviselés helyezte. A szociális forradalom gondolata senkitől sem állhatott távolabb, mint tőle. A kommunizmus az ő szemében borzalom volt még legenyhébb, legeszményibb megnyilatkozásában is. Csak hallgassuk meg Ulysses bölcsességét a *Troilus és Cressidában* e tárgyról:

Fedd be rangodat

S álarcban a hitvány játszik jelest.

*

Hogy Shakespeare-t úgy élvezzük, mint egykor élvezte a korabeli közönség, ahhoz az volna szükséges, hogy a költőt utolsó betűig értsük és sehol, a legesekélyebbnek látszó pontban se értsük félre. Szóval, ismernünk kellene Erzsébet királynő népének szokásait, frazeológiáját, nyelvhasználatát. Ehhez a hiánytalan megértéshez azonban a szók évszázados jelentésváltozása következtében sohasem fogunk eljutni. Sőt mintha a kor haladásával mindegyre távolodnánk tőle. Lawrence egy eléggé meggyőző példával igazolja, milyen távolságok választanak el bennünket Shakespeare nyelvhasználatától és ennek logikai következményeképpen Shakespeare teljes megértésétől is.

A *window* szónak Erzsébet korában két nagyon is eltérő jelentése volt. Általánosságban: ablak, nyílás, amelyen át

a fény a zárt térbe (szobába, terembe, templomba stb.) behatol. De ha üzleti helyiségről van szó, akkor a window értelmében faretesz, amellyel a boltos bezárja a boltját. Shakespeare a szót mindkét értelmében használja. Az ablak értelmében ott, ahol III. Richard ezt mondja: «Those windows that let forth life», azok az ablakok, amelyek kibocsátották az életet vagy ahol Berowne szemét «szíve ablakának nevezi». De akárhányszor él ennek a szónak másik jelentésével is. A legszebb ilyen poétikus hely, amelyet a window értelmének fogvatékos, egyoldalú ismerete miatt eleget félre is magyaráztak, a *Cymbeline*-ben olvasható:

A szobát
Lehellete fűszerzi; rá hajol
A gyertyaláng, szemébe hogy kacsintson,
És látta a csukódott fényeket,
Miket fehér s azur, az ég igaz
Kékjével áttört ablakok takarnak. (II. 2.)

Az ablak szó itt nyilván nincs helyén. A fordító sem ismerte az eredetiben olvasható «Under those windows» második jelentését. Bernard Shaw beszéli, hogy a nagy Sir Henry Irving sem ismerte. Egyszerűen nem értette ezt a helyet s ezért ki akarta hagyni. Csak egy barátja akadályozta meg ebben a szándékában, akinek tudásában s ízlésében megbízott s aki erősítette, hogy ez a legszebb Shakespeare-i helyek közé tartozik. Mihelyt azonban tudjuk, hogy a window itt reteszt jelent, világossá válik nemcsak az értelmé, hanem a szépsége is a metaphorának: a fényeket nem ablakok takarják, hanem retesz zárja el, mint egy mennyezet (canopy). Az eredetiben is «now canopied under those windows».

Ugyanilyen értelemben használja Shakespeare a window szót *Romeo és Juliában*, mikor Lőrinc barát előkészíti Juliát az álomital bevételére:

-Thy eyes' windows fall,
Like death, when he shuts up the day of life.

Magyar fordításban:

A szem ablakát becsukja,
Mint mikor a halál kizárja onnan
Az élet napvilágát.

A félreértés azonos a fentebb idézettel. Nem arról van itt szó, hogy a szem «ablakát becsukja», hanem a szem retesze lezárul; mint mikor a halál kioltja az élet világosságát. Nem is «onnan», mert ennek az «onnan»-nak az eredetiben nincs megfelelője.

Végül ugyanebben a jelentésben él a window szóval Charmian is Cleopatrától való megrendítő búcsújában:

Down windows close,
And golden Phoebus never be beheld
Of eyes again so royal.

A magyar Shakespeare-ben:

Záruljatok be, selymes ablakok,
A napsugárnak arányát soha
Nem látja többé ily királyi szem!

Downy nem selymes, hanem lágy, pelyhes. És windows itt nem ablakot jelent, hanem reteszt. Nem a szemről, hanem a szemhéjről van szó. Az zárul le, mint a faretész, amely estére kelve, a fáradt kereskedőt felmenti a dologtevés alól és biztosítja a tolvajoktól és betörőktől.

A kép merész mind a három idézetben. De nem merész-e másutt is a költők költője, ha képzeletét csak megérinti egy kép, egy látomás? S nem hozzá hasonlóan vakmerők korának nálánál kisebb tehetségű költői is? Szürkét megszokott szemünk káprázik ettől a színpompától. Logikára nevelt agyunk sajog e bakugrásoktól, bukfencektől, kecses és szabálytalan szokellésektől. Fejünket csóválva állunk meg ez idegen világ vad, barbár, ösztönös, de elragadó, hatalmas, vérmes emberpéldányai előtt, akiket Shakespeare nyilvánvalón a tulajdon képére teremtett, mint Isten az embert. Idegenül állunk ez idegen világ előtt, de annál jobban izgatnak rejtelmek, problémái, különösségei, amelyek bronzfallal vannak elrekeszelve mohón kíváncsiskodó szemünk előtt. S hacsak egy kis rés nyílik, nem is ablaknyi, máris boldogan lessük meg azon keresztül Shakespeare műhelyének titkait.

SEBESTYÉN KÁROLY.

SZINYEI MERSE PÁL POLITIKAI IDEÁLJAI.

Szinyei Merse Pál gyakran politikusnak mondta magát. A szó köznapi értelmében ugyan nem volt politikus, még képviselő korában sem; de ha politikusnak nevezzük azt, akinek képessége és érdeklődése van ahhoz, hogy egy egész társadalom életének multját és jelenét egybe tudja vetni és ebből következtetéseket, meggyőződést tud levonni a jövőre, akkor Szinyei mégis politikus volt. A művészek politizálását általában az ideális eszmékért való lelkesedés, lobbanékony szenvedélyesség és az élet valóságai iránt való érzéketlenség jellemzi. Szinyei egészen más volt; az ő politikai felfogását a guvernementalitás jellemezte, mely számol a meglévő állapotokkal és erőviszonyokkal, az emberi természettel, valamint a tömegek képességével és hajlandóságával. Ez nála öröklött képesség és leszűrt bölcsesség eredménye. Amint művészetében sohasem távolodott el a természettől és szeretete a valóságot, mert az benne a szépség impresszióját tudta kelteni, éppen úgy a társadalom életének szemléletében is a valóság problémái és nem a fellegekben járó utopizmus érdekelték. Egész életén át éber figyelemmel kísérte az ország sorsát. Otthonának s magának nap-nap után kialakuló hangulatát nemcsak a család sorsa és élete, hanem az ország sorsa, a politikai események is befolyásolták. Derűjét fokozta, ha jó híreket kapott a politikai helyzetről és gondterhessé lett, ha aggodalmasnak látta azt. Természetes tehát, hogy Szinyeinek művészi ideáljai mellett, politikai ideáljait is meg kell ismernünk, hogy hű képet kapjunk az ő rendkívüli egyéniségéről.

Három és féléves volt Szinyei, mikor 1849 február 6-án az anyai kar ablakba emelte, hogy lássa a branyiszkói hősök-

nek, Guyon honvédjeinek bevonulását Eperjesre. Vallomása szerint ez volt az első esemény a külvilágból, mely mély benyomást gyakorolt reá. Az a lelkesedés, mely körülvette a honvédeket, átragadt a gyermekre és a kis Szinyei Merse Pál ekkor eszmélt arra, hogy magyarnak született. E benyomás megszilárdult lelkében és ehhez fűzött hozzá a fejlődő gyermek mindent, amit megtudott a multból és amit a jelenben látott. Ő maga beszélte el, hogy később nagyon nehezségre esett elismerni azt, hogy a szabadságharc haditényei között mégsem Branyiszkó volt a legfontosabb. Azonban egész életén át, ha a hazaszeretet vagy hősiesség fogalma jutott eszébe, mindig felmerült emlékezetében az a tépett, barna attilájú, bekötött fejű honvéd, aki közvetlenül az ablakuk alatt ment el és felmosolygott reá. Ezt az embert sohasem felejtette el.

A Szinyei-család annyira kitette magát a magyar ügyért, hogy az oroszok elől Pestre kellett menekülnie. Szinyei édesanyját, Jekelfalusy Valériát, mert a sebesült honvédek ápolását vezette, az oroszok in contumaciam ötven kancsuka-ütésre ítélték. Nagyapját, Szinyei Merse Lászlót, Sáros vármegye volt nagyérdemű alispánját, majd az eperjesi váltóbíróság elnökét, perbefogták és Pestre internálták. Itt halt meg internáltságban pörének befejezte előtt, 1850-ben. Szerepe nem volt a szabadságharcban, de leánya Dessewffy Arisztid honvédtábornoknak, az aradi vértanuk egyikének volt özvegye és ez már elég volt akkor az állandó üldözésre.

Minderről a kis gyermek pontosan nem értesült, de a helyzet hangulata reánehezedett az ő lelkére is. Környezetének arcáról leolvasta a borút, édesapján és annak barátain észrevette a tétlen várakozás fojtott izgalmát és már egészen természetesnek találta, hogy a jernyei házban édesapja évszámra jár fel és alá, mintha várna valakire vagy valamire. A férfiak számára nem maradt más, mint ez a néma tüntetés. Már az asszonyok tevékenyebbek lehettek. Szinyeinéről tudva volt, hogy nem hájlandó az osztrák hivatalnokokkal, katonákkal, sem a Bach-huszárokkal és muszkavezetőkkel felvenni a társadalmi érintkezést. És míg ezeknek társaságától megóvta magát, házát és családját, tüntetőleg csak kimondottan ma-

gyar érzelműekkel érintkezett. Nevezetes esete volt, mikor gróf Csákyné szalonjában nem kerülhette el, hogy Dheim osztrák generálist be ne mutassák neki. Ez a Dheim generális vesztette el Görgeyvel szemben a branyiszkói csatát. A helyzet kínos volt, mert mindenki ismerte Szinyeiné szigorú elveit és maga Szinyeiné is zavarba jött. A tábornok e nehéz pillanatokat egy közömbös kérdéssel akarta áthidalni. «Hol lakik, asszonyom?» — kérdezte. «Oh, tábornok úr bizonyára jól ismeri azt a vidéket, — felelte Szinyeiné — Branyiszkóval átellenben.»

Ilyen elmeélel, engesztelhetetlen szigorral és lelkes hazafisággal teremtette meg gyermekei körül a hamisítatlan magyar légkört. De múltak az évek, Pali fiának iskolába kellett menni s előbb Eperjesen, majd Nagyváradon tanult. Amit az iskolában tanítottak, sokban ellentétes volt azzal, amit a szülői házban hallott. Különösen édesanyja örködött, hogy az iskola bele ne csempészhessen gyermekei lelkébe olyat, ami megronthatná magyarságukat. Ekkor eszmélt Szinyei arra, hogy egy leverte és halálraírt nemzet gyermeke. Beszélni nem volt szabad, jobb volt óvatosan hallgatni. Erre gyakran figyelmeztették és többször a tanárain is észrevette, hogy szeretnének mást tanítani, mint ami a könyvekben van. E titkolódzás közepett ismerte meg az elnyomást, a terrort, mely ellen nem volt más fegyver, csak a passzív ellenállás. Ez nem volt kellemes állapot, különösen nem olyan gyermek számára, ki szeret tisztán látni és szereti nyíltan kimondani azt, amit gondol. Hogy esztendőkön át ebben a légkörben növekedve, nem lett úrrá lelkén a megszokás és tudatára ébredt, hogy ez nem így volt és nem szabad így maradnia, azt elsősorban a branyiszkói hősök emlékének és édesanyjának köszönhette. Az anyáknak megvan az a varázsuk, hogy az élet legerősebb impresszióival szemben is meg tudják óvni gyermekük lelkének érintetlenségét, melyet sokszor csak egy-egy elejtett szóval vagy tekintettel formálnak és irányítanak. Ebben az időben Szinyeinével együtt még sok százezer magyar anya gyakorolta ezt a csodálatos lélekformáló hatalmát. Bécsben a Thun-féle közoktatási rendszertől nem kevesebbet vártak, mint egy új gondol-

kodású magyar nemzedék fölnevelését, mely nem fog passzív ellenállásba burkolódzni, hanem az élni, boldogulni akarástól sarkalva, az összmonarchia tevékeny polgárává lesz. Ez a terv a magyar családok, elsősorban a magyar anyák ellenállásán szenvedett hajótörést. A magyar ifjúság az iskolákban megtanulta azt, ami neki hasznos volt, de hű maradt apáihoz és megmaradt azon az úton, mely csak a kiegyezéshez vezethetett. Ez lett nyilvánvaló 1861-ben és az összmonarchia reményei összeomlottak.

Reményteljesebb időkben, 1864-ben fejezte be iskolai tanulmányait és ment ki Münchenbe, hogy festővé legyen. Erős német műveltsége volt és lelkesedéssel töltötte el az új művészi környezet. Hamar barátságba került német pályatársaival és a lelkek mélyén itt is óriási várakozásokat, nagy idők elérkezésében bízó reménységeket talált. Ezután gyorsan következtek az események: 1866-ban a németek königrätrzi győzelme, 1867-ben a magyar kiegyezés, 1870—71-ben a diadalmas német-francia háború és a német egység. Valóban, Szinyeinek gyönyörű tavasza volt. A huszas években — mikor az ember a legnagyobb várakozással néz az élet elé és friss önbizalommal minden ideáljának és vágyának megvalósítására képesnek hiszi magát — hazája sorsának nagyszerű fordulata és a barátilag megismert németiség vágyainak beteljesülése úgy megszilárdították benne azt a hitet, hogy az élet az igazságok megvalósulásának, a kiválóságok érvényesülésének s a szép és jó diadalának folyamata, hogy az ettől nyert lendület sohasem fogyott ki belőle és ez az optimizmus végigkísérte egész életén. Így lett ő a magyar derű festőjévé.

E sikerek után azonban nem következett el az egyéni siker. A *Majális* fogadtatása nem volt olyan, hogy e munkája megalkotásánál érzett belső diadalának visszhangjául tekinthette volna. Talán nem tudta, de egész bizonyosan érezte, hogy a *Majális* nemcsak életének főműve, hanem művésztörténetileg is jelentős alkotás, a magyar génusz művészi megnyilatkozásának egyik fontos eredménye. Csak ezzel lehet megmagyarázni, hogy e kép elismerésének elmaradása letétette vele, közel két évtizedre, az ecsetet. Nagy lelki-

válság lehetett ez nála, de itt bontakozott ki egész lelki nagysága is. Fájdalmas egyéni veresége semmit sem változtatott életfelfogásán, egészséges kedélyén s tiszta, szép optimizmusába nem vegyült egy keserű csepp sem. Bár szomorú vesztesége a magyar művészetnek e tétlen esztendők, ezek Szinyei elmélyülésének, kiművelődésének esztendeivé lettek. A jernyei egyhangú napoknak megvoltak az eseményei és a megszokott környezet a jó megfigyelőnek meglepő újságok egész sorozatát tárta fel. Jó könyvek és gondolkozásra, elmerülésre való idő alakították ki azt a Szinyeit, akit mi ismertünk. Ez az idő volt az, amelyben mindazt, amit fiatalságában kész megállapításként kapott, átvizsgált, a mélyére hatolt és teljességgel birtokába vette. Ez a felülvizsgálás jól ütött ki, nagyjában megmaradt régi felfogása mellett és alaphangulatául továbbra is végig az optimizmus töltötte el lelkét. Erre az időre biztosan következtethetünk későbbi beszélgetéseiből és vitáiból. Általában nem volt bőbeszédű és köznapi beszélgetésekben inkább passzív volt. ellenben, ha a legkülönbébb körökből való bonyolultabb, nehezebb témákra fordult a beszéd, Szinyei egyszeribe kész frazeológiával szívesen beszélt. Látszott, hogy készen találja a téma, otthon van a mélyenfekvő általános összefüggésekben és a mély, nagy igazságokat oly biztos kézzel ragadja ki a kérdések tömkelegéből, mint aki maga élte át, maga fedezte fel azokat és nem csupán egyszerű átvétel és tanulás útján jutott el hozzájuk. A világfelfogásnak ilyen egységes kialakulása kétségtelenül az önkéntes száműzetés idejére esik.

Ebben az időben a magyar politikai közvélemény két táborra oszlott: hatvanhetesekre és negyvennyolcasokra. A déli-bábos Alföld volt a negyvennyolcasok hazája, hol számontartották a multnak még meg nem torolt sérelmeit és örök bizalmatlansággal voltak Bécs iránt. A felvidéki magyarság, mely nemzetiségek közé ékelődött és vezetőszerpét csak szellemi fölényével tudta megtartani, nem engedhette meg magának az érzelmi politikának ezt a fényűzését. Neki pozitívumokra, törvényes alapra volt szüksége, hogy megtámaszkodhassék. Ez a törvényes alap pedig a kiegyezés volt és ezért a felvidéki magyarság hatvanhetes. Szinyei Merse Pál is felvidéki

és már családi hagyományból is — apja alispán, majd főispán volt — ehhez a párthoz csatlakozott. De a kiegyezés hívévé lett saját maga átgondolásának eredményeként is. Láttta azt a hatalmas fejlődést, mely 1867 óta mind politikai, mind szellemi és gazdasági téren ezt az országot előrevitte. A nemzet tehetségének ilyen gyönyörű kibontakozása a legszebb reményeket keltette benne és a 67-es kiegyezésben egy új évezredet látott megalapozva. A magyarság jövőjét a monarchián belül képzelte el. Tudta, hogy a Habsburg-birodalom már a lejtőn halad lefelé, de szükségesnek tartotta fenntartását és azt hitte, hogy a magyarság friss vért fog adni ennek az elöregedő szervezetnek. Remélte, hogy a magyarság fokozatosan átveszi majd a vezető szerepet. Nagy tehetsége révén képesnek hitte a kis magyar nemzetet, hogy az egész monarchia uralkodó elemévé fejlődjék és a magyarság nemzetközi érvényesülése érdekében is kívánatosnak tartotta a nagyhatalmi pozíciót. A helyzetnek ezt az optimista megítélését teljesen igazolják azok az események, melyeket Szinyei átélt. Az elnyomatásból fölemelkedő nemzet a königgrätzi válságból emeli ki Ausztriát, idősebb Andrássy Gyula új alapokra helyezi a monarchia külpolitikáját, a berlini kongresszus, a hármasszövetség mind olyan eredmények, melyeket a magyarság közreműködése nélkül Ausztria sohasem érhetett volna el.

A nyolcvanas évek elején kapcsolódott bele a vármegyei életbe, mikor István öccse megyei szolgálatba lépett. István öccsét végtelenül, szinte atyai gyöngédséggel szerette. Teljesen egygondolkodásúak voltak és ezért Istvánt második énjének tekintette. Ő volt legbizalmasabb barátja és közéleti kérdésekben a legmérvadóbb tekintély előtte. Együvértartásuk érzése különösen akkor erősödött meg, mikor István első főispánsága idején a megyei ellenzék István személye ellen éles harcot hirdetett és a harc egyik vezére testvérük, Béla lett. A testvéri támadás Pál és István között a testvéri szereteten túl emelkedő, felbonthatatlan baráti szövetséget létesített. Az első nevezetesebb közéleti esemény, melyben szerepelt, az egyházpolitikai küzdelem volt. István már alispán, kire nézve igen nehéz feladat a túlnyomóan katho-

likus vármegyében támogatást szerezni a kormány javaslata számára. Szinyei a javaslat támogatói közé állott s egyik legrégibb és legtekintélyesebb katolikus család feje lévén, fellépésének különös súlya volt. A liberális nagygyűlésen is résztvett Sáros megye küldöttségében.

Nagyjelentőségű esemény következik ezután, mely optimista világnézetét még jobban megerősítette. A milleniumkor legbensőbb énje is megérte a győzelmet. Festői sikere, a *Majális* elismerése, új korszakot jelent életében. A siker, az elismerés e késői bekövetkezte megingathatlanná tette hitét a tehetség verhetetlenségében és abban, hogy maga az élet a legbiztosabb kiválasztó folyamat, mely előbb vagy utóbb felszínre hozza az értékét, a jót, az igazságot. Sőt barátja lett a küzdelemnek, mely edzi, fejleszt és tökéletesíti a tehetséget és neveli az akaratot az érvényesülésre és hatalomra. Így került ő némi rokonságba Nietzschével, kinek műveit gyakran és sok helyesléssel olvasta. Eddig inkább befelé élt, ezután tényező lett és belekapcsolódott a művészi életbe. Ezt a bekapcsolódást egyelőre meglassította képviselőisége. Az 1896. évi általános választások alkalmával a héthársi kerületben nagy harc készült, melyet mindenik jelölt reménytelennek látott. Végre létrejött a megegyezés, a jelöltek visszaléptek és Szinyei köztisztelőben álló személyében mindenki megnyugodott. Így lett szabadelvűparti képviselővé és Bánffy Dezső erőskezű magyar politikájának őszinte hívévé. Mint képviselő nem szólalt fel és nem is szerepelt a nyilvánosság előtt. Tudott engedelmes közkatona is lenni. Előbb ugyan megvizsgálta, hogy ki a vezér; de ha beállt táborába, tüzön, vizen át követte. Felhasználta az alkalmat arra, hogy mozgalmat indítson képzőművészeti nevelésünk reformja érdekében. Nyílt levelet is írt Wlassics kultuszminiszterhez a Julien-akadémia szabadrendszerű oktatásának bevezetése tárgyában. Ebbeli törekvéseit akkor nem értették meg vagy nem volt alkalmas megvalósításukra az idő. Tény az, hogy e munkáját csak sokkal később méltányolták, mikor Lukács György közoktatásügyi miniszter a Minta-rajziskola élére állította. A párton belül Szilágyi Dezső társaságához tarto-

zott. Ez az elhelyezkedés azonban nem volt politikai jellegű, mert mikor Szilágyi kilépett a pártból, hogy Bánffy ellen tüntessen, Szinyei nem követte és talán ő volt az egyetlen ember, akinek Szilágyi megbocsátotta a «Bánffy-huszárságot». Szinyei a művész gyönyörűségével élvezte Szilágyi hatalmas elméjét, ezt az önmagáért való észet, mely jókedvében hajlandó volt bármit megeáfolni. Ez a fölény a kiválóság tisztelete volt nála. Szilágyi éles judiciuma viszont hamar felismerte kevésbeszédű barátjának kiváló lelki értékeit és hálás volt azért, hogy általa eddig kevésbé kultivált, gyönyörűséges világra, a művészet világára hívta fel figyelmét. Érdekeltek, tetszettek neki Szinyei művei, együtt nézegették a képeket, beszéltek róluk és Szinyei azon kevesek közé került, kiket ez a rideg ember becsült és megszeretett.

E közben politikai téren Bánffy bukásával nagy változás állott be. A kiegyezéstől idáig az alkotó munkára való kezdeményezés az országgyűléstől és a kormánytól eredt. A nemzet tetteire e gyönyörű fejlődési időszak alatt annyira megnövekedett, hogy többé ezt a kezdeményezést nem akarta elfogadni. A helyett azonban, hogy társadalmi és gazdasági téren használta volna fel önállóságra vágyó tetteirejét, a parlamenti harcot választotta a kormányok és Bécs ellen, mely felfűjt jelentőségű közjogi és kardbojt affaírekben csúcsosodott ki. Parlamentünkben végeszakadt a tekintélyek korának és lejárt az az idő, mikor ott a szavazatokat nemcsak számolták, hanem mérlegelték is. E helyett elkövetkezett a parlament technikája, mely nem kedvezett az értékeknek, az obstrukció, a parlament lázbetegsége, mely tiltakozás minden alkotás, minden fejlődés ellen, azonban kezdeményező ereje nincs. Az új miniszterelnök, Széll Kálmán, meghátrált a reá váró harc elől. Azt hitte, hogy az engedékenység békét fog teremteni és a helyett, hogy tekintélyét és magas állásának felelősségét szegezte volna a támadások ellen, engedte a felelősséget áthárulni elődjére, minisztereire és alantasaira. Ettől aztán vérszemet kapott az ellenzék és a pártoskodásra amúgy is hajlamos magyar közvélemény. Minden vármegye, város, község hangos lett a politizálástól és a személyi hajszáktól. Széll minden áron békét akart a

parlamentben és ezzel politikai harc színterévé tette az egész országot.

Így látta ezt Szinyei is, kinek e téren személyes tapasztalatai voltak. Sáros vármegyében a miniszterelnöknek paktuma volt azzal a párttal, mely az ő főispánja, Szinyei István ellen harcolt. Érezve azonban ennek a helyzetnek lehetetlen voltát, mégsem akarta őt elbocsátani, úgyhogy végül Szinyei Istvánnak valósággal erőszakolnia kellett elbocsáttatását. Szinyei ekkor felajánlotta öccsének mandátumát, de az ezt az áldozatot nem fogadta el. Ez valóban áldozat lett volna Szinyeitől, mert szerette a képviselőiséget. Annnyira szerette, hogy 1901-ben, az általános választásokkor újból fellepett, pedig akkor már nem fűzték olyan személyi kötelékek a párthoz és a vezérben sem látott olyan garanciát, mint 1896-ban. Szilágyi Dezső már nem élt, a miniszterelnök híveit engedelmes mamelukoknak tartotta, egyedül az öreg Tisza Kálmán és belsőbb híveinek felfogása felelt meg ideáljainak. A választáson, ellenére nagy anyagi áldozatainak, megbukott. Nem a kerületben bukott meg, Budapestről gáncsolta el a választásokat vezető Gulner államtitkár, ki a kerület örök ellenzéki jelöltjét, Bornemissza Lajost támogatta. Ez nagyon fájt Szinyeinek; de a magyar művészetnek haszna lett belőle. Ekkor kapcsolódott bele erőteljesebben a művészi életbe, melyre szüntelen jelenléte oly jótékonyan hatott, hogy annak hatását most is érezzük.

Szemét azonban nem vette le a politikai életről; aggódva figyelte az obstrukció folytonos kiújulását és a politikai harcok miatt tétlenségre kárhozottatott, egymást felváltó kormányokat. Ő, aki a hatvanhét után következett idők alkotó munkájához szokott, megütközve látta a pangást, sőt visszaesést, a meg nem hozott és végre nem hajtott törvényeket. Különösen közművelődési és mezőgazdasági állapotainkkal volt elégedetlen. Többször mondta, hogy Berzeviczy Albert munkájára, kit kora leghivatottabb kultúrpolitikusaként tartott, legalább egy évtizeden át szüksége lett volna az országnak és mégis rövid másfél év múlva elsodorta őt a kultuszminiszteri székből a politikai válság. Darányi mezőgazdasági tevékenységének félbeszakadását is aggasztónak

ítélte. Tapasztalt gazda volt, nagyrabecsülte a földművelés hagyományait és szerinte az volt a jó gazda, ki egyéni megfigyelései révén rájön azokra a természeti igazságokra, melyek ezekben a hagyományokban kövesedtek meg. Imponált neki a modern tudományos alapon való gazdálkodás is, azonban megvetette és kifigurázta az általa úgynevezett félművelt modern gazdákat, akiknek sem az ösztönük, sem a tanultságuk nincs meg a gazdálkodáshoz. Az ország különböző részeiben tett utazásaiból visszatérve, nem egyszer aggodalommal mondta, hogy itt már nem tudnak gazdálkodni és mindjobban hiányzik az érzék és az ismeret a helyes földművelésre.

Ebben az időben új problémák merültek fel, melyek között a szocializmus és az általános választójog verte a legnagyobb hullámokat. Politikai gondolatvilága ezekkel az új eszmékkel szemben sem volt készületlen, mert felülemelkedett az összes izmusokon, legfeljebb egynek hódolt, az optimizmusnak. Kétségtelen, hogy erős arisztokratizmus volt benne. Büszke volt származására, régi családjára. A nemes-ségben, mely ezt az országot ezer éven át meg tudta őrizni, a helyes kiválasztódást látta, fejlődést az ideális ember felé. De az egyénnek sohasem bocsátotta meg, ha csak származásban volt nemes és nem volt az lélekben, jellemben vagy tehetségben. Tényleg neki csak a tehetség imponált és az ő arisztokratizmusa valójában szellemi arisztokratizmus volt, mely szerint a tehetségnek mindent szabad és a tehetségtelek tömege, már saját jól felfogott érdekében is, engedelmes szolganép legyen. Ezt a gondolkozását kellően megvilágítja a következő eset. Egy időben az angol és francia forradalom történetét párhuzamosan olvastam és naponta beszámoltam neki a feltűnő hasonlóságokról és ellentétekről. Nagyon érdekelt ez és egy napon azután kutatni kezdte, hogy mi is a forradalom fogalmi meghatározása. Rövidesen húsz, harminc változatot készítettünk, míg végre kilyukadtunk oda, hogy a forradalom az alacsonyabb értelmiség lázadása a magasabb értelmiség ellen. Szinte tomboló lelkesedéssel fogadta ezt a megállapítást: ez az. — mondta — nem kell tovább menni. És későbbi beszélgetéseiben is gyakran vissza-

tért erre. Meg kell jegyezni, hogy ez 1916-ban történt, mikor a nemzeti és szabadságforradalmak gondolatvilágától távol voltunk. ellenben a növekvő szenvedés és kimerülés egy szociális forradalomra engedett következtetni. Hajlandó volt tehát ekkor a politikai ellentéteket értelmi színvonal-különbségeknek tulajdonítani. Ebből azonban bizonyos liberalizmus is következett: utat adni a tehetségek boldogulására. Nemcsak a magyar nemességet, hanem magát a magyar népet is rendkívül tehetségesnek tartotta, sőt a tehetség jelét látta azokban is, kik e kiválasztott fajba bele tudtak olvadni. Az érvényesülést a magyar életben, nem ok nélkül, rendkívül nehéz próbának becsülte. Ellenére ennek, minden jogkiterjesztéssel, szocializmussal, választójoggal szemben konzervatív volt. Tagadta azt, hogy megfelelő értelem nélkül bárki akár a köz, akár a maga hasznára fordíthatná politikai jogait. Mikor a tömegek előtt az általános választójogot az ő jobblétük és boldogulásuk feltételeként hirdették, azt úri huncutságnak mondta, melyből megszülethetik a demagógia hatalma, de a népet irtózatosan becsapják. Sokszor vitatkozott erről művészek között is és mikor egy utópista minden érvére újabb és újabb utópiás képtelenséggel állott elő és már egészen a végletekbe ment, a kávéház ablakán kimutatva, így szólt: «Szóval, azt akarod, hogy ott, az az utcaseprő üljön ide be a kávéházba a mi helyünkre és mi menjünk ki utcát söpörni.» E jóslat beteljesedését — mely 1913-ban szertelen túlzásnak látszott — az egész társaság megérte a kommün alatt. Egy véleményen volt Taine-nel, hogy a nép tudja, mire vágyik, mit akar. csak azzal nincs tisztában, hogy mire van szüksége. A demokráciát benne a lovagiasság és a patriarchális jószívűség helyettesítette, mely a kicsinyeknek, a védteleneknek és elnyomottaknak nem kétesértékű jogokat, hanem igazságot és segítséget akar nyújtani. Szigorú erkölcsű volt; azt a hatalmat, mely a gyengék kárára van és nem a közérdek vezet. erkölcstelennek tartotta. Míg lefelé ilyen kegyes, addig a másik irányban sokkal szigorúbb. Arisztokráciánkat nem szerette, főleg azért, mert nem vette ki részét nagy vagyonának megfelelően a művészetek és kultúra támogatásából, más-

részt pedig azért, mert azonosította őket azzal a mágnáscsoporttal, mely Bánffy alatt disszidált és a magyar politikában évtizedeken át a tagadás szellemét képviselte.

Közben nagyot változott a világ. Az a magyar közvélemény, mely az exlextől való ijedelmében elejtette Bánffyt és gróf Tisza István első rendcsináló kísérleténél egész a végletekbe csapott, teljes bizalommal segítette győzelemre a munkapártot és annak vezérét, Tisza Istvánt. Szinyei nagy lelkesedéssel fogadta ezt a változást, egy pillanatig arra is gondolt, hogy esetleg fellép, majd letett erről Felix fia érdekében, ki már az előző országgyűlésen is képviselte szülőföldjüket mint alkotmánypárti. Tisza volt Szinyei számára az az államférfi, akiben legjobban megbízott. A magyar gondviselés megtestesülésének látta őt. Nem tartotta politikusnak, mert ennél többre értékelte. A politikus ügyeskedéseit, zseniálítását kicsinyesnek vélte Tisza méreteihez, aki a meggyőződés és őszinteség monumentuma volt. Egy férfi, akinek a szava már maga a tett, minden gondolata a lelkiismeretben születik és az akarattal fonódik egybe. Így látta Szinyei Tiszát és minél tovább szemlélte politikai harcait, háború alatti tevékenységét, annál több új értéket fedezett föl benne. Lassanként a Nietzsche-féle hatalomra született ember, az ész, a fölény ideálja és végül a honszeretet és hősiesség fogalmát képviselő barna attilás, branyiszközi honvéd mindjobban kezdett Tisza Istvánhoz hasonlítani és Szinyei elérkezett politikai ideáljainak beteljesüléséhez.

Reményteljesen nézett a jövő elé. Az elmúlt évtizedet múltó incidensnek tartotta, mely után újból folytatódni fog a 67-es korszak építőmunkája. Pedig a munkapárti uralomnak első három éve nem a nyugodt építőmunka ideje lett, csak gyors összefogása a nemzet erőinek, arra a kikerülhetetlen nagy küzdelemre, melyben a helyét ellenségei már előre kijelölték. Megkezdődött a nagy háború. Szinyei gondolkodásmódjától nem volt idegen a háború; ő olyan háborúkat élt át, amelyek diadalmasan végződtek és amelyeket béke és nagyszerű fejlődés követett. Meggyőződése volt, hogy ez is olyan lesz. Helyes ösztönrel megérezte, hogy a világháborút az nyeri meg, aki tovább bírja lélekkel és

reménnyel. Ezért tudatos apostolává lett az optimizmusnak. A rossz híreket szinte titkolta önmaga előtt is, indulattal kelt ki a kishitűség, a defaitizmus ellen. Tisza István és a nagyszerű haditények voltak szent optimizmusának támasztékai. A nemzetiségek szereplése a háború elején szintén megnyugtatta. A magyarok és nemzetiségek vállvetett harcára célozva mondta, hogy nincs jobb ragasztószer a vérnél. A nemzetiségi kérdést a sárosmegyei tótokon keresztül nézte. Szerette és becsülte ezt a népet, beszélte nyelvét. Meggyőződése volt, hogy a tótság a magyarság nélkül nem élhetett volna meg, mert bármilyen más uralom alatt, akár önállóságban vagy szomszédságban, már rég beolvadt, megsemmisült volna. Itt azonban, a magyarság mellett, képvisel valami olyan adományt, amely belőlünk hiányzik és reánk nézve érték. A tótság a magyar glóbusznak valami különös érdekességet és több színt ad.

A mindinkább súlyosbodó helyzet, mikor az egyéni szenvedés és nyomor valóságos torlaszokat emelt az optimizmus elé, megviselte idegzetét és mindjobban indulatba hozták a panaszkodók és a rosszindulatú pesszimisták. Az első csapás, mely megrendítette, Ferenc József halála volt. Bízott bölcsességében és Tisza iránt való bizalmában. Ő, aki a nagy királynak majdnem egész uralkodását a kortárs intimitásával látta, az önmegtagadó és hivatásának magát teljesen átadó ember mintaképét látta Ferenc Józsefben, ki elveit, érzelmeit és érdekeit, szóval mindent, ami az egyént ellenkezésbe hozhatja, alárendelte uralkodói higgadt belátásának, mely változtatás nélkül levonta mindennek következményeit. Csupán egyben nem ismert eltérést és az a férfiú becsülete, az úr lovagiassága volt. Eképpen vélekedett uralkodójáról, kinek elhúnytával őt is nyugtalanítóan kerítette hatalmába a bizonytalanság az uralkodói politikát illetőleg. Rossz sejtelmek hamar valóra váltak: Tisza megbukott. Mikor hírt vett, hogy az új kormányban jóformán az egész ellenzék résztvesz, kétségbeesetten kiáltott fel: «Hát majd honnét akarja venni a király a háború utáni kormányát, talán az utcáról?» Némileg megnyugodott, mikor a kipróbált képesű Wekerle került kormányra és azt remélte, hogy Tiszá-

val együtt találnak valamilyen nemzetmentő kiutat. De ekkor már optimizmusa fáradt szárnyacsapásokkal mind alacsonyabbra ereszkedett.

A forradalom kitörésének és Tisza meggyilkolásának híre Jernyén találta. Azok a golyók, melyek kioltották Tisza életét, az ő éltető optimizmusán is halálos sebet ejtettek. Rettenetes sebesülés volt ez. November végén jött fel Budapestre. Hiába várták mindennapi asztalához a Japán-kávéházba. Oda többé nem ment el. Nagyon sokan jártak oda, sokat küzdött ott a defaitizmus ellen és félt, hogy valami gyöngédtelen szó feltépi a hegedni alig tudó sebet és szóltan szenvedését még fokozni fogja. Izent néhány meghittebb emberének, kiknél ettől nem kellett tartania, hogy a Vigadó-kávéházban várjanak reá. Tulajdonképpen ezzel az ő kiválogatásával jött létre az a baráti kör, mely később a Szinyei-Társaságot megalapította. Az első találkozás alkalmával megilletődve láttuk arcán a szenvedés és kétségbeesés nyomait. Először egyéni viszonyaink iránt érdeklődött, majd művészetéről beszéltünk búfelejtőül, végre új hírek után tudakozódott. Látszott, hogy tápot keresett valami reményre, de nem volt ilyen. Pár hét alatt azonban mintha beleszokott volna ebbe a helyzetbe. Igyekeztünk a forradalmi kormány kapkodását komikus színben tüntetni fel előtte, amire, sajnos, elég sok alkalom volt. Így azután valami keserű humor ütött tanyát közöttünk. Január végén, februárban, a bolsevizmus réme merült fel. Ez nagyon felizgatta. Meg volt róla győződve, hogy ha a bolsevizmus meghódítja Európát, az egész kultúra és civilizáció elpusztul. Nem lesz munka, megszűnik a társadalom, a városok elpusztulnak, a házak összeomlanak és az emberiség pincékbe, barlangokba húzza meg magát, a troglodita állatiasságába süllyedve vissza. Valósággal fellázadt a sors ellen: hát nem elég, hogy hazája omlik össze, az emberiség, a művészet, a szép, az igazság is mind pusztulásra van ítélve? Február vége volt. Szinyei a kávéház asztala mellett ült, künn a Vigadó előcsarnokában zúgott a tömeg. Kún Béla tartotta talán első kommunista gyűlését. Szinyeit rettenetesen felizgatta ez az esemény. Próbáltam megnyugtatóan emlékeztetni a forra-

dalmak láztáblájára. Ekkor mondta, úgy emlékszem reá, mintha tegnap történt volna: «Te még fiatal vagy, talán megérsz még valamit, én azonban teljes reménytelenséggel megyek a sírba.»

A kommün kitörése után beteg lett. Az elmeszesedett erek nem bírták lelkének óriási megterheltetését. Keserves lehet bárkinék ereje fogytán arra eszmélni, hogy búcsúzni kell az élettől, de ugyanekkor elviselni még azt a tudatot is, hogy minden, amiért élt, a haza, a művészet, a kultúra, összes ideáljai mind összeomlanak, rettenetes lehetett. A kommün bukása nem vigasztalta meg, mert jött a román megszállás. Ez elől Jernyére menekült, ott, a régi házban, minden a régi boldog időkre emlékeztetett. És ott is mintha üldözték volna, Branyiszkó felől nem a barna attilás honvédek, hanem a cseh legionisták masíroztak. Ott élte leánya, fia és István öccse társaságában utolsó napjait és most kilenc esztendeje, hogy ez a szép, nemes magyar élet befejeződött.

Két rettenetes dátum, 1849 és Trianon között, mint gyönyörű szivárvány ível Szinyei optimizmusa. Oly hatalmas, oly szép, hogy a távoli utókor gyermekeiben is reménykeltő gyönyörűséget ébreszthet. Ő iránta kegyetlen volt a sors, mert nem hagyott megérnie egy pitymalatnyit sem abból a hajnalból, mely hozni fogja a napot és amelynek eljövetelét mi a tőle tanult szent optimizmussal várjuk.

JESZENSZKY SÁNDOR.

A SZÍNJÁTSZÁS ESZTÉTIKÁJÁNAK VÁZLATA.

— Első közlemény. —

A színjátszás esztétikája mindmáig megíratlan. Amikor ez a tanulmány ezzel a nagyigényű címmel lép a nyilvánosság elé, elsőnek nemcsak a magyar nyelvű, de tudományom szerint az egész szakirodalomban, nem vállalhatja azt a ma még megoldhatatlan feladatot, hogy kimerítően, minden részletre kiterjedő módon, felelet-kísérletet adjon a színjátszás esztétikájának problémáira. A színészettudomány ma még olyan kezdetleges stádiumban lévő, minden oldalról inkább támadott, mint támogatott törekvés az emberiség mindenkor i teátrális megnyilatkozásainak egységes szempontú, elméleti rendszerbe foglalására, hogy maguknak a megoldásra váró kérdéseknek a feltárása sincsen befejezve. A művészettörténeti kutatás eredményeinek feldolgozásával foglalkozó színészettudomány alig múlt két évtizedes és így érthető, ha az esztétikus a színjátszás felé fordulva figyelmével, a legnagyobb chaoszt fedezheti fel e téren. Alig talál elődre, aminek az az oka, hogy vizsgálódásának tárgya, maga a színjátszás is, a legtöbb korban lenézésben részesült. Az esztétikusok méltatlannak érezték a vele való foglalkozást, amely állásfoglalásban a kényelemnek is nagy szerepe volt. A képzőművészek, az írók, zenekomponisták alkotásai megmaradnak, újra és újra a szemlélet tárgyává tehetők és ennek következtében könnyen vizsgálhatók, elemezhetők. A színész munkája és az egész előadás azonban megsemmisül a múltó pillanattal, letűnt korok és porrá lett színészek színpadi alkotásai mindörökre felidézhetetlenek maradnak. Megkapóan fejezi ki a színjátszás mulandó voltát Schiller verse :

Denn schnell und spurlos geht des Mimen Kunst,
 Die wunderbare, an dem Sinn vorüber,
 Wenn das Gebild des Meissels, der Gesang
 Des Dichters nach Jahrtausenden noch leben.
 Hier stirbt der Zauber mit dem Künstler ab,
 Und wie der Klang verhallt in dem Ohr,
 Verrauscht des Augenblicks geschwinde Schöpfung,
 Und ihren Ruhm bewahrt kein dauernd Werk.

A színész alkotásának megrögzíthetetlensége, a régi nagy színészek művészetének megsemmisült volta miatt nincs közvetlen anyag a vizsgálódás számára és ez előre reménytelenséggel tölthette el azokat, akik valamiféle egységes esztétikai szempontra szerettek volna szert tenni e művészet terén. Hiányozván a művészi alkotás, mint maradandó objektíváció, nem volt mihez fűzni a fejtegetéseket. Nem véletlen tehát, hogy míg a képzőművészetek és az irodalom esetében előbb született meg az elmélete és csak azután a történelme az illető művészetnek, a színjátszással szemben előbb nyilvánult meg a történeti érdeklődés, ösztönösen is menteni igyekezve mindazt, ami a multból romjaiban fennmaradt. A másik ok, amiért az esztétikus nem szívesen fordul a színjátszás felé: ennek a sajátos emberi megnyilatkozásnak belsőleg bonyolult jellege. Mindig valami kellemetlenül zavaros művészetnek érezték és ezért felállítottak egy «reprodukáló» karakterisztikonnal megjelölt osztályt a művészetek hierarchiájában és ide sorozták be a színjátszást. A legtöbbben pedig egyenesen kétségbevonták művészet jellegét.

Az eddigi munkáknak, amelyek megkísérelték a színjátszás lényegének megvilágítását és feleleteket kerestek esztétikai problémáira, Ifflandtól¹ és Einsiedeltől² kezdve az elméleti művek könyvtárnyi irodalmán keresztül Dohrnig,³

¹ August Wilhelm Iffland: *Theorie der Schauspielkunst*. Bd. 1—2. Berlin, 1815. — *Fragmente über Menschendarstellung auf den deutschen Bühnen*. Gotha, 1785.

² Franz Hild von Einsiedel: *Grundlinien zu einer Theorie der Schauspielkunst*. Leipzig, 1797.

³ W. Dohrn: *Die künstlerische Darstellung als Problem der Ästhetik*. Bd. X. der Beiträge zur Ästhetik. Hrsg. v. Th. Fischer und K. M. Werner. Hamburg, 1907.

Conradig.¹ Kjerbüll-Petersenig² és Flemmingig³, ugyanaz a hibájuk, mint a kevésbbé kifejezetten elméleti műveknek, melyek e complex örök emberi megnyilatkozás végső értelmét próbálták feltárni, hogy t. i. kizárólag az európai színjátszás emlékei alapján szerkesztik meg elméleteiket. A távol keleti és exotikus népek színészi megnyilatkozásaira vonatkozó vizsgálatok azonban átértékelésre kényszerítik azokat, akik a színjátszásban emberábrázolást látnak, a színház esztétikai céljának pedig az illúzió-adást jelölik meg.

Alois Riegl, Joseph Strzygowsky, Heinrich Wölfflin, Wilhelm Worringer nagy esztétika-reformja, hogy a művészet-tudomány új eredményeivel felfegyverkezve, felszabadítsák a klasszikus művészi ideál rabságából az esztétikai látást és azt minden más «Kunstwollen» megértésével kiszélesítsék. mindmáig nem érezte hatását a színjátszás jelenségeinek magyarázásában. Az egész esztétika mind a művészetek, mind a színjátszás területén — ha egyáltalában foglalkozik ez utóbbi problémakörével — az európai és a naturalista-klasszicista művészeti eredményekből vonja le következtetéseit és ugyanitt találja meg elméleteinek igazolását. Ez az egyoldalúság, mely a mai kor szemével látja a jelenségeket és nem a vizsgált kor szellemének megértésére törekszik, eredményezte, hogy a naturalista-klasszicista művészi ideállal össze nem egyeztethető alkotásokat primitíveknek bélyegezték az esztétikusok és nem vették észre, hogy nem a technikai tudás kezdetlegesebb voltában, hanem a másfélű művészi akarásban rejlik egyes jelenségek magyarázata. A művészetben az egymásra következő stíluskorszakok nem fejlődést jelentenek, a szónak valami «tökéletes felé közeledő». «emelkedő» értelmében, hanem egyszerű átalakulást, a «Kunstwollen» szakadatlan, folyamatos megváltozását,

¹ Waldemar Conrad: *Bühnenkunst und Drama*. Zeitschrift für Ästhetik und allg. Kunstwissenschaft, VI., 1911.

² Lorenz Kjerbüll-Petersen: *Die Schauspielkunst*. Berlin, 1925.

³ Willi Flemming: *Das Wesen der Schauspielkunst*. Rostock, 1927.

mely egy-egy nagy emberközösség szüntelen szellemi alakváltozásainak csak töredékes megnyilatkozása.

Amikor tehát a színjátszásnak, mint művészi megnyilatkozásnak és mint esztétikai élménynek a lényegét szeretnők e kis tanulmányban megpillantani, minden a priori feltevással szakítanunk kell. szakítanunk az európai, mai színházi kultúrára való beállítottságunkkal és magukból a minden korra és minden népre kiterjedő jelenségekből kell levezetnünk következtetéseinket.

I. A színjátszás őserőtelme.

A színészettörténet-írók kivétel nélkül a görög színjátszás őskorának homályát emlegetve, szokták kezdeni e csodálatos emberi megnyilatkozás életsorsának ismertetését, pedig csak sokkal régibb korok — mai exotikus népek analog példái nyomán történő — vizsgálata lehet egvedül eredményes kiindulópontja mind a történelmi, mind az esztétikai elmélkedésnek. A színjátszás ősfarmájának megismerése esetleg olyan sajátosságokra hívhatja fel a figyelmünket, amelyek későbbi időkben módosultak vagy esetleg teljesen elhomályosultak és amelyek figyelembevétel nélkül talán nem sikerülne elég helyesen megpillantanunk az időtlen lényegét.

Az ősembertől fennmaradt képzőművészeti alkotások, barlangok falára, csontokra karcolt rajzok, faragások, kislasztikai művek stílus tekintetében két főcsoportba oszthatók. Az első csoportba elsősorban a délfranciaországi és spanyolországi palaeolith-kori emlékek sorozhatók, amelyek látzólagos naturalizmusukkal, a természet hű visszaadására való törekvésükkel megmagyarázhatatlanul tökéletes művészi megnyilatkozásai az emberi őskultúrának. Ez a természettel benső kapcsolatot tartó csodálatos ősművészet felidézhetetlenül eltűnik a palaeolithikummal és a kő- és bronzkorszak embere már stilizál. Az állat és az ember geometrikus schemává lesz, annyira, hogy a természeti mintaképet gyakran csak nehezen lehet felismerni.

E nagy ellentétet sokféleképpen próbálták magyarázni, megmagyarázni azonban mindmáig nem sikerült. A Ver-

worntól¹ fizioplasztikusnak nevezett palæolith-művészet, szemben a neolithikum emberének ideoplasztikus művészetével. vadásznép alkotása, míg az utóbbi földművelő és állattenyésztő törzsközösségek produktuma. Tetszetős felelet volt tehát a stílus problémájára, hogy a jégkorszak szarvas- és mammutvadászai fegyelmezett szemmel látták a testi sajátságokat, kifejlett kézügyességük segítségével pontosan utánozni tudták a természetet és így keletkeztek az altamirai bölényképek és a többi palæolith-kori ősművészeti emlék. Ennek a felelet-kísérletnek az értékét megsemmisítette az a felfedezés, hogy a palæolithikus rajzok sohasem azon a tájon abban az időben elterjedt állatokat ábrázolnak, tehát nem lehetnek «természet után» rajzolva, hanem ugyanúgy emlékezet után készültek, mint a neolith-kori dekoratív-stilizáló alkotások. Ezt a tényt tekintetbe véve, mások úgy értelmezik az ősképzőművészet e nagy változását, hogy a palæolithikumot követő időkben kezdődik meg az emberi lélekben az emberről és a természetről való spekuláció. Megjelenik az emberiség tudatában a lélek-idea, mely titokzatos fantázia-alkotásokra inspirálja az ősművészt. A lélekben való hit és az ideoplasztikus művészet correlatív jelenségek.

A kérdés történetileg megoldhatatlan, mert még a legmélyebb intuicióval sem élhető át a mai ember számára az a folyamat, mely az ősember életérzését, létszemléletét ilyen vagy olyan alkotásban fejezte ki. A mai őszállapotú népek pedig nem mutatnak fel tisztán «naturalisztikus» vagy tisztán geometrikus művészetet. Az a két világnézet, létérzés, mely az egyiket, majd a másikat létrehozta, egy meghatározatlan geográfiai centrumból kiindulva, szétáradt a földi kultúrákban, elvegyült egymással és ma csak egyiknek vagy másinak túlsúlyáról beszélhetünk az exotikus népekkel kapcsolatban.

A mi szempontunkból a végső indokolás mellékes is. E két elméleti stíluskategória azonban valószínűvé teszi azt a feltevést, hogy a bizonyos értelemben «természetutánczó»

¹ Max Verworn : *Zur Psychologie der primitiven Kunst*, 1907 és *Die Anfänge der Kunst*, 1920.

művészetnek az ősemlék teátrális megnyilatkozásai terén, ugyanilyen fokig valóságutánczó pantomimikus táncok a megfelelői, a geometrikus művészetnek pedig irreális kultusz-táncok. Ez a szellemtörténetileg racionális meggondolás a mai ősalápotú népek esetében valóban beigazolódik. A nagyarányúan szervezett vadász- és halásznépek a természettel benső vonatkozásban álló állatutánczó játékokkal, a szántóvető népek pedig szimbólikus misztériumokkal rendelkeznek. Bár sem az előbbi, sem az utóbbi őszínjátszásformát a maga tisztaságában ma már feltalálni nem lehet, mert nincs nép, amely csak vadász vagy csak szántóvető lenne, e két főirány kétségtelenül megfigyelhető.

A vadásznépek szociális berendezkedése az apajog (patriarchatus) alapján nyugszik, a szántóvető-népeké pedig az anyajogon (matriarchatus). Ez a tény sokat megmagyaráz az őskultúra művészi irányának kettősségéből. Az apajogi vadásznépek kultúrája totemisztikus. Az ember alárendeli magát az állatnak, mely a személyes viszony hordozója az ember és a természet között. Az ember és az állat e misztikus függőségi viszonyának kifejezője a totemisztikus népek minden művészi nyilatkozása. A neolitikus képzőművészeti emlékekkel szemben realiztikusnak nevezhető palaeolitikus alkotások annyira tipikusak e szempontból, hogy a kevesetmondó «fizioplasztikus» név helyett Hörsner¹ a «vadásznépek művészetének» keresztelte el a Magdalenia-kor barlangi művészetének remekeit és a velük rokon emlékeket. Sok körülményből arra lehet következtetni, hogy e realiztikus jellegű rajzok ugyanúgy nem öncélú műalkotások, mint ahogyan bizonyos vonatkozásaikban állatutánczó táncok sem l'art pour l'art színjátszás. Valami mágikus célt kell feltételeznünk mindkét esetben.

Elsősorban az indián és egyes néger törzseknél figyelhetjük meg e valóságvonatkozású pantomimikus táncokat. A nők sohasem vehetnek részt apajogi vadásznépeknél ezekben a kultuszjellegű táncokban, melyek nemcsak az állatok moz-

¹ M. Hörsner : *Urgeschichte der bildenden Kunst*, 3. kiad. Átdolg. : O. Meughin, Wien, 1925. 107. l.

gását, leggyakrabban a madarakét elevenítik meg, hanem élettelen eszközök funkcióját. tárgyakat és ritkábban embereket érzékeltetnek. Az ős-színjátszás ez egyik formája tehát nem emberábrázolás, nem is állatutánzás, hanem vallásos értelmű mozdulat-kompozíció, mely a valóságos mozgások jellegzetes elemeiből van a groteszk-komikus iránti erős hajlammal ritmikusan felépítve.

Az anyajogi kultúrában a nő áll a társadalmi élet középpontjában, azonban a «nőuralom» nem politikai értelmű. (Gondoljunk csak a középkorra, amikor a nő szociálisan jogtalan volt és még sincs kor, melyben nagyobb lett volna a nő-kultusz.) Nem véletlen, hogy a földművelés és a matriarchatus szimultán kultúrjelenségek. Amikor az első magot elvetette az ősember: Isten művét utánozta kicsinyben. A mag csodája előtt megindultan érezte át a hasonlóságot a gabona szárbaszökése és az ember születése, a föld és a nő életfeladata, életszerepe között. A kétféle termékenység misztikusan összekapcsolódik a lelkében és megszületnek az első misztériumjátékok, melyeknek túlnyomó része a nőhöz fűződik. E játékokban isteneket és félisteneket «utánoz» az ős-színész. A «stílus» irrealitása rokon az ideoplasztikus művészeti emlékek mértani stilizáltságával, ami viszont azonnal új megvilágításban tűnik fel előttünk, ha meggondoljuk, hogy a schematizáló törekvés évezredekken keresztül a kerámika díszítésében jelentkezik elsősorban, az agyagművességgel pedig az őskorban és a mai exotikus népeknél nők foglalkoznak.

A két ősszínjátszás-kategória mögött azonos lelki indoklás rejlik. Az ősember, amikor felfedezi az Én és a világ különbözőségét, az emberi szellem történelmének legtragikusabb élményét éli át. Ösztönösen érzi a magányos, társtalan Énnek az őt körülvevő kiismerhetetlen, kegyetlen világgal való feloldhatatlan konfliktusát. Meg akarja ismerni azt, amit maga fölött állónak érez, fel akar emelkedni abba a magasabb létezési régióba, amely csodálattal és félelemmel tölti el. A külvilágot nem tüntetheti el, az Én-t kísérli meg feloldani benne, hogy egy-személy voltának tragikus nyomása alól meneküljön. Megsemmisíti tehát én-tudatát, elszemélytelenedik az által, hogy a számára legnagyobb jelentőségű

létformába éli bele magát. A depersonalisatio látható jele a maszk, az állat- vagy isten-álarc, mely mögött eltűnik az ős-színész valóságos arca, a tánc-kosztüm, mely elfedi a valóságos testet. Az ős-színész a gyakorlatból ismeri azt a pszichológiai jelenséget, hogy egy — valamilyen lelkiállapotra jellegzetes — gesztus ismétlése felidézi azt a bizonyos mozgulatot életrehívó pszichikai előzményt: annak a lénynek mozgását «utánozza» tehát, melyé át akar lényegülni. Az «utánzás» így nem cél, hanem esetleg eszköz.¹ Ha nincs a valóságvilágban a lelki átalakulásnak reális célképe, mert isten vagy isteni aktus átélése adja meg az elszemélytelenedés értelmét, képzeletileg teremt elvont mozgulatformákat az ős-színész, melyek azonosak a szerinte valóságosan létező istenség mozgásával. A totemisztikus vadász-halásznép állat-pantomimiái ebből a szempontból ugyanúgy vallásos élmény-alkalmak, mint a földművesnépek termékenység-misztériumai: az ember depersonalisációja egyértelmű a magasabb létformába tartozó lényvé való átlényegüléssel.

Az elszemélytelenedés tényéből folyik az, hogy az ős-színész számára ugyanakkor, amikor megsemmisíti énjét, megszűnik a szubjektív idő és a játék-tér elveszti valóságos tér-jellegét. Mindazok az érzékelési formák, melyek a szubjektummal kapcsolatosak, feloldódnak. Játék közben a reális világ összefüggéseitől idegen más világban él, melynek más idő- és más tértörvényei vannak. A Szet által elpusztított és Isis által feltámasztott Osiris történetének megelevenítése idősrítés nélkül elképzelhetetlen lenne. Az a kerek tisztás, melyen a madár repülését érzékelteti az ős-színész, először maga a végtelen kék ég, azután a vadász leshelye, majd a tisztás, ahol utolsót vonaglik a madár.

A színjátszás két öskategóriájának bármelyikében is találja meg az ember annak az örök ösztönnek a kielégülését, mely az elszemélytelenedésre hajtja, ez az alapérzés az ős-

¹ Az ős-színjátszás kialakulásában szerepet játszik ugyan az «utánzó-ösztön», de nem mint inspiráló ok, hanem csak mint képesség, mely lehetővé teszi a fentemlített lelki törekvés kifejeződését. A «teátrális»- és az «utánzó»-ösztön bonyolult viszonyának tárgyalása túlnő e tanulmány keretein.

kultúrákban mindenkiben egyformán erősen él. A «színész» és a «közönség» még nincs különválva és bár valószínűleg kezdettől fogva voltak a színjátszásra predesztináltak, a közönség szubjektív lelki részvétele a játékban még egészen hiánytalan. a «színész» csak első az egyenlők között. Az ősszínjátszás meg tisztán mutatja, hogy a színjátszás közösség-élmény. Mindenkiben élő és munkáló ösztön a létezésének alapja, a színjátszás tehát önmagában nem létezhet úgy, mint a kép, szobor vagy könyv. A színház és a közönség nem egymást feltételező correlatív tényezők, hanem — mint látni fogjuk — azonosságok, ezért a színjátszás lényegére vonatkozó vizsgálódásainknak e különös jelenség hangsúlyozása kedvéért a közönségből kell kiindulniok.

II. A közönség élménye.

A színjátszás a mindenkiben meglévő teátrális ösztönből kelt életre. Ez a teátrális ösztön legmélyén egyértelmű az én-feloldás után való vággyal. Már eredetében sem «tisztá művészet» a színjátszás, hanem a vallásoshoz hasonló közösségélmény, a művészet céljain túl eső végső értelemmel. Könyv, kép, szobor — mondtuk — önmagában is megálló, élő, maradandó alkotás lehet, színház azonban nincs közönség nélkül. A színházat tömegek vágya teremti meg és olyannak s olyanná, amilyenné akarja.

Az ősszínjátszás nemcsak színház, mint az átlag mai ember teátrális élménye, aki nézőnek megy el, egy-két órát «jól szórakozni». Exotikus «színelőadások» közönsége három-négy napon át lankadatlanul nagy elragadtatással nézi azt az öt-hat, számunkra monotonnak tetsző mozdulatot, mely egy-egy tánc mozgásanyaga. Ez is jele annak, hogy az elszemélytelenedett táncos mozgásának belső újraélése, a lélekben való «együttjátszás» az exotikus nézőt ugyanúgy révületbe tudja ejteni, mint a táncost magát. Az az ősszínész vagy exotikus táncos, akiben különös hajlam mutatkozik ilyen intenzív hatás felkeltésére, saját szellemmel rendelkezik és ez tanítja azokra a táncokra, játékokra, melyeket azután mások elsajátítanak tőle, akik nem rendelkeznek

oktató szellemmel.¹ Így lesz közössé az élménykincs, mely eredetileg a kiválasztottak sajátja, akik titkos kapcsolatban élnek a magasabbrendű világgal, ahová a folytonos változandóságnak alávetett földi létformából mindnyájan sóvárognak.

A közönség közönség-voltában van meghatározva a színjátszás minden sajátja. A közönségnek cselekvésig nem jutó játékkarakata formálja korról-korra a maga képére és hasonlatosságára a színházat. A színház élménye nem tisztán esztétikai élmény és amennyiben az is, más törvények szerint folyik le a lélekben, mint a szorosan vett művészetek esztétikai élvezése.

A közönség: tömeg és mint ilyennek lelki jelenségeire a tömeglélektan érvényes.² Tudjuk azt, hogy a tömegben feloldódik az egyéniség és a «kollektív lélek» lép előtérbe. A sok irányban foglalkoztatott tudat decentralizáltsága megszűnik, az értelmi aktusok elhomályosulnak és helyét erős affectív koncentrátság foglalja el. Ilyen állapotban a mindenkiben közös elemi hatások érvényesülnek elsősorban, a komplikált érzések és differenciált mozzanatok hatástalanok maradnak.

Ahhoz azonban, hogy a nézőtér sok emberéből tömeg legyen, az érzések és gondolatok egy bizonyos irányba való terelődése szükséges; ez azáltal történik meg, hogy a színház előkészíti ezt a közös élményre hangolódást.

A «néző» már bizonyos diszponáltsággal megy a színházba: készen arra, hogy átadja magát a színjáték által szuggerált élménynek. A színházbamenés előkészületeivel már kiemeli magát a hétköznapi rendjéből, elszakad magánéletétől, amikor a játék számára fenntartott külön helyre vagy épületbe ér. Az exotikus népeknek ugyanúgy megvannak az erre a célra kijelölt tánctereik, mint ahogyan az ó-görög színházépületektől máig a színházépület fontos szerepet játszik a színház esztétikai élményének előkészítésében.³ Nem-

¹ V. ö. Haberland: *Indianerstämme des Puget-Sündens*. Zeitschrift für Ethnologie, 1924. 59. és 73. l.

² Gustave Le Bon: *A tömegek lélektana*. Ford. dr. Balla Antal. Budapest, II. kiadás, 1920.

³ Wagnernek igaza volt, amikor a hétköznapi helyeitől távoli Bayreuthot tette meg operái előadásának ünnepi középpontjává.

csak az aktív táncos vagy misztériumjátékos öltözik a megszabott jelmezbe, hanem a passzív résztvevő is ünnepélyes «öltözetet» ölt.

Az esztétikai élmény előfeltétele a megértés. Az appericiálás Keleten és az ókorban, amikor jórészt ismert mythosokat elevenítenek és elevenítettek meg a szövegek, nem foglalja le a lelki energiák egy részét, amelyek így teljes egészükben a játékban való szellemi részvételre fordíthatók. A megértés lelki folyamatának megkönnyítését célozták a régi drámák prologusai. Ma a klasszikus darabokat az előadás előtt el szokta olvasni a legtöbb néző. A színlap már előre tudósít mindenkit a darab műfajáról, ami a lelki beállítottság szempontjából igen fontos, a színtér változásairól és a szereplők kapcsolatáról. Színházi újságok tartalmi kivonattal segítik a nézőt a játékkal való együttélésben.

A tömegjelleget hangsúlyozza a nézőtér, melynek különféle korokból ismert megformáltsága hű tükre annak: milyen mértékben közösségélmény a színház. Fontos szerepe van a nézőtéri kollektív lélek érvényrejuttatásában annak, hogy világos vagy sötét-e a nézőtér. Az újkori közönség lankadó átélőképességének legalább is annyi szerepe van a nézőtér elsötétítésében, mely a figyelem munkáját megkönnyíti és a színpadra koncentrálja, mint a modern világítási technika térhódításának. A színjátékkal való együttélést befolyásolja továbbá az a mód is, ahogyan a színpad és a nézőtér összekapcsolódik. A régi udvari színházak színpadi ülőhelye és a színészek mai gyakori szerepeltetése a nézőtéren, egyformán a «nézőnek» a játékba való valamiféle mesterséges bevonását célozza különböző címeken.

A nézőtér rezonálni kíván a színpadi akcióra. A feszültségviszony nemcsak a színpadformák szerint változik, hanem esténként is. Nagy, üres nézőtéren «hideg» hangulat uralkodik, kis, szépen alakított, telt nézőtéren «barátságos» ülni. A publikum közösség-érzésének erősítése és megtartása mindig elsősorú feladata az előadásnak. A dráma a felvonás-vég előtt «nekifut», hogy «átugorja» a szünetet, mely alatt a színpadon történetek benyomásának és a felfogásoknak megbeszélése, illetőleg kicserélése, a közönség élénk részvételét

bizonyítja. A felvonásközök számát és a felvonásvégeket közönséglélektani szempontok szabályozzák.

Egy művészet esztétikai hatása sem függ annyi művészetentúli, külső tényezőtől, mint a színházé, viszont egy művészet sem tud olyan elemi hatást gyakorolni az élvezőre. A színi hatás ritka nagy példáinak se szeri, se száma. Carl Hagemann szemléletes leírást ad egy japán színielőadás meg-
rázó hatásáról,¹ Martersteig ismerteti² az 1322-ben Eisenach-ban az «okos és balga szüzekről» szóló misztérium előadása közben történt szomorú esetet. Amikor az Üdvözítő Mária és a szentek könyörgésére hajthatatlan maradt a balgákkal szemben, akik az égi vőlegény várása közben mécseseiket kialudni hagyták, Frigyes örgróf felháborodva kiáltott fel: Ha ilyen könyörgés nem használ, mit ér a krisztusi hit!... Összeesett az izgalomtól és egy évig feküdt betegen, míg meg nem váltotta a halál. Schiller *Räuberjének* première-jén, 1782 január 13-án a mannheimi Nemzeti Színházban — mint egy szemtanú írja: «A színház örültekházához volt hasonló. A szemek villogtak, öklök lendültek a magasba, dobogtak a lábak és heves felkiáltások hangzottak a nézőtérén. Idegenek zokogva estek egymás karjaiba, nők ájuláshoz közel tántorogtak az ajtóig».³

Mindkét teátrális hatás több, mint esztétikai élmény. A játékkal együttélő kritikátlan tömeg azonosítja magát a színi akcióval és az első esetben ez az intenzív együttérzés az egyéni világgéppel került feloldhatatlan konfliktusba, az utóbbi esetben pedig a közönség saját tudattalan politikai eszméinek kifejezését érezte meg a schilleri drámában⁴ és ez a hirtelen tudatosodó forradalmi hangulat robbant ki a nézőtérén. A tömegre gyakorolt teátrális hatás korlélektani és világnézeti kapcsolataiból folyik, hogy «sehol sem olyan érzékeny a nép bőre, — mondja egy helyen Dingelstedt — mint

¹ Carl Hagemann: *Spiele der Völker*. Berlin, 1919. 221. oldal.

² Max Martersteig: *Das deutsche Theater im XIX. Jahrhundert*. Leipzig, 1924. 26. oldal.

³ U. o. 114. oldal.

⁴ V. ö. Wilhelm Widmann: *Theater und Revolution*. Berlin, 1920.

a színházban . . . itt gyujtanak leginkább az eszmék és hatnak leggyorsabban a legszélesebb körökben a benyomások. Amit a szószerk, katedra, sajtó, klub, mint egyes eszközök elérnek, ugyanazt az eredményt éri el sokkal hatásosabban és tartósabb módon a színpad.» A színházvezető tehát sohasem csak igazgató, hanem a közhangulat irányítója, ízlésnevelő, megszázsorozódott hangú prédikátor.¹ A színház repertoire-jával, a darabok beállításával, egyes jelenetek kiélelésével döntő hatást gyakorolhat a közönségre és ezért a színházvezető megválasztásánál nemcsak művészi, hanem emberi-világnézeti szempontok is tekintetbe jöhetnek. A cenzúra beavatkozását is az indokolja, hogy a színház hatáslehetőség terén túltesz minden más művészetten és a tömegben kritikátlan néző bármilyen célzatú színpadi akcióra könnyen rezonál.

Az a néha elragadtatott visszhang, mely a nézőtérről a színpadnak felel, nem azt jelenti, mint az illúzió-elmélet hívei gondolják, hogy egyes nézők valóságnak vették az előttük lefolyó akciót. Az európai újkori színjátszás szegényes naturalista szelleméből fakad az az elmélet, mely megtiltja a színésznek, hogy a játék után meghajoljon és képtelenségnek bélyegzi a japán vagy javán előadást, mellyel nem tud mit kezdeni, mert nem illik be az illúzióhatás elméletébe. A távolkeleti színpadokon a sűgő utánamegy a színésznek, mint az árnyék, vele énekel néha, utasítja a színészt legközelebbi teendőjére, a «nagy jeleneteknél» megvilágítja lámpással a színész arcát és a halottat kihúzza a színről. Ez nem egy «alacsony kultúrú népművészet» «fejletlen» színjátszása, mint Kjerbüll-Petersen véli. A színjátszásban nem életvalóságot keres, hanem elszemélytelenedés után vágyakozik a keleti ember. A tömeg élménye : a színész élményének veleérzése, lelki együttjárás alapján. A színész élménye itt leggyakrabban vallásos alapérzésű egyénfeloldódás, tehát a tömegé is tisztán ez és a hatást nem támogatják esztétikai és szubjektív asszociációs mozzanatok, amiknek felkeltésére az európai színjátszás annyira hajlamos.

¹ E szó értelmére vonatkozólag l. alább a rendező munkájáról szóló fejezet befejezését.

Az elszemélytelenedésnek mindenkiben közös vágya lehet erősebb és gyengébb. Vannak színjátszásra hajlamos és e téren erősen gátolt nemzetek. Lehet a teátrális ösztön elsatnyult, durva vagy pedig æolhárfa-érzékenységgű. Egy-egy nagyobb emberközösségben nemzedékről-nemzedékre apadhat vagy áradhat. Sajátos viszonyban van ez a hullámzás a drámával. Ha a színjátszás par excellence tömegművészet, az író általában egyén-művész. A költő egyéni álma és a tömeg játékvágya két esetben találkozhatnak: ha arisztokratikus a demos szellemi élete és így színháza az arisztokratikus költő orgánumává lesz — ez történt pl. a Kr. e. V. században Görögországban vagy a spanyol irodalom aranykorában — vagy ha a költő vesztí el arisztokratikus jellegét és leszáll a demoshoz. Ma azért olyan sokféle irányú és stílusú a színház, mert a demos helyett a demos egyik töredékének, a társadalomnak vagy esetleg a társadalom egyik osztályának szellemi önkifejeződése. Amíg a közönség nem egységes, a színházi kultúra is híven tükrözi a társadalom belső széthullottságát.

A színház a mindenkori mának él és így teljesen alá van vetve a nagy tömegek cselekvésig nem jutó játékakaratának. A színház eleven szervezet, mely szüntelenül alakul és változik, a szerint, hogy a tömegek milyen hajlandósággal, miben találják meg állandóan módosuló jellegű teátrális ösztöneik kielégülését. A «stílus» változik, csak egy örök: az elszemélytelenedés szüntelenül megújuló és teljesen soha ki nem elégíthető vágya.

III. A színész és alkotása.

A tömeg-teremtette színjátszás középpontjában, mint alkotó, az ember áll, aki nála magasabbrendű lényé akar átlényegülni, akár közvetlenül mint színész, akár közvetve mint «néző», vagy helyesebben: passzív együttjátzó. Mindaz, ami a belső átváltozás östénye köré az évezredek folyamán kikristályosodott, maszk és jelmez, színpad és díszlet, világítás, rendezés, korok szerint különböző módon és mértékben voltak a közönség esztétikai élményének forrásai. Ennek

a bonyolult kristályosodásnak változatlan ősmagja a színész. A színészi lényeg nem vizsgálható történelmi távlatból, mert — tudjuk — a színész alkotása felidézhetetlen. Annak a folyamatnak, mely lelkében alkotás közben végbemegy, csak veleelő részese, de nem rekonstruálója lehet az ember. Gesztusokat le lehet rajzolni, fotografálni, mozdulatok, hang-súlyok emlékét mondatokká rögzíteni, a recitációt grammofon-lemezekre préselni, a «felfogást» ismertetni, de az a lélek, mely éppen ezekben a formákban találta meg azzá a bizonyos alakká való átlényegülése kulcsát vagy fordítva, ezek a mozdulat- és hangformák voltak számára a belső átalakulás adaequat kifejezései — mindörökre elszállt.

Legerősebben a színész van az időhöz kötve. Míg a többi művészetek terén csakis időtlen lánghelme lehetséges, mert csak közepes tehetségek magyarázhatók meg korukból, a színháznál nincs időtlen — Sophoklesszel, Rembrandttal, Beethovennel egyszínvonalú — genie. A színház — láttuk — a közönség alkotása, a színész a közönség vágyának valóraváltója, mintegy a közönség követe a színpadon: időtlen közönség nincs, színész sem lehet.

Mint amilyen értetlenül áll az utazó egyes exotikus népek teátrális látványosságainak elementáris hatásával szemben, ugyanúgy nem értenők meg ma Roscius játékanak nagyságát, Garrick alakításait, Ekhof, Megyeri vagy Kántorné hatását. A régi nagy színészek a kor művészi akarátát hiánytalanul megvalósították játéukban, stílusuk olyan szent és komoly élmény volt számukra, mint a mainak a legmodernebb. Nem lehet azt mondani, hogy mi állunk a tökéletesség csúcspontján és hogy primitív volt a régiebb. A színészi játékstílus mindig a kor egész esztétikai világképének keretében kapja meg a maga értelmét.

A színész alkotása csak a történelemtől független nézőpontból, az alkotáslélektan távlatából vehető vizsgálat alá. Az alkotáseredmény lehet viszonylagos, a lelkifolyamat, mely a belső átlényegülésre vezet és ez elszemélytelenedést mások számára is átélhetővé avatja, lényegében változatlan.

A színészi alkotás legmélyebb sajátsága, hogy az alkotó saját teste válik művészi objektummá. A színjátszás *conditio*

sine qua non-ja : a színész testi jelenvalósága. A test a fontos : hang nélkül is élőlény lehet valaki, de hang ember nélkül teátrálisan értéktelen.¹ Még a recitátornál is megkívánjuk az ember testi jelenlétét, pedig nem «használja» testét.² A test és a mozdulat az elsőleges, az ős-színjátszás pantomimikus jellege is ezt bizonyítja — és a csatlakozó hang másodlagos tényezője a színészi alkotásnak.

Az alkotó és alkotás azonosságának következménye, hogy a színésznek kettős jelentése van a néző számára. Alkotásának esztétikai értékein túl tekintetbe jönnek : neme, alakja, származása és kora. A testi adottságok itt majdnem nagyobb szerepet játszanak sokszor, mint a szellemiek és az esztétikai élmény megszületésénél nemcsak közvetve hatnak az alkotás stílus-sajátságai mögött elburkoltan, hanem közvetlenül, mint jelenvalóságok. Ez a második ok, amiért a színjátszás nem nevezhető tiszta művészetnek. Az első volt, hogy : a színjátszás a tömeg alkotása, a vallásoshoz hasonló életélmény és nem tipikusan esztétikai, a második ez, hogy t. i. a színész sohasem csak színész, művész és alkotás egyszemélyben, hanem az általa keltett hatásban az esztétikán túli mozzanatok is döntő szerepet játszanak.

Az apajogi exotikus népeknél kizárólag férfi a kultuszjellegű játékok «színésze», az anyajogi népeknél pedig elsősorban az. A férfi érzi át először az Én és a titokzatos, kiismerhetetlen erőkből gazdag világ konfliktusát, benne támad fel az énfeloldás vágya, egy magasabb létforma lényéivé való átalakulás szükségességének érzete. A nő aránylag későn jelenik meg az egyes kultúrákban a «színpadon». Az ókorban a késő-római téatrum deszkáin, a keresztény kultúrkörön belül az újkor elején : Franciaországban 1464, Angliában 1629, Németországban 1690 a nő színpadon való megjelenésének éve.³ Japánban az újkori színjátszás megalapítója — nő : O-Kuni (1603). A klasszikus-vallásos nő-játék ma sem alkalmaz nő-színészt, azonban a világias japán színjátszás-

¹ A rádiószínjátszás és rádiódrama, mint esztétikai probléma, kívülesik e tanulmány keretein.

² V. ö. Waldemar Conrad id. m.

³ Max v. Boehn : *Das Theaterkostüm*. Berlin, 1921. 231—232. o.

ban már kezdettől fogva nagy szerepe volt a nőnek és nem véletlen, hogy e kabuki-színpad határozottan erotikus irányú. A nemek lélektanának és a színjátszás közti összefüggésnek részletes vizsgálata és egy sereg szociológiai szempont figyelembevételével adhatna csak kielégítő magyarázatot erre a jelenségre. A színész testi jelenvalóságának és cselekvése lelki veleélésének mindkét nem esetében kétségtelenül van bizonyos erotikus színezete, ha nem is lehet erre egy egész színházlélektani elméletet építeni, mint Wickihalder teszi.¹ A nagy férfi- és nő-színész mindig egy kissé erotikus ideálja is a tömegeknek és igen gyakran a közönségre gyakorolt rendkívüli hatás e mozzanat ismerete nélkül megmagyarázhatatlan volna.

A színész alakját a kor ízlése más és más módon határozza meg. Ez az alak-követelmény az előbb említett ténnyel van szoros összefüggésben. A testi alak akkor válik esztétikai problémává, amikor felvetjük a külső forma és a megelevenített karakter közt levő kapcsolat kérdését. A lélektan bizonyos törvényszerű összefüggést állapított meg a fizikum és a karakter között (Kretschmer). Egy adott jellem-egésznek bizonyos meghatározott testi külsőség felel meg. A színész csupán egyetlen fizikummal rendelkezik, melyet csak igen szűk keretek között tud módosítani. A testi átváltozóképeség korlátozottsága buktatja meg a naturalizmus következetes színészi végiggondolását és teszi paradoxonszerűvé az egész stílust.

A színész játéktílusát csak úgy, mint külső megjelenését determinálja : származása. Amikor a színpadra lép, magával hozza nemzeti jegyeit. Rá van írva a népfaj és az ország. Már a nyelv is sokkal nagyobb megkötöttséget jelent számára, mint bárki másnak. Az esetleg jellegzetes fiziognómiát még elmaszkírozhatja, de a «vér karakterét semmiféle maszk nem tudja eltakarni».² Egy déli színész sohasem tudhat egy északi embert játszani és megfordítva. Ha minden művészet nemzeti.

¹ Hans Wickihalder : *Zur Psychologie der Schaubühne*. Zürich, 1926.

² Willi Handl : *Über die Rasse der Schauspieler*. Die neue Rundschau, 1908. 892—897. old.

a színjátszás leginkább az. Még egy nemzetegységen belül is megfigyelhetők stílskülönbségek. Más volt az erdélyi színjátszó-stílus és más a budapesti Nemzeti Színház régi stílusa, más a bécsi, mint a bajor vagy északnémet. A színész nemzeti determináltsága nem jelenti azt, hogy idegen nemzet drámaalakjai nem válhatnak alkotási élménnyé számára. Éppen a nemzetközi repertoire szokta tudatosítani a nemzeti stílust és «a karaktereknek ez a népről-népre való szükséges korlátozottsága a színjátszás legbájosabb tökéletlensége».¹ Duse Ellidája a *Tenger asszonyában* vagy Hedda Gablerje olasz költő alkotása, de Moissi Franz Moorja «egy olasz Marquis de Sade», a német idealizmus legkisebb jegye nélkül.² Az idegenfajú színészek a nemzeti színházi kultúra veszélyeztetői. Willi Handl után Julius Bab kénytelen megállapítani,³ hogy néhány színésszel (Paul Wegener, Tilla Durieux, Orska, Bergner, Moissi) idegen hangok kerültek be a német színjátszásba, melynek szétbomlott stílusegységét újabban orosz beáradás rombolja tovább. Nem véletlen, hogy éppen Reinhardt szötte át először nemzetközi vonásokkal színpadművészeti alkotásait, ami azután nemzetközi sikereit is magyarázza. Az az imponderabile, mely egy szerepben jellegzetesen nemzeti, egy idegenfajú színész számára mindig átélhetetlen marad, viszont a nézőre gyakorolt hatásában ennek az esztétikain túl eső mozzanatnak döntő szerepe van.

A színész kora játszik legkisebb szerepet a testi hatástényezők között. Duse öregén, kifestetlenül, ősz hajjal is abszolút élményt tudott nyújtani a nézőnek. A fiatalságnak kétségtelenül van varázsa a színpadon, amelyet gyakran a színész alakítóerejének javára szoktak írni. A kor csak akkor hatásgátló mozzanat, ha a színész által életrekeltett alak és a színész személyes kora között belső átélőerővel áthidalhatatlanul nagy szakadék van.

A színész személyével kapcsolatos még az az esztétikain túl levő mozzanat is, hogy a színészek egymásközötti emberi viszonyát a legtöbb esetben tudja a néző. Ez lehet élményelőmozdító vagy gátló jellegű. Ha a közönség tudja: ez

¹⁻² W. Handl id. m.

³ Julius Bab: *Schauspieler und Schauspielkunst*. Berlin, 1926.

a színpadi házaspár az életben is férj és feleség vagy ez a szerelmespár : apa és leánya — mindkét esetben másképpen színeződik az esztétikai hatás.

A színészi alkotás folyamatával idáig alig vagy csak mellékesen, részletproblémákat felvetve, foglalkoztak. A régi elméleti munkák fejtegetései általában a körül forognak, hogy : átérzi-e szerepét a színész és vajjon az ábrázolt érzelmeket át kell-e élnie vagy hasonló hatást érhet el hideg számítással is? Amióta Plutarchos feljegyezte, hogy egy Aisopos nevű híres görög színész az őrjöngő Orestes szerepében levágott egy rabszolgát — áll a vita. Ismeretes a horatiusi válasz : si vis me flere, dolendum est primum ipsi tibi. Diderot,¹ Riccoboni,² Iffland,³ Sainte-Albine⁴ idevágó fejtegetéseitől Goethén keresztül, aki az érzésteli dilettánszal szembeállítja a hidegen számító Serlot, mint a művész típusát, egészen Kjerbüll-Petersenig tart az érzésprobléma körül a bábeli zavar. A színészek nyilatkozatainak sora vonul fel pro és contra. A vitát elsősorban meddővé teszi az, hogy mindenki mást ért «érzés», «átélés», «extázis», «hideg, tudatos formálás» stb. szavakon. A kérdést másodsorban helytelenül fogalmazták meg. Nem mindegy, hogy a színészi alkotásnak mely szakára gondolunk, amikor átélésről beszélünk. Végül : kizárólag szerepátélésről beszélnek, amikor nem mindig szerepét «él át» a színész.

Kjerbüll-Petersen négy szakát különbözteti meg a színészi alkotásnak :

1. a hangulati elképzelés (illusionistische Auffassung) stádiuma,
2. a reflexió (reflektierende Aneignung) stádiuma,
3. az alkalmazkodó idomulás (anpassende Einordnung) stádiuma,
4. a nyilvános előadás stádiuma.

¹ Denis Diderot : *Paradoxe sur le Comédien*. Paris, 1902. (Ernest Dupuy kritikai kiadása.)

² Francesco Riccoboni : *L'arte del teatro*. Venezia, 1762.

³ A. W. Iffland : *Theorie der Schauspielkunst*. Bd. I—II. Berlin, 1815.

⁴ Remond de Sainte-Albine : *Le comédien*. Paris, 1825.

Az egyes mozzanatok — melyeknek elnevezését az alábbiakban módosítani fogjuk — nem választhatók el ilyen élesen. Ezenkívül még egy ötödik stádium felvétele is szükségesnek mutatkozik, mely az első elé iktatandó: ez az előkészítő mozzanat.

A színész alkotása nem azzal az órával kezdődik, amikor az olvasópróbán esetleg először olvassa a szerepet. A színészségnek — jól tudjuk — nemcsak bizonyos fizikai, hanem pszichikai előfeltételei is vannak. Egy régi elméletíró, E. Thürnagel¹ pontokba foglalta a színjátszásra alkalmas személy jellemvonásait: ezek a következők: 1. képzelőerő, 2. igaz érzés, 3. ítélőképesség, 4. alakítókészség, 5. emlékezet, 6. megfigyelőképesség és 7. lélekjelenlét.² Ha ma már naivnak tűnhet is föl számunkra az előfeltételeknek ilyen felsorolása, kétségtelen, hogy egészen sajátos, belső átváltozásra kész, fokozott érzékenységgű, saját szubjektív élményeit tárgyalgosan nézni tudó, erősen impresszionista lélekre van szüksége a színésznek, aki az életben is «hangulat-tornász», mint Laube az ellentétekbe lendülő embert jellemezte. A színész mindig gyűjt, minden életemény hat reá, mint egyes írótipusra is. Talma, mikor atyja haláláról értesült és felkiáltott, utána az első gondolata az volt, hogy illik-e ez a kiáltás a színpadra.³ A személyes élmények, tapasztalások, megfigyelések már a dráma első olvasásánál szerepet játszanak és tudatosan vagy öntudatlanul befolyásolják a motórikus visszahatást.⁴

Minél geniálisabb egy színész, annál kevesebb szüksége van arra, hogy személyes tapasztalatainak, élményeinek és

¹ E. Thürnagel: *Theorie der Schauspielkunst*. Heidelberg, 1836.

² A fantázia és érzés vezetik el a színészt a költő által elképzelt alakhoz. Az ítélőképesség rendezi az így nyert képeket, érzéseket és az alakítókészség segítségével mások számára is érzékelhetővé teszi az alakot, melynek újra és újra való felidézése az emlékezet segítségével válik lehetővé. A karakterek individualizálásában nagy szerepe van a megfigyelőképességnek. A játék közben pedig nem szabad magát a színésznek az érzelmektől elragadtatnia, hanem meg kell őriznie lélekjelenlétét.

³ Ludwig Speidel: *Schauspieler*. Berlin, 1911. 121. l.

⁴ L. Kjerbüll-Petersen, id. m. 238. l.

megfigyeléseinek mozaik-kockáiból rakosgassa össze az életrekeltendő figurát. A nagy színész személyes életében eseményszerűen és tudatosan soha át nem élt érzéseket is ki tud fejezni alakításával, ugyanúgy, mint a nagy író, aki a legkülönbébb karakterek egész sorát formálja bele mondataiba. A színésznek a maga alkotásához — a színjátszásnak azokban a korszakaiban, amikor ő áll a közönség esztétikai érdeklődésének középpontjában — nincs szüksége iskolára, csak tehetségre. Bizonyos technikai előfeltételekre (ökonómikus lélekzetvétel, helyes fonetika, hangmoduláció és mozgáskészség stb.) magától, gyakorlat útján is rájön. A közepszerű színészt azonban, akinek nincs divinatórius alkotófantáziája, technikai gátlások tönkretesznek és tehetségének kis részét sem bontakoztathatja ki megfelelő felkészültség híján. A gondolkodás és tanulás a színésznél tehát száz eset közül kilencvenkilencben nem bűn, hanem erény — kellene, hogy legyen. Ha Dessoir¹ a tanulást a színész számára fölöslegesnek érzi, ezen csak azt érti, hogy tudományos képzettségre nincs szüksége.

A színészi produkció előkészítése tudatosan vagy öntudatlanul régóta folyik már a színészen, amikor végre elérkezik az első próba. Egy-egy klasszikus vagy közismert szerepet évek, esetleg évtizedek óta ismerhet a színész, vágyódhatik életrekeltése után, érdekelheti vagy közömbösen tudomásul veheti létezését — az előkészítő mozzanatot követő fázist nem lehet pontosan körülhatárolni a színészi alkotás folyamatában. Ritka esetben találkozunk először a színész és az életrekeltendő figura az első próbán. Ez az első találkozás jár Kjerbüll-Petersen szerint erős érzéslélménnyel és az ábrázolandó emóciók átélésével, az egész alak világos belső szemléletével. A színészi alkotás e stádiuma nem az inspirációnak felel meg, mint Kjerbüll-Petersen gondolja, hanem inkább a koncepciónak. Különböző is nem vonható párhuzam a színészi és a többi művészi alkotás között, annyira különbözők a lélektani folyamatok. Az analógia már csak azért is helytelen.

¹ Max Dessoir: *Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft*. Stuttgart, 1923. 304. l.

mert a színész a legkritikább esetben rendelkezik az életrekeltendő alak megválasztásának szabadsága fölött, míg az író, zeneszerző vagy képzőművész leggyakrabban souverain módon választja ki megvalósításra a benne élő ideákat.

A színész az első találkozás pillanataiban megérezheti az alakot, egész lelkével rezonálhat az életrekeltendő figura lelkére, — erre is vannak vallomások — esetleg fölötte érezheti magát vagy félhet tőle, viszont előfordulhat az is, hogy az utolsó pillanatig ellenszenvvel, hidegen fogja fel feladatát és a bemutató lázában melegszik csak fel s kerül benső kapcsolatba az alakkal és meglepőt produkál. A színésznyilatkozatok, melyeket Kjerbüll-Petersen felhoz a mellett, hogy a szerinte első alkotási fázis az intenzív érzést uralja, erős kritikát érdemelnek.¹ Ha előfordul is ez az erős érzelmi osztozás a hős sorsában, ez nem jellegzetesen színészi vonás és nem jellemzője az alakteremtés e fázisának. Ugyanezen egyénből bármilyen erős érzelmi hatás erős visszahatást csal ki és a szereppel szemben is mint passzív olvasó veszti el részvétlenségét és az alak átélésétől, magábfogadásától ugyanolyan messze áll, mint az első próbán teljesen hidegen maradó színész. Az első találkozás jellege egy szerepben megnyilatkozó alakkal sokkal inkább függ pillanatnyi és a színészben rejlő szubjektív hajlamosságoktól, mintsem alkotáslélektani objektív feltételektől.

Az előkészítő mozzanat után tehát nem az alak megragadása, érzelmi beleélés, hangulati elképzelés következik, hanem a színész-egyen és a szerep-alak egyszerű találkozása, mely a legkülönbélebb formák között mehet végbe. Ekkor kezdődik a tulajdonképeni alakteremtés, helyesebben szólva: a színész átalakulása.

¹ A színész hiúságból, tudatosan vagy öntudatlanul szereti a nyilvánosság előtt produkcióját úgy tüntetni fel, hogy az minél érdekesebb szintet kapjon. Prof. Ferdinand Gregori — aki mint színész és rendező együtt működött az utolsó három évtized minden nagy német színészeivel († 1928 dec. 12.) — személyes közléséből tudja e sorok írója, hogy mennyire ritka eset az alakkal való együttérzés az első olvasásnál és a Kjerbüll-Petersen által idézett (l. 227—229. o.) színészekről a legtöbb esetben a vallomásokkal ellenkező értelmű esetek sorát mondta el.

Az az alak, amellyé a színésznek át kell lényegülnie a színpadon, néhány évszázad óta költő alkotása. Az írótól elgondolt alakot kelti életre, az író szavait ismétli a színpadon és ezért a színész munkáját általában reprodukálónak szokták tekinteni. Pedig nem az ábrázolás tárgya, hanem a módja a fontos. Schottelius szerint¹ a színészt az különbözteti meg a többi alkotótól, hogy alkotásának mintaképe nem a természet vagy az eszmék világába, hanem a művészet körébe tartozik. A költő által elgondolt ember közvetlenül, a szájába adott szavak segítségével nyilatkozik meg a drámában. A színész megeleveníti, láthatóvá teszi a leírt személyiséget: «testében lakást ad a költő szellemi gyermekének...»² A színésznek «az ábrázolt alak egész érzésvilágát fel kell olvasztania, melyről a legtökéletesebb költő is csak töredékesen, részleteiben tudósít. Más szóval: a költő természetes mintaképét kell megragadnia és újrateremtenie... Ez a munka annál is nehezebb, mert a költő mintaképe esetleg a reális világban soha nem is létezett.»³ A költő által adott töredéknek a rekonstrukciója annyit jelent, hogy a színész nem szavakat, nem mondatokat interpretál, hanem alakot és helyzeteket él.

Az intuitív színésztípus magába fogadja az idegen alakot és hagyja, hogy szétáradjon benne annak lelke. Egy egységes középponti alapérzésből bontakozik ki magától minden cselekvése. Az idegen lélek munkál benne és így jut el a részletekig. Mintegy daimonion szól a lelkében, mit ne tegyen és a sok ismétlés közben eljut minden részlet megoldásáig. Ezek a szintétikus színészek, akik elsősorban az életrekeltett jellemek irracionálisát tudják megkapóan ábrázolni. Az analitikus színész nem ilyen eszköz az idegen lélek kezében. Jelenetek, helyzetek, hangsúlyok pontos megállapításával gépiessé teszi magában a megtalált részleteket és a kifejezési formától a lélek megragadása felé halad. Az előbbi típus, ha valami megakadályozza abban, hogy minden gesztusát kialakítsa a benne élő mintakép, félig sikerült, sőt rossz produk-

¹ J. W. Schottelius: *Die Bedeutung der Philosophie für den darstellenden Künstler*. Langensalza, 1918. 18. old.

² U. o. 20. old.

³ U. o. 20. old.

ciót is nyujthat. Az analitikus színész, ha nem jut is el a részletek belső egybefoglalásáig, a részletszépségek produkálása miatt sohasem süllyed az átlag alá. Természetesen a gyakorlat nem mutatja ennek a két alaptípusnak ilyen élesen elhatárolt képletét és mindig az egyik vagy másik túlsúlyváról lehet csupán szó.

Magának a szerepnek a megrögzítése, megtanulása, a megtalált hangsúlyok, mozdulatok beidegzése már csak mnemotechnikai probléma. Igaza van Dalbergnek, amikor azt mondja, hogy «a szerep mechanikus része is fontos!» Ha a színészi vallomások túlnyomó része a tökéletes belső át-lényegülés ellen vall, azt az a körülmény is magyarázza, hogy a szerep tökéletes tudása nélkül lehetetlen ez a lelki folyamat. A szavaknak teljesen vérré kell válniok. A kultuszjellegű táncok, a távolkeleti színházak tradicionális, régen megtanult mozdulatformái és hangmoduláció-szabályai fölmentik a színészt a produkció kivitelének külső mozzanataira való figyelés alól és teljesen átadhatja magát az elszemélytelenedés élményének, mely kiárad a közönségre. Az orosz színházak ötven-száz próbájával szemben Európában tizenöt-húsz próba, régebben és a vidéken pedig ma is csak öt-tíz próba előzi meg az előadást. Nincs idő az alakítások «kiérlelésére», mely a színészi alkotás harmadik mozzanatát jelenti. (A *commedia dell'arte* esetében nem beszélhetünk «szereptudásról» és mégsem vonhatjuk kétségbe nagy színészi produkciók létezését. Ebben a korban az «alaktudás» tette alkalmassá fokozott teljesítményre a színészt, aki egész életében egy figurát játszott. magáévá élte azt a bizonyos típust és az adott helyzetekben maga rögtönözte mondanivalóit. Itt az alak-átélés a priori adva volt.)

A próbák alatt és egész nap állandóan az életrekeltendő alakra mered a színész figyelme. A szövegtanulás nagyfokú koncentrációt jelent. A reális én világának ok és okozati összefüggései elhomályosodnak és egy másik lény sorsösszefüggéseit veszi a színész magára. Egy második, harmadik, tizedik, századik «ént» alakít ki magában. A személyes Én sarokba húzódik és figyel vagy — ritkán — részben eltűnik, lemerül a tudat alá és onnan kormányozza a színészt. Az már egyé-

nenként különböző. kiben hogy munkál ez az ellenőrzés munkakörére szorított én. Kevésbé tudatos és inkább tudatos típusok adódnak, de mindannyian az elszemélytelenedésbe hajszolják bele magukat, csakhogy most nem az exotikus ember magasabbrendű lényei, hanem a költőalkotta alakok szólnak meg bennük.

A színész a szerepet tanulmányozva, motorikusan reagál az alakra. Egyéni hajlamok szerint vagy a beszélőszerven, vagy az arcon és tagokon jelentkezik főképpen ez a reakció. A próba jelenti ezeknek a reakcióknak begyakorlását, gyorsá és mechanikussá tételét. Az életrekeltett alak külső megjelenési módja tehát mindig az alak szintetikus vagy analitikus átéléséből származik. A színész élménye valóságos, de csak művészileg. Vagy az érzésből jut el az érzések kifejezéséig az alak-átélés egységében vagy az érzéseket kifejező hang és mozdulatformák idézik fel benne a kifejezés érzésvisszhangját. Szabályt itt ugyanúgy nem lehet felállítani, mint az írói alkotás esetében, ahol a tudatosság és az »ihletett» alkotás állnak egymással szemben. A tudatosság nem von le semmit az élmény művészileg valóságos voltából és a legátétebb élménykifejezést sem lehet menteni, ha az élmény álságos.

Minden igazi színész eljut önmagától az alakig, tehát az alak érzéseinek kifejezéséig is. Az elszemélytelenedés ténye nem egy bizonyos fázisára vonatkozik az alakításnak és legkevésbé az utolsóra, a nyilvános előadásra. Az átalakulással járó mozdulat és hangeredmény megrögzül a színészben és az így megtalált formákat bármikor újra fel tudja idézni és ha kedvezőtlen lelki feltételek, indiszpozíció következtében nem is tudja a lelki átlényegülést minden előadás alkalmával átélni, alkotása a hideg technikázás külső jegyei nélkül ugyanazt a hatást teheti, mint a legintenzívebb szerep-átélés. Az adæquat mozdulat megőrzi átöröklött és megszokott asszociációját lelki előzményével és a »nézőben» rögtön kiváltja ennek a kapcsolatnak az érzését. Egy helyénvaló gesztus, egy hangban jól felépített színpadi dikció beleviheti a színészt abba az érzésállapotba, amely az életrekeltett alakban kell, hogy uralkodjék, amikor így mozdul és így beszél. A színész begyakorolta azokat a pályákat, melyek az egyes

érzelmei és megnyilatkozási formái között vannak. Könnyen megindul szemében a könny, mint ahogyan öklét is könnyen lendíti magasba, ha a haragot akarja érzékelteni. Ez azonban nem az ő személyes fájdalma és haragja, hanem azé az alaké, akit az elszemélytelenedés révén befogadott magába.

A színészi elszemélytelenedés tipikus tünete, hogy a háttérbe vonuló Én számára nemcsak a környező világ, hanem a cselekvő, beszélő személy is objektív. A színész gyakran megoszlottnak érzi magát játék közben, mely valami idegen törvényszerűség szerint lefolyó, automatikusnak tűnik föl előtte. Coquelin például azt állította, hogy míg Cyrano beszédét mondja, meg tudna oldani egy matematikai feladatot. Ide vonatkoznak az afféle megjegyzések, amilyen H. Th. Rötcheré is, hogy: «Tettben kell a színésznek a közönségre hatnia és hogy ezt elérhesse, önmaga fölött uralkodnia kell.»¹ A figyelő én ellenőrzése nélkül nyilvánosan produkálni nem tudó színésztípus óvakodik és fél attól, hogy hideg nyugalmát, az ágáló énjével szemben való közömbösségét elveszítse. Rendelkezve az eszközök felett, amelyekkel hatni tud, elkápráztatja a nézőt. Az átélések mánora után vágyódó színész viszont minden eszközt megragad, hogy az elszemélytelenedést a teljes énfeloldásig fokozza. Aulus Gellius írja a *Noctes Atticae* című művében, hogy egy Polus nevű római színész, amikor *Elektrát* kellett játszania, aki testvérét siratja, nemrég elhunyt fiának hamvvedrét vitette a színpadra és ehhez intézte az idevágó verseket.

A tudat ellenőrző szerepének nagyobb fokú elhomályosodása esetén a színész számára eltűnik a látszat és valóság közti különbség. C. L. Constenoble írja² egy F. X. Wolff nevű fiatal színészről, hogy néha öt percig is eltartott a felvonás után, míg teljesen magához tért és az átélt alak s a szituáció élménye helyet engedett a színész énjének. Sok

¹ Heinrich Theodor Rötcher: *Die Kunst der dramatischen Darstellung*. Berlin, 1841. 77. old.

² Carl Ludwig Constenoble: *Tagebücher von seiner Jugend bis zur Übersiedlung nach Wien* (1818). Publik. der Gesellschaft für Theatergeschichte. Berlin, 1912. I. köt., 53. old.

színész ittas állapotban játszik, hogy tudatát zsongítsa és könnyebb legyen a belső átalakulás. A nagy német színésről, Fleckről jegyezték föl,¹ hogy a tudatnarkózis állapotában hallucinációi és víziói voltak a színpadon.

A szüntelen idegen életekbe való beleélés, a folytonos elszemélytelenedés következtében «a színész idővel nem tud különbséget tenni a saját énje és az idegen érzések között: mi az életszerűen valóságos és mi a csak művészileg valóságos élmény benne. Lelki élete tele lesz teátrálítással. Legigazabb érzései is valamilyen pózban állnak a benső tükör előtt és ha összetöri a fájdalom, az való, hogy összetöri, de ahogyan ez végbemegy a lelkében, ebben mindig van egy kevés a — színészből.»² Ez a színész legmélyebb tragikuma.

A nélkül, hogy felvetettük volna a problémát: utánzás-e a színjátszás? — az eddigiek máris megfelelnek a kérdésre: nem! A színjátszás eredetében sem utánzás, ha meg is vannak a maga természeti vonatkozásai, hanem egy magasabb létezési forma átélése. A totemisztikus népek állatait és az anyajogi kultúrák misztériumainak isteneit a költőalkotta alak váltja fel. A démont és félistent a felfokozott létintenzitású ember. Mert a dráma-hős — néhány naturalista dráma csekély kivételével — mindig sűrített és hatványozott életű ember. A színész tehát nem életet utánoz, hanem — ha már ezt a szót használjuk, — azt a lényt, akit életre kell keltenie. Nem a valóságot, hanem a benne élő istenképzet, démon, félisten vagy magába fogadott költőalkotta alak *ἐντελέχεια*-ját. Ilyen értelemben *μῦθος* minden színész és *μῖμησις* a színjátszás.

NÉMETH ANTAL.

¹ Edgar Gross: *Johann Friedrich Ferdinand Fleck*. Berlin. 1914. 120. old.

² Theodor Lessing: *Theater-Seele*. Berlin. 1907. 10. old.

BLACKWELL ANDRÁS JÓZSEF ANGOL ÜGYNÖK MAGYARORSZÁGI KÜLDETÉSEI.

1843—1848.

— Második közlemény.¹ —

Blackwell első jelentése (1847 december 22) a felirati vitával és az országgyűlési pártok erőviszonyaival foglalkozott.

A felirat évenkénti országgyűlést és annak Pestre való áthelyezését kérelmezte. Blackwell szerint a Pestre való átköltözés gondolatát mindenki támogatta, de heves vita támadt a körül, hogy az évenként tartassék meg. A kékkönyvből kihagyott részletek szerint a felsőházban Fogarassy püspök, Tihanyi temesmegyei főispán és Széchenyi az évenként tartandó országgyűlés mellett foglaltak állást.

A pesti országház felépítésére 40 pályamunka érkezett be, köztük három Angliából, melyeket parlamenti bizottság elé fognak terjeszteni. A kék könyvből kihagyott részben Blackwell azt a nézetét fejezte ki, hogy «bár kétségen kívül áll, hogy a Magyarország fővárosában évenként megtartandó diéta új lökést fog adni a nemzeti függetlenség szellemének, mi többé-kevésbbé az ország összes társadalmi osztályait áthatotta, ez mégis csak egyike azoknak az engedményeknek, melyeket az osztrák kormány annak valószínű következményei ellenére is meg fog adni».

A 7-i királyi propositióra válaszolva csak általánosságban ígéri meg a felirat 14. pontja, hogy Ausztria és Magyarország összeütköző érdekeit össze fogják egyeztetni. A közbeni vámvonal mindenesetre heves vitára fog majd alkalmat adni, mert a liberálisok e gazdasági kérdésből

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1929. évi 616. számában.

politikait csinálnak. Megszüntetése gazdasági szempontból Magyarországra nézve mindenesetre előnyt jelentene, mivel azonban az osztrák tarifát leszállították, ez lehetetlenné tenné Magyarországra nézve, hogy más országokkal kereskedelmi összeköttetésbe lépjen. Ha ellenben a vámvonat megmarad és a vámtarifát a parlament állapítja meg, akkor Angliának is több kilátása lehet arra nézve, hogy Magyarországon a brit iparcikkeknek új piacot talál.

A 7—13. pontok a feliratban a nemzet sérelmeire vonatkoznak, melyek között a 11.-ben említett adminisztrátori rendszer a legnagyobb. Legalább ez foglalkoztatja legjobban az ellentétes pártokat, melyeknek mindegyike a törvény alapján védi és támadja. Gróf Apponyi kancellár több mint húsz megyébe adminisztrátorokat nevezett ki, akik a főispánok munkakörét látják el; a kék könyvben nem közölt részlet szerint a kancellár ezzel a kormány helyzetét akarta megszilárdítani, hogy így az alsóházban többséget kapjon, amint hogy több olyan vármegye, amely a múlt országgyűlésbe még ultra-liberális, a mostaniba mérsékelt vagy konzervatív képviselőt küldött. Ennek ellenére az ellenzék mégis többséget alkot, és ezt a kormány a felsőház konzervatív többségével szokta ellensúlyozni, mi azonban a parlament működésére bénítólag hat.

A konzervatívok a kormánnyal együtt akarnak reformokat alkotni, a liberálisok adminisztratív függetlenségre törekednek, ami természetesen a teljes függetlenséghez vezetne és Szent István koronája ismét souverain magyar király homlokát övezné. A kék könyvből kihagyott részlet szerint «azok, akik azt hiszik, hogy az osztrák birodalmat alkotó heterogén államokat még mindig lehetséges egy jogar alatt együtttartani, helyeselni fogják a magyar kormány politikáját; azok, akik azon a véleményen vannak, hogy Európa jelen kritikus helyzetében ezt a birodalmat pusztulás fenyegeti, az ellenzékkel fognak tartani.» Blackwell nem mondja meg, de ő határozottan ez utóbbi csoporthoz volt számítható és az ellenzékkel tartva tette magát lehetlenné lord Ponsonby előtt.

Ha e küzdelem a pártok között csupán a magyar tár-

sadalmi feltételek módosítását fogja eredményezni, akkor alig fog érdekelni más országokat. Angliára nézve pl. közömbös, vajjon a szabad királyi városoknak lesz-e külön szavazatuk a parlamentben ; vajjon az adminisztrátori rendszert meg kell-e tartani, vagy pedig eltörlendő ; vajjon az ősiség törvényét módosítani kell-e, vagy meghagyni annak nyomasztó hatásait. De ha kitűnik, hogy az osztrák birodalom sorsa ettől a küzdelemtől függ, amely első tekintetre pártküzdelemnek látszik, akkor nagyobb érdeklődést kelt és az államférfiak figyelmét is magára fogja vonni.

A két uralkodó párt közül a konzervatív számra nagyobb, a liberális viszont szervezettebb. A két országgyűlés közt eltelt években az ellenzék negyedévenként üléseket tartott, határozott szervezetet nyert, melyben rend és engedelmesség uralkodik az általok elismert vezérek iránt. állandó levelezés folyik az érdekelt vármegyékkel, programjuk nyomtatásban is napvilágot látott, melyet Blackwell egy a jelentéshez csatolt, de a másolatban hiányzó pótiratban ismertetett. Hozzátette azonban, és ez a kék könyvből elmaradt, hogy nem lepné meg, ha e szervezet az országgyűlés végéig felbomlanék, mert «a párt vezető emberei egymásra sokkal iríg्यebbek és féltékenyebbek, mint hogy hosszabb ideig együtt dolgozni tudnának». Legalább ez volt a helyzet szerinte a múlt országgyűlésen is. «Kétségtelen azonban,» — olvassuk a kék könyvből kihagyott részben — «hogy az alsóház útján mindent keresztül fognak vinni, mit vezérek javasolnak. Hogy több olyan kérdés, amit tárgyalatni akarnak, bizonyára igen heves vitákra fog alkalmat adni, és mivel az osztrák miniszterek, akik Magyarország virtuális urai, ezektől a vitáktól félnek, hajlandóbbak lesznek felosztatni az országgyűlést, és a két rossz közül a kisebbiket választva szívesebben látják, ha e kérdéseket a vármegyei gyűléseken tárgyalják, amelyeknek tárgyalásai korántsem keltenek akkora figyelmet, mint az országgyűlés tárgyalásai. Ez a rendelkezés azonban az ellenzéket a kormánnyal szemben még erőszakosabbá tenné, mivel pedig e vármegyei gyűlések a királyi hatalomtól majdnem függetlenek, tárgyalásaikat legfeljebb csak katonai erővel lehetne megakadá-

lyozni. Ezt 1823-ban megkísérelték ugyan, de az az izgatást még jobban megnövelte, amíg azután a kormány kénytelen volt összehívni az országgyűlést, a híres 1825-i országgyűlést, ahonnan a magyarizmus és a nemzetiség emelkedése számítható». (1847 december 22-i jelentés.)

Ugyanarról a napról egy a kék könyvből egészen kihagyott jelentés is kimaradt, melyet Blackwell szintén Ponsonby lordhoz intézett, és amelyben csupán az új, hogy a jelentést Szemerével, ki az általa régóta ismert Blackwellel a sok új képviselő között annál jobban összetartott, akarta Bécsbe juttatni. Szemere beteg feleségét akarta meglátogatni ; mivel azonban értesítést kapott, hogy a beteg állapota rosszra fordult, tegnap elutazott a nélkül, hogy Blackwellt arról értesítette volna. Sajnálja, hogy a képviselők nagy részben új emberek levén, most kevesebb alkalma lesz Bécsbe juttatni leveleit, mint a mult országgyűlésen volt. A liberális párt fiatal mágnásai, kik Bécsbe járnak, azt képzelnék, hogy diplomáciai titkot bíz reájok és ebből csak kellemetlenségek származnának. Egyébként az volt a benyomása, hogy az ellenzék Itália felé fordítja tekintetét, és nem kétséges, hogy taktikájok sok tekintetben azoktól az eseményektől fog függni, melyek azon országban el fognak következni.

1848 január 6-i jelentése szerint, melyben az országgyűlés munkáját a karácsonyi szünetig összefoglalta, a parlament egész működése az adminisztrátori rendszer körüli vitában merült ki és most készülnek a pártok erejének összemérésére. Az eredmény még nem látható, mert sok vármegye új utasításokon dolgozik. Ha megtörténnék az, hogy a többség az új rendszert törvénytelennek nyilvánítaná, az fölötté kellemetlen helyzetbe hozná gróf Apponyit, ki már is megmondotta, hogy amennyiben a rendelkezés mindkét házban nem kapna többséget, le fog mondani. Ez mindenesetre a legalkotmányosabb megoldás lenne, mert ha ez új rendszer nem is törvénytelen, legalább is ellentétben áll a magyar alkotmány szellemével. Éppen ezért, ha nem tudja biztosítani azt a célt, amelynek érdekében megalkották, akkor a kormányt sokkal nagyobb nehézségek elé fogja állítani, mint

amilyeneket a kormány eddig legyőzött és amelyek leküzdhetlenek lehetnek.

Ezen utolsó részét a jelentésnek nem találjuk meg a kék könyvben, amint hogy azokat Blackwell egyéni véleményének kell tekintenünk.

Január 20-i jelentésében számolt be arról a kihallgatásról, melyet István nádortól kapott, és amelyen őt gróf Waldstein János, az 1844-i praecedens alapján a főhercegnek bemutatta.

E jelentés a kék könyvből teljesen hiányzik és részletei csak a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában levő másolatokból lettek ismeretessé.

Blackwell, amint elmondja, már hat vagy hét esetben részesült abban a szerencsében, hogy osztrák főhercegnek bemutatták és azokat nagyjában hasonlóknak találta. «ugyanazzal az udvariassággal és merevséggel». A palatinus ellenben egészen magyar. Magam nem tartanám őt a császári család tagjának. Ha véletlenül találkoznom vele, egy gőzhajón, a nélkül, hogy rangja előttem ismeretes volna, őt perenyi beszélgetés után szivarral kínáltam volna meg őt. Egészen a magyaroknak való embernek látszik, vérmes fel fogások, társalgási modora lelkes, szokásaiban sans gêne viselkedik. Elég hosszú társalgásunkat, amennyire csak lehetséges volt, kereskedelmi ügyekre szorítottam, elmondottam, hogy mindenkinek van egy kedvenc gondolata, — eine Lieblingsidee — az enyém az, hogy Magyarországot és Angliát kereskedelmi összeköttetésbe hozzam egymással, de hogy sajnálom, hogy ez eszme megvalósítására kevés a kilátásom. Nem volt nehéz megmutatnom, hogyha a magyarok utakat építenének, több figyelmet fordítanának kendertermesztésükre, boraik kezelésére stb. stb., Angliában kész piacot találnának termékeiknek. Azt mondotta, Magyarországnak nagy szerencsétlensége, hogy a Duna torkolata Oroszország birtokában van, — «da sitzt uns Russland auf dem Genicke». volt az általa használt kifejezés — mire én azt válaszoltam, hogy a Duna mindig körülményes útvonal lesz és hogy a magyaroknak az Adria felé kellene fordítaniok figyelmüket. Szóval, hogy utat vagy vasutat kellene építeniök Triesztbe

vagy Fiuméba, hogy kereskedelmi szempontból az első kikötő alkalmasabb volna, de tudom, hogy Magyarországon a közvélemény Fiume mellett van. «Igen», mondotta a nádor, «én határozottan Fiume mellett vagyok, az a *mi* kikötőnk.» «Nem a legjobb,» jegyeztem meg én, «inkább csak egy útvonal vége, mint kikötő.» «Azt jól tudom,» felelte a nádor, «de szüntelenül arra fogom használni befolyásomat ő felségénél, hogy biztos kikötőt építhessünk.» Azután elmondotta nekem, hogy egy ezredes — gondolom az osztrák mérnök-karból — tervet nyújtott át egy 200—300 hajót befogadni képes kikötő megépítése iránt, mi alig kerülne többre 200,000 osztrák forintnál. «ami pedig az utakat illeti,» tette hozzá, «a jelen országgyűlés meg fogja szavazni a pénzt és ha pénzünk lesz, akkor meg fogjuk csinálni azokat.» Szabadságot vettem magamnak és megjegyeztem, hogy ha az utak megépítése a közteherviselés kérdésétől függ, akkor a magyaroknak sokáig kellene arra várakozni. «Miért nem fogadják el az angol rendszert» tettem hozzá «és miért nem építenek vámköteles utakat? Hadd fizessenek azok, akik használják, vámot és a nemesek, akik oly megátalkodottan ragaszkodnak kiváltságaikhoz. hadd hajtsanak át a mezőkön, amíg tapasztalásból meg nem tanulják, hogy jobb néhány forintot fizetni és útjuk végére megérkezni a nélkül, hogy magukat nyaktörésnek, lovaikat pedig sántulásnak tennék ki.» Mikor észrevette, hogy nem vagyok nagyon vérmes a jelen országgyűlést illetőleg, hirtelen azt kérdezte tőlem, hogy mit gondolok az országgyűlésről. Valóban kényes kérdés, mert ez az első országgyűlés, melyen a Császári Fenség elnökölt. Mégis legjobbnak tartom világosan megmondani abbeli véleményemet, hogy t. i. amíg Európában valami rendkívüli dolog nem történik, addig nem fog eredményre jutni. «Az ellenzék» mondtam «többséggel rendelkezik az egyik. a konzervatívok a másik Házban, és a követek jelenleg oly kérdések fölött vitatkoznak, amelyekre nem tudok használni megfelelő kifejezést.» «Csupa lappáliák, hogy népszerűséget nyerjenek,» mondotta a nádor, és észrevevén, hogy gróf Waldstein, ki telivér konzervatív, kifejezésén elmosolyodik, hozzátette: «de az ellenzék soraiban vannak igen okos emberek

és egyébként is, fogunk valamit tenni», mire én azt válaszoltam, hogy «remélem, úgy lesz».

Január 28-iki jelentésében a vármegyei rendszert és az adminisztrátori kérdést ismertette részletesen, a kék könyvből kihagyott részben a rendszer titkos céljául a vármegyei utasítások befolyását jelölve meg, mit a kancellárnak részben sikerült is elérnie. A városoknak adandó 16 szavazatból 12 kormánypárti szavazatra számít, s ha többséget kap, akkor a törvényjavaslatok gyorsan és símán keresztül fognak menni. «Ha e rendszer szemmel látható eredménnyel jár és a kormány részére többséget biztosít, és ha Európában zavartalanul megmarad a békés állapot, akkor talán eltűrjük, hogy gyökeret verjen. De ha ezt az eredményt elérik is és hogyha a kormány rendelkezéseit mindkét házban diadalmas többséggel fogja is keresztülhajtani, lehetetlen lesz fenntartani a rendszert a jelen körülmények között, midőn az egész kontinens politikailag zavaros állapotban van és midőn a legabszolútabb uralkodók trónjai alapjaikban inognak. Azt hiszem tehát, hogy bukása minden tekintetben meg van pecsételve és hogy az osztrák kormányra nézve jobb lesz, ha minél hamarabb el fogja ejteni. A rendszerre épített remények tényleg nem váltak be, a többség nem jött létre, és nem habozom előre megállapítani, hogy ha ez a kérdés a delegátusok elé kerül, a rendszert jelentékeny többség mint az alkotmánnyal ellenkezőt el fogja vetni, mindenesetre nagyobb többség, mint amilyennel Kossuth felirati javaslatát keresztülvitték. Ezt, bár némi habozással, a konzervatívok is elismerik, de azt mondják, ennek az az oka, hogy több konzervatív vármegye az ellenzékkel fog szavazni. Feltéve ha valóban ez lesz az eset, úgy a liberálisoknak annál nagyobb lesz a diadaluk, mert mit lehet mondani egy rendszerről, melyet azok a vármegyék is elítélnek, amelyek változatlanul a kormánnyal szavaztak és amelyekben a kormány befolyása mindenható! Ám szavazzanak bár a konzervatív vármegyék a kormány mellett vagy ellen, a rendszert törvénytelennek fogják bélyegezni, mert az kétségtelen, hogy a liberálisoknak az alsóházban többségük van és hogy ma erősebbek, mint az országgyűlés megnyitásakor

voltak, mert több vármegye követeinek új utasításokat küldött és mert az utóbbi vármegyei agitáció, mint látszik, az ellenzékre nézve járt előnnyel... Az ellenzék kétségtelenül meg fogja mutatni, hogy a rendszer a magyar alkotmány szellemével ellenkezik és hogy ennél fogva sérelemnek tekinthető. Ennek következtében joguk lesz azt indítványozni, hogy ő felségéhez felirat intéztessék, abban az értelemben, hogy e sérelmet haladék nélkül orvosolják, amíg az országgyűlés együtt lesz. Az sem kétséges, hogy ebben a kérdésben a liberális párt a maga oldalán fogja találni a közvéleményt. Hallottam, amint a konzervatív párt mérsékelt tagjai haragudtak gróf Apponyira a miatt, hogy a rendszert bevezette, — valószínűleg azért, mert nem sikerült — sőt azt is hozzátették, hogy ilyen rövid idő alatt ilyen sok adminisztrátor kinevezése, szigorúan véve a dolgot, törvénytelen, legalább is veszélyes rendelkezés. Azt mondják, hogy az, amit tehetett volna, az volt, hogy a főispánokat kötelességük teljesítésére szorítsa, hogy az ezt megtenni vonakodókat lemondásra kényszerítse és helyökbe másokat nevezzen ki. Egy öreg és makacs konzervatívától hallottam, hogy a rendszer — az ő nagyhangú szavait használva — «leszedte a nimbuszt az arisztokrácia szempilláiról», mi véleményem szerint azt jelenti, hogy a magyar arisztokráciát előjogaiban megzavarták a tudós kancellár és okos adjunktusa, gróf Szécsen Antal, kiről meg kell jegyeznem, hogy biztosította magának a verőcei adminisztrátorságot és most megszokott okosságával azt állítja, hogy a fizetési közhivatalnok éppen olyan független, mint a fizetéstelen. Lehetetlen megmondanom azt, milyen politikát fog a kormány ebben a kérdésben követendőnek tartani, de azt mondták nekem, — bár nem a legjobb forrásból — hogyha e rendszert, mint alkotmányelleneset elítélik, ami bizonyosan meg is fog történni, akkor az országgyűlést felosztatják. A kormány azonban nem tudja elejét venni annak, hogy a kérdést megvitassák — legfeljebb csak fegyveres erővel — a vármegyei gyűléseken, amelyen végeredményben minden kérdést el szoktak dönteni. És minden olyan hatalmi rendelkezés, melyet a rendszer fenntartására tesznek, csak siettetni fogná a válságot, mely

gyorsan közeledni látszik. és amely végül az osztrák birodalom felbomlásával végződhetik. Ezen heterogén birodalom feloszlása, szerény véleményem szerint, pusztán idő kérdése lett, mert az a szűklátókörű és korlátolt politika, melyet az osztrák kormány az utolsó harminc esztendőben folytatott, ily katasztrófát előbb-utóbb kikerülhetetlenné tett.»

Január 31-i jelentésében gróf Szécsen Antalnak a magyar pártviszonyokról elmondott nézeteit ismertette meg a nagykövettel; a jelentés a kék könyvből teljesen hiányzik, mert sok tekintetben maga is pártpolitikai színezetű. A jelentés maga kitűnő jellemrajz, amit Blackwell megvallása szerint nem szívesen tesz, mert egy ízben, a mult országgyűlés idején, az ellenzéknek egyik vezető, de hiú emberének egyéniségét megrajzolva, megtörtént az a kellemetlen eset, hogy az illetőnek egy Sir Robert Gordonhoz ebédre hívott barátja idő előtt érkezett — a nagykövet még öltöző szobájában volt — és az asztalon fekvő egész jelentést végigolvasta.

Szerinte «a franciákat Európa leghiúbb népének tartják, és valóban elég nagy adag hiúság van jellemökben, a magyarok azonban ebben a tekintetben még őket is felülmúlják. Valóban, a hiúság, a büszkeség, az elbizakodottság és irigység a magyar embernek és Szécsennek jellemében igazi magyar jellemvonás. Az kétségtelen, hogy tekintélyes tudású fiatalember. Az, hogy a maga korában, a felsőház konzervatív pártjának leadere, azt bizonyítja, hogy annak megvan az oka. Azt hiszem, hogy angolországi tartózkodása idején minden estéjét vagy a lordok házában, vagy az alsóházban töltötte. Most még egészen fiatal ember, ki alig hogy elvégezte az egyetemet, mindig a klasszikusokat idézi, beszédeiben mindig az angol parlamenti eljárásra hivatkozik, és valóban, sokszor zavarba ejt azzal, hogy parlamenti szokások felől kérdez meg. Mivel Szécsen a konzervatív mágnások leadere, mondásai és tettei érdekelni fogják Lordságodat. Néhány nappal ezelőtt pl., amidőn azt mondtam, hogy konzervatív többséggel a felső- és liberális többséggel az alsóházban nem lehet fontos rendelkezéseket foganatosítani, gróf Szécsen megfordult és azt mondotta: «De én bizto-

sítom önt, kedves Blackwell úr, hogy nekünk (konzervatívoknak) az alsóházban többségünk van, úgy kell annak lennie és nincs is másként. Éppen most gyógyultam ki egy lázból, és amidőn egyszer a láz gyötört, rettenetes álmaimban úgy láttam, hogy az ellenzéknek többsége van, de feltéve azt, hogy valóban többsége van, ez csupán de facto és nem de jure többség.» «Én a tények embere vagyok,» feleltem, «és ha a többség de facto létezik, akkor az lesz az eredmény, amit az előbb mondtam.» «De önnek» mondotta kedvesen a gróf, «különbséget kell tennie egy de facto és egy de jure többség között. Ismétlem, kell, volt és van is többségünk, de több követ a karzat által megfélemlítve utasításai ellen szavazott. Én, amint ön jól tudja, ellene vagyok az utasításoknak, de amíg azok megmaradnak, addig ahhoz ragaszkodniok kell és ezért vitatom én, hogy nekünk de jure többségünk van.» «Jól tudja ön,» feleltem, «miszerint az elhalt York kardinális is azt képzelte, hogy ő de jure IX. Henrik, Angolország királya, és címét sírkövére is rávéssette, de facto azonban mint a Hannoveri Ház nyugdíjasa halt meg és a sírkövet is IV. Györgynek kellett megfizetnie.» Látván, hogy érvei nem tettek nagy hatást reám, elválásunkkor azt monddotta: «Igen, önnek igaza van, teljesen egyetérttek önnel, egy többséggel ellenünk az alsóházban — és ez a többség de facto megvan — nem sokra tudunk menni.»

Azt mondja Blackwell, hogy Magyarországon csupa középszerű embert talált és hogy az ezeken felülálló báró Eötvös Józsefnek is az a véleménye, hogy a pártokkal és a kormánnyal nem sokra lehet menni.

Február 3-i jelentésében a közteherviselés javaslatát ismertette részletesen, melyet a konzervatívok elleneztek, a liberálisok pedig támogattak. A nádor valószínűleg ugyanezt fogja tenni, herceg Metternich pedig szekundálni fog neki. Az idő nyugodtnak látszott, mert ugyanazon a napon írt második, a kék könyvből kihagyott jelentésében a hivatalos latin nyelv érthetlenségéről írt hosszasan. Február 11-én azonban, midőn jelentését az országgyűlés bálja után, éjfél után két órakor, egy osztrák császári szolgálatban álló angol fiatalember, Mac Gregor hadnagy útján, ki négy órakor

indul, akarja Bécsbe juttatni, arról értesíti lord Ponsonbyt, hogy amennyiben az osztrák kormány Magyarország megnyerésére súlyt helyez, akkor gyors engedményeket kell tennie, mert ha liberális politikát nem fognak űzni, akkor úgy járnak, mint a nápolyi király, aki engedményeit már későn tette meg.

Február 23-án ismét hosszú kitérést enged meg magának és a politikai ellentéteket a magyar társadalmi élet szeszélyeivel igyekszik megmagyarázni. Már eddig is észrevehetőleg érdekelték őt azok a párbajok, melyek egyébként az országgyűlés idején elég gyakoriak voltak. Így már 1844 április 2-i jelentésében közli, hogy annak írása közben folyik a régóta várt mérkőzés gróf Haller horvát bán és gróf Teleki László között. A bánnak herceg Schwarzenberg Frigyes és báró Jósika Samu. Telekinek gróf Forgács Lajos és gróf Bethlen voltak segédei. A párbaj pisztollyal folyt le tíz lépés távolságból. Blackwell olyan izgatott volt, hogy a jelentést addig nem zárta le, amíg az eredményt meg nem tudja. Mivel pedig az csak a posta indulása után érkezett meg, leveléhez április 3-án még hozzáírta, hogy az ellenfelek négy lövést tettek, melyek közül három a felek ruháját fúrta keresztül, mire kézfogással kibékültek.

1844 október 22-i jelentésének zárósoraiban gróf Batthyány Kázmér és gróf Zichy Ferenc párbaját ismertette. Zichy ugyanis a Védegyletet hazaárulásnak nyilvánította, mire Batthyány szerint annak elnöke következképpen szintén nem lehet más, mint hazaáruló, amely jelzőt semmiesetre sem fogadja el, a legkevésbé pedig Zichytől. A megvívott kardpárbaj eredménye Zichy könnyű megsebesülése lett, míg Batthyáynak orrát vágták ketté.

Az 1847/48-i országgyűlés első nevezetes becsületügye gróf Waldstein János és Kossuth között tört ki (1848 január 17-i jelentés). Waldstein egy a nyílt ülésen tett megjegyzésért kért elégtételt, Kossuth azonban azt válaszolta, hogy törvényhozói működése idején nem párbajozik, mire Waldstein a verekedés és a bocsánatkérés között adott neki választ. Kossuth erre azt válaszolta, hogy beszédét az egyik pesti újság nem adta híven vissza és hogy ő nem akarta

szavainak azt az értelmet tulajdonítani. 1848 január 14-én Waldstein a felsőházban sajnálkozásának adott kifejezést, hogy oly nagy úr, mint herceg Esterházy Pál betegsége miatt távol volt és nem adta szavazatát ily fontos javaslatra, mire a heves gróf Vay Ádám sziszegni kezdett, mi a dolognak olyan értelmet adott, mintha herceg Esterházy, ha jelen lett volna, ellene szavazott volna e javaslatnak, ami Blackwell szerint nem történt volna meg. Vay azt mondotta, hogy Waldstein inparlamentáris kifejezést használt, mire a nádor azt válaszolta, hogy ebben az esetben rendreutasította volna őt. A dologból pisztolypárbaj lett; Vay, ki fiatalember és fiatal házas volt, a feltételek elfogadása után atyját, gróf Vay Ábrahámot kereste fel, ki betegen ágyban feküdt. Midőn fia elmondotta neki az esetet, gróf Vay Ábrahám igazi kálvinista nyugalommal ezt mondotta: «Dániel, itt nincs mit mondani; vagy verekedni fogsz, vagy pedig hazautazol», t. i. Máramarosba, mely az ország túlsó végén fekszik és hová télvíz idején elutazni nem tréfadolog. Dániel az elutazás mellett határozott, barátai azonban azt mondják, hogy felesége meghallotta, mi készül (a rossz nyelvek szerint ura mondotta el neki) és könnyekbe törve ki egy barátnője jelenlétében patetikus jelenetet játszott le, sőt egyesek szerint éjjel hat ízben elájult. A gyöngéd jelenetnek az lett a vége, hogy reggel Dániel poggyászaival útnak indult. Huszárja meghallván az elutazás okát, káromkodni kezdett, hogy urát ott fogja hagyni. Dániel azonban nemcsak elutazott, de bocsánatkérő levelet is írt, mellyel az ügy elintézését nyert. Gróf Waldstein nagy szolgálatot tett pártjának, hogy ettől az ellenségtől megszabadította, mert Vay a felsőházi ellenzék legjobb szónoka volt. Ha Teleki vette volna át Waldstein ügyét, akkor a kérdés komolyan végződhetett volna.»

Súlyosabb helyzeteket hámozott ki a Szápáry—Batthyány incidensből, melynek történetét 1848 február 23-i jelentésében mondotta el. Az esetet a nádor bálja pattantotta ki. Szerinte gróf Batthyány Kázmért. Kossuth marionette-jét (the mere puppet of Kossuth) évek óta gyöngéd szálak fűzték gróf Szápáry Antalnéhez, ki tavaly férjétől elvált és barátjához ment nőül. A rossz nyelvek szerint

Antal gróf a gáláns barátnak azt a választást adta, hogy vagy intézzék el az ügyet a szokásos módon, vagy pedig teljesen vegye magához az asszonyt, mire Kázmér gróf némi habozás után a 40 éves, halványuló szépségű nőt magához vette. Bármint álljon is a dolog, mondotta Blackwell, Batthyány Kázmér gróf Szápáryné, született Keglevich Augusztá grófnőt Poroszországban a protestáns hitre térve nőül vette, mire a magyar püspökök a házasságot törvénytelennek nyilvánították egyrészt a magyar polgári törvények, másrészt a pápai dekrétumok és az egyházi kánonok szerint. A hölgyek csakhamar nem tudták eldönteni, hogy Madame Szápáry-Batthyányt, kit ettől kezdve így neveztek, meg lehet-e látogatni, vagy nem, bár ő az eset után is meglátogatta ismerőseit, különösen azokat, akik a liberális párthoz tartoztak.

A nádor bálja előtt gyakran lehetett a kérdést hallani, hogy «meg lesz-e híva Madame Szápáry? Hogyan lehet őt meghívni? gróf Szápáryné vagy gróf Batthyányné neve alatt?» Végül szétmentek a meghívók, melyek közül azonban a grófné egyet sem kapott. A liberális mágnások sértve érezték magokat és gyakori tanácskozások után elhatározták, hogy a báltól távol maradnak. Blackwell megjegyzése szerint maga sem hitte, hogy ez megtörténhetnék, midőn azonban este tíz óra felé a bálba ment, meglepetéssel látta, hogy a liberálisok hiányzanak. A liberálisok a meghívókat néhány órával a bál megnyitása előtt egy csomagban visszaküldötték. A nádor maga is neheztelt és az általános beszélgetés tárgya természetesen ez volt.

Hogy ne tűnjék úgy fel a dolog, mintha egy magánügyből közügyet csinálnának, a liberálisok azt mondták, hogy gróf Szápáryné második házassága még sub judice van, és a döntésig őt gróf Batthyány Kázmér nejének kell tekinteni. Azt is hozzátették, hogy mivel az ügy a hétszemélyes tábla elé kerül, melynek a nádor az elnöke, azáltal, hogy a grófné a bálra meghívót nem kapott, a nádor a kérdésben egyoldalúan állást foglalt. Ez azonban igen sánta kifogás, mert akkor a nádor a meghívó elküldése által is egyoldalú állást foglalt volna. Azt is beszélték a liberálisok, hogy a nádor a grófnét meg akarta hívni, de Bécsből táviratilag

megtiltották, éppen ezért meg fogják mutatni, hogy István nádort nem azért, de annak ellenére is megválasztották Magyarország nádorává, hogy osztrák főherceg volt. Ez Blackwell szerint a híres francia *parceque et quodque Bourbon* kifejezés plágiuma.

A konzervatívok ezzel ellentétben azt mondják, hogy a házasság érvénytelen és hogy ennek következtében a hölgy most is gróf Szápáry neje és gróf Batthyány barátnője. bár éppen akkor, midőn e szavakat leírta, betoppant hozzá báró Jeszenák, ki viszont az ellenkezőt erősítette. Szerinte a házasságot a magyar királyi kúria egyik döntése alapján még abban az esetben is érvénytelennek tekintenék, ha gróf Szápáryné elvált volna és az elválás után a protestáns hitre térve újból férjhez ment volna. Nem ez volt azonban az eset, mert a grófné az elválás után Poroszországba ment, ott birtokot vett, porosz állampolgárrá lett és mint porosz állampolgár porosz földön ment férjhez Batthyányhoz. Az a hír különben, hogy a nádor új bált fog adni; gróf Szécsen Antal és több konzervatív mágnás azt szeretné, ha mindazok, akik a meghívókat a multkor visszaküldötték, most sem kapnának meghívót. A kérdésből tehát hol politikai, hol pedig vallási kérdés lesz és méltatlankodva hallottam néhány ellenzéki képviselőtől emlegetni, hogyha Szápáryné nem egy mágnásnak, hanem egy egyszerű követnek lett volna felesége, akkor senki sem törődött volna vele; mivel azonban férje mágnás volt, a kérdés országos jelentőségre emelkedett.

Blackwell szerint az ügy mindenesetre hasznára lesz a kormánynak, mert az adminisztrátorok azt az egyes vármegyékben az ellenzék letörésére fogják értékesíteni. A nádor bálján gróf Szécsen máris egy sarokba vonta Blackwellt és azt magyarázta neki, hogy az a párt, amelyik így járt el, mint azt a liberálisok tették, teljesen képtelen arra, hogy az ország kormányát a kezébe vegye. Blackwell semmit sem válaszolt, de, mint mondja, megjegyezhetette volna, hogy az országlásművészet iránti tehetségüket mindeddig sem a konzervatívok, sem pedig a liberálisok nem igen árulták el.

HORVÁTH JENŐ.

CARL SPITTELER: OLYMPOSZI TAVASZ-A.

1919-ben a Nobel-díjjal, amelynek odaítélése nem egyszer okozott már meglepetést, Carl Spitteler svájci német költőt, az *Olympischer Frühling* szerzőjét tüntették ki. Az irodalmi világ csodálkozó arcot vágott. Carl Spitteler, az új Nobel-díjnyertes csaknem teljesen ismeretlen volt, mindenesetre teljesen népszerűtlen. A legelvontabb, a legmagasabbrendű, minden pozitív realizmustól a legtávolabb eső költészet rajongói, többnyire maguk is költők, olvasták csak a verseit, gyönyörködtek szimbolikus mélységű és mesteri veretű prózájában. Csak ezek örültek igazán a svéd Akadémia döntésének, amely egy méltatlanul mellőzött és éppen kiváló és rendkívüli képességei, elvitázhatatlan magasrendűsége miatt népszerűtlen költőt emelt ki a feledés homályából és állított az érdeklődés középpontjába.

Pedig nagy elismeréseknek nem volt híjával Spitteler. Nietzsche azzal ajánlotta be Avenariusnak, a *Kunstwart* szerkesztőjének, hogy kora legjobb esztétikai írója. Az *Olympischer Frühling* megjelenése után úgy beszéltek róla a legnagyobb igényű kritikusok, mint a legnagyobb élő német költőről; Richard Dehmelnek, a nagy modern német költők legnépszerűbbikének is az volt a véleménye, hogy a múlt század utolsó felében nem született olyan epikai költemény, amely eredeti páthosát tekintve, Spitteler *Olympischer Frühling*-jének lírai-epikus tetőpontjaival összemérhető volna.

Ennek ellenére is nagyon keveset beszéltek Spittelerről és még kevésbé olvasták, jóllehet hosszú irodalmi pályája alatt elég nagyszámú és tartalmára igen változatos művet alkotott. És ennek megvan a maga természetes magyarázata. Spittelernek mindjárt az elindulása nem volt szerencsés. Mikor 1880 és 1881-ben a *Prometheus és Epimetheus* című epikus műve megjelent, akkor kezdett ébredezni Németországban a naturalizmus és az egész irodalmi fiatalság fanatikus lelkesedéssel törte az utat az új irány számára. Ezekkel teljesen szembetalálta magát ez az új költő, aki elrugaszkodva maga alól minden földi támaszt, a kozmikus végtelenségekbe lendült fantasztikus idea-

lizmusával. A romantikus kor epigonjaival szintén a legszögesebb ellentétben állott különös klasszicizmusa. Így nem sorozhatták be sem a modernek, sem a konzervatívok közé abban a korban, amely annyira szeretett skatulyázni, hogy el sem képzelte az író irányhoz vagy csoporthoz való tartozandóság nélkül. Pedig Spitteler teljesen egyedül állott. Minden helyi és időbeli korlátozáson túllendülő költészete egészen különös, fantasztikus és természetfölötti világszemléleten alapult. A világ és az emberiség legnagyobb távlatába kapcsolódó allegorikus játék volt ez a költészet, amely nem nyugodott semmiféle hagyományon s amelynek eddig nem volt a német költészetben megtermékenyítő hatása. Talán akadnak, akik Alfred Mombert *Aeonja* és Theodor Däubler *Nordlichtje* előfutárjának tekintik majd Spittelert. Ezek közt a költemények közt távoli rokonság talán csak a hasonló tárgyban van, de lényegük egészen más. Mombert és Däubler kozmikus eposza tulajdonképpen a végtelenségek mámorának kimeríthetetlen lobogásából született, rapszódikus líra ez alapjában, melynek egyes részeit csak a közös tárgykör kapcsolja össze. Míg Spitteler képzelete szigorúan fegyelmezett s nem tervszerűtlen, merőben szubjektív lírai túláradás, hanem objektív, szigorú terv szerint művészi kompozícióval készült epikus meséje van.

Nagyban hozzájárult Spitteler népszerűtlenségéhez allegorikus elvontságán, gondolatvilágának elszigetelt magasságokban járó emelkedettségén kívül az is, hogy egy holt műfajt választott költői megnyilatkozása formájául. Pedig kezdettől fogva határozottan az eposzhoz vonzódott. Töredékben vagy csak tervben maradt, később különböző más formában feldolgozott költői elgondolásait mind eposzoknak szánta. Eredeti formájában megírni egyiket sem tudta. Életkörülményei megakadályozták ebben, és mikor első nagy epikus műve, a *Prometheus és Epimetheus* megjelent, már közel járt a negyvenhez s változatos, viszontagságos élet állt mögötte.

Carl Spitteler 1845-ben született Liesthalban. Családjá igen egyszerű sorból küzdötte fel magát. Nagyapja még egyszerű parasztember volt. Apja kis tisztviselőből lett a conföderatio kancellárjává. Spitteler maga Baselben végezte tanulmányait, Rotterdami Erasmusnak régi humanista kultúrával telt városában. Itt tárultak fel először lelke előtt Hellas és az antik világ csodái, itt hódította meg lelkét a görög mythosok költészete, amelyeknek fantasztikumát állandóan felhasználta legbensőbb érzéseinek szimbolikus vagy allegorikus kifejezésére. Később a teológia felé hajlott és Baseltől a zürichi egyetemre ment át. 1871-ben megválasztották azorai lelkésznek. De lelkészi hivatalát, nem tudni miért, sohasem foglalta el.

Inkább elutazott Oroszországba s Szentpétervárott egy tábornok házánál nevelősködött. Nyolc évig volt távol hazájától s ezalatt ért benne és lassan készült az a hatalmas prózai költemény, amelynek csírája talán még Zürichben Ariosto *Örjengő Rolandjának* hatása alatt fogamzott meg lelkében.

Mikor Oroszországból végleg visszatért Svájcba, nemsokára elkészült a költemény is s először két részben, majd 1882-ben a két rész együtt végleges kiadásban is megjelent.

Mi is volt tulajdonképpen ez a *Prometheus és Epimetheus*? Nem volt igazában sem regény, sem eposz. Már nem is volt próza, de nem volt még vers sem. Szimbolikus játék volt ez lélek és lelkiismeret között, romantikus allegóriája az igazi művészetnek és a művészet rosszul őrzött szentélyének. Új mythológiáját képzelte el az emberiségnek, s bár a szereplők neveit és bizonyos vonatkozásait a görög mythológiából vette, lényegében nem sok köze volt ehhez. Prometheus, a költemény szerint, az emberektől teljesen visszavonultan él egy magas völgyben fivérével, Epimetheusszal. Ekkor megjelenik nála Isten angyala azzal a híradással, hogy az Úr neki adja az uralmat az emberek és az egész világ fölött, ha lelkét a lelkiismerettel cseréli föl. Ez a lelkiismeret eléggé felvilágosítja, mit kell tennie a maga és alattvalói boldogsága érdekében. Prometheus visszautasítja ezt az ajánlatot. Epimetheus jelentkezik helyette és ő kapja meg az uralmat. Prometheus egyedül marad s a hatalmas titán örök hűséget esküszik lelkének. Mindent fel fog áldozni érte, az egészségét, a boldogságát, még a becsületét is abban az értelemben, ahogy az emberek felfogják. A legkegyetlenebb számkivetésben él, csak két állat kíséri, az oroszlán és a kutya, akár Nietzsche Zarathustráját a sas és a kígyó. Ezek az állatok érzéseit, a szív vágyait jelképezik, de csakhamar elhullnak mellőle és a titán teljesen magára marad ismeretlenül, félreismerve, nyomorultan, gyötrelmekből marcangolva, de lelkébe vésett hite egy percre sem inog meg.

Közben Epimetheus szelíden országol a közjót szolgálva lelkiismeretével. De csakhamar próbákat kell megállnia. Pandora, az isten leánya, nagy természeti kincset hoz az emberek vigasztalására. A kincset egy fa alá rejti. Parasztok akadnak rá és a királyhoz viszik. Ez nem ismeri fel az értékét. Megvizsgáltatja papokkal, tudósokkal, ötvösökkel, de azok sem fedezik fel, milyen kincs van a kezükben. Kidobják a kincset a mezőre s egy vándorló zsidó találja meg. Csak később jön rá a király, milyen hibát követett el, de akkor a kincs már örökre elveszett.

Epimetheus gondozására volt bízva három gyermek is, isten

országának három örököse: Mythos, Hiero és Messias. Leviathan-nak a tanácsára Behemoth, a Sötétség királya, kiszolgáltatatta magát a három gyermeket és a király lelkiismerete ismét nem tiltakozik ez ellen. Rettentő veszedelem származik ebből, a gyermekekkel együtt isten országa is kezd eltűnni a földről. Behemoth már elpusztította Mythost és Hierót. Isten angyala kétségbeesésében Prometheushoz fordul, aki enged a kérésnek és kijátszva Leviathant, megszabadítja Messiast. A hatalmat azonban másodszor is visszautasítja és Epimetheusszal, aki elbújt szégyenében, visszavonul a pusztaságba.

Ezt a különös költeményt jambikusan ütemezett prózában írta meg Spitteler. Átitatta misztikus individualizmusával. Valóságos előhangját adta Nietzsche Herrenmoraljának és Sklavenmoraljának, amelyet nála a «lélek» és a «lelkiismeret» jelképez. A költeményt azonban nem értették meg, agyonhallgatták. A kudarc a legkétségbeejtőbb volt. Spittelerre a legszomorúbb napok következtek. Azt remélte, hogy költeményeinek sikere egyszerre ismertté teszi nevét és biztosítja számára az írói megélhetést. Ehelyett megfeszített erővel kellett dolgoznia, hogy kenyerét megkereshesse, még pedig tehetségéhez nem méltó munkával. Tanári állást vállalt Bernben és heti harminc órát adott. De szabad óráiban folyton dolgozott. Ez alatt az idő alatt írta kisebb műveit, amelyeket ő maga *Zwischenwerke* névvel jelöl meg. Ezek közül való az *Extramundana*, mely gnosztikus látomásokat tartalmaz s a költő legsötétebb korszakának pesszimizmusa nyilatkozik benne. Alapgondolata az, hogy a világegyetem a Sátán műve. Itt vergődnek a nemes lelkek száműzetésben messze égi hazájuktól, amelynek csak ködös emlékeit őrzik. Ezt követte első rímese verseinek gyűjteménye, a *Pillangók*. Könnyed, napsugaras, szín- és fényjátékban csillogó líra ez, vigasztalásul a sötét napokban. Ugyanekkor írta két kisebb prózai művét: a *Gusztáv* című falusi idillt s a *Lánygyűlölők* című hosszú novellát. Még előbb jelent meg, bár később íródott, egy novella-gyűjtemény, amely címét az első novellától kapta. A legkülönbözőbb stílusú novellák voltak ebben a kötetben a francia tárcanovellától a német regéig s az orosz naturalista rajzig.

1885 után kezdődik Spitteler újságírói munkássága. Számos lapnak irodalmi munkatársává lesz s ekkor írja azokat a finom essayket, amelyeket később *Lachende Wahrheiten* címen gyűjt kötetbe. Anyagi helyzete lényegesen javul; 1892-ben, negyvenhét éves korában végre teljesen függetleníti magát, megvásárolja Luzern közelében levő kis villáját, ahol aztán nyugodtan él és dolgozik • késő verőfényes öregkoráig.

Ebben a nyugalmasabb korban újra feltámad benne az epikus költő. Régi eposzterveit balladák formájában írta meg. Többi balladája is nagyjából kis eposz s formájuk az átlátszó szimbolikájú műballada formája.

Öt évvel a *Balladák* után kezd megjelenni Spitteler második nagy epikus költeménye és életének főműve, az *Olympischer Frühling*. De ezt megelőzőleg egy egészen más természetű és művei közt csaknem egyedülálló könyve jelent meg: egy merőben naturalista elbeszélés, a *Conrad hadnagy*. Egyetlen vasárnap történetét mondja el ez az elbeszélés. Festőin írja le a svájci falusi szokásokat, a mulatozást a Páva-vendéglőben, amely a vendéglős fiának halálával végződik. A hely és idő egysége tökéletesen megvalósul ebben az elbeszélésben, amelyben Spitteler a legaprólékosabb gonddal figyeli meg a kicsinyes, brutális és gyűlölködő falusi népet.

Spitteler valamennyi művére ráteszi a koronát nagy eposza, az *Olympischer Frühling*. Végleges formájában 1910-ben jelent meg. A teljesen kiegyensúlyozott költő munkája. Harmonikus, csillogó, a költői szépségeket szinte tékozlón halmozó remekmű. Hol fölséges áradással hömpölygő, hol meseszerűen kedves és könnyed, olykor szinte szatírba hajló humorú, a szerint, amint a tartalma a legtisztább és leggyöngédebb regéből a legsötétebb és leghatalmasabb mythosba csap. Az ember nem is tudja, mit bámuljon benne jobban, az író epikai képzeletének titáni lélekzetét, vagy mély bölcseségét és tudását. Spitteler művét egyáltalában nem lehet közönséges mértékkel mérni s az *Olympischer Frühling* éppen nem a szó átlagértelmében vett eposz. Ez a költemény is teljesen kiemelkedik a földi körből és csak allegóriákon át tükrözteti az egyébként tipikusan megformált emberi sorsot és emberi cselekvést.

A cselekmény színtere az Erebosz és az Ég s a kettőt összekapcsoló Föld. A költemény metafizikai forradalommal kezdődik. Kronos uralmának vége. Az istenek királynőjét leánya, Hera, letaszítja az Olympusról s a vert istenhad menekül Hades birodalmába. Az új istenek felébrednek aléltságukból. A görög mythológia istenei ezek, de Spitteler sokszor egészen szimbolikus értéket tulajdonít nekik s föléjük helyezi mint legfőbb urat Anankét, a végzetet, aki nála nem istennő, hanem isten.

Az álom bilincsből szabadult istenek, Zeus, Apollo, Hermes, Eros, Poseidon és az istennők a felvilágra törnek az Ereboszból. Meg kell küzdeniök Héráért, aki Ananké rendelkezéséből a Föld királynéja. A sors eleinte Apollónak kedvez. Mert Zeus az uralmi vágyat, a jog fölött diadalmaskodó nyers erőt képviseli itt, míg Apollo a fény,

a tiszta értelem, a költészet és a nemes emberi jogok szimboluma. Végül azonban mégis a nyers erő győz. Zeus csellel behatol Hera palotájába és engedelmességre kényszeríti a királynőt. A költeménynek ez a része még erősen pesszimista : az erőszak, az árulás győz az istenek versenyén.

De Zeust magát is zavarba hozza diadala, azért békét és igazságos osztozást ajánl Apollónak. A szépség istene beleegyezik ebbe és hatalma ettől kezdve végtelenül megnő. Elmondja azután a költemény az istenek és istenasszonyok földi kalandjait és itt találkozunk az emberekkel. És éppen ezen a ponton érezzük, hogy Spitteler pesszimizmusa korántsem olyan vigasztalan, mint a *Prometheus*ban volt. Ha nem is igyekszik nagyon álcázni a lét sívárságát s a szimbolumok káprázatos játékán is áttör nem egyszer a fájdalom sikolya, mégis valami haladást érzünk a jobb, az elviselhetőbb felé. Az ember első megjelenése alkalmával szintén részese az általános ostobaságnak és aljasságnak, de nem nyugszik bele resten a dolgok menetébe. Nyugtalanodik, kétségek bántják, szenved s lelkében kinyílik a részvét virága is. És alkalmadtán önmaga fölé is emelkedik a hősben s az istenekhez lesz hasonlónak. Ez a szimbolikus értelme Herakles mythosának. Herakles az ember vagy inkább a felsőbbrendű ember szimboluma. Itt tehát Herakles egészen más jelentőséget kap, mint a mythológiában. Jelszava : Bátorság. Zeus pártfogása önbizalommal ruházza fel a véletlen minden eshetőségével szemben. S ezzel istenivé magasztosul emberi mivoltában, egyesítve magában mindazokat az erényeket, amelyeket az istenek szimbolizálnak.

Itt tehát sugaras, vigasztadó befejezésben enyhül meg a *Prometheus* feneketlen keserősége. Az *Olimpos tavasza*, úgy érezzük, az egész földet megfürdeti s üde színek festői bájával önti el a változatos tájat, amely tulajdonképp Svájc változatos panorámáját csillogtatja végig a vadregényes sziklainfernóktól az édesmosolyú alpesi rétekig egy természetfölötti képzeletvilág romantikus túlméretezettségében.

Egészen különös a költemény formája és nyelve is. Párosrímű hatos és hatodfeles jambusokban hömpölyög tova ez a hatalmas költemény. És csodálatos, hogy ez az alapjában nehézkes forma, amelyben a költő még középső caesurát sem használ, milyen könnyed, milyen kecses, milyen étherien finommá tud válni, ha kell, Spitteler kezében. S alkalmadtán orgonaharsogást és viharbömbölést ad neki a nyelv, amellyel Spitteler, a képek, a festő kifejezések és zenei szépségek virtuóza, a legtökéletesebb bravurral bánik.

Az *Olympischer Frühling* után még egy szimbolikus próza következett, az *Imago* című regény. Akár a *Prometheus*, ez is a lélek. az

elhivatottság nagy problémáját szimbolizálja s egyben regényes formában metsző satírája a svájci német kisvárosnak, «a kedélyesség poklának». Az *Imago* kiegészítője a *Prometheus* gondolatkörének. Hőse érzelmeinek elemzése olyan finom, olyan tökéletes, hogy a psychoanalysis nagymestere, dr. Freud éppen ettől indítva, ugyancsak az *Imagót* adta címül folyóiratának.

Élete végén első nagy művéhez, a *Prometheushoz* tért vissza Spitteler. Tömörebb tartalmat és kötött formát adott prózai eposzának, amelyet rímes, tizenkettes jambusokban írt át. *Prometheus der Dulder* az új költemény címe, és hőse a jól végzett munka öntudatában mégis békét és megnyugvást talál.

Ezt találta meg élete végén a költő is, aki nyugalmas, derűs, tiszta öregséget ért meg. Igazi költő volt, aki mindig fönséges eszmék és szárnyaló fantazmák szellemvilágában élt. Dante a pokolba és a purgatóriumba szállt le. Spitteler az alvilágból vezette az égbe az isteneket, hogy végül az Olympos fenségéig emelje az embert. Ő az a költő, akinek pesszimizmusa is felemelő s az erők megsokszorozott bőségének csodálatos érzésével tölt el.

Olymposzi tavasz.

ELSŐ ÉNEK.

Föl az Ereboszból.

A bús Erebosz nagy királya, Hádesz int :
 «Rabistenek bilincse hulljon most le mind,
 Szybillák templomán seregbe gyűljenek,
 S itt hallják meg szavam, melyben sorsuk remeg.»

Pincék dohos vermén röpt a szolgahad
 S törten, tanácstalan tért meg pár perc alatt :
 «A lánc, mely tagjaik havát béklyózza, enged,
 De szörnyűbb nyög fagya nem lel fölöttük enyhét :
 Az ólmos álom, mely szűz homlokukra éjt vet,
 A szellem hunyt heve, mely szóra fel nem ébred.
 Serkentés nem segít, s nincs parancs oly kemény,
 Hogy lelket verjen abba, kit nem költ remény,
 S ha mert erős kéz csak rázza s föl nem veri,
 Egyik-másik resten a nyakát emeli,

Rémlik, búsan neszel még zárt pillái rése
 A szélpanaszra és záporhullámverésre,
 S rá új gondnyűg nyomul, éjén új csömör csordul,
 S bánathegyek fúlnak torló álmokba zordul.»

Palástját kapva most szólt Hádesz : «Megyek én!»
 És maga tört utat a börtön éjjelén,
 Míg figyelmes füle nem hallott nyögést, sóhajt,
 Nehéz lidércnyomás kínjában elhaló jajt.
 Most lábujjhegyre lép és a küszöbre hágva
 Megáll s vár egy kicsit a sajgó némaságba,
 Majd lopva lép tovább, de lába megakad,
 Hol kábultan hever a tört istencsapat.
 Az elsőhöz hajol, letérdel és a karja
 Vállát öelve, hűlt kezét kezébe kapja.
 Irgalmas szóval önt belé lelket s erőt
 Szabad tájról susog, hol naptűz hint verőt.

S akár pincék dohán élet s halál közt tengve
 Sínylő bimbó, miben a lét csirája gyenge,
 Mihelyt egy csöpp sugár betör hajszálnyi résen
 S mint tűzvillám hasít az éjen át merészen,
 Már álmatag fordul a szunnyadó fejecske
 A sóvárgott sugár fényharmatát keresve :
 Az alvó arca úgy dült rá önkéntelen
 S pihent az üdvhozó, malasztos kebelén,
 Vágyón szerényke, kis vigaszt szürcsölni onnan,
 Hol a baráti szív szívével egybe dobban.
 S az ébredő csirák első sóhaja csordul,
 Megtér vezekleni égszántó távolokból
 A kósza öntudat s a víg jövetelen
 Örvend már gyógyulón a nyíló értelem,
 S a szem párkapuján mint diadalmi nap
 Az ész csillagtűzű pillantása kicsap.
 «Állj fel, — biztatja most Hádesz — állj, légy erős!»
 S hogy sudár törzse állt, tetőzte őt a hős.
 És ím bódulatuk béklyóit mind leverve,
 A feltámadt rabok már álltak. keltek szerte.

S hogy nem volt már hiány az istenek sorában,
 Ott állt didergőn mind a templom gádorában
 S felbámult bús szemök az ég mezőit nézve
 A felleggomolyok sok mord kísértetére,
 «Elsőbb — szólt a király — halljuk csak nevét annak,
 Ki testet teltre kész és mézet mér a magnak,
 Kinek nagy és kicsiny egyformán szolgál rabja
 S ki titkos terv szerint roppant pályán kavarja
 A csillagok körét, kezében mult s jövő!»
 Szólt s válasz kelt reá körben, tompán nyögő:
 «Ananké a neve s a nyugözött nyüg ő!»

«Helyes beszéd és most ki tudja, hol lehet
 A törvény, mely vak úr az istensors felett?»
 Elhallgatott és ím egy hang kelt tétován:
 «A törvényt, mely urunk az istenlét során,
 Nagy kőkönyv rejti és villám tüzével írták,
 De meg nem fejtí más e sorsjeleknek titkát,
 Ehhez, meddig körül a nagy világ kerek,
 Csak a jósösztonű Szybillák értenek.»

«Megfejtik nektek ők, de jól figyeljetek,
 Hogy tisztán értse mind, mit rejtnek e jelek,
 Mert némán néz e könyv, képes talánya köd,
 S benn minden jóslatot homálynak fátyla föld.»
 Szólt és kihúzta most az oltárkö alul
 A résből, mely soká rejtette szótlantul,
 A szent könyvet s kövét magasra fölemelve
 Dörgő hangon rivalt a szentelt sírverembe:
 «Ösvilág lányai, tudás teljével teltek,
 Királyotok, Hádesz nevében ide jertek!»

Most nyílt a zord kapu ércszárnyait kihajtva
 És a Szybilla-had mint nyíl röpült be rajta.
 Sarkas sarukban, gyors irammal botlón járván
 Hiénaként osont körül a csarnok árnyán.
 De megtorpant legott léptük s szimatjuk szörnyedt
 Kezdték szűkülve már orrontani a könyvet

És alig hogy szemük megpillantotta ott,
Rémült tekintetük tüstént jéggé fagyott.
Lélekzetük megállt. Szájuk vonaglott. Ernyedt
Görcs guzsába csavart karjuk benultra dermedt
A gyors láb rándult még, aztán fakón, hideg
Fönségben álltak ott mint holt szobormivek.

Fölvette Hádesz most a súlyos törvénytáblát
S szólt : «Olvasd, mit szemed titkos jelek során lát!»
És mint kit durva kéz ragad meg s ránt előre,
Úgy meglódult a bús jégtömb holt súlya tőle,
S így közelgett s szeme a szent könyvre tapadt,
Lomhán, rejtett erők vaskényszere alatt.
Elsőbb bizonytalan kézzel, nagy tétován
Bolygott fel és alá a vak jelek során,
Nyomot keresve, majd meg-megtorpanva újra,
Míg biztos cél felé nem indult gyorsan újra.
És most enyészetes, halk hangon kezdve szóba,
Mint álmodó gügyög, lalláz prófétamódra.
De nőtt a hang s szóvá tisztult a tompa nesz
S már minden szem szava tárt kapujába vesz.
Ez volt a szózat ím. mit szellemszóval ott
A sors könyvéből a Szybilla olvasott :

«Annak nevében, ki nyügét a létre nyomta.
E sors vár örökön a halhatatlanokra :
A férget ismered, mely kínnal s meztelen
Hátát gyűrűzve fúr a földben nesztelen,
De jó egy nap, midőn győzelmes szárnyra kap,
A földsírból kitör s fény magasába csap.
Így eljő a nap is, és felragyog az óra,
Midőn az Erebosz sötét éjét leszórva
Az örök istenek sugárzó trónra törnek
S lakoznak fényívén tündöklő fellegekörnek.
Nagy messze egy hegy áll. Olimposz a neve,
Lába földön pihen s eget ver a hegye,
Sas vijjogja körül, dörgés, villámlás járja
Az istenek nyári kastélya s nászos vára.

A föld uralma is övé vitátlanul,
 Mit földi név fedez, előtte porba hull.
 Míg újra nem fordul, ha az idő betelt.
 A sors kereke, min még Jövő tart lepelt.»
 És erre új kínok vonagló görcse tépte
 A Szibyllát és tört szavakba halt beszéde.

A másiknak szólt most Hádesz : «Olvasd tovább a
 Többit te!» S kényszerűn vonszolta ezt a lába.
 S ez volt a jósige, mit tompa szóval ott
 A másik sírszagú Szybilla olvasott :

«Egy képlet értelmét kell most megfejtened :
 Szorgos méhkasban a királynét ismered?
 Nagyobb, erősb fajú a többinél s ezért
 Joggal parancsol ott s uralják mint vezért.
 A többi méhnek, bár legyen sok száznyi társa,
 Szolgálni nőurat egyetlen hivatása.
 Ez egyért él a raj, nincs rajta kívül érték,
 Szerelme legfőbb bér s tündérüdvül remélt ég.
 Így hát Genezisz is, ki szomjas a tőkélyre.
 Úrnőt adott fejül az istenek fölébe.
 Növése tiszta, szép, termetre fölmagasló.
 Fönség ragyog fején s hideg, mint hűs, havas tó.
 Az istenek kemény tornán vívnak meg érte.
 Ő s a királyi trón a harc győzelmi bére.
 Azt kérditek, ki hát e tiszta, szüzi lény?
 A neve Hera s ő a büszke, égi fény.
 De jaj háromszor is! Látom a szörnyű foltot,
 Mit a sors sugaras, szentelt testébe oltott.
 Gyilkos kór bélyege, nem gyógyul, nem mulandó :
 Az örök istenek szent úrnője halandó.
 Egy csöpp amazonvér e kór mérges csirája.
 Mert amazontanya az Olymposz viránya.
 De hogy lakozhat, jaj, halandó istenekkel
 És piros vérben üdv? Szívemben rémület kel!»
 E szóra testét új vonaglás kínja tépte,
 S tört gügyögésbe halt a Szybilla beszéde.

A harmadik jósnő kezébe adta hát
A könyvet Hádesz s szólt : «Olvasd a sors szavát!»
S lesték az istenek a csodás szózatot,
Mit a Szybilla most zengőn így olvasott :

«A tarka viperán vad vérszcmj átka van.
Aranypettyes hasa élő fiat fogan,
Mely anyja testéről alig szakadt le még,
Már köztük keserű gyűlölet tüze ég.
Így nő szülője dús kastélyából kivette,
Mert bája kergeti anyját vak gyűlöletbe.
Az ifjú Hera vad, villámvert bérc alatt,
Hol erdők éje hány örök, zord árnyakat.
Bősz ellenétől őt Ananké újja óvja,
Hűséges szolgahad elszánt oltalmazója,
Mely tőle bajt, veszélyt elverve vakmerőn,
Táplálja, védi szent testét dédelgetőn.
Széltől is óva így s gondoktól szabadon
Nő büszkén s szűzvarázst rá bimbóálma fon.
Van egy játéka, mit unottan nem vet porba,
Kedves, kis tükre az, belépillant gyakorta
S képének bűvölő bájában kéjeleg
És boldogan kacag mint önfeledt gyerek.
De jó majd nap, midőn szűzvágya gyötrő harcán
Kerüli nyugtalan tükrét, s pir lángol arcán.
Szépségtől ittasul ekkor hű szolgahadja
S az ősi trón elé szilaj tüzzel ragadja,
Hogy testét anyja szép testével összemérje,
S hol ifjú hév lobog, kábán pusztul a vénje.
Szörnyű jog fönn az úr az ég felhőiben
S a legkegyetlenebb az ékes női nem.
A felső fellegív szédítő trónusárul.
Hol csak dörgés robog s villám villámba kábul,
Lesujtja vén urát a lázadt nép vasökle.
S a mélyben elnyeli száztorkú szirtek öble.
Megrázza Genezisz, a gyáva, szívtelen,
Ki múlás, baj nyomán tort ülni megjelen,

Mord kőfejét. A föld rendül. Mély rés szakad
 Az Olymposzon át s a vert istenhadat
 Szirtörvény rántja le Hádeszhez s vad lavina
 Nyomán a bérceket gúnyos kacaj hasítja
 S az új úrnő kezét elnyerni hősi tornán
 Új istenhad robog már az Olymposz ormán.»
 Így szólt s ajkán gonosz kacajba fúlt beszéde
 S bénult nyelvét megint görcsös vonaglás tépte.

Szólt Hádesz : «Felemás e szózat, vár a vége.
 Most olvassátok el, miért e vész s mi végre!»
 S jött hunyászkodva mind a három s összefogva
 Járt ujjuk faggatón sorokról új sorokra.
 De csüggedt csakhamar buzgalmuk s bágyatag
 Elhaltak ajkukon a félbetört szavak.

S hogy Hádesz zordan int s a Szybillák suhanva
 Tűntek most újra el a nyirkos falzugakba,
 «Testvérek, — szólt — ígém eztán már röpke lesz,
 Mert sok szó alja sok s a gyér szó fűszerez.
 Minden beszéd legjobb kezdete csak a vége.
 Az Olymposzról ím hírnök jött lázban égve :
 «Árulás, lázadás, jaj, minden semmivé lett,
 Jog, törvény romba dőlt, ránk tört a rémitélet.
 Megingott, porbahullt Kronosz szentelt uralma.
 Úrnőnk a mélybe nyög szirtek közé zuhanva.
 Üldözött népe s ő hozzád tart egyenest.
 Oltalmat, födelet bajában tőled esd.»
 Így szólt a híradás és azt mondja szava :
 Most kezetekbe hull Kronosz szent jogara,
 Már vár árván maradt országa trónja, háza,
 És nektek int a sors, mely őt sujtón alázza.
 Szóval barátaim a sor most rajtatok.
 Olymposz nászra vár s már nem vagytok rabok.
 Szerencse föl! gyerünk! Majd én magam vezetlek
 Az Alvilágon át utat mutatva nektek.
 Mert lenn az Orkuszon s a Sztyxnél hét nagy átok,
 Hét dermesztő veszély rémtorka ásít rátok.

Halljátok : ez a hét rontó rém, torzalak,
Nehogy reátok ott óvatlan rontsanak :
A gúnymadár, melyet a Sztyx hinárja lep,
Vén harscsa, rájahad s a szörnyű, sanda eb,
Varázsvölgy s Furiák a jégmezők haván
S a Lalolaghídon prófétakaraván.
Ez ím a hét gonosz, erebosz-éji rém,
De mit se féljete, mert véstől védlek én.»
Szólt és indult legott, döngőn lépett a lába
S a férfiak hada buzgón tódult nyomába.
De daccal, lázadón állt félre ezalatt
A nőhad s tőlük ott békétlen elmaradt.
«Szabadságunk — sikolt szavuk — nekünk is drága,
De nőnemünk becsét tiporja sorsunk sárba.
Ha kérők kelnek itt vágytól lobogva útra,
Cseléd és szolgahad, nem nő kell oldalukra.»
S szólt Hádesz : «Egy lehet csak győztes hősi tornán,
A többi csókkal ül kudarcán nászi tort tán,
S így boldog rév ölen fogtok hű párt találni,
Jertek ti is merész vesztők dicső arái!»
«E büszke biztatás nekünk áldott ígéret,
A hős vesztőknek üdv s babért fonó dicséret!»
Szólt s indult, mint kinek remény s kedv szárnyat ad,
A férfihad nyomán a boldog nászcsapat.
Alá s fel számtalan fokon, lépcsőzeten,
Titkos sáncok során, feltartva hirtelen
Csengő vértű Gigász vagy Kentaur ércszavától,
Ki váratlan kilép ősboltok gádorából,
Nyílt téreken, hidak ívén s bástyákon át,
Vízsvatagokat, sikátorok sorát
Megjárva vitt utuk sok lápnýirkos falat
S tornyot kerülve meg e börtönvár alatt.

De ím, hogy Hádesz ős szilfáktól környezett,
Dús kastélya előtt haladt el a menet,
Mely hattyúk holt taván sötéten áll s merőn
S szigetként álmodoz a szürke dombtetőn,

Gyöngéden tépte meg lágy női hang a csendet
S az árnyas kert ölén üdén és ifjan csengett.
Már pusztá hallatán a fül sejthette jól,
Hogy itt királyi hölgy fenkölt beszéde szól.
Megfordult a csapat szent hódolattal telve,
S ím ott áll csillogón, ezüstös ködlepelbe
A kapubolt alatt, mint büszke szobrok mása,
Perzefoné, Hádesz királyi hitvestársa.
«Üdv nektek, — szólt — kiket vidám szerencse szárnya
Ragad ki e sötét honból örök virányba,
Hol fény fakad s mosoly derít minden teret
S napcsóktól kacagón száz tarka szín ered.
Míg én könnyörtelen sorsomtól számkivetve
Gyászban s vigasztalan e gyötrelmszigetre,
Hol nap nem melegít s nem biztat egy barát,
Sóhajjal gyógyítom sajtó szívem baját.
Mit ér a koronám s tündöklő ékszerem,
Mit a sok bíbor ék s kincsel rakott terem,
Tengernyi ritkaság s aranytól terhes ládám,
Mely zárt kamrákban áll itt érintetlen, árván,
Ha rám nem hull soha szelíd színű sugár,
S értő szem fényitől lángot hiába vár.
Unt napjaimnak nincs időtöltése más,
Folyton csak rabnyögés s háрпиakárogás,
Kürtriadó, döngő hadjárás, bús kódok,
Sorsomra horgonyul reményt mást nem kötök,
Csakhogy e hétszeres, vastag felhőlepel
Földig ne csüngjön itt s kertem ne lepje el,
S a szürke zápor, mely vigasztalan hull folyton,
A másik oldalról emerre vándoroljon.»
Így szólt Perzefoné, megfordult s lépte halk
Neszt vert a kavicsra s a messzeségbe halt.
De szép alakja s bús szavának gyászos érce
A vándorok szívét még messze elkísérte.

S midőn a vár előtt a híd ívéhez értek,
Roppant rónába nyúlt mögötte a temérdek

Föld, így szólt Hádesz ím : «Most jobbra-balra térjen
Mind s a középrevert pallóhoz egy se érjen,
Mert Vércsőszív-Fa bús törzséből van hasítva,
Ki rálép, menni fél s a szíve visszahívja.
Mint illatos, könnyű méz, gyanta hull e fából,
Melytől aranyszínű a hon s borús a távol.»
De nem hitték szavát a hetyke vándorok.
«Kit tarthat vissza ily rémséges sánctorok?»
Ám alig érte még a bűvös pallót lépte,
Már visszaneézni mind gyötrő vágy ösztökélte.
És lám aranyra gyúlt a sziklasánc fala,
S rózsás fényt ringatott a nyirkos éjtszaka,
Pacsirtadal suhant a tornyok gádorából,
S rohantak részegen az emlékek borától
Mind vissza már s botor népük bomlott hadát
A híd ívén Hádesz bajjal hajszolta át.

A hídon túl soká egyhangún vándoroltak
A sík úton s borús árnyán bús nyárfasornak,
Mely csillámló vizek hálóján néma part
S hosszan, vigasztalan a Sztyx árjára tart.
Nyárfára fűzfa jött s fűzfára lenge nyírfa,
De mit se változott az út kietlen síkja.
Majd nyárfa jött megint és így újult a táj,
S mind nedvesebbre vált a mocsaras lapály.
Kátyuk, dágvány, tavak, láptenger szertesét,
Mintha az Alvilág péppé ernyedne szét.
Pallót, rőzsét kellett lerakni egyre-másra,
Így tisztább volt az út, de lassan mentek, mászva.
Sűrűn szólt béka már és szisszent vízi féreg,
Hogy a láprengeteg ölen mélyebbre tértek.
Most felkacagva állt útjában a menet meg,
S Hádesz nem sejtve jót, kérdezte, mit nevetnek.
«Azt nézzük, — mondta mind s kacajuk könnybe lábad —
Rúdlábán hogy kaszál e hóbertos madárhad,
Hajlong egymás előtt, tréfásan csörg a csőre,
S e furcsa hápogás oly mondhatatlan dőre.»

De Hádesz homlokát komor ráncokba vonta :
 «Hagyjátok a kacajt, borzadni fogtok — mondta.
 «E rút madársereg minden jólélek átka
 S ki véle nem rikolt, kegyetlen sárba rántja.
 Föléjük közbe már irbontalan sereg
 Madár szárnyal, csőrük rikolt, csattog, pereg,
 Vadréce, gém, daru s rút háрпиáknak ezre
 Szennyes szemétjüket köpték az istenekre,
 Példájukon buzdult a varjú és a csóka,
 S jött bőven szarka is, csörög mind csúfolódva,
 Hápog, sipog, visong és károgón rikácsol
 És mind rútabb rajok nyüzsögnek a mocsárbói,
 És mind sűrűbbre vált s rémcsattogással telt meg
 A gyűlölet habos mérgétől duzzadt felleget.
 Az istenek búsan, döbbenten néztek össze :
 «Mit ártottunk nekik, dühük mi ösztönözte
 Így ránk?» S Hádesz felelt : «Kár keresni hibát,
 Mély zsák a gyűlölet, fenekére ki lát?
 De bármit hisztek is s bármit jelent a látszat,
 Nem oly ártatlan ám e gúnyt kereplő gyászhad,
 Mert bár fogatlan és gyűlölködése gyáva,
 Ha ily tömegbe gyűlt, letipró, gyilkos láva.
 Ha most itt nem vagyok, elég egy pillanat,
 Már sárba is tapos csúful e gyatra had.
 Egy szó kell : Hajszahó! s ha messze célt mutattok,
 Visongó fellegetük tüstént távolba csattog.»
 Így lett. A Hajszahót alig mondták ki, már
 A messze célba tört a tenger gúnymadár.

Nagyvégre lápokon s a sok komorló nyárfa
 Mély árnyán végtelen órák során át járva
 Csüggeteg sóhajok között fordult az út
 A partra, mely alatt sötét ár sodra fut.
 Előttük már a Sztyx hömpölygött lomha ködbe
 S záporvemhes nehéz felhők úsztak fölötte,
 Lecsüngő, nagy hasuk habját horzsolta s ömlő
 Vízét úgy szívta be mint telhetetlen tömlő.

Hang nem zavarta meg a csönd halottas búját,
S a rest víz álmosan hordozta lomha súlyát.
Megállt itt mind merőn s bámult az árba tompán,
Mely lábuknál a mart mélyén osont mogorván.
De Hádesz kapta már királyi jogarát
S hármat sujtott vele a néma árnyon át.
Kékes lángnyelv csapott hegyén ki sisteregve
S rá villámlobbanás köszönt a fellegekbe,
S ott termett csónakát az éjszínű, vad áron
Hatalmas, csapkodó lapáttal hajtva Kháron.
Lábuk bizonytalan lépett az inga fára,
S a csónak úgy suhant velük, mint lenge pára.

De nem tehettek még a vizen nagy utat,
Hádesz, kinek szeme szorongón bajt kutat,
Így inté társait : «Itt jól vigyázzatok,
Mert rátok lesni most új csapda szája fog.
Amott a szirt alatt mély, hináros habarcsba'
Félelmes szörny pihen, a rémületes harcsa.
Elmúlás a neve s ha rátok felneszel,
Itt csónak és utas hulláméjben vesz el.
Bölcsődalokkal kell álmát becéznetek
S babrálni bajszaikat, ha kedves éltetek,
Mert bajsza mint a csáp a vizen tapogat,
S jaj lesz ha felneszel, mert nem hall dalokat!»
Szólt Hádesz és a szirt felé szorongva nézett,
S a vándorok bízón hallván a bölcs ígéket,
Tanácsához híven, mihelyt a harcsa lankadt
Bajszának imbolygó bozótján fennakadtak,
Bár csápjain kezük becéző újja retteg,
Álmának ringató nótákkal hízelegtek,
Míg túlon túl elég nem volt neki a jóból,
S rémséges horkolás nem tört fel a folyóból.
Fellélekzett uruk : «Ez jól ment véreim,
De új vész kel legott e zord víz térein.
Látjátok ott az ár sodrán középtűt, balra
Sárgás fény hull fakón egy hosszú zátonypadra,

Sebten rejtsétek el orcátok mit se késve,
Mert szörnyű baj szakad az esztelen merésre.
Kit, mert kíváncsi volt, meglát egy szörnyű rája,
Mely százával nyüzsög félig fővenybe vájva
A zátonyon, hol mély ágyat fúr fürge farka,
Sütkérez szörnyfejét szél s hullámtáncba tartva.
S ha bárkit elragad bűnös, botor szeszélye,
És rájuk les, legott megszállja téboly éje.»
Szólt, ők pedig szavát félő gonddal követve
Kapták palástjukat s a sűrű gyolesszövetbe
Rejtették arcukat. De lassan vágy csapott
Szívükbe, látni, mint nyüzsg a sok rája ott,
Talán van szarvuk is, s fülük nőtt éktelen
S torz testük átkozott rémsége végtelen.
És lebbent sok palást és kezdtek már a résen
Kandin kilesni, csak percekre próbaképen.
De egy se látott mást, csak a szomszéd szemét,
Mely szinte bámulón kémlelt ott szerteszét.
Most már merészebben sandított arra mind
S szemük már nyíltan is csak balfelé tekint
S midőn a zátonypad lassankint elmaradt,
Úgy fordult a fejük, hogy a tutaj haladt,
S le nem vették szemük a partról semmi áron,
Bár majd kitört nyakuk, mint ahogy mázsás járom
Húzná. «Bocsánat, — szólt Hádesz — de csellem életem.
Nem kerülhettem el, ezért a bűnöm vétlen.
Tudjuk, hogy mit se hajt óvásra dőre tett,
Sőt a tilosra vet a vágy mindig szemet,
Azért hazudta szám, hogy balra lesz a pad,
Mert tudtam, arra néz mind, merre nem szabad.
Míg a valódi pad s a tébolyító átok
Jobbkézt esett, onnan leskelt a vész reátok.»
Zavarba hozta mind e kis feddő beszéd,
De áldották uruk jószándokú esztét.
Míg a biztos tutaj, mintha nem volna terhe,
Az ár fogyó sodrát könnyen suhanva szelte.

De hogy most, mint a nyíl eget hasító fája,
A Tartarosz felé szállt egyenest a gálya,

«Vigyázat társaim! — intette őket Hádesz —
Ott a bőszer Kerberosz áll őrt. Veszett eb ám ez,
Istent nem ismer és nem hódol semmi szentnek,
Ha még oly úr vagy is, fogától az se ment meg.
Szőröstől-bőröstől alávaló kuvasz,
Komisz dög és amily bőszerült, éppoly pimasz.
Hát jól figyeljete, elmondja most szavam,
E sanda ebnek mily ármányos mája van :
Ki Kerberoszra egy pillantást vet csupán,
«Derék fickó!» — kiált, oly békésen, bután
Pislantgat ez reá, mint jámbor eb szokása,
Csahol, hízolg neki, hogy álnokul berántsa.
Hazug száján pedig, mert ezzel visz csak lépre,
Mint édes méz csorog kedveskedő beszéde.
Szemforgatón szaval, mint hű s igaz barát
És fújja száz erény magasztaló dalát.
De hogy méz-máz szava váratlanul ne érjen,
Más oldalt is mutat, tudjátok meg, az érem.
E szép jámbor pofa s e jóssággal tele
Szavak forrása, úgy tudom, hátsó fele.
De fenevadfejét, melyből bőszer fogak sorja
Dühödten vicsorog, s vad mancsát elől hordja.
Ám gaz furfangja és rút csalafintasága
Főképp ebben ragyog, itt ér tetőfokára,
Hogy vár, sunyin lapít, míg nyálkás lötytybeszéde
Mély részvétet fakaszt a vándor lágyszívébe,
Míg holmi reszketeg, kínoktól kéjes sajtás
Könnyet csillant szemén s kebléből halk sóhajtas
Kél, és mert elmerült a multra hullt ködökbe,
Nem látja a jelent és nem vigyáz e dögre.
Ez meg csak erre les, ez lesz a pillanat,
Mít sátnin ragad meg röpke perc alatt :
Egy rákfordulat, és már más oldalra csapva
Csattog bőszer fogsora, e gyilkos élű csapda,
S még magadhoz sem térsz, rád ront e szörnyű eb
S mire eszmélni tudsz, lábad már rövidebb.
S lásd, míg kapkod feléd s fogát húsdobba vájja
S cafattá tépi, mit elérhet farkasszája,

Hátulsó része még folyton kábít s örök
Szemforgatón kegyes jámborságtól csöpög.
De ím! Nem érzitek? Nincs még egy dög a földön,
Melyből ily bűz ömöljön. Orrot befogni rögtön!»
Szólt a király és lám, már ott hevert a farkát
Csóválva Kerberosz, sandán lesván a sajkát.
S hogy sajkájuk kiköt csikorgón érve révet,
És minden utasa egyenkint partra lépett,
Legott nyájas szavak kétszínű méze szűkölt
Álnok nyelvén s szeme baráti bájjal bűvölt,
Úgy hogy mindannyinak — megállni egy se tudta —
Szemét a résztvevő könny testvérin befutta.
E percre várva csak felpattan mint a nyíl,
Fordul álnok feje s bősztorka tágra nyíl,
Üvölt, ugat, hörög, vadul vonítva támad,
Hogy sebtén kapjon el orozva egy-egy lábat.
De megjuhászodik Hádesz szemétől menten,
Bősztorka párolog, lekushad megszeppenten
És egyre szélesebb ívben somfordál körbe,
Míg mély nyomot hasít a martba farkaskörme.
Majd végül felkap ott egy biztos sziklapadra,
S mert elszaladt a hús, kárpótlásul a gyatra
Kövekbe mar körül, mint ösztövért falatba.
Hádesz nem véve le zord pillantását róla,
Vészjóslón így fogott most dörgedelmes szóba :
«Unom a dáridót, hol víg serleg csörög .
És a duhaj csömör erjedt bélből bőfög,
De tán ha kedvező s irgalmas sors kegye
Majdan megengedi, hogy dárdám érchege
Dicső vadászaton falkák közt, daliákkal
E véres dög szívét hörögve döfje átal,
Három álló napig, hogy nem lesz vége-hossza,
Rettentő dáridót csapok az Ereboszba'»

A Sztyx mocsármartját elhagyták közbe már
A szűk párkányúton, hol lábuk félve jár.
Míg a partív körül néhány kanyargót zárva
A Tartarosz roppant torkát elő nem tárta

S benn száz zúgó vizér, mely tejszín záporokban
Az Akheronba tör sistergő gádorokban,
Míg bérc-sikátorok s szirtkatlanok során át
Örvénylőn bőgeti a Kokytosz vad árját,
S völgykútban, bércfalon porló cseppekbe dül
A vízzé vált dőrej, hogy a fül süketül.
«Itt — mondta oktatón Hádesz — három veszély les,
De mert tanácsom óv, a védelem se kétes.
Első: a Furiák, kik fönn elérhetetlen
Tanyáznak vészthozón az odvas gleccserekben.
Ha vándor jó s vidor szívvel magasba hágva
Bátran tör fölfelé a fényes napvilágra,
Vad hóvihart kavar kezük s jégzáport porlaszt
S elé toronymagas fallal rak lomha torlaszt.
De kit mélán, búsan a völgynek visz le útja,
S mély gondokat redőz arcán a bánat újja,
Azt hagyják szabadon haladni csüggeteg
És balsorsán kacag e gonosz rémsereg.
Meg kell fordulni hát s hátrálva menni görnyedt
Derékkal, nyögve és búsan sóhajtvá szörnyet,
Mint az, ki sorsa zord jármát átkozva hordja,
Hogy lefelé megyünk, úgy sejtse fönn e horda.
Aztán a Tauma-völgy jön, hol vak borzadály
Fog el, s szíved belé kintől sajogva fáj,
Mert lenn félelmetes, kísértő csend honol
S csak azt nem ejti meg, ki szélként átlóhol.
És végsőnek marad a Lalologok hidja,
Hol a rút Alvilág csapdáit mind kinyitja,
Mert ott bölcs mesterek s tanítók nagy hada
Nyüzsög s a vízbe ránt mézes szónoklata,
Mert szájukból dicső s meggyőző jósbeszéd dül,
Ki ráhallgat, meging s káprázón mélybe szédül,
S a híd orrod előtt akármilyen szabad,
Szirtszakadék ölen zúzod ronccsá magad.
És el nem érhetnéd a híd ívét soha,
Ha a hegyoldalon nem nőne zöld moha.
Tépj egy marok mohát s a füled tömd be véle,
Mert kit szavuk megejt, nem jut ki innen élve.

Így szólt a böles tanács, mit Hádesz gyorsan ad,
És ők hűségesen követték is szavát.
A Furiák völgyén lábuk lappangva lépett
S hátráltak görnyedőn sóhajtvá fájót, mélyet.
A Tauma-völgy torkán rohanvást vágtak által
S böles szó elől fülük betömték zöld mohával.
Végül rémületes sziklasír fenekén,
Mit átok záporoz az égről feketén,
Megállott a király s szavát így kezdte meg :
A határkő ez itt, hát jól figyeljetek.
E bérc magas öblét barlangút vágja át,
Hol a hegy szelleme áraszt réméjszakát,
De mérges gőzein alig hogy áthatoltok,
Már napvilág fogad, szabad lét, tiszta, boldog.
Roppant hegy mered ott s ormát az égbe nyújtja,
Hajnal-hegy a neve s a Felvilágnak útja,
Csak vágjatok neki, bár küzködhettek váltig.
S a fáradságos út három szakaszra válik.

Az elsőt árokpart szegi s dúlt szirtzugok
Között az erdőn itt kőgörgeteg zuhog.
Ez úton tántorog trónjáról elsodorva
Kronosznak vert hada alá sötét honomba.
Csupán egy biztos út visz át e vészes ponton,
Páros forrás nyit ott, — rá is lelte, ha mondom —
Fa-kútkávéval és tetővel boltozottan,
Csak bátran szálljatok az árokmélyre ottan.
De egyre intelek, s szavam nem pusztá forma,
Két ágban csorg a víz és kettős a csatorna,
A felsőből vizet ne merjen inni senki,
Mert a bús csüggedés lelkét menten belengi.
Az alsóé viszont elringat üdvbe, kéjbe.
S ha úgy hozná talán a véletlen szeszélye,
Hogy épp akkor, midőn az árkon át ti vágtok,
Kronosz futó hadát ott hajtja a nagy átok,
Ne szálljon senki majd velük meddő vitába,
Panasszavuk csak azt indítja meg, ki kába.

A fásult gyűlölet ifjú reményt nem éleszt,
És mersz kell ahhoz is, hogy szerencsédet élvezd.
Fogadjatok hát szót, mert üdvötökre lesz.
De ebből most elég, az út más része ez :
Havasi réteken visz át a földperem
Alá s rajt csüggedés, veszély, baj nem terem.
De olyan, mintha csak álom hullt volna rátok,
Vagy késtetek kicsit, mert visszatartott más ok.
Majd kopár pusztá jön s itt vándorkedvetek
Könnyen lehűti még a tűző napmeleg.
Végül a hegytető tölgyrengetegbe vesz,
Amely a föld köré szép, zöld tüszőt övez
S benn száz sötét odu s mély barlang tátogat,
Mind rémet rejt e rés és csodás titkokat.
A szemnek gátat itt, a láb fogjon tüzet!
Mert a kíváncsiság szív kínjával fizet.

Megmászva e hegyen lejtőket, árkokat,
A tölgyerdő fölött a felvilág fogad.
Itt lankás rét füvén vár már az ég heroldja
S a szárnyas paripák kötőfékét megoldja,
Hogy büszkén, szilajon, gátat sehol se túrve
Rajtok repüljete Uránoszhoz az ürbe,
S az ég Urának dús, sugárzó palotája
Vár nyugovóra majd, ha száll az est homálya.
Pihentek másnapig, nehogy világ gúnyára
Üres kézzel, poros, piszkos vándorgunyába',
Mint éjbe kódorgó koldusok sanda népe
Úgy sompolyogjatok az Olimposz tövébe.
Nem, ki az Amazonkirályné kezét kéri,
Ragyogjon fényben és hírnek kell útját mérni. .
Ezt így kívánja már a megszentelt szokás,
Korára tisztos és értelmében csodás.
Díszes felleghajón hozzák szűz magasok,
Zúgjon kúrtharsogás, vijjogjanak sasok,
És Uránosz kegye rakja meg kincsesel, ékkel,
Az Olimposzt dicsőn megszállni pompa, fény kell.

E kis kerülőt hát megbánni egy se fogja,
 Sőt félek, hogy magát váláskor elzokogja.
 Az útra, véreim, tanácsom ím megadtam,
 Itt egyet, mást amott elvéthettek miattam,
 Nem lesz baj, mert akit kerülget e szerencse,
 Lel módot, hogy javát sikerrel megteremtse.
 A böles meg nem riad s nem száll a sorssal pörbe,
 Ha jajból bajba jut vagy csöbörből vödörbe.
 Azért bárhogya kerül, gond ne csügghessen el,
 Kit sorsa nászra hív, végül is üdvre lel.»

Elhallgatott. «Jaj, hát itt hagysz, el kell most válnunk?»
 Nyögték az istenek — «Hogy bir el ennyit vállunk :
 Feltörni egyedül a titkos túlvilágra?
 Utunk ki jelzi majd, ki térít jó irányba?»
 «Csak bátran, mint a tű, mely északnak remeg,
 A sarkat egyre kész ösztönnel sejtve meg,
 Világormára fel így törnek istenléptek,
 Visz, húz, ragad a sors előbb mint sejtenétek.»

Szólt Hádesz, és midőn a búcsú véget ér,
 A felső szirtre hág hadával a vezér
 S egy foltot, mit a bérc kövén művész csiszolt,
 Szakértőn megnyom, és legott bús, éji bolt
 Tárt a sziklán kaput, s vad pinceszag doha
 Csapott fel, hogy kinyílt a hegy mély potroha.
 S míg téveteg szemük szeppenve és szorongva
 Meredt a rést nyitó, éjszínű hegytorokba,
 Szólt félre állva már Hádesz : «Most fel az útra!»
 S meggörnyedt a menet kigyója kőbe fúrva.
 Rájuk hullt csattanón a súlyos kapuhant,
 S a bérc odván tova dörgő visszhang zuhant.

SPITTELER után, németből

KÁLLAY MIKLÓS.

SZEMLE.

Rákosi Jenő.¹

Tekintetes Akadémia!

Utolsó összejevetelünk óta kidőlt sorainkból kora szerint pátriarchánk, hírneve szerint egyik nagy fényességünk, tiszteleti tagtársunk, Rákosi Jenő, folyó hó 8-án, 87 éves korában.

Akadémiánk mint romantikus drámaíró és műfordítót csatolta őt magához ezelőtt 37 évvel; különösen műfordítói tevékenysége azóta sem szünetelt, de tollát már akkor is és azóta állandóan főképp a hírlapírás vette igénybe. Ezen a téren szerepe olyan lett, melynek jelentősége szükségkép túlnőtt minden egyeben. Valóságos fejedelme lett nálunk a publicistikának, gyakran kétségbevonhatatlan vezetője a közvéleménynek, mert bár harcias természete őt könnyen hozta összeütközésbe ezzel vagy azzal a pártsoporttal, a merészen a legmagasabb célra törő nemzeti gondolatnak oly ellenállhatatlan, oly szuggesztív erejű kifejezője volt ő mindig, hogy páratlanul hosszú és gazdag publicistikai tevékenysége előttünk is, kiket gondolkozásunk a napi pártharcok fölébe emel, olyannak tűnik föl, mint egy nagy, nemzeti hivatás teljesítése.

Valóban nagy, nemzeti hivatást teljesített ő tollával a napisajtó szolgálatában. Nemzeti hivatást, mert Kossuth és Kemény Zsigmond nyomában ő volt az, ki publicistikánk fejlődésére formai tökély, politikai hatás, irodalmi jelentőség tekintetében legtöbbet tett és mert bámulatos szellemi és lelki ereje lehetővé tette, hogy a nemzeti gondolat diadaláért való küzdelem zászlóját törhetetlen hittel és meggyőző erővel fennen lobogtassa akkor is, mikor egy, a haza sok hú fiát kétségbeejtő sorscsapás nemzetünket oly mély bukásba vitte, aminőre történelmünk Mohács óta példát nem mutathat fel.

Életét, működését nemzetünkre nézve kimagasló jelentőségűvé éppen az teszi, hogy nemcsak akkor volt legbüszkébb nemzeti álmaink bátor hirdetője, amikor azok megvalósításától nagy akadályok nem

¹ Megemlékezés Rákosi Jenő elhunytáról a M. Tud. Akadémiának 1929 február 25-én tartott összes ülésén.

látszottak elválasztani, hanem akkor is, mikor jövőnket illetőleg sokakra a csüggedés, sőt kétségbeesés árnyai borultak.

Bámulatos volt ennek az aggastyánnak a nemzeti újjászületésbe vetett hite, bizalma a legsúlyosabb megpróbáltatás idejében; és mert őszinte, igaz volt e hit, azért tudott másokat is megnyerni, meghódítani. Élete utolsó évében nem érte be a belső propagandával: külföldre ment a békerevizió ügyének hatalmas szövetségesekeket szerezni vagy a meglévőket megerősíteni bizalmukban, s hogy kihամvadni készülő lángjának ez az utolsó fellobbanása milyen benyomást tett ügyünk barátaira, mutatja az a nemeskeblű elhatározás, mellyel Lord Rothermere, a hatalmas angol sajtófejedelem, egymaga akar Rákosinak magyar hazájában emléket állítani. Valóban, ez a törhetetlen hit megérdemelte volna, hogy megérje a saját megvalósulását. Ámde ne kételkedjünk benne, hogy Rákosihoz utolsó percében sem fért hozzá a kétségbeesés.

Szellemi hagyatéka drága kincse nemzetünknek, de legbecsebb öröksége kétségkívül nemzetünk jövőjébe vetett rendíthetetlen hite volt. A nemzeten áll, hogy e hit megvalósítása által annak méltó örökösül bizonyuljon.

Berzeviczy Albert.

Képzőművészet.

Az elmúlt év őszi évadjának legjelentősebb művészeti eseménye kétségtelenül az Új Magyar Képtár megnyitása volt.

Minden művészeti múzeumnak elsősorban saját nemzete alkotásait, remekeit kell gyűjteni. Ez az a munka, amelynek elvégzése az egyetemes emberi kultúrjavak megmentésében és megőrzésében főképpen reá tartozik. Nemzete multjának és jelenének legértékesebb eredményeit kell saját fiainak és idegeneknek a lehető leggazdagabban bemutatni. A külföldi munkák, mesterművek gyűjtése, bár sokszor nagyobb és általánosabb értékek biztosítását, kecsgetetőbb vonzóerőket jelent, nem szoríthatja háttérbe a hazai művészeti termésnek teljes retrospectív feltárását. Az az állami múzeum, amelyik saját országa, fajtája munkáit háttérbe szorítja a nagyobb idegen értékek kedvéért, olyan szülőkhöz hasonlatos, akik másoknak virulóbb fiait jobban szeretik saját, gyengébb egészségű, szerényebb tehetségű gyermekeiknél.

Különösen fontos e kötelességteljesítés azoknak a nemzeteknek múzeumai részéről, amely nemzetek — mint mi magyarok is — a történelmi sors mostohasága folytán csak elvétve termeltek elsőrangú, a művészettörténeti fejlődés élén haladó, minden népet egy-

formán érdeklő művészeti eredményeket. A magyar műalkotásokra csak kevésé gondolnak a külföldi múzeumok, annál szükségesebb tehát, hogy a hazai állami gyűjtemények hiánytalanul mutassák be művészetünk fejlődését, sőt igyekezzenek a legjelentékenyebb honi alkotásokkal művészetünk múltját, jelenét minél tökéletesebben meg-
rajzolni és így a róla való általános véleményt minél kedvezőbbre hangolni.

Nagy kritikai ítélőképeség szükséges e munka elvégzéséhez. Különösen a modern anyag gyűjtésénél vannak nehézségek. Míg a régi műalkotások kiválasztásánál a minőségi és a művészettörténeti értékelés független a mai művészeti élettől, addig a közelmúlt és jelen terméséből a muzeális anyag kiválogatása egyúttal beleszólást jelent a modern művészeti munkálkodásba. A jó múzeum ugyan nem gyakorol irányítást a mai stílus-alakulásokra, nem foglal állást egyetlenegy irány mellett sem, mégis az értékes anyag kiválasztásával dönt a különféle mai művészeti törekvések fölött. Egy-egy új irány vagy nagyhatású művész-egyéniség jellemző munkájának a modern képtárba való bevonulása egyszersmind legfőbb elismerését, fémjelzését jelenti az új stílustörekvésnek és egyéniségnek. Éppen ezért igen nagy a jelentősége mind a művészi irányok értékelése, mind a közönség ízlésének irányítása szempontjából, hogy minő állást foglalnak el az állami gyűjtemények a mai művészeti jelenségekkel szemben. Különösen döntő fontosságú ez most, midőn oly nagy a szakadás a különféle irányok és — ami éppolyan fontos és szomorú tünet — az egyes stílustörekvések és a közvélemény között. A modern művészeti irányok, bár a mai kor általános lelkiállapotából fakadtak, nagyrésztben nem a közvéleménnyel együtt kialakult eredmények, hanem műtermek kizárólagos jelenségei, melyekkel szemben az avatatlan közönség sokszor tanácstalanul áll. Valóságos harc van a régi művészeti álláspontot védő közvélemény és a modern művészet között. Ebben a harcban hivatott a múzeum igazságot tenni vagy legalább is álláspontját kifejezni.

Semmiképpen se szabad a képtáraknak kitérni a mai művészeti események értékelése elől. A gyűjtés nem állhat meg a művészettörténetileg lezárt korszakoknál, hanem a jelen legjobb és legkülönbébb eredményeit is be kell mutatni, tekintet nélkül arra, hogy a közvélemény elfogadta-e azokat vagy nem. Nem várhat addig, míg mindent történeti szempontból tekinthetünk, sőt éppen segédkeznie kell abban, hogy az értékeset az új jelenségekben elfogadtassa a közvéleménnyel. A külföldi múzeumok, képtárak már mind ezen az állásponton vannak és igyekeztek gyűjteményeiket napjainkig kiépíteni.

A Szépművészeti Múzeumban e szempontok értékesítését eddig a helyszűke gátolta. A Városliget elején álló gyönyörű palota képtártermei nem voltak elégségesek arra, hogy a XIX. századi és a legújabb magyar festészetet ott egész gazdagságában bemutathassák. Most azonban gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszter céltudatos múzeum-politikája folytán az Andrassy-úton álló régi Műcsarnok termei is rendelkezésre állanak a nagyszerű cél megvalósítására. A Láng Adolf tervezte, Lotz-freskóktól ékes, gyönyörű olasz renaissance palota elsőemeleti termeiben megnyílt a Szépművészeti Múzeum XIX. századi magyar galériáját kiegészítő Új Magyar Képtár.

Kétségtelenül igen nehéz volt megállapítani azt a főszempontot, amelynek értelmében az új képtár anyagát részben a Szépművészeti Múzeum modern képtárából, részben pedig a legújabb szerzésekből össze kellett állítani. Nem lehetett kizáróan a legmodernebb törekvések bemutatására korlátozni az anyagot, mert hiszen nálunk a konzervatívabb irányoknak, így elsősorban a naturalizmusnak még igen számottevő művelői vannak. Így az anyag meglehetősen sovány lett volna és a Szépművészeti Múzeum képtára sem lett volna eléggé tehermentesítve. Petrovics Elek főigazgató ezért helyesen járt el, midőn az új képtár anyagát éppen a magyar naturalizmus, helyesebben mondva, ennek fő képviselője, a nagybányai iskola alkotásával nyitja meg. Nagybányán vívta ki a magyar naturalizmus a régebbi műterem-festészettel szemben igazi diadalát és itt született meg a helyi környezet varázsa és a művészek elfogulatlan természet-szemlélete folytán az igazán magyar festői stílus.

A nagybányai alkotásoknak az új képtár anyagába való sorozása másfelől ennek megfelelő súlyt is adott. Ferenczy Károlynak már történeti értékű gyűjteménye múzeumává avatja az új képtárt, amely e nélkül sokak szemében csak egy kitűnő modern tárlattal lenne azonos. Hiszen nálunk még Körösfői-Kriesch Aladár vagy még inkább Rippl-Rónai stilizáló művészete is nem egy laikus szerint csak modoros modernkedés. Az új képtárban ez a halkszavú, nemes szépségű irány különben szintén méltó hangsúlyt kap.

A most élő jelentékeny művészek alkotásai nagyrészt mind az új képtárban nyertek elhelyezést, kivéve azoknak műveit, akiknek mostani stílusa elválaszthatatlan régebbi modoruktól. Természetesen e szempontok szigorú megtartásától némelykor el kellett térni, azonban ez mindenkor a művészi értékek tisztább érvényesítéséért történt. Petrovics Elek nem pártol egyetlenegy irányt sem a másik rovására. Minden törekvést, minden művészt a legjobb oldaláról igyekszik bemutatni. Sajnos, a helyszűke itt is nem egyszer gátat vetett

szándékainak és így nem ő rajta múlik, hogy néhány nevezetes élő mesterünk nem bontakozik ki művészetének teljes változatosságában. Választani kellett sok jeles festőnk műveinek bemutatása és a vezéregyéniségek nivoltának minél teljesebb érzetése között. A legújabb törekvéseknek is jóformán csak egy folyosószerű terem jutott. De minden kép igen szerencsés választás eredménye. Ez a rész volt a legnehezebb feladat. Petrovics jól tudja, hogy nálunk a konzervatív közvélemény folytán nem lehet múzeumokban kifüggeszteni olyan, legújabb irányú képeket, mint aminők a külföldi képtárakban már régóta szerepelnek. Éppen az új irányok érdekében kell itt kellő mérsekletet tanusítani és csak olyan alkotásokat szabad bemutatni, amelyek nem okoznak sokaknak derűtséget. Úgyis kétségtelenül az idő fog igazságot tenni e művek fölött. A tisztulás és a megértés jegyében, reméljük, ismét találkozni fog művészet és közszellem.

Az új magyar képtár, melyben néhány modern szoborral is találkozunk, valóban kitűnő kiegészítője a Szépművészeti Múzeum magyar galériájának. Dícséret illeti Petrovics Elek főigazgatót, aki az anyagot ilyen hozzáértéssel és lelkiismeretes gondnal összeválogatta, a termeket a képtár számára átalakította és a képeket kiváló ízléssel elrendezte. A rajzok, pasztellek és vízfestmények kiválasztása viszont Hoffmann Edithnek, a Szépművészeti Múzeum grafikai osztálya vezetőjének érdeme.

*

A Múcsarnok őszi és téli kiállításának gerincét ezúttal egyéni gyűjtemények alkották. Néhány elhúnyt és élő festő művészetét mutatták be velük gazdag sorozatban. Sajnos, a gazdagság inkább csak a képek számára, mint művészi tartalmukra vonatkozik. Nem volt eléggé gondos a művek kiválasztása. Egyes festőket a gyűjtemények egyoldalúan vagy előnytelenül jellemeztek. Különösen sajnálatos ez elhúnyt festőinkkel kapcsolatban, akiknek művészete így kedvezőtlenebb színben marad meg a közönség emlékezetében, mint ezt megérdemelnék. A tragikus végű Glatter Gyula, Tardos-Krenner Viktor, Ujváry Ignác és Csuk Jenő munkáinak összeválogatásában több körültekintéssel és kritikával kellett volna eljárni. Kevesebbet, változatosabbat és értékesebbet kellett volna műveikből kiállítani. Glatter Gyulának csak azonos modorú arcképeit zsúfolták egymásmellé és megfeledeztek a művész egyéb figurális munkáiról és tájképeiről, amelyekben tehetsége őszintebben, művészbib módon nyilatkozott. Tardos-Krenner Viktor munkái közül csak a legjavát lett volna szabad kiállítani, mert egyedül ezek igazolhatják túlbeesült

művészetének jó hírnevét. Újváry Ignác művészetéről igen előnytelen képet kaptunk és Csuk Jenőnek is csak frissebb előadású, napsütéses vidéki élet- és tájképeiben tellett igazán örömrünk.

Változatosabb volt Nádler Róbertnek, a művészi és tanári érdemekben megőszült mesternek gyűjteménye. Minden festői motívum egyformán érdekli Nádler, a magyar vidék a maga embe-reivel s a külföld sajátos természeti és művészeti szépségeivel. Utazásaiban bebarangolta egész Európát, a Földközi-tenger part-vidékeit és mindenünnen hozott magával egy sereg szeretettel készült táj- vagy városképet, olaj- vagy vízfestményt. Nádler ecsetjét mindig a természet iránt való tisztelet vezeti, nem alakítja át a kiválasztott motívumot, nem törekszik a valóságtól független művészi összhangra, nem egyszerűsít a lényeges kiemeléssel, hanem csak a látottakat adja a maguk igazában. Néha könnyedebben, impresszionisztikusan fejezi ki magát, máskor meg minden részletet pontosan követ ecsetjével.

A téli kiállításon ritka vendéget is üdvözölhattunk, a Hollandiában élő Mendlik Oszkárt, aki nagy gyűjteménnyel szerepelt a tárlaton. Egy-két tulipánföldes tájkép mellett csupa tengeri képet állított ki. Mendlik régóta specialistája a tengerfestésnek. Mind-egyik képe hűséges természetfölvétel; a békés vagy haragos víz pillanatnyi változatait, a ragyogó kékből és mély zöldeből kiloccsanó hullámok habzó, fehér taraját bánnulatos valószínűséggel rögzítik meg. Tengerészek Mendlik képein szinte fölismerik, hogy melyik ten-gert ábrázolják. De éppen e nagy természetűség, pillanatszerűség folytán, amely csakis tárgyilagosságot ismer és kiküszöböl minden egyéni színélményt és sommásabb színösszefoglalást. kissé egyhangúak Mendlik tengeri képei. Mendliknek felesége, Myussen Julia hollandi szobrásznő, is szerepelt a tárlaton s néhány gonddal mintázott fejet és kis bronzfigurát állított ki.

A Múcsarnok két kiállításának nagy képrendetegéből és szobor-együtteséből még Karlovsky Bertalan képmásai, László Fülöptől Rákosi Jenő arcképe, Szüle Péternek báró Wlassics Gyuláról festett repraesentatív arcképe, Kukán Gézának Márton Ferenc képmása, Poll Hugó néhány pasztellje, Szentgyörgyi István és Horvay János egy-két plasztikai munkája emelkedett ki.

*

Az őszi hagyatéki kiállítások között legérdekesebb volt Rippl-Rónai József válogatott műveinek bemutatása. Most már sokak előtt világos, hogy az 1927. év őszén elhunyt művész egyike volt a magyar képzőművészet legfinomabb ízlésű mestereinek.

Rippl-Rónai művészete külön egyéni szigete festészetünknek. Nem hasonlít senkinek stílusához, legföljebb azokéhoz, akik őt utánozzák. Gyökerei nem a magyar televényben ágaznak szét, Párizs talajából szította magába az éltető nedvet, de aztán itthon termékenyült meg újra, hogy a francia és a magyar szellem keveredéséből izgatón érdekes gyümölcsöket hozzon.

Müncheni tanulmányai után Rippl-Rónai először Munkácsy Mihály párizsi műtermébe került, ahol a nagy mester képeit másolgatta és ezek stílusában festett önálló vásznak. Néhány ilyen Munkácsy-stílusú műve Budapesten is lappang. Későbbi emlékezéseiben (1911) Rippl-Rónai érdekesen írja le a Munkácsynál töltött időt, majd a következő éveket, amikor a nagy mester pathetikus fölfogásától elszakadva, néhány akkor ismeretlen, ma már világhírű francia művésszel új stílust kezdeményezett. Abban az időben az impresszionizmus sem küzdötte ki még végleges diadalát. Rippl-Rónai és kitűnő francia társai, köztük barátja, Maillol, akiről egyébként egyik leghíresebb, Petrovics Elek tulajdonában levő arcképét festette, mégis már újabb lépéssel vitték tovább a művészetet. Az impresszionizmusnak formákat fölbontó vibrálása helyébe a dekoratív folt és körvonal uralmát, a komponálást ültették, amelyben a színek, kontúrok lágy accordokban csendülnek össze és finomtó nuszátýol borul a letompított erejú harmóniakra. Kitűnően sikerül neki a színfoltok mélységet jelző térértékét összeegyeztetni a dekoratív összhatással. Minél sikszerűbb, dekoratívabb benyomásra törekszik, annál jobban foglalja össze színfoltjait. Ezen az úton jut el iparművészeti terveihez, amelyekkel hímzések, gobelinek, üvegfestmények, grafikák számára bánulatosan művészi, sommás színfoltokban és körvonalakban beszélő stílust teremt meg. De ezzel egyidőben, különösen nagy képein, a feketéknek és a szürkéknek rendkívül érdekes és szintén dekoratív harmóniáit fejleszti ki. Nem halott árnyékokat jelentenek itt a feketék és szürkék, hanem raffinált színfoltokat, amelyek a tompa kékekkel, vörösekkel nemes egységbe olvadnak össze. Mindezt Rippl-Rónai még Párizsban érte el, ahol a haladó művészet akkori barátai nagyon megbeesülték a franciásan érző magyar művész munkásságát.

Míg Rippl-Rónai Párizsban teljesen a francia stílus ápolója volt, hazatérése után a magyar környezet és levegő egyszerre gyökeresen átalakítja művészetét. Színei megélnékülnek, harmóniái zengőbbé, melegebbé válnak. Élénk vörösek és ezüstös kékek jelennek meg palettáján, amelyek izgató viszonyba lépnek a fehérekkel és feketékkel. Dekoratív fölfogása sem csökken, sőt erősödik. Rippl-Rónai meg-

érzi a magyar népművészet színpompáját és ezzel frissíti föl régebbi halvány színharmóniáit. Stílusában most sincs semmi naturalizmus, sőt a természeti képek átalakításába az artisztikus elképzeléseken kívül hangulati tényezők is vegyülnek. A nélkül, hogy novellisztikus témákat keresne a mester, meglepően bensőségesek, meghittek vidéki intérierjei. A színek és vonalak egyéni módon, családias érzésekről beszélnek, sőt ezt jelzik képeinek mulatságos, közvetlenhangú címei is. Ez volt Rippl-Rónai művészetének legkitűnőbb korszaka. Ekkor készült képei között a modern magyar képirásnak nem egy elragadó és megkapóan egyéni termékét tisztelhetjük.

Rippl-Rónai azonban itt sem állt meg. Még erősebb dekoratív hatásokra vágyott. Kis, egyforma színfoltokban egymasmellé rakta a hangos vöröset, sárgát, zöldet, vakító fehéret és valósággal plakátszerűen értelmezte a természettől még távolabbra vitt kompozícióit. Művészetének külsőségesse válása azonban csak átmenet volt, melyből ismét finomabb harmóniák születtek. Mostani útjában közelebb jutott a természethez, sőt így megkésve, impresszionista vágyak is támadtak a mesterben. Lemond az olajfestésről, a pasztellhez pártol, ezzel veti oda finom, de nem édeskés ötleteit. A kis tájkép-impressziók mellett főképen fejtanulmányok érdeklik. Hosszú sorozatát alkotja az egymással rokon, de mindig érdekes női fejeknek és önmagáról is egy sereg kiváló pasztell-képmást készít. Újra a szajnaparti világváros divatos asszonyai és midinette-jei jutnak eszünkbe, midőn Rippl-Rónai kései művészetének női képmás-sorozatát szemléljük az érdekes vágású, merész profilokkal, vékony újjakkal, hegyes szögletbe hajlított karokkal, omló hajfürtökkel, az őket beárnyékoló kalapokkal, meztelen vállukon puha prémekkel. Ezekkel az illatos szépségű képmásokkal, melyek mind a mester művészi szépségideáljának változatai, fejeződik be Rippl-Rónai munkássága. Művészete a párizsi raffinált szellemi kultúrának és a magyar vidék egyeneslelkű közvetlenségének, exotikus palántáknak és hazai földön termett mezei virágoknak együttese. Ezért annyira érthetetlen azok számára, akik csak az antik szépségideál iránt fogékonyak.

*

A Nemzeti Szalon december havában néhai Basch Gyula hagyatékát mutatta be. Az annak idején népszerű, később elvonult festőművésznek teljes fejlődését mutatta be a kegyeletes érzéssel rendezett kiállítás. Egy letűnt, lelkileg kiegyensúlyozott kor szelleme szólt hozzánk a képekből, melyek a természet tiszteletét és a mesterségbeli készség, a tudás nagy jelentőségét hirdetik. A művészek akkor még

nem robbantották szét a természet formáit, a valóság átírása csak a szépség jegyében történt. Még nem csömörlöttek meg a mult kultúrájától, még nem áhítoztak a primitív érzések és kifejezések után. Basch Gyula, mint akkor mindegyik, lelkiismeretesen megtanult rajzolni és igyekezett a színekkel a valóságot minél tökéletesebben a vászonra varázsolni. Nem kergetett fantasztikus álmokat, nem voltak látományai, a valóság érdekelte a maga őszinte meztelenségében, minden részletével.

Basch Gyula művészete ma már a múlté, gyűjteményében azonban kétségtelenül találunk olyan képeket, melyek mint a kilencvenes évek törekvéseinek emlékei és mint befejezett, becsületes munkák, mindig értékek maradnak.

A nagysikerű külföldi szereplések után a Nemzeti Szalon itthon is bemutatta Vadász Miklósnak, a korán elhunyt ismert rajzolóinak és illusztrátoroknak válogatott festményeit, különféle technikájú rajzait és grafikáit.

Vadász Miklós művészetének igazi ereje, veleje a szellemesség és a rendkívüli utánczóképeség. A történelem igazságával hatnak az elmúlt világesemények nagy szereplőiről, a háborús élményekről készült rajzai, de még mélyebb igazságú emberi okmányok azok a rajzok, amelyek a hétköznapi emberek életén világítanak át, mint a legrejtettebb vágyakat, ösztönöket leleplező Röntgen-sugarak. Az emberi lélek tolmácsa Vadász, akinek minden vonása az ember testi-lelki ábrázolására irányul. Neki fontosabb a motívum jellemzése, mint a formák és színek önálló élete. Ebből a tulajdonságból következnek Vadász művészetének hiányai is. Amikor nincs alkalma illusztráló ötletességét csillogtatni vagy amikor nem támaszkodhatik a ceruzával odavetett vonalak egyszerű, de megkapó igazságára, akkor nem képes igazán művészi élményeket kifejezni. Vadász a kis, franciás szellemű, ceruzával, pasztellel, akvarelllel készült rajzokban, festményekben fejezte ki magát legteltesebben. Itt olyan ötletes, mint a legjobb párizsi illusztrátorok, akiknek egyébként méltó követője.

*

Különösen érdekes eseménye volt az őszi képzőművészeti évadnak Benedek Péter földművesfestő műveinek kiállítása a Nemzeti Szalonban.

Benedek Péter művészetéből mindaz hiányzik, amitől a mai ember megcsömörlött és mégsem jelent festészete barbár exotikumot. Vér ő a mi vérünkben, csak lelkét nem pallérozta ki a mindent egyformává tevő kultúra. A népművészet szűzi hímipora még ott

csillámlik képzeletének, világszemléletének lepkeszárnyain. Az anyaföld nem eresztette el kezét, hogy a nagy világban elkalandozzék, a szent áhítat ott rezeg minden vonásában, színeinek félnék harmóniájában.

Ki merte volna ezt az érdekességet a rendszeres tanulás, a céltudatos művészi nevelés kockázatának kitenni? Háttha éppen az esett volna így áldozatul Benedek művészetében, ami a mai nemzetközi művészeti zűrzavarban és mesterkélttségben műveit oly vonzóvá teszi: a naivitás, a tősgyökeres magyarság. Vajjon Benedek érzékeny szépségű meglátásokra fölépített stílusa, mely távol van a durva színhangsúlyozásoktól, kibírta volna-e a mult nagy hagyományainak vagy a jelen zavarának ostromát? Igazat kell adnunk azoknak, akik meghagyták művészetét paraszti neveletlenségében és nem igyekeztek az illatos mezei virágot talaját vesztett dísznövénné nemesíteni. Hiszen, a legkülönállóbb modern mesterek is a zamatos egyszerűséget hajszolják; miért kellene ezt a művészt abból kiforgatni, amibe a természet megmagyarázhatatlan titokzatossága folytán beleszületett?

Semmi rikító tarkaság sincs művészetében, sőt a színeknek oly finom összhangjával, gyöngyházfényű tónusával lep meg, ami a legfejlettebb színérzékű magyar festők munkáira emlékeztet. Ritkán fest nagyobb képet, ezek láthatólag meghaladják képzeletének, szín- és formaalképzésének határait, de azért bennük sem válik üressé, útszélivé. Mindegyik műve, legyen az miniatürszerű pasztellkép más vagy falusi életkép, megkap ösztönösen megtalált artisztikumával. Munkáinak gyűjteménye, különösen ha elhagyják belőle a selejtesebb darabokat, külföldön is nagy érdeklődést kelthet.

*

Régóta nem aratott magyar festőművész olyan komoly sikert, mint a fiatal Szőnyi István, aki páréves visszavonultság után tehetségének teljes kibontakozásáról tett tanuságot az Ernst-Múzeumban rendezett gyűjteményes kiállításával.

A tájékozottak már eddig is tisztában voltak Szőnyi István erős és egészséges tehetségével, de annak ilyen nagyszabású kivirágzása még számukra is meglepetés. Ferenczy Károly óta nem volt olyan mestere a magyar festészetnek, aki már fiatal éveiben nemcsak stílusának egyéni sajátágaival, hanem művészetének lényeges tartalmával is olyan nagy és jótékony hatást gyakorolt volna ifjú festőtársaira, mint Szőnyi István.

Nem elmélet, nem külföldi divatos mesterek utánzása vezeti

Szőnyi ecsetjét, hanem igazi festői ösztön, amely a nagybányai hagyományokból nőtt ki és sohasem veszítette el a magyar földdel való közvetlen kapcsolatát. Magáévá tette a művészetnek új nagy irányváltozását, de az új tájékozódás nála nem járt az eddigi szempontok teljes tagadásával, hanem csak megfelelő átalakításukkal. Így hű maradt közvetlen művész-őseihez.

Már pályája kezdetén az volt célja, hogy az anyag testiségének hangsúlyozását összhangba hozza a fölfokozott fényhatások érzetetésével, a természetbenyomás közvetlenségét a tudatos beállítással. Éppen ezért nemcsak tájképeket festett, hanem alakosakat is, amelyekben ezt leginkább megtehetette. Korábbi képein az alakok, az aktok vaskosak, hogy testük súlyos tömegével jobban ellenállhassanak a fények és reflexek formafölbontó erejének. Szőnyi erőteljes egyéniségének különben sem felelnek meg a törekeny emberek. Nem keresi a finom formákat, a kalligráfikus szépségű vonalakat, ő a lapidáris kifejezés embere, aki bátran hangzó tőmondatokban fejezi ki magát.

Szőnyinek ez a stílusa a mostani évtized elején virágzott. Azóta azonban művészete nevezetes változáson ment keresztül. Nem vált hűtlenné első eredményeihez, hanem tovább érlelte, nemesítette őket. Fejlődésében lényeges szerepe van a dunaparti Zebegénybe való költözésének. Bizonyos, hogy az igazi tehetségek minden környezetben megtalálják a maguk festői témáit, de az sem tagadható, hogy környezetük, a körülöttük levő táj fontos szerepet játszhatik festői stílusuk kialakulásában vagy továbbfejlődésében. A zebegényi Duna-könyök bámulatos fény- és színcsodákat tartogatott Szőnyi számára. A hatalmas folyam víztükrének a napsugár-kévékkel való harca olyan problémákkal szolgált neki, amelyeknél érdekesebbek után alig vágyakozhatott. A fénynek ebben a színjátékában azonban már sem az élőlények, sem az élettelen dolgok nem tarthatták meg olyan határozottan testiségüket. A Szőnyi első stílusában jelentkező súlyos tömegeknek most részben fel kellett oldódnia. A helyi színek ugyan nem élénkebbek, de reflexekkel tompított összhangjuk most nemesebb. Minden finomabb, átszellemültebb lesz művészetében. Az egyenlenségek, a darabosságok, a tüntető mondanivalók eltűntek képeiből, csak befejezetlen művein találhatók még itt-ott ilyenek. Bár óriási alakos kompozíciókat is alkot, ma mégis inkább a tájkép uralkodik művészetében. Hatalmas vásznain is tájképi felfogásból indul ki, a fényproblémák megoldásával kapcsolja össze a képre kerülő alakokat. Csak a körvonalak fontosak neki, mert ezek biztosítják az összefoglaló színfoltokat; a belső rajzzal Szőnyi keveset törődik. A formák plasz-

tikáját a körvonalakon belül a reflexekkel együtt szélesen felrakott színek éreztetik. Az arcképi felfogás igen messze van tőle, az önmagáról és családjáról, különösen gyermekeiről festett képmások sem cáfolják meg ezt, mert itt sem törekszik az egyéni jellem kiemelésére, hanem az ábrázolttal kapcsolatos színjelenségek festői, nagyvonalú visszaadására. E tekintetben az izzig-vérig modern Szőnyit igen nagy távolság választja el a nyugati törekvésektől, amelyek az arcképben az egyéni jellemzést szinte a karikatúráig kielezik. Szőnyi képmásain, figurális vásznain az arcnak sincs sokkal fontosabb szerepe, mint a testnek, a ruhának.

Kíváncsiak vagyunk arra, merre felé fog vezetni Szőnyi fejlődésének további útja. Mostani állomásán stílusa kétségtelenül olyan érett, egyéni és magyar zamatú, hogy műértőink — élükön a Szépművészeti Múzeummal — siettek gyűjteményeik számára egy-egy jelentősebb alkotását megszerezni.

*

Az őszi folyamán két új művészeti egyesület kezdte meg működését. Az egyik a *Munkácsy-Céh*, a másik a *Modern Kiállításszervező Bizottság*. Az elsőnek a célja, hogy egy táborba tömörítse a különböző utakon járó magyar festőművészeket. Legjobb művészeink összefogtak, hogy megteremtsék azt a kiállító egyesületet, amely állandóan magas színvonalon álló tárlatokat képes rendezni és így biztosítékot nyújt a vásárlóknak arra nézve, hogy kiváló alkotásokat vehessenek. Első tárlatukat a Nemzeti Szalonban rendezték. Legjava festőink szereplése és a kiállítás anyagi sikere föltétlenül biztató kezdet, azonban a festményeket a jövőben szigorúbban kell megrostálniok, ha a műbarátok vásárlásától függő egyesületet valóban életképessé akarják tenni.

A Modern Kiállításszervező Bizottság is fontos hivatást tölt be, midőn tehetségesebb haladó irányú művészeinknek gyűjteményeit igyekszik egymásután bemutatni. Budapesten újabban hiányzik olyan meghitt kiállítási helyiség, amelyben azok a művészek szerepelhetnek önállóan, akiknek gyűjteménye csak ritkán illeszthető bele a nagyobb szalonok keretébe. Pedig nem egyszer éppen ilyen kis gyűjteményes-kiállításokon tűnnek föl a művészet jövője egyéniségei. Ha effajta meglepetésben a Modern Kiállításszervező Bizottság jóvoltából ugyan még nem is volt részünk, de ismert kiválób, haladó irányú művészeink, így Egry József és Szobotka János festők, továbbá Medgyessy Ferenc, Csorba Géza és Vilt Tibor szobrászok gyűjteményének bemutatásával az új egyesület már rászolgált a figyelemre.

Ybl Ervin.

IRODALOM.

Concha Győző összegyűjtött dolgozatai.

Concha Győző: *Hatvan év tudományos mozgalmai között.* I. kötet
645 oldal.

Concha Győzőnek 1869 óta írt értekezései és bírálatai a legkülönbélebb folyóiratokban szétszórva jelentek meg; — még pedig olyan folyóiratokban, amelyeknek egy része megszűnt s amelyeknek egyes példányait megszerezni ma már szinte lehetetlen. Ez a körülmény indította a Magyar Tudományos Akadémiát arra, hogy Concha Győző értekezéseit és bírálatait összegyűjtve kiadja.

A közzétett I. kötet tíz értekezést és nyolc bírálatot foglal magában s a könyvalakban megjelent nagyobb munkáktól eltekintve, huszonhárom esztendőnek az irodalmi alkotásait tárja az olvasó elé.

Az, hogy a közzétett dolgozatok nagy tudományos értéket képviselnek, nem lepheti meg az olvasót; de annál inkább meglephetik a gyűjteményes kiadás előnyei.

Hiszen azok, akik Concha Győzőnek egy-egy értekezését vagy bírálatát olvasták, eddig is belepillanthattak az ő tudományos műhelyébe s eddig is elleshették szellemének egy-egy jellemző vonását. De micsoda halvány benyomások ezek ahhoz a képhez hasonlítva, amely az összegyűjtött értekezések és bírálatok révén tárul szemünk elé?

A szerző maga úgy tünteti fel dolgozatait, mint hatvan év tudományos mozgalmainak az eredményét. S tényleg csupa élet és küzdelem beszél e kötetnek minden lapjáról: a gondolkodó, a kutató, a törvényhozás munkáját előkészítő tudósna lázas alkotó munkája s a megalkuvást nem ismerő bírálónak lelkes küzdelme az igazságért, s ha kell, harc azokkal, akiket bírálataival megtisztelt.

Az értekezések közül mint legértékesebbeket az egyéni szabadság és a parlamentarizmusról szóló akadémiai székfoglalót, a törvény felhatalmazása alapján kibocsátott rendeletekre vonatkozó jogászgyűlési véleményt s két nagyszabású tanulmányt emelünk ki. E két tanulmány egy-egy törvénytervezet kapcsán készült ugyan, de aktualitását elveszítve is, maradandó értéke lesz a magyar államtudományi irodalomnak.

A közigazgatási enquete-ről szóló tanulmánynak az a része, amely az 1881-ben tervezett közigazgatási reformot, illetőleg az enquete-en felmerült eszméket teszi beható kritika tárgyává, ma már csak történelmi emlék; de az a mesteri párhuzam, amelyet Concha az angol és a magyar törvényalkotás technikája, az angol és a magyar reformok előkészítése között von, ma is időszerű. Sőt ilyen marad mindaddig, míg a mi törvényhozásunk is szükségesnek nem látja, hogy a meglevő intézmények fogatkozásait tanúk, szakértők és helyszíni szemle útján tárja fel, reformjait a tények ezreinek a meggyőző erejével indokolja s törvénytervezeteit a tényekből levont tanulságokra építse fel. De hol van az az idő, amikor majd a magyar kormányokban s a magyar törvényhozó testületekben is meglesz az az erkölcsi erő, hogy pl. a közigazgatás egy-egy ágának a hibáiról ekképpen gyűjtsön dokumentumokat s a reformok indoklásául minden szépítés nélkül a szín-tiszta valóságot tárja a nagyközönség elé?

Ugyancsak rendkívül értékes a közigazgatási bíraskodásról szóló tanulmány. Ennek is vannak olyan részei, amelyek a törvényhozás ellenkező állásfoglalása következtében tárgytalanokká váltak; — ilyen pl. az az elvi álláspont s annak a mesteri kifejtése, hogy a közigazgatási bíraskodást a rendes bíróságokra s legfelsőbb fokon a Kúriára kell bízni. De egyébként az, amit Concha Győző ebben a tanulmányában a közigazgatási bíróság hatásköréről és eljárásáról s különösen az alsófokú bírói fórumok szervezéséről elmond, ma is törekvése minden jogásznak, aki a közigazgatás terén az önkényt meg akarja szüntetni s az egyes embert a hatóságokkal szemben védelemben akarja részesíteni.

Concha Győző értekezései, mint a magyar jogászvilágot foglalkoztató nagy gondolatok terjesztői és bírálói s mint korszakalkotó nagy reformeszmék hirdetői egyrészt hozzátartoznak az elhunyt hatvan év történetéhez s másrészt belevilágítanak a jövőbe is, mert olyan kérdéseket tisztáznak, amelyeket törvényhozásunk eddig vagy egyáltalán nem, vagy pedig csak nagyon töredékesen tudott megoldani.

Az értekezéseknek kutató s a nemzetközi összehasonlításban és a régi magyar jogban elmélyedő íróját a bírálatokban egész más oldaláról ismerhetjük meg.

A Grünwald Béla tanulmányáról írt ismertetésben is látni már, hogy Concha mint bíráló valósággal hivatást tölt be államtudományi irodalmunkban. De hogy vérbeli bíráló, aki kíméletlenül kimondja a maga meggyőződését akkor is, ha fájdalmat és elkeseredést okoz, s hogy mint minden nagyszabású, de igazságos kritikusnak, neki is védekeznie kellett a támadásokkal szemben, — ezt a Nagy Ernő és Dell Adami Rezső munkáiról írt bírálatai bizonyítják.

Nagy Ernónél azt a Laband nyomán haladó irányzatot ostromozza, amely nem veszi számba alkotmányunknak történelmi s ezen a réven sajátos magyar jellegét s a külföldi chablonok alkalmazásával letöröl a magyar közjogról szinte mindent, ami azt magyarrá teszi. Concha tehát azt az álláspontot, amely a közjogot a bele nem tartozó idegen elemektől meg akarja tisztítani s jogászilag akarja feldolgozni, helyesli; de Nagy Ernő támadásával szemben bámulatos polemikus erővel fejti ki, hogy meddig mehetünk el a jogászai feldolgozásban a nélkül, hogy közjogunknak különleges magyar jellemvonásait figyelmen kívül hagynók.

A polemikus természetű bírálatok között legharciasabb az, amely Dell Adami Rezső tanulmányát veszi bonckés alá. Ebben a bírálatban nehéz eldönteni, mi kelti fel inkább az olvasó csodálatát: a hazai és külföldi, a német, francia, angol és olasz irodalomnak s a külföldi törvények parlamenti tárgyalásainak az a souverain ismerete-e, amellyel Dell Adami felületes állításait széjjelszedi; vagy pedig az a harcias, támadó készség, amely «rarissima editio-kal ugyan nem dicsekszik» s «mások munkáit tömegesen csak kedvetlenül idézi», de épp ezért maró gúnnyal veti szemére Dell Adaminak, hogy szereti a neveket, a nagy neveket, a mennél több nevet; — holott Concha szemében az idézetek s a hivatkozott írók nevei csak csengők és cafrangok; — ő előbb a lovat nézi, csak azután azt, ami rajta dísz, csengő és cafrang. (246., 251. old.)

De amely harcias és sarkastikus tud lenni, ha üres és felületes állításokat kell megcáfolnia s az idézetekkel pompázó ürességre kell rámutatnia, annyira magasan szárnyal és tárgyilagos akkor, ha egy-egy igazán nagyszabású alkotást kell méltatnia.

Mint rendszerint minden bírálatát, az ilyen bírálatokat is megalapozza akképpen, hogy előbb a saját elméleti álláspontját fejti ki; s miután kezébe adta az olvasónak azt a mértéket, amellyel íróját megértheti, erős logikával mutat rá a munka fény- és árnyoldalaira egyaránt. Ebbeli kritikái közül kettőt emelünk ki: az egyik Pulszky Ágostot méltatja s az olvasó részéről is alapos filozófiai jártasságot és az elvont gondolkodásra való rátermettséget kíván; — a másik pedig — mint Concha valamennyi bírálata között a legmagasabban szárnyaló s mint stilisztikailag is legtökéletesebb és legszebb alkotás — Kuncz Ignác *Nemzetállamát* teszi kritika tárgyává.

Bírálatában párhuzamot von Pulszky Ágost jog- és állambölselete s Kuncz Ignác nemzetállama között. A párhuzam, mint immár irodalomtörténelmi alkotás, a belőle levont következtetés pedig, mint tudományos közéletünknek egyik alapelve, megérdemli, hogy belőle egy töredéket idézzünk:

«A pozitivista Pulszky műve, ameddig ér, végig van gondolva ; az idealista Kunczé töredékes, ötletszerű. Az első a tudós fejtegetés technikája fölött teljesen uralkodva, a tárgyilagosság nyugalmaival halad lépésről-lépésre ; — az utóbbi a lelki szemlélet elragadtatásával s a szubjektív meggyőződés szenvedélyességével néhol a látományok ködébe vész. Pulszky a kész, — Kuncz a forrongásban lévő tudós.»

«Midőn őket így egymás mellé állítom s állambölcseletünk oszlopos férfiával, Eötvössel együtt említem, nem értékeket akarom egymással vagy Eötvössel szemben mérlegelni.»

«Ez egymás mellé állításnak nincs egyéb célja, mint sajnálkozást kifejezni a szolidaritási érzet hiánya miatt, mely tudományunk művelői között észlelhető, és kitölteni az egyes tudósok működése közt létező űrt legalább az ismertetésnél.»

«Pulszky, természetem, nem foglal állást Eötvössel szemben s még csak meg sem említi ; — Kuncz meg nem vesz tudomást Pulszkyról.» «Pedig Eötvös nemcsak gyakorlati gondolkodásunkat terelte több emberöltőre határozott mederbe, de Locke, Leibnitz, Humboldt, Mill mellett az állambölcseletben is nemcsak hazafiságból említhető.» «Pulszky megint egy új iránynak oly hatalmas képviselője, aki bármely nemzet irodalmában kimagaslanék.»

«De amint Eötvöst — a politikai bölcselet úttörőjét köztünk — világirodalmi szempontok vezették *Uralkodó Eszméi*-ben, azonképpen Pulszky főleg az angol állambölcseletre és a német jogtudományra való tekintettel dolgozott.» «Mi lett ennek a következése?» «Az, hogy Eötvös Német-, Olasz-, Franciaország, sőt némileg Amerika tudományára több befolyást gyakorolt, mint a miénkre, s Pulszky inkább visszhangra talál Angliában, mint nálunk.»

«Ez beteges állapot. Ha nemzeti tudományt akarunk, annak első feltétele, hogy egymás tudományos működéséről tudomást vegyünk, egymás működéséből induljunk ki, foglaljunk állást, mert különben nem magunknak, hanem vagy a külföldnek, vagy senkinek sem fogunk dolgozni.» (515., 516. old.)

Idéztük Conchának mint kritikusnak a fenti párhuzamból levont következtetését két okból. Egyrészt, mert ebből tűnik ki, mennyire magyar tudott maradni az az állambölcseletünk, aki a külföld irodalmát s a külföldi törvények parlamenti előmunkálatait a legalaposabban ismeri ; — s másrészt, mert az ő bírálói tevékenységét méltatva, akarunk rámutatni arra a nagy hanyatlásra, amely nálunk a jog- és államtudományok terén beállott. Hiszen ez idő szerint senki sincs, aki a bírálatnak amennyire hálátlan, ugyanannyira hasznos

és nélkülözhetetlen munkáját Concha Győző után folytatná. Pedig igaza van Conchának. Valamint nincs valódi nemzeti tudományosság ott, ahol csak az idegen írónak van súlya és tekintélye s a hazai író munkásságáról író-társai tudomást sem vesznek, ugyanúgy nincs igazi tudományos irodalom ott sem, ahol a kritikai szellem kihal.

Erekly István.

Egy önéletrajzi regény.

Komáromi János: *Régi ház az országútnál.* 8-r. 344 l. Budapest, Genius-kiadás, é. n. (1929).

A szegénységnek szinte oroszosan sötét képeivel indul meg Komáromi János regénye. Az apai ház rajza vezeti be, a magányos és kietlen régi viskóé, mely a faluból kivette, elhagyatottan kuksol az országút-szélen s minden ékessége egy kajla, bús akácfa. Benn az üres házban is az elhagyatottság és szegénység szívfájdító képe. A boglyakemence mellett egy kopott, cincérbajuszú vén obsitos bóbiskol s kérdegeti, hogy él-e még Ferenc József ; a gazda sokszor hétszámra odaszekerezget ; fia, Mudrony Sanyi, kiben az író magát rajzolja, már kiemelkedő-félben van a nyomorúságból, a pataki kollégium diákja, de amint haza-hazatér, még szíven vágja inségük csüggesztő érzete. Az emlékek is, melyek körülveszik, mind lehangolók. Anyját már sírba vitte a nyomorúság s az apa könnyelműsége és brutális bánásmódja ; három kis testvére rokonok irgalmán teng. A fiúcskának a nagy sötétségben egyetlen vezércsillaga anyjának emléke, ki erején felül merő szeretettel fogta kézen, hogy kivezesse nyomorúságukból ; de ezt az emléket ködbe vonja időnként az áldott anya árnyát nyugtalanító kísértet gyanánt emlegető babona s a gyermek fájdalma, hogy a felejtethetetlen helyére új anyát hoz apja a házhoz. A legmelegebb fény ennek az életében oly munkás, panasz nélkül szenvedő, jóságos anyának alakjára esik a könyvben, ajánlva is az ő emlékének van.

Így indul meg a történet, mely egy fiatal lélek vergődését rajzolja a nyomorúság lehangoló érzése és egy szebb élet hívogató vágya közt s azzal végződik, hogy a fiú lélekben is egyre messzebb távolodik atyjától és így a két szomszédos nemzedék ellentétének rajzába torkollik be végül. Hőse, a szelíd, félénk és félszeg diák, anyja halála óta csak hányódik a világban ; szegénysége nagyon ránehezedik gyöngé vállára, csüggeszti s kételyekkel tölti el. Érzi, hogy megdöbbszentően egyedül van. Apja példája csak riasztja. Veszett

emberek a Mudronyok ; ha már egy kicsit jobban megy a soruk, nem férnek a bőrükben. Az ősök jellembeli örökségének s a táj és éghajlat jellemalakító hatásának festésében az író egészen eredeti és érdekes színeket mutat.

A vidék, melyen a történet játszódik s mely Komáromi elbeszéléseinek legsajátosabb színtere, Zemplénnek az a tájéka, melyen magyarság, tótság és ruthénség érintkezik. Szegény, szomorú és esett nép ez, mely talán évezredek óta húzza zokszó nélkül az igát, mintha minden bajt és nyomorúságot természetesnek találna ezen a világon. Mudrony Sanyit, az alázatos, jámbor fiút is valami megnevezhetetlen szomorúság kíséri végig egész életén, amelyről úgy érzi, hogy talán őseitől örökölte, akik zúgolódás nélkül szenvedtek a szegénység terhe alatt egy évezreden keresztül.

A rusznyákok közelsége sajátos, oroszos színekkel hatja át, misztikus, babonás érzésekkel tölti meg az ott lakó nép lelkét. Ennek éreztetése eredeti, érdekes szint ad a regénynek is. Amint az író a borsi-i Mária-csuda látására messze földekről seregülő szegény emberek vonulását leírja, mintha csak orosz zarándokcsapatok haladnának el előttünk. A babonás emberek a hosszú éjjeleken félénken húzódónak be viskóikba s hallják, hogy künn kísértetek tévelyegnek. Mudrony Sanyi lelkét is felzaklatja időnként ez a babonás félelem. Folyton rejtelmekbe ütközik értelme, babonás titokzatosság és szorongás veszi körül mindenfelől. Kísértetes hírben áll elhagyatott, régi házuk ; a vén obsitos is mindig arról beszél, hogy éjjelenként nyughatatlan lelkek zavarják, kik a padláson dobognak, a pitvarban mászkálnak s néha a szobába is benyitnak. Apját az elhalt feleség árnya zaklatja s a fiú látja, mint roppan össze e látományok súlya alatt a kemény és vidám férfi.

Nyugtalanító rejtelmei mellett elbűvölő szépségeit is feltárja a nyiladozó értelmű fiú előtt a táj, de ezek is valami elernyesztő hatással vannak a lélekre. Míg a szem az álomszerű messzeségben csillogó bérceken mereng, álomba ringatóan szakadatlanul zsong az erdő. Szép sorok festik helyenként a Ronyva völgyének, a Tót-Lapálynak s a Vihorlátnak szépségeit. Ezek közt a leírások közt van egy szinte lélekzetfojtóan izgalmas is : amint Mudronyék átmennek szekérral a zúgó, megáradt Ondava recsegő hídján.

Nemcsak a természeti, hanem az emberi környezet is érdekes, melyben a kis Mudrony Sanyi csetlik-botlik. Sok eredeti alakot rajzol az író ; egy részük már eddigi regényeiből is régi jó ismerősünk. Elsősorban apja, a barát- és atyafilátogatásra mindig kész örömmel szekerezgető, nótáskedvű, könnyelmű ember, aki szekérrúddal veri

ki a legényeket a kocsmából s akit csak lehet, azt megtáncoltatja; aztán a sógorok, komák és atyafiak sora s a falusi kis intelligencia képviselői. Időnként fel-felbukkan egy esetlen, hórihorgas, cérnaszálhangú, ágrólszakadt fickó, amint az őszi latyakban vagy a hóleben komikusan kapkodja mezítelen lábát, akire szolgatársai rögtön rákapnak s löccsel, karóval oldalgatják, akin mindenki hahotázva nevet, csak Sanyi szíve fájdul meg az istenadtának nagy árvaságán. Talán erre az elkallódott, groteszk szomorúságú figurára esik Komárominál a legmélyebbről felszakadó humor sugara.

Ebből a környezetből kerül a szegény felsőmagyarországi fiú alázatosságával s érzelmi lágyságával a pataki kollégium világába a regény hőse. A szomorúan induló és sok mélyen emberi vonást feltáró történet a diákhistóriák folyamán nemcsak megnyíhul, hanem kissé el is laposodik. Ezeket a diáktréfákat, emlékeket és anekdótákat Komáromi mindig olyan meghitt közvetlenséggel, de egyszersmind olyan bőbeszédű részletezgetéssel tálalja fel, mintha bizalmas baráti körben, azok között beszélné el, akik vele együtt átélték ezeket. Aki ezen a szűkebb körön kívül áll, elmosolyodik egy-egy tréfás fordulaton vagy jóízű alakon, de sokszor bizony érdektelennek találja a történetet. Hozzájárul ehhez, hogy ez a mindent elanekdótázó előadásmód nem világít rá kellő komolysággal arra, amit pedig az író szeretne kiemelni: az Alma Mater áldott kezére, mely sok szegény, küzködő fiatal lelket emel föl az élet mélységéből.

Nagyobb komolysággal és gyöngédséggel festegeti hősének első szerelmét, azt az áhítatot, mellyel az úri leányra emeli szemét, aki számára egy szebb és boldogabb világ ígését is jelenti. Sajátságosan ezt a harmatos és rajongó érzést is az oltja ki egyszerre és örökre, ami megöklöje az ilyen ábrándos érzennek: a vér mohó föllángolása egy pillanatra, mert ezt a pillanatot örökké szégyelli a két tiszta lélek.

A regény tipikusan érezteti Komáromi írói fogyatkozásait és jelességeit egyaránt. Anyagát nem tudja kemény szerkezetbe összefogni; egy-egy anekdóta vagy eredeti figura könnyen kitérésre csábítja. Sok előadásában az ismétlés is; egy-egy alakjáról ugyanazt az esetet vagy jellemző sajátyságot több ízben is elmondja. Alighanem a gyors munka megfélekezése, hogy az öreg obsitost egy ízben meghalattja, azt mondja róla, hogy «talán napok óta halott volt már» (219. l.), aztán egyszerre megint azt halljuk (245. l.), hogy Nadzon Pali viszi neki az ebédet s a jó öreg veterán változatlan vágyódással szeretne továbbra is szétütni ebben a cudar világban. Az előbbi megoldás hatásosabb lett volna, váratlanságával méltóbb vége lett volna az öreg senkitlen életének s az író sem csábította volna ennek

a kevés színt nyújtó figurának egyhangúvá, sőt végül unottá való szerepeltetésére. Az tárgyi tévedés, hogy Tompa pataki teológus volt, mert hisz mint pesti jogászt választották bejei pappá. Az ecetről, mint textusról, rögtönzött prédikációt sem neki, hanem Csokonainak szokták tulajdonítani. Az író rokonszenves adományai közül itt is teljes mértékben érvényesül jóízűen magyaros, eredeti előadásmódja, diákos humora s egy-egy komikus figurának pár vonással is sikerült rajza.

A regény mint önéletrajz sokat megértet az író lelkéből s élményforrásaiból. Megismerjük belőle azokat a tényezőket, melyek alakítólag hatottak lelkére : a szülői házat s a természet és élet első érintéseit. Látjuk, mint kapcsolódnak be életébe azok az alakok, kik munkáiból már ismerősök számunkra. Rokonszenvet keltően elevenedik meg előttünk az iparkodó, komoly, szenvedő fiúcska s megindultan látjuk, milyen mély szomorúságtól árnyalt lélekkel vonul el az író előtt korábbi énje. Érezzük, hogy az író immár biztos révből, megbékélve tekint vissza a mult megpróbáltatásaira, de mégis halálíg tartó szomorúsággal fájlalja, hogy ifjúsága olyan örömtelen volt s olyan «riasztó szegénység»-ben tűnt el visszasírhatatlanul.

GRÓF TELEKI LÁSZLÓ KATASZTRÓFÁJA.

Az 1860. év karácsonya előtt kevéssel hozták lapjaink a rövid távirati értesítést Drezdából, mely szerint gróf Teleki László ott elfogatott s a fennálló szerződések alapján Ausztriának átadatott.

A hontalanság már magában véve nyugtalanságot szül ; ez magyarázza meg a mi ezidőbeli emigrációnk sok tagjának nyugtalan ide-odavándorlását. Teleki a legnyugtalanabbak közé tartozott ; mióta az 1859-i olaszországi háború alkalmával az Ausztria ellen szövetkezett Piemont és Franciaország kívánatára alakított magyar «nemzeti igazgatóság» tagja lett Kossuthtal és Klapkával együtt, azóta sem szűnt meg ide-oda vándorolni. November végén — mint mondá, rövid időre — elhagyta Genfét, hogy magánügyekben Drezdába és onnan Berlinbe utazzék. Berlini útjának célját nem ismerjük ; drezdai időzésének kifejezett célja az volt, hogy ott meglátogassa rokonát, gróf Teleki Emmát, De Gerando Ágoston özvegyét és annak nővérét, Teleki Blanka grófnőt. ki nyolc évi börtön elszenvedése után ide vonult vissza. Utazását Kossuth előtt nem veszélyesnek jelezte, de ismerve mégis az alárendeltséggel határos előzékenységet mellyel a szász kormány Ausztria iránt viseltetett, szükségesnek tartotta a szokottnál fokozottabb óvrendszabályok alkalmazását : John Harold álnévre kiállított angol útlevéllel ment oda, s hogy magát fölismerhetetlenné tegye, levétette jellegzetes bajuszát. Azonban az osztrák kémek, akik már lestek rá, mégis felismerték s Werner osztrák követ megkeresésére a drezdai rendőrség december 18-án őrizet alá helyezte annál inkább, mert Ausztria megkeresése nemcsak elfogatásra, hanem kiszolgáltatásra is szólt és a szász kormány a közte

és Ausztria között 1854-ben létrejött egyezmény értelmében magát a kiszolgáltatásra kötelezettnek látta.

Teleki először felháborodással tiltakozott elfogatása ellen, azután igyekezett meggyőzni a szász kormány közegeit arról, hogy letartóztatása indokolatlan; sőtét színekkel festvén kiszolgáltatása következményeit, kívánta, hogy a miniszterelnök elé vezessék. Orczy báróné kérésére Murray angol követ is közbenjárt az osztrák követnél és a szász kormánynál a fogoly érdekében. Szászország külügyminisztere s egyúttal miniszterelnöke ez időben ugyanaz a b. Beust Ferdinand volt, ki utóbb mint osztrák külügyminiszter és birodalmi kancellár az 1867-i közjogi kiegyezés lényeges tényezőjévé vált. Ez annyi előzékenységet tanúsított, hogy maga ment el Teleki fogságába őt meghallgatni. Az osztrák követ előtt tett nyilatkozata szerint reá a fogoly sajátságos benyomást tett; egy rebellis magyar mágnást vélt láthatni, a Rákóczi. Bercsényi fajtájából s e helyett egy sovány, beteges, borotvált arcú embert talált, kit — mint mondá — inkább szerény falusi lelkésznek tartott volna. Beust megnyugtattni igyekezett Telekit a sors iránt, mely reá vár, de kérésének nem engedhetett; az egész világ szabadelvű sajtójának legkegyetlenebb ócsárlásaival és ostromozásaival nem törődve s minden haladékat megtagadva, a szász kormány december 21-én betegen kiadta gr. Teleki Lászlót Ausztriának s a foglyot előbb Josefstadtba, majd nyolc napi ottidőzés után Bécsbe szállították és ott beszolgáltatták az országos törvényszéknek.

Legnagyobb felháborodást az eset természetesen Magyarországon keltett, ahol december 27-én már Pest város közgyűlése foglalkozott ez ügyvel s Lukács Móric indítványára azonnal felírt b. Vay főkancellárhoz, követelvén, hogy Teleki, ki 1848-i alapon tagja Pest város törvényhatósági gyűlésének, vagy szabadon bocsáttassék, vagy az illetékes magyar bíróság elé állíttassék. Lapjaink közölték a legtekintélyesebb nyugati sajtóorganumok heves fölszólalásait a nemzetközi jog és gyakorlat e vakmerő megsértése ellen.

A magyar kormányférfiaknak be kellett látniok, hogy ügyis ezer akadállyal küzdő törekvésük végkép dugába dől. ha az egész nemzet előtt dicsfényben álló nagy menekültön

elkövetett méltatlan erőszak gyors és alapos orvoslásban nem részesül. Az osztrák politika — akár előbbi eltökélés, akár a szorongató helyzet sugallata következtében — most oly lépésre határozta el magát, mely gyorsasága, váratlansága, bátorsága és szinte furfangos ügyessége által mindenkít csodálkozásba ejtett.

Gr. Teleki László, ki azonnal üzenetét küldött régi barátjának, b. Vay Miklósnak, a bécsi Landesgericht előtt minden vallomást megtagadott s követelte törvényes bírāja elé való állíttatását. Lasser igazságügyminiszter jelenlétében folyt december 31-én az eredménytelen kihallgatás, mikor a törvényszék elnökéhez parancs jött, hogy a fogoly azonnal a Burgba szállítandó. Teleki azt hitte, hogy Vayhoz viszik s a legnagyobb izgalom vett rajta erőt, mikor a császári vár lak egy szobájában maga az uralkodó előtt találta magát, ki őt Vay kancellár és gr. Crenneville főhadsegéd jelenlétében fogadta. A nyomban ezután kiadott hivatalos közlemény szavai szerint: «Császár Ő Felsége kegyes volt Telekit magához hívni s neki személyesen kijelenteni, hogy Ő Felsége jól ismeri azon határozott ellenséges indulatot, mellyel Teleki gyakran és egészen a legközelebbi időig viseltetett a felséges császári ház és a monarchia érdekei ellen, hogy Ő Felsége mindazonáltal kegyes minden további vizsgálatot megszüntetni s neki teljes szabadságot ajándékozni. A császár szavát bírja Telekinék, hogy lemond a külfölddel való minden ellenséges összeköttetésről, nem lépi át a monarchia határait s egyelőre tartózkodik minden politikai tevékenységtől. Ennélfogva Teleki fogságából kibocsáttatott s meg van ellene szüntetve minden törvényszéki eljárás».

A valóban drámai jelenetnek — mely később oly tragikus befejezést nyert — képét még néhány vonással egészítik ki a későbbi hiteles közlések. Ezek szerint Teleki a császári nyilatkozat elhangzása után kérdést intézett az iránt, vajjon a törvények által megengedett agitációtól is tartózkodnia kell-e? mire az uralkodó azt válaszolta, hogy egyelőre (vor der Hand) ezt is ajánlja. Mikor a kihallgatásnak vége volt s Teleki már az ajtó felé ment, hirtelen visszafordulva e szavakkal vett búcsút a császártól: «Bocsássa meg Felség elfogult-

ságomat, majdnem elfelejtettem köszönetemet nyilvánítani!» Teleki kétségkívül nagyon meg volt indulva, de némely bécsi lap közlései állítólagos sírásáról és ájulásáról túlzottak voltak. Viszont a kormány is megcáfolta azt a hírt, mintha — nálunk is elterjedt közlések szerint — külső diplomáciai beavatkozás idézte volna elő a fordulatot a Teleki ügyében. A szabadlábra-helyezés azonban ezúttal megkegyelmezést nem jelentett; ez iránt tisztában volt Vay s maga Teleki is. kinek eszébe nem jutott elkobzott jószágait visszakövetelni.

Történelmi távolból s elfogulatlanul ítélve, el kell ismer-nünk, hogy a kormány, ha már egyszer hatalmába ejtette Telekit, alig találhatott a helyzet számára más megoldást, mint azt, amit választott. A 11 év előtt hozott halálos ítéletet csak nem hajthatta végre s új haditörvényszéki eljárást indítani egy már meghozott ítélet után éppoly képtelenség lett volna, mint az októberi diploma után osztrák polgári büntető-bíróság elé vinni a menekült ügyét. Kiutasítás se volt elkép-zelhető a megrendelt elfogatás és hazaszállítás után. A kor-mány így is elérte célját, sajnos, csak nagyon is teljesen. Vi-szont Telekinek hasztalanul tettek szemrehányást emigráns társai, helyzetében, a fordulat váratlanságával szemben ők is aligha tudták volna helyöket jobban megállani.

Vay szabaddá lett barátját a császári várakból azonnal a vendéglőbe vitte, hol már várták rokonai és barátai; kedé-lyesen ünnepelték a megzaklatott férfiút, kit első percben alig ismertek meg, annyira megváltozott külseje. Teleki megláto-gatta a bécsi magyar urakat is és néhány hétig ott maradt egészségét helyreállítandó.

Bizonyára még Bécsben időzött, mikor 1861 januárius 16-án napvilágot látott az a magyarországi törvényható-ságokhoz intézett legfelsőbb leirat, mely szemrehányást tett ezeknek ellentállásukért s különösen a dinasztia és a biro-dalom engesztelhetetlen ellenségeinek, az emigráció vezére-i-nek a megyei bizottmányok tagjai közé történt megválasz-tásáért. Ez az eltévesztett rendszabály, a helyett, hogy le-csillapította volna a kedélyeket, csak azt idézte elő, hogy a törvényhatóságok későbbi felirataikban magával az ural-kodóval szálltak vitába.

Januárus 22-én még Bécsben volt Teleki ; 28-án már a pestmegyei gyömrői családi birtokon, rokonai körében találjuk őt ; innen ír barátjának, báró Jósika Miklósnak Brüsszelbe s közli vele részletesen a történeteket. Látszik, hogy ezidőben még egyenesen került minden nyilvános szereplést és azzal járó ünnepeltetést ; Pesten nem is mutatkozott, de azért el nem kerülhette, hogy — a történetek miatt — az egész országban, mint a legnépszerűbb embert, mint a nap hőjét ünnepeljék ; a hazafiúi lelkesedés megtalálta ennek formáját : a törvényhatóságok dicsőítő levelekkel üdvözltek őt s bizottmányuk tagjai közé is iktatták.

Teleki ezekre az üdvözlő levelekre válaszolva, alkalmat talált egyfelől kiönteni keserűségét a rajta elfogatása által esett méltatlan sérelem fölött, másrészt biztosítani honfitársait politikai elveihez való ragaszkodásáról és elszántságáról, azokért folytatni a küzdelmet. E levelekre írt válaszaiban eleinte még utalt arra, hogy a haza ügyéről még szabadon nem nyilatkozhatik, de egyúttal hangsúlyozta, hogy vígasztalhatatlan volna, ha a politikai tevékenységről végképp le kellett volna mondania ; többé nem volna beese életének, ha hazája iránti kötelességeit nem teljesíthetné, ha hosszú politikai tétlenségre kárhoztatta volna önmagát, mert «egy félbeszakadt hivatás minden hű kebelre nézve nem egyéb egy kettémetszett életnél». Azonban — úgy mond — ő ilyen ígéretet nem tett ; csak néhány hónapról van szó — később már azt írja, néhány hétről, sőt «a naponkint nehezülő viszonyok között» talán még előbbi időről is — s a politikai tevékenység tere újra megnyílik előtte s így egész életén át mindig és mindenütt magáénak vallott elvei s iránya nyílt követésére nézve teljesen szabadnak és minden korláttól mentnek érzi magát. De azért még későbbi leveleiben is sajnálkozott a fölött, hogy «erőszakosan ki lett ragadva legsajátabb tevékenysége» — tehát az emigráció — teréről.

Az első nyilvános ünnepelés februárus utolsó napjaiban Dákán, gróf Batthyány Lajos özvegyénél érte Teleki Lászlót, hová «inkognito» jött látogatóba s mindent elkövetett, hogy a tüntetéseket elkerülje ; de jövetelének mégis híre ment

s az egész vidék odacsődült, hogy a nagy hazafit fáklyásmenettel, a Himnusz hangjaival s 1848-i zászlók lengetésével üdvözölje. A gyülekezet ékesszavú és lelkes szónoka egy fiatal bencés tanár volt, évek múltán Magyarország bíboros hercegprímása : Vaszary Kolos.

Időközben az országgyűlés egy februárius 14-éről kelt császári kézirattal április 2-ára összehívattott. Habár ez a közóhajnak felelt meg s a velejáró némely sérelmébe az 1848-i törvényeknek a nemzet a kibontakozás útjára való ráléphetés reményében már belétörődött ; habár a kézirat a királyi hitlevelet, koronázást és nádorválasztást is az országgyűlés teendői közé sorolta, az összehívás mégis némi csalódást keltett, mert a hatalom ezt a lépést sem tudta megtenni a 48-i törvények újabb mellőzése nélkül. Az összehívás Buda városába szólt, nem Pestre, amelyet az 1848 : IV. tc. az országgyűlés székhelyül jelölt meg. Ez a váratlan és fölösleges eltérés csakhamar újabb ellenmondásokat szült, melyek nem is maradtak eredménytelenek.

Az ország főrendei között gróf Teleki László is királyi meghívást kapván az országgyűlés főrendiházába, e meghívást joggal tekinthette olyannak, mint amely által az uralkodó maga nyitja meg előtte a politikai tevékenység terét ; s e tényt jelentőségétől nem foszthatja meg az a körülmény, hogy Teleki a meghívást igénybe nem véve, a képviselői minőséget választotta törvényhozói szerepéül s a pestmegyei abonyi kerület képviselőjelöltségét fogadta el.

A helyzetet az októberi politika s a békés kibontakozás szempontjából azonban lényegesen elrontotta a februárius 26-i kelettel kibocsátott ú. n. februáriusi pátens, mely immár a véglegesség jellegével szervezte meg a Bécsben székelendő birodalmi tanácsot, mely a magyar országgyűlés adó- és újoncmegszavazási jogát is magához ragadni volt hivatva s melybe a magyar országgyűlésnek képviselőket kellett volna küldenie ; sőt a pátens intézkedést tartalmazott arra nézve is, hogy amennyiben az országgyűlés ezt megtenni vonakodnék, maguk a választók lesznek hivatva a választás közvetlen eszközzésére.

A felzúdulás vihara felelt úgyszólván országszerte a

februáriusi pátensre ; nem lehetett semmi kétely aziránt, hogy az országgyűlés a birodalmi tanácsban való képviselést meg fogja tagadni s hogy ilyenképpen az újabb összeköttetés a hatalom és a nemzeti akarat között elkerülhetetlen lesz. Nem voltak pártprogrammok ; egyetlen programm volt : az ellentállás. A határozati és felirati párt megkülönböztetése csak később alakult ki.

A most még hevesebben hullámozó közélet Telekit is arra indította, hogy tartózkodó helyzetéből némileg kilépjen. Március 18-án megjelent Pest város közgyűlésén s ott visszafoglalta már 1848-ban bírt helyét. Viharos lelkesedéssel fogadtatván, felszólalt, hangsúlyozván, hogy tizenkét év óta most először szól ismét nyilvános helyen polgártársaihoz, s hálásan emlékezett meg arról, hogy Pest városa volt az első testület, mely az ő jogtalan elfogatásának ténye ellen tiltakozott.

Néhány nappal később, március 27-én, az abonyi kerület egyhangúlag választotta meg őt képviselőjévé s ő három nappal később ott beszédet intézett választóihoz, melyben utalt a keserves tapasztalatokra, melyeket úgy az itthonlevők, mint a külföldre menekültek tettek. Bízunk-e — úgymond — most, hogy alkotmányunkat állítólag vissza akarják állítani? Ami történt, az nem restitúció, az újabb octroi, újabb diploma s az önkényuralom most is fennáll. Nekünk semmi áron alkudnunk nem szabad ; ragaszkodnunk kell összes jogainkhoz, a 48-i törvényekhez, azoknak minden következményeivel együtt. A nem magyarajkú népfajok iránt — úgymond tovább — testvériesek legyünk s bizonyítsuk be, hogy a szabadság és jogegyenlőség barátai vagyunk. Követelnünk kell menekültjeink szabad visszatérhetését is, nekik amnesztiára valójában nincs szükségük, mert ők csak a hazához való hűségükért szenvedtek.

A magyar kormányférfiaknak sikerült kieszközölniök azt, hogy az országgyűlésnek csak ünnepélyes megnyitása menjen végbe Budán, a várpalotában, tanácskozásai azonban Pesten tartassanak. A közóhajt ez az engedmény sem elégitette ki egészen. A gyülekező képviselők sűrűn tartottak bizalmas értekezleteket előbb a Tigris-szállóban, majd a pesti vár-

megyeház termében Palóczy László korelnök vezetése alatt s ott a túlnyomó többség — köztük gróf Teleki László is — határozottan az ellen nyilatkozott, hogy a megnyitásra a várakba fölmenjenek. Deák erélyes föllépésére volt szükség, hogy mintegy nyolcvanan mégis rászánják magukat — a főrendekkel együtt — a megjelenésre szánt három nap leteltével a Budán megtartott megnyitási szertartáson megjelenni.

Eleinte lehetségesnek látszott, hogy az uralkodó maga fogja az országgyűlést megnyitni, de ezt a kancellár maga szükségesnek tartotta oly föltételekhez kötni, melyek nem teljesülhettek ; így aztán — nádor nem lévén — gróf Apponyi György országbíró olvasta fel a trónbeszédet, mely ugyan nem keltett lelkesedést, de legalább semmi ingerlőt sem tartalmazott, a februáriusi pátenst nem említette s végén kifejezte a Felség beleegyezését abba a közkívánatba, hogy az országgyűlés két háza tanácskozásait mindjárt Pestre helyezhesse át. Még aznap délután össze is gyűltek első ülésükre a képviselők a Nemzeti Múzeum dísztermében, a főrendek pedig a pesti Lloyd-épületnek hamarosan e célra berendezett nagytermében.

Vésztjóslo jelnek lehetett tekinteni, hogy az országgyűlés első tanácskozásait gyászharangok zúgása szakította félbe. Két nappal a megnyitás után ünnepelték meg Pesten gyászistentisztelettel s a törvényhozás tagjainak tömeges részvételével is a Széchenyi halálának első évfordulóját. És alighogy a képviselőház az alakulás teendőit elvégezte, hirtelen meghalt köztiszteletben álló korelnöke, Palóczy László, kit a Ház a maga halottjának tekintett.

Gróf Teleki László ekkor állott népszerűsége zenitjén. Mikor a Széchenyi-gyászünnepélyről hazament, óriási ember-tömeg kísérte őt ünnepelve lakására s az ifjúság mint a leendő nádort éltette. Mikor a képviselőház tagjainak sorshúzás szerint osztályokba sorolása megkezdődött s az elnök véletlenül az ő nevét húzta ki elsőnek az urnából, zajosan megéljeneztek. Horn Ede Párizsból azt írta, hogy ott főkép a párizsi körökben ismerős Teleki László, Gorove István és Hajnik Pál nyilatkozatai keltettek érdeklődést és rokonszenvet a magyar

ügy iránt. Mint a többségben levő ú. n. határozati párt vezére Teleki — ha akarta volna — megválasztathatta volna magát a képviselőház elnökévé ; azonban ő valószínűleg nem akarta magát az elnöki székhelyen elszigetelni. Így a határozati párt átengedte az elnökséget a felirati párti Ghyecz Kálmánnak, ellenben követelte magának mindkét alelnöki állást ; így lettek Tisza Kálmán és b. Podmaniczky Frigyes alelnökök.

Az országgyűlés megnyitása után majdnem egy hónapot vett igénybe az alakulás és különösen a képviselői megbízólevelek igazolása ; az eljárás nehézsége s a Ház járatlan-sága is okozta ezt. De még inkább az, hogy ez idő alatt az összes képviselők, majd a pártok sűrűn tartottak értekezleteket, ezekben igyekezték bizonyos dolgokra nézve megegyezésre jutni s bizonyos veszélyeket elkerülni. A többség — melyben nagyobb számmal voltak a fiatalok és a még ismeretlen alakok — arra az álláspontra helyezkedett, hogy törvényes király nincs, tehát nincs kihez intézni feliratot és ezért az országgyűlés csak határozatilag fejezheti ki azt, hogy mit akar. Ezzel szemben a Deák vezetése alatti felirati párt, hogy az országgyűlés életét meghosszabbítsa s alkalmat nyújtson kifejezésre juttatni mindazt, ami a kibontakozás szempontjából tisztázandó, túl akarta magát tenni a törvényes király hiányán, mint ahogy túltette magát rajta az egész ország, amikor az uralkodó meghívására képviselőket választott. A határozati párt a határozat megszövegezése végett Telekit, Tiszát, Nyáry Pált, Podmaniczky Frigvest és Madarász Józsefet küldte ki kebeléből mint bizottságot ; azonban az ezek által szerkesztett szöveget a felirati vita előtti utolsó párt-értekezlet függőben tartotta s a párt érdemben elhatározta a Deák javaslatának megfelelő módosításokkal való elfogadását, csupán a megnyilatkozás formájára nézve tartván fenn a maga külön álláspontját. Az igazolások fölötti vitához a házban egyszer, röviden hozzászólt Teleki László is.

A közhangulatot határozottan kedvezőtlenül befolyásolta a bécsi Reichsrat megnyitásakor május 1-én elhangzott császári trónbeszéd, mely az uralkodónak a februáriusi páten-sben körülírt központosított birodalmi alkotmányhoz való merev ragaszkodásáról tanuskodott.

Végre május 8-ára a képviselőház napirendre tűzhetette az országgyűlés teendői iránti tanácskozás megkezdését s mindenki tudta, hogy ez a Deák felirati javaslatának előterjesztését jelenti. Gróf Teleki László egy május 1-ről nővéréhez, Teleki Augusztá grófnéhoz intézett levelében szenvedőnek mondja magát, idegeit megromlottaknak, pedig a jövő héten — írja — fognak kezdődni tanácskozásai «a nagy tárgy fölött». Még május 6-án is kiment a Ghyczynél elmaradását a bizottmányi ülésről, mert betegen fekszik, pihennie, aludnia, izzadnia kellene. Mégis el volt terjedve a hit, hogy ő a 8-i ülésben mindjárt Deák után fel fog szólalni, mint a határozati párt vezérszónoka.

Azonban nem így történt; május 8-ának reggelén mint villám a derült égből csapott le a főváros közönségére a hír, hogy gr. Teleki Lászlót a Szervita-téri Teleki-palotában levő lakásán inasa, mikor reggel 7 óra táján belépett, félig öltözötten ágya előtt fekvő, átlőtt szívvel holtan találta; mellette feküdt a pisztoly, mellyel életét kioltotta. Minden körülmény kétségtelenné tette, amit később a közzétett hivatalos orvosi látélet is igazolt, hogy a halált öngyilkosság okozta.

Jajkiáltás sivított végig az országon; a képviselőház összegyűlt, de csak azért, hogy elnöke megrendülve jelentse be a halálesetet s Deák Ferenc alig találva szavakat megindulásában, kijelentse, hogy e csapás által felidézett kedélyállapotában képtelen a tanácskozásban résztvenni. A Ház elnapolta üléseit május 13-áig.

Május 10-én ment végbe a halotti szertartás; a nagy halottat a Nemzeti Múzeum előcsarnokában ravatalozták fel, ahol ifjak őrizték éjjel-nappal s ahol Ghyczy Kálmán elnök mondott felette gyászbeszédet, hangsúlyozva, hogy Teleki nem egy kerületnek, hanem millióknak, az egész országnak képviselője volt, s mintegy fogadalmat téve, hogy a nemzet, bízva a törvény szentségében és ügye igazságában, törhetetlen erővel fog haladni a törvényszerűség ösvényén. Az egyházi beszédet Török Pál szuperintendens tartotta s azután még b. Eötvös József búcsúzott el a halottól.

A délután négy órakor kezdődött szertartás végeztével a koporsót kocsira tették s beláthatatlan kocsisor és gyalog

menők is kísérték éjjel-nappal menetelve, valóságos zarándok-menetként a nógrádmegyei Szirák községbe, ahol 51 év előtt született Teleki László s ahol a családi sírboltnak kellett őt magába fogadnia. Éjen át is minden útbaeső falu kihozta a koporsóra koszorúját és könnyeit. Reggel 10 óra táján érkezett meg a menet Szirákra, ahol előbb a kastély udvarán volt gyászszerartás, azután a sírbatétel. A képviselőház nevében itt b. Podmaniczky Frigyes beszélt. A Pesti Napló ezt írta a temetésről: «Ezt nem lehet megrendelni, ezt nem lehet megfizetni, ezt nem lehet megparancsolni, ezzel egy érett nép közszelleme a haza fölként mártírjainak áldozik.»

Alighogy a felirati vita megindult, hozta a Pesti Napló vezető helyen mint a Teleki László «utolsó művét» s «beszédtöredéket» azt a kéziratot, melyet a halott íróasztalán találtak. Nem «beszédtöredék» volt ez, hanem egy kész, a befejezettség jellegét viselő parlamenti beszéd, mely kétségtelenül a felirati vita számára készült s mely az öngyilkosság lelki problémájának megoldása szempontjából, mint írójának valóságos politikai végrendelete, a legnagyobb fontossággal bír. Miután pedig ez a beszéd — tartalmára nézve — eddig irodalmunkban csak felületesen lett érintve, elengedhetetlennek tartom annak behatóbb ismertetését.

Teleki a törvény alapjára akar helyezkedni; súlyos vádakkal illeti a hatalmat, 1848 óta. Az októberi diploma — szerinte — nem az alkotmány visszaállítása, csak egy octroi, mely Magyarországot provinciává szállítja le. És ha annyi királyi eskü, hitlevél mind félredobotott, hogyan bízunk ebben a diplomában? A magyar országgyűlés törvényhozó hatalma majdnem meg van semmisítve, ennek minden lényeges része átszáll a Reichsratra. Az 1848-i törvények nem létezőknek tekintetnek, mintha azokat újból kellene megalkotni és szentesíteni, hogy érvényük legyen. Még a személyes biztonságot se tartják tiszteletben; aki a bécsi kormány neheztelését vonja magára, azt egyszerűen elfogják s idegen földön bebörtönzik; hivatkozik Asbóth Lajos és társai esetére. Az abszolutizmus jogfosztásait még tetőzi a «pátens». Ilyenek annak a hatalomnak a tettei, mellyel szemben állunk. Mi ez a hatalom? Osztrák dinasztíának

mondják, jogát örökösödés útján követeli. Három személy jöhet szóba. V. Ferdinánd lemondása törvénytelen, érvénytelen ; Ferenc Károlyé éppoly törvénytelen ; a harmadik személy Ferenc főherceg (így), a jelenleg uralkodó osztrák császár, ki ezen kétszeres törvénytelenység következtében követel magának trónöröklési jogot, s azonfelül azon 13 év alatt, melyektől fogva azt gyakorolja, azon föltételeknek, melyekhez a magyar királyi jog kötve van, egyikét sem teljesítette. Ő az, kitől kölcsönzi nevét a mostani hatalom, mely nem egyéb, mint a bécsi osztrák kormány, valamint 1849—1860-ig a legsúlyosabb, csupán fegyveres erőn alapuló abszolútizmus volt, úgy 1860 október óta minden történelmi s jogalapot ignoráló oktrojizmus útján akar célt érni s országunkra nézve tabula rasát lát maga előtt most is, mint látott a leplezetlen deszpotizmus idején, melyet kénye-kedve szerint tölthet be. Ennek a hatalomnak azt mondhatjuk, hogy az, ami 12 éven át történt, a nemzet és a dinasztia közti kötést, melyen alapul hazánkban az uralkodási jog, végkép szét tépte. Az uralkodói jog azokon a törvényeken alapul, melyek annyi évek óta megsemmisülteknek nyilvánítatnak s most is naponta lábbal tiportatnak ugyanazon hatalom által, mely most uralkodói jogokat követel. Midőn mi mégis hajlandók vagyunk mind e törvényeket fennállóknak tekinteni, természetesen azon feltétel alatt, hogy e paktum ezentúl mindkét oldalról megtartassék, mi valóban nem vádoltathatunk mérseklet hiányával, túlzással, forradalmi tendenciákkal sem. De tartozunk helyzetünket őszintén feltárni. Itt következik azután egy újabb elősorolása az abszolútizmus jogtalanságainak, az egységes új Ausztria «találmányának», a hatalom dicsekvéseinek, rossz gazdálkodásának, mely végre a kormányzatot lehetetlen helyzetbe juttatta ; pénzt, hitelt kellett keresni, ez a magyarázata az 1860 októberi kísérletnek. Mi csak magunkban bízhatunk ; 1848 óta a nemzet nagy változáson ment keresztül ; küzdelme nyilvánvalóvá tette ügye igazságát s a nemzet maga is az 1848-i törvények által átalakult ; ma már nemcsak a kiváltságos osztályok alkotják a nemzetet, a behozott népképviselet, a jogegyenlőség, közös teherviselés által nemzetünk nagyon megerősödött ; de ennek

következménye az is, hogy az igaz szabadság zászlótartójaként tűntünk fel az egész világ előtt. Mi kezdtük a demokratikus átalakulást, szomszédaink követték példánkat, általunk lettek Ausztriában, Galiciában is a jobbágyok szabadokká; legalább 20 milliónyi nép köszönheti nekünk felszabadulását. Ez hazánknak talán legnagyobb dicsősége, ezáltal lettünk tekintélyes hatalommá Európában, ezért vannak szövetségeseink. Dicsőíti továbbá III. Napoleont, ki a «nemzeti igényeket» oly magasztos szempontból fogja fel, mint előtte talán egyetlen fejedelem sem. Magyarország ma az európai egyensúly legerősebb biztosítója, mert egyaránt védőgát a pánszlávizmus és a terjeszkedő germanizáció ellen.

Mikor Ausztria 1851-ben Magyarországgal együtt akart a német szövetségbe belépni, ez ellen egész Európa fellázadt, mert benne az európai egyensúlyra veszélyt látott. Ha most sikerülne Magyarországot Ausztriába beolvasztani, ugyanaz a veszély állna elő; a szabadság-intézményeket kívánó németeknek is kívánniuk kell, hogy Magyarország alkotmányos függetlensége elismertessék. Az egységes Ausztria mindig ellensége lesz az alkotmányosságnak, Németországban is; Ausztria a német birodalom területén is mindig idegen katonai erővel akar érvényesülni. Magyarország alkotmányossága legjobb garanciája az összes szomszéd államok alkotmányos szabadságának is, de egyúttal ősi, történelmi alapon nyugvó alkotmányával legjobb védőgát a forradalmi törekvések ellen is. Ha Magyarország alkotmányos jogai élvezetében rendelkezni fog a maga katonai erejével, az sohasem lesz mások elnyomására felhasználható, mert Magyarországnak hódító szándékai nincsenek. A bécsi kormány és hazánk közt a kibékülés csak alkotmányunk — tehát 1848-i törvényeinknek is — teljes helyreállítása alapján jöhet létre. Mindazt a rokonszenvet és bizalmat, amelyet elvesztett Ausztria, megnyertük mi; minden kardcsapás, mely Magyarország jogos függetlenségi követeléseit sujtaná, egyszersmind Európa legszentebb, legbecsesebb érdekei elleni merénylet volna. A hatalom tényeiből nem akarjuk azt következtetni, amit jogosan lehetne, hanem csak azt, hogy a lábbal tiport törvények ismertessenek el érvényeseknek és léptet-

tessenek életbe. Ily szempontból pártolja azt a fölséges szerkezetet, amely előttünk áll (t. i. Deák felirati javaslatát). Kívánja, hogy a nemzet méltóságával megegyeztethető mérséklet határáig elmenjünk, de tovább nem. Hazánkhoz és alkotmányunkhoz való hűségünk parancsolja azonban, hogy mindaddig, míg Erdély, Fiume, Horvátország itt képviselve nincs, a fennforgó fontos kérdések végleges tárgyalásába ne bocsátkozzunk. Mindazt, ami önkényes alapon történt, semmisnek nyilvánítjuk s a 48-i országgyűlés hagyományosainak tekintjük magunkat. «Legyen felszólalásunk demokratikus, mind nyelvi és nemzetiségi irányban testvéries, barátságos az ipari és kereskedelmi szabadság irányában. Ausztria iránt méltányos. Horvátország iránt békülékeny és előzékeny, megnyugtató az alkotmányos jogokból eddig kirekesztett izraelitákra nézve, a jogegyenlőséget minden irányban megvalósító, a föld tehermentesítésének visszavonhatlanságát, minden következménye érvényesítését elismerő. Végül pedig legyen ezen felszólalásunk egész szelleme olyan, hogy senkinek se lehessen kétsége az iránt, hogy mi orszá-gunkat egy, a népek jogaiba ütköző politika eszközéül odaadni sohasem fogjuk. Ily nyilatkozat után aztán, történjék bármi, hazánk jövőjét nem félttem; oszlattassék szét ezen országgyűlés, hozassék be ismét egy provizórium, mi azon hatalommal szemben, ha bármit üzne is, hatalom s a két hatalom közt az erősebb maradunk.»

A magyar nemzetnek legizgalmasabb, legválságosabb napjaiban, amikor alkotmánya visszanyerését illetőleg folyton váltakoztak a remények és csalódások, az 1860—61-i években 13 hónap leforgása alatt két nagy fia öngyilkosságának csapását kellett elviselnie oly körülmények között, melyek a csapás súlyát még a megfejtethetlen lélektani rejtély izgató hatásával is fokozták. A Széchenyi öngyilkosságának rejtélyét teljesen csak újabban, elveszettnek hitt naplóköteteinek fölfedezése fejtette meg, kétségtelenné téván, hogy ő a bebörtönöztetés, bolondok házába záratás gyötrelmei elől menekült a halálba, s valóban nem lehet tagadni, hogy a végbement házkutatás után az ő izgatott, beteg lelkét zaklathatta ez a félelem, mert Bécs külvárosainak egy

félreeső zugában a hatalom — ha éppen akarta volna — rátehetette volna a kezét.

Teleki Lászlónál ez a veszély ki volt zárva ; az ország szívében ő a hatalomnak — mely akkor már úgyszólván a békülés útjain járt — szinte megközelíthetetlen volt. Annál rejtélyesebb öngyilkossága, melynek okai tényleg vita tárgyai ma is. Az egykorú napisajtó nehezen feszegethette e kérdést, bár akadnak abban is utalások arra, hogy ez az öngyilkosság önfeláldozás volt, mint a Curtius ugrása. Lukács Móric, az elhúnytnak benső barátja, már akadémiai emlékbeszédjében is és később egy visszaemlékezésében fejtette ki nézetét, melyet Teleki bizalmas megnyilatkozásaira alapított. Kossuth Lajos tüzetesen elmondta véleményét az öngyilkosság okairól. Kónyi Manó szorgalmasan gyűjtötte össze Deák Ferenc beszédeihez adott kommentárjaiban a Kálóczy Lajos, Lukács Móric, id. gr. Andrássy Gyula, Hunfalvy Pál, Tisza Kálmán, Beöthy Ákos, Pulszky Ferenc visszaemlékezéseit és nézeteit. Beksics Gusztáv is a millenáris történelemben fejtegeti e problémát s újabban Kalmár Antal, majd Angyal Dávid, legújabbban pedig Lukinich Imre foglalkoztak érdekesen vele.

Nem csoda, hogy a megrázó eset a legkalandosabb magyarázatokra adott okot. A politikai orgyilkosság gyanúja, mely arra támaszkodott, hogy a hatalomnak érdekében állott a nemzeti ellentállás legnépszerűbb vezérét láb alól eltenni, most is fölmerült, mint Széchenyi esetében, de az adott körülmények között még kevesebb hitelt talált, mint akkor. Beszéltek arról is, hogy Teleki esete amerikai párbaj lett volna Benedek tábornaggyal, ki kevéssel előbb egy tapintatlan napiparancsban támadta meg Magyarországot. Hogy tisztán testileg beteg állapotának hatása alatt, hirtelen elhatározásképpen ragadott volna Teleki pisztolyt, az ki van zárva, mert ő már Bécsben jelezte Lukács Móric előtt, hogy véget akar vetni életének, ugyanazt mondta később Gyömrőn gr. Andrássy Gyulának, és az öngyilkosságot megelőző napon Hajnikéktől úgy búcsúzott, mint ki halni készül. A hontalanság, a haza-vágyódás, az ország sorsa miatti gond, végül a Drezdában és Bécsben történtek kétségkívül súlyosan alá-

ásták Teleki idegeregét. de tisztán pathológiai alapon halála problémáját megoldani nem lehet ; a nagy hazafi leromlott testében erős lélek lakott s erőseknek kellett azoknak a lélektani rúgóknak is lenniök, amelyek a pisztolyt kezébe adták.

Utaltak a támadásokra, melyek őt a külföldi sajtóban az uralkodónak adott szava megszegéseért s más oldalon. az emigráció részéről a forradalmi politika cserbenhagyásáért érték. Az előbbieket aligha idézhettek elő Telekinél ily végzetes elhatározást ; hogy az emigráció köreiből beszéltek olyanokat is, mintha a drezdai elfogatás és a bécsi szabadonbocsátás előre kicsinált komédia lett volna. az lehetséges. de ezzel szemben áll az a tény. hogy Kossuth nyilatkozata szerint Telekit az emigráció részéről soha nyilvánosan meg nem vádolták s ő maga a katasztrófáról való megemlékezésben az öngyilkosság okát az érzelmeknek abban az összeütközésében kereste. melybe barátja és bajtársa jutott. kinek férfitüi és hazafitüi jelleméről rajongó tisztelettel nyilatkozik.

A legelterjedtebb fölfogás az. mely Telekinek a hazai politikai tevékenységbe való belésodródása következtében előállott abban a lelkiállapotában keresi öngyilkossága okát. amely őt szükségkép ellentétbe hozta addig követett emigracionális politikájával s a hazai viszonyok szemléleté révén mind közelebb hozta Deákhhoz és mindinkább eltávolította még a radikálisabb színezetű határozati párttól is. úgyhogy ennek győzelmét többé nem is kívánta. Politikai barátaival s azzal a politikával. melyhez szíve vonzotta. szakítani nem akarván. de az ország érdeke szempontjából a Deák jónak felismert szándékával sem akarván szembeszállni. nem maradt más hátra. mint személyét a politikai színtérről eltüntetni.

E magyarázat sok valószínűséggel bír. de ellentmond neki egy tény : a Teleki hátrahagyott beszédjének. politikai végrendeletének ténye. Ha ő megbánta. hogy Deákhhoz közeledett. ha ki akart tartani az abszolút ellentállás. az uralkodóval szóba nem állás politikájánál. — amellyel különben már a nem egészen törvényesen összehívott országgyűlésre szóló képviselői megbízás elfogadása is némileg ellentétbe hozta őt és társait. — akkor miért írta meg azt a beszédet. mely

lángoló vádirat ugyan a hatalom ellen, de mégis a törvények alapján az uralkodóval való kiegyezést tűzi ki célul? Míg a határozati párt szónokai utóbb a vitában főfeladatuknak tekintették a felirat-intézés lehetetlenségét s a határozathozatal szükségességét bizonyítani, Teleki hátrahagyott beszédjében nyitva hagyja ugyan a megnyilatkozás formájának kérdését, de szembe nem száll a felirat gondolatával s a Deák felirati javaslatát, melyet már ismert, pártolja, sőt «felséges szerkezet»-nek mondja. És, ha megírva e beszédjét, annak irányát utólag helytelennek ismerte föl, miért nem semmisítette meg azt? Hiszen azt hátrahagyva, tudnia kellett, hogy az utókor előtt úgy fog állani, mint aki helyeselte a Deák kiegyezési politikáját, s ha ezt egyszer helyeselte, miért nem akart résztvenni annak érvényesítésében is? Ő, aki merte ezeket a nézeteket leírni, ő, az oroszánbátorságú férfiú megfutamodott volna az egyszer kimondott politikai hitvallását érhető támadások elől?

Ezért kell visszatérnünk ahhoz a sokaktól visszautasított, de minden ellenvetéssel szemben egyedül fenntartható magyarázathoz, hogy az ünnepelt hazafi végzetes elhatározása megfejtéséhez a kulcsot mégis csak a Bécsben tett ígéret adja kezünkbe. Az előzmények is mutatják, hogy öngyilkossági szándékát a Burghban végbement jelenet óta hangoztatta; a konfliktusnak tehát ott kellett erednie, nem az országgyűlésen követendő politika körüli ellentétekben. Az uralkodó két első föltételét: a külfölddel való összeköttetés megszakítására vonatkozókat, Teleki szigorúan megtartotta; a harmadik volt az, amely különböző magyarázatokat engedett meg. Telekinek a törvényhatóságokhoz intézett levelei, melyekben oly hevesen hangoztatta, hogy ő szabad, hogy őt a politikai tevékenységben semmi sem gátolja, hogy ő hű marad elveihez, ezek a fogadkozások, olyanokhoz intézve, akik benne soha egy percig sem kétkedtek, nem úgy hangzanak-e mintha inkább a saját megnyugtatótását, meggyőzését vennék célba, mintha saját lelkiismeretének ellenkező szavát vagy kételyét akarnák túlharsogni?

Zsedényinek egy, a Nemzeti Kaszinóban tett állítólagos szemrehányó nyilatkozatától eltekintve, nincs semmi nyoma

annak, mintha Teleki azóta, hogy a politikai tevékenységbe belébocsátkozott, Bécsből bármi intésben, vagy emlékeztetésben részesült volna.

Az ő helyzete s történeti alakjának kétségtelenül romantikus jellege önkéntelenül eszünkbe juttatja Victor Hugónak azt a drámáját, mely a francia irodalom klasszicizmusa után mint a romantikus irány merész zászlóbontása tűnik fel. Ebben Hernani rablókapitány — kiről utóbb kiderül, hogy egy száműzött arragoniai herceg — üldöztetvén, álruhában Don Ruy Gomez de Silva herceg várába menekül. Miután a herceg őt vendégeül fogadta, védelmébe veszi még a királlyal szemben is s ezzel életmentőjévé lesz. Hernani hálából zálogba helyezi életét Silvánál: átadja neki kürtjét, mellyel híveit szokta szólítani, azzal a fogadalommal, hogy ha Silva megfűjja e kürtöt, ő életét veszti. Hernani kegyelmet kap, elfoglalja ősei várát s menyegzőjét tartja donna Sollal. A Silva gyámleányával és volt arájával. A nászünnepély örömezajába azonban egyszerre belészól a Silva kürtje, aki jön, követeli s meg is kapja a Hernani halálát.

Nincs semmi támpontunk arra, hogy a Teleki László regényes tragédiájában a Silva kürtjét Bécsben megfűjták volna. És mégis úgy látszik, hogy Bécs hallgatása nagyobb hatással volt a mi drámai hősünkre, mint lett volna a fogadalomra intő kürtszó.

Az uralkodó bizonyára nem sejtette, hogy mikor ő, a politikai tevékenységtől való ideiglenes tartózkodás rugalmas ígérete fejében Telekinek szabadságát visszaadta s minden ellene irányult bírói eljárást megszüntetett, kiszolgáltatta őt legszigorúbb, legkérlelhetetlenebb bírójának: túlérzékeny lelkiismeretének. Annak a rugalmas ígéretnek magára vett kötelékét az ígértetevő olyannak képzelte, mely tevékenysége arányában fog tágulni s a helyett az — megfojtotta őt. Az ő mindig aggódó lelkiismerete, «fantasztikus érzékenysége», egy porszemet magán nem tűrő becsület-érzése nem viselhette el azt a gondolatot, hogy lehessen valaki, aki az ő szótartásában kételkedik, hogy bizonytalanság uralkodjék arra nézve, vajjon elfogadott szabadsulásának árát megfizette-e, vajjon nem élt-e vissza oly

bizalommal, melyet visszautasítani nem volt módja vagy ereje?

Ha azt a vádat, hogy kifejtett tevékenysége ellentétbe hozta őt a császárnak lekötött szavával, bárki a nyilvánosság előtt sütötte volna rá, ő, ki életében annyi párbajt vívott, nem habozott volna azt az embert pisztolya elé állítani. De mivel ez a gyilkos kétely saját lelkiismeretében szólalt meg, nem maradt más hátra, mint a pisztolyt önkeblének szegezni.

Váratlan, tragikus halála a legfájdalmasabb veszteség volt, mely a nemzetet éppen ébredése napjaiban érhetette. Ki tudja, mily szolgálatokat tehetett volna még hazájának lángholó honszeretetével, nemes idealizmusával, lelkesedésével, óriási népszerűségével s a tömegekre való hatásával? De bármennyi könnyet fakasztott hirtelen letűnése, élete és halála mégsem ment egészen veszendőbe nemzetére nézve. Azzal, hogy a temérdek áldozathoz, melybe elrabolt alkotmányunk visszavívása került, Teleki László is odacsatolta a maga életét, drágábbá, szentebbé lett az ügy, melyért a nemzet küzdött, melynek diadalában bízott s melynek egyik leg-nemesebb fia is, ellenállhatatlan lelki kényszer hatása alatt vértanujává lett.

BERZEVICZY ALBERT.

GYÖRGY ENDRE EMLÉKEZETE.¹

Feladatom vázolni élete folyását. Reámutatni ideáljaira, törekvéseire, érintve küzdelmeit és az eredményeket, amelyeket elérnie sikerült, szétválasztani az egyénieket azoktól, amelyek a közéi. Lemérni súlyukat az egyén és a köz szempontjából.

Érzem a nehézségeket, melyeket le kell győznöm. A közgazdasági élet problémái, melyekkel hosszúra nyúlt életében a legtöbb figyelemmel foglalkozott, nálunk, sajnos, keveseket tudnak igazán érdekelni. Az ébredő gyümölcsök, a stabil érték-mérő, a többtermelés, a nemzet kedvező kereskedelmi mérlege, a vagyoni jólét, igen. Ezek lekötnek, vonzanak bennünket, de az utakat kutatni, melyeken e magasságokig eljuthatunk, fejleszteni az erőket és tehetségeket, melyek segítségével a csúcsokat is elérhetjük, ezt ritkán sorozzuk életünk igazi feladatai közé. A tárna porával borított bányászt, aki a tüzelőt kifejti, a kérgestenyерű napsütötte szántóvetőt, akinek munkája a mindennapi kenyérhez juttat, talán megbecsüljük, de vonzódásunkat és elismerésünket rendesen az emberi élet más alakjainak szoktuk fenntartani. Elhúnyt munkatársunkkal, György Endrével szemben ezt annál többen látták helyénvalónak, mert fellépése, modora és élete olyan volt, mintha nemcsak került volna az ünneplést, hanem mintha neki szinte fájt volna elfogadni az elismerés koszorúit. Épp azért sokan tartották cinikusnak. Ez elég volt ahhoz, hogy elforduljanak tőle. A kortársak többsége a nem vonzó külső alatt rejlő igazi értékekre nem volt kíváncsi. Nem vették észre, hogy az, ami valóban érték, rendesen a mélységben rejtőzik és onnan kell sokszor nem kis erőfeszí-

¹ Emlékbeszéd, a M. Tud. Akadémia 1928 november 26-i ülésén.

téssel napfényre hozni. Sohasem tartoztam ezek közé, sőt szerencsésnek éreztem magamat, ha módomban volt kedélyvilágába pillantani, megsejtve azokat a belső ideálokat, melyekért élni, dolgozni és felmelegülni tudott. Az angol szellemi és gazdasági világgal való összekapcsolódásomat, ami oly felemelő és nemesítő hatással volt rám, nem kis mértékben neki köszönhetem. Ez mentsen ki, ha vele szemben itt-ott talán elfogult leszek.

György Endre 1848 március 15-én született, Huszt városában. A Györgyök ereiben a családi hagyomány szerint székely pixidariusok vére folyt. István kerül Borsodba és kap, habár református, 1671-ben III. Ferdinándtól armálist. Az utódok Abaújban és Zemplénben mint gazdálkodók és iparosok élnek. Endrének nagyapja, József, szatmárnémeti tudós prédikátor, nagyanyja, Osterlamm Károly ev. lelkész leánya, Krisztina, ki a felvidéki Berzeviczy, Görgey és Haberern-családokkal állt rokoni összeköttetésben. Apja szintén József nevet visel, orvos lesz, de jogot is végez. Botanikával szenvedéllyel foglalkozik, kutatja Máramaros gyógyító vizeit, flóráját. Máramarosszigeten 1872-ben Múzeum-Egyletet alapít. Felesége a Perényiek jogtanácsosának leánya, viski Lator Borbála, komoly, vallásos nő, ki hat gyermekkel ajándékozta meg férjét. József eleinte Huszton orvos, Máramarosszigetre 1853-ban költözik s a megye főorvosává lesz. 1859-ben mindenük odaég. Három évvel később meghal az apa, egy éven belül az anya is. A gyermekek szegényen és árván maradnak el. Mily küzdelmek következtek ezután, el lehet képzelni. De ez nem volt kárára elhunyt tagtársunknak, sem ami erkölcsi világát, sem pedig ami kedélyének derűtségét illeti. Az egyszerűség és igénytelenység, amire a mostoha sors koraifjúságában reászorította, megmaradt nála akkor is, mikor már módjában lett volna tőlük megválni. Iskoláit Máramarosszigeten és Budapesten végezte. Kik adtak irányt törekvéseinek, kik bírták reá, hogy az ihletett pillanatok hatása alatt fennköltebb s a köznapiak fölé emelkedő célokhoz kösse élete hajóját, nem sikerült kitudnom. bár utánajártam. Írásai és kijelentéseiből azonban tudjuk, hogy Kölcsey, kit szerfölött tisztelt, nagy ha-

tással volt reá, és közel a feltevés, hogy az a tanítás, mi a *Parainesis*-ben foglaltatik s amit a huszti várról írt költemény mond, bevésődött a fiatal szívbe. A «hass, alkoss, gyarapíts» parancsa elkísérte a koporsóig.

Korán nyílt lehetőség érvényesülésére. Az Akadémia Keleti Károly és Konek Sándor ajánlatára már 1872-ben, tehát 24 éves korában, 27 szóval 9 ellen, tagjai sorába emelte. Módjában volt az angol viszonyokkal huzamosabb ottlélés révén közvetlenül megismerkedni. Ezt a szerencsét 60—70 év előtt csak kevés magyar ifjú érte el. Neki sikerült az is, hogy személyesen érintkezhetett olyan nagyságokkal, mint Cobden munkatársa, John Bright, ki a szabadkereskedelem apostola és quaker, tehát erősen vallásos férfiú is volt, s John Stuart Mill, aki, mint az utilitariánus iskola egyik büszkesége, a *Logikáról* írt műve mellett főleg közgazdasági munkájával és a *Szabadságról* kiadott tanulmányával tette törekvéseit emlékezetessé. E tanulmány, melyet nem kisebb egyén, mint Kállay Béni, ültetett át nyelvünkre, az élő magyarok közül nem egynek életére gyakorolt elhatározó befolyást.

Az a lelki vonzódás és bámuló tisztelet, melyet nagyjaink Széchenyi Istvántól kezdve nálunk az angol nemzet és törekvései iránt felébresztettek, mélységben és kiterjedésben sokat nyert György Endre munkái révén. Mint láttuk, módjában volt a szigetország levegőjét huzamosabb időn át élvezve teleszívni magát nemes ambícióval épp azokban az éveiben, melyekben az alaktalan csapongások elhatározásokká szilárdulva kijelölik az élet céljait és az ösvényeket, melyeken azokhoz el tudunk jutni. Munkáin erősen érzik a mult század nagy angol íróinak és ezek által formált közvéleménynek hatása. Érthető tehát, hogy első nagyobb műve, ifjúságának legértékesebb gyümölcse, az 1874-ben kiadott *Angol államférfiak és szónokokról* szóló vaskos kötet lett. Ez a Csengery Antal által még 1851-ben közrebocsátott *Magyar államférfiak és szónokok* mellett hivatott volt arra, hogy azt, amit az újabb nemzedék Csengery művéből az 1848 előtti idők nagyjainak törekvéseiről és egyéniségéről tanulhat, kibővítse azoknak a parlamenti nagy-

ságoknak ismeretével, akik a mult század derekán a szigetország politikájában és irodalmában kiváló szerepet játszottak. Ezek közül mindössze öttel foglalkozik. John Bright és John Stuart Mill után Henry Fawcettet ismerteti. Ez utóbbi, bár korántsem oly nagy egyéniség, mint amazok, de igazi angol jellem. Alig volt 25 éves, amikor szemevilágát elveszíté. Mindamellett neje segítségével politikai és közgazdasági téren nem egy tekintetben vetett fényt azokra az utakra, melyeken nemzetének, ha emelkedését folytatni kívánja, haladnia kell. Ezeken túl nagy avatottsággal vázolja Gladstone és Disraeli politikai szerepét és sikereiket is. E dolgozatok érték és avatottság tekintetében nálunk még ma is páratlanul állanak, mert részletesen vázolják az akkori angol közéletet kitöltő küzdelmeket és azok mozgatóit. Az általa közölt mutatóványok között van Stuart Millnek emlékeztető rektori beszéde a St. Andrews-i egyetemhez, amelynek zárószavai ma, több mint ötven évvel az első olvasás után még mindig az igazság irányító erejével hatnak reám, ha többé nem is azzal a megváltó erővel, melyet érezhet az ifjú, aki élete céljait keresve e kijelentések révén a sötétséget világossággá látja maga előtt derülni.

Stuart Mill szívére kötve ifjú hallgatóinak, hogy mint a haza reményei és fenntartói igyekezzenek magukévá tenni a kor eredeti tehetségeinek legértékesebb gondolatait, felhívja őket, — igazán keresztyén gondolat — hogy ne az anyagi jutalomért dolgozzanak. Van egy jutalom, mely okvetlen osztályrészük lesz. Ez az a mélyebb és igazi érdek, mely bennünket az élethez fűz, ha megtanultuk azt becsülni. ami az életben erre méltó. Ez sokszorozza meg az élet értékét és elkísér a sírig. Az egyénhez fűződő érték folyton veszít. amannak értéke nemcsak maradandó, hanem növekszik is. mert független az egyént érő csapásoktól.

Saját életem tapasztalataival igazolhatom, hogy Stuart Millnek igaza volt, és ha ez igazságot, mint eleven erőt, be tudnók oltani a fiatal nemzedékbe, a nemzet emelkedése mellett szilárdabb alapra helyeznők az egyének boldogságát is.

A tárgyalt munka megjelenése után, munkásságának

szinte nem várt eredményeként, két év múlva jelent meg György Endrének *A különbözeti árszabályok jogosultsága és hatásáról* írt, a Magyar Tudományos Akadémia által a Dórádíjjal koszorúzott pályaműve. A távolság a gondolatvilág között, melyben a két dolgozat mozog, szinte lehetetlenül nagy. Amott az angol világpolitika nagy elvei és problémái lelkesítik a szerzőt, emitt a gyakorlati vasúti politikának kétségkívül fontos, de olyan kérdéséről van szó, amely igazában csakis a szakembereket kötheti le. Felmerül a kérdés, vajjon az előbbire való felkészültség nem diszkvalifikáló momentum-e a másakra nézve. Jelen esetben nem volt az. A mű mélyen behatol a vasúti tarifaképzés száraz és fárasztó szövevényeibe s a külföldi fejlődés részletezése mellett hű és még ma is érdekes képét adja azoknak a nehézségeknek, amelyekkel az akkor szülemelőben levő magyar vasúti politikának meg kellett küzdenie. A magyar állam nemzeti vasúti politikájának a kiegyezés után nagy gátjai voltak. A nagy nemzetközi pénz hatalmak, a Rotschild-ház kezében levő területünkön átfutó vasúti vonalak, továbbá alapítójának, a nagy Széchenyinek emlékét könnyen feledő Első cs. kir. szab. Dunai Gőzhajós Társaság szívesen rendelték alá a magyar érdekeket saját szempontjaiknak, és azoknak a férfiaknak, kik a közmunka és közlekedési minisztériumban vagy azon kívül dolgoztak a nemzet igazaiért, nehéz helyzetük volt, mikor még a magyar közönségnek főleg tájékozatlanságból eredő közömbösségét is le kellett győzniök. Életbevágó érdekekről, a mezőgazdasági export fejlesztése és a keleti tranzitforgalom révén támasztott verseny leküzdéséről volt szó. Természetes, hogy György Endre és azok, akik mellette állottak s az államot tartva a nemzeti érdekek hivatott őrének, az állami vasutak rendszerét pártfogolták, e kicsi csoportba tartoztak. A helyzet azonban nemcsak nehéz, hanem fonák is volt. A társulati vasutak megváltásához pénz kellett, de ehhez csak kölcsönök révén juthattunk. A mi állandó bankárunk pedig ugyanaz a Rotschild-ház, melynek érdekelttsége az ú. n. Osztrák Állami és Déli Vasútnál köztudomású volt. A Dunai Gőzhajós Társaságnál még az uralkodóház egyes tagjainak részvényei is szóba kerültek. György

Endrének műve utat tört a vasúti politikában és előkészítette azt a fejlődést, melynek egyes sikerei Ordódy Pál. Baross Gábor, Szabó Jenő és munkatársaik nevéhez fűződnek.

Bizonyítékaként nem lankadó munkásságának, egy rövid évvel e mű megjelenése után György Endrének új feladatkörbe nyúló műve látott napvilágot. Ebben *Keletre magyar* címmel azokat az érdekeket és teendőket világítja meg, melyek keleten kötik le figyelmünket. A tanulmányt a Nemzetgazdasági Egylet a Korizmiccs-díjjal tüntette ki. Nagy tudománnyal, elmélyedéssel és lélekkel van írva. Vázolja Kelet gazdasági helyzetét, amely megadja kelet felé a magyar iparnak és kereskedelemnek a terjeszkedés lehetőségét. Részletes tervet ad az irányító központ szervezete és feladataira nézve.

Az alatt a közel negyven év alatt, mely a mű megjelenése és 1914 közt lefolyt, nem egy javaslata valósult meg. De a kívánt előretörés, gazdasági hódítás, az erős verseny, a kívánatos tőke és erély hiánya s belső bajaink miatt bizony elmaradt. A szerző legszebb álmai nem bírtak megvalósulni. Mint ahogy Kossuth is hiába akarta tengerre vinni a magyart, hogy új kincseket gyűjtsön és új fényt derítsen nemzetére. Ma ugyan nem panaszkodhatunk, hogy a magyar ne járná a tengereket. Csakhogy az utazásoknál rendszeren hiányzik a komolyabb cél, s az elköltött összegekkel szemben ritkán állanak a nemzet tennivágyását serkentő, erélyét izmosító aktív tételek. Más népek gazdasági alkotásait méltányoljuk, meg is csodáljuk, de annak a munkának, mely hasonlókat tudna nálunk a nemzeti géniusz ereje révén teremteni, még ezután kell igazán kifejleni.

György Endre idézett művében, szemben a mezőgazdaságnak csekély és a változó időjárástól függő jövedelmezőségével, rámutatott azokra a nagy lehetőségekre, amelyek az ipar fejlesztése által nemzeti gazdaságunknak biztosíthatók.

Aki ismeri későbbi működését, szinte érthetetlennek fogja tartani azt a csekély fontosságot, melyet a *Keletre magyar* szerzője a mezőgazdasággal, mint a nemzeti erő főforrásával szemben itt tanusít. Mintha az a szellem tartaná

lenyűgözve, mely Cobden és Bright révén az angol mezőgazdaság sirásója lett s amely nálunk még a 40-es évek mozgalmainak hatása alatt csakis az ipar és kereskedelem felé fordult és megszülte azt a káros egyoldalúságot, amely mezőgazdaságunk érdekeit elhanyagolva, nemzeti gyengeségünknek egyik forrásává lett.

Miután a várt eredmény, a mezőgazdaság fellendülése a fejlődő ipar és kereskedelem révén nem akart bekövetkezni. György Endrének akarva, nem akarva, ki kellett bővíteni eddigi felfogását, ha igazán a nemzeti érdekek szolgálatában akart állani.

Gazdáinknak folyton erősülő és, sajnos, nem is alap nélkül való panaszai, melyek az 1879-ben Székesfehérvárott tartott nagy gazdaggyűlésen elég határozottan nyilvánultak és élénk agitáció és mozgalom forrásaivá lettek, a mezei gazdaság, az országnak legrégibb és legfontosabb jövedelmi forrása felé fordíták figyelmét.

Közeli kapcsolatban állván e mozgalom vezetőivel, gróf Károlyi Sándor és társaival, a mezőgazdaság helyzetének feltárása végett 1882-ben az O. M. G. E.-ben tartott széleskörű tanácskozásban gróf Dessewffy Auréllal együtt már mint a közlekedés kérdésének előadója szerepelt. Nagy része volt a bizottság tárgyalásainak sikerében. Akkor a magyar közlekedés főkérdései voltak a magyar nyelv érvényesítése, az erős Osztrák Állam Vasut, valamint a Déli Vasút döntő hatalmának letörése, ezek mellett a Dunai Gőzhajós Társaság rákényszerítése arra, hogy a magyar állam érdekei előtt meghajoljon. A zimonyi és győri vonal kiépítése, a belföldi termelés érdekeinek védelme a tranzító keleti vasúti forgalmát ápoló törekvésekkel szemben a későbbi időkben meg is valósultak. Nem sikerült azonban elérni sem a Vukovársamáci csatorna kiépítését, sem a Kulpa hajózhatóvá tételét. Ezeket a trianoni béke révén úgyis elvesztettük volna. Nagyon kár azonban, hogy az akkor tervezett, a mai Magyarország területét átszelő csatornák sem létesültek. Annál kevésbé volt lehető ezekkel kapcsolatosan az Alföld erre szoruló vidékeit öntözés révén gazdagabbá és bővebben termővé tenni. Ez még Kvassay Jenő fáradozásainak sem sikerült.

Közel ötven éve annak, hogy ezek a tanácskozások történtek. De ha azok erélyesen befolyásolták közlekedésünk politikáját, ha bizonyos kérdések tekintetében, milyenek Budapest felkarolása, a differenciális tarifák, a refakciák ügye. irányt adtak a magyar közlekedési politikának, abban nem jelentéktelen része van György Endrének, aki a belső politika kérdéseinek a nemzetközi kapcsolatok szempontjából való megformulázásánál igazán egyike volt akkor élt politikusaink leghivatottabbjainak.

Ha a fentiekhez hozzávesszük azt, hogy első komoly közgazdasági folyóiratunknak, a múlt század nyolcadik tizedében megindult *Nemzetgazdasági Szemlé*nek szerkesztését Akadémiánk szintén György Endrére bízta, láthatjuk, hogy már aránylag fiatal korában milyen reményeket fűztek hozzá és mily hatáskörre tett szert tehetsége révén. Értékelték el nem tagadható képzettségét, mely egyrészt a legmodernebb kérdéseket is felkarolta, másrészt bizonyos klasszikus színnel is dicsekedhetett. E mellett mindenki már az első pillanatra érezhette, hogy amit tett és tenni fog, az mind a chauvin és tegyük hozzá, tiszai magyarság szempontjai szerint fog alakot és megvalósulást nyerni.

A vízjogi kérdéseknek modern alapokon való megoldása, illetőleg a vízjogi törvény megalkotására irányuló mozgalom, hol a háttérben főleg Kvassay Jenő törekvései állottak, az 1885. évi XXIII. tc-ben foglalt törvényben nyert kielégítést. Az idevágó javaslat előkészítése hosszú és fáradságos tanácskozások keretében történt, amelyekben gróf Károlyi Sándorral együtt igen tevékeny részt vett György Endre, ki már előbb foglalkozott az olasz vízjogi viszonyokkal s ezekről egy külön kötetet is adott ki. Ez Claudio Callandra műve az olasz vízjogi törvényekről. Megírta *Az angol vasúti törvényhozás történetét* is. Pedig ugyanakkor egy másik, nem kevésbé fontos és nehéz kérdés is lekötötte figyelmét és munkáját.

Annak a megokolatlan és felületes felfogásnak, mely szerint a mezőgazdasági politika a földesúri jogok megszüntetésével s a jobbágyság felszabadításával hosszú időre kapcsolódott a megoldást váró feladatok közül, fatális követ-

kezményei kezdtek Európaszerte, nálunk pedig még fokozottabb mértékben mutatkozni. Amit a kereskedésre nézve helyénvalónak találtak, t. i. a szabadság biztosítását, úgy állították oda a mezőgazdaságra is, mintha ezzel az állam és társadalom teljesítette volna a föld művelőivel szemben kötelezettségét. Ez kárhozatos egyoldalúságra vezetett. A múlt századnak azonban főleg második felében olyan erős volt a szabadság gyógyító és mindenható erejébe vetett hit, hogy a kiegyezés utáni időkben szállóigévé lett gróf Andrássy Gyulának mondása, hogy csak 50 évi béke kell és hazánk felvirágzása biztosítva van. Mintha a szabadság akár egyeteket, akár nemzeteket biztosíthatna a félrelépések és botlások ellen. Mintha magának a szabadságnak nem volna szüksége a nem szűnő örködésre. A botlásoknak a szabad nemzetek is éppúgy ki vannak téve, mint az egyének. Habár amott a botlást esetleg csak huzamosabb idő múlva követi a büntetés, a «*delicta majorum inmerita lues*» nem egyszer válik valóra. A büntetések, melyeket a természet a gazdasági tudatlanság büntetéseül kioszt, semmiképpen sem dőre hiábavalóságok. Ezekből származnak a bukások, kereskedelmi válságok, a tőke és munka összeütközései, belső zendülések és nemzetközi háborúk. A gazdasági élet szimmetriájának megbontása egyes fontos kereseti ágak elhanyagolásának szomorú következményei, a kevésbé értékesek javára.¹

Ez nemcsak esztétikai hiba, hanem végzetes botlás a termelés, valamint a gazdasági élet egészséges fejlődése ellen. A gazdasági politika irányításánál azonban nemcsak a tudás és annak ellentéte, a tájékozatlanság a döntő. Az általános nemzeti érdek nem egyszer azért nem tud érvényesülni, mert a hatalmat birtokló vagy arra törekvő csoportok és rétegek nem ezt, hanem saját szűkebb érdekeiket tartják irányadónak.

A természeti gazdálkodásból a pénzgazdálkodásba sodort magyar mezőgazdaság felszabadult a hűbéri korlátozásoktól, a nélkül azonban, hogy az egészséges fejlődésnek feltételeit, a beruházásra és üzletvitelre szükséges tőkét, az

¹ Cairnes *Essays*. 263. lap. *Political Economy and Laissez Faire*.

önálláshoz kellő tudást, a polgári társadalom alapvető tételét, a sancta massariciát, az okos gazdálkodás elveit magáénak mondhatta volna. Ez utóbbin azt a lelki hajlandóságot kell érteni, mely a vagyon politikai és társadalmi jelentőségét tartva szem előtt, a napi élet feladatait e szerint rendezi be s lemond a kínálkozó élvezetekről a távol cél érdekében. Ez az önmehtagadás és takarékoság erényét jelenti, melyhez csak megfelelő nevelés útján lehet jutni, mi nálunk alig volt meg. A kifejezés Albertié, ki ezzel a főleg Firenzében felsarjadó polgári felfogást illeti. Erre nem taníták meg nálunk a forradalmat átélt nemzedéket és így az szükségkép ment tönkre, mielőtt jelleme átfarmálódhatott volna.

E helyzet orvoslására kevés és az is elkésve történt. Maga a Magyar Földhitelintézet is csak 1863-ban kezdte meg működését. Az abszolút kormány nem sietett a rebellis középirtokosságot megmenteni. Történt azonban egyéb.

Mohón kaptunk a nyugat által felkínált s a haladás nevében ajánlott új igényeken. A fontosabb követelményt, gazdasági életünk alapjainak megvetését, bűnös könnyelműséggel hanyagoltuk el. A harmóniát, melynek a termelés és fogyasztás közt meg kell lenni, az utóbbi korlátozása révén nem tartották lényegesnek azok, kik az utóbbinak kielégítésére vállalkoztak. Ez ellentétben lett volna a sokszor dícsért szabadsággal, sőt azzal a felfogással is, mely az igények szaporítását, tekintet nélkül ezek értékére, a haladással azonosította.

E helyett az e révén fejlődő szabad kereskedés és nagyipar előnyeit siettek dícsérni. Sikerült is elvonni a figyelmet a mezőgazdaságtól. Azokat, kik a mezőgazdaság alapvető fontosságára utaltak s ennek érdekében bizonyos intézkedéseket követeltek, mint elmaradt és ósdi felfogású egyéneket, sőt mint reakciósokat állíták oda. Így a mezőgazdaságot mindenütt másod- vagy harmadsorba szorították le.

Talán legszembeötlőbb ez a hitelkérdésnél. Mesterileg és a kérdés egészét felkarolóan tárgyalja ezt György Endre abban a tanulmányban, melyet a *Kisbirtoki hitelszervezet hiányai* címmel az 1885. évi országos kiállítással kapcsolatosan rendezett Nemzetközi Gazdagylés alkalmából szer-

kesztett. E gyűlés a székesfehérvári zászlóbontásnak volt a gyümölcse s a hitel kérdésén kívül még a vámok. illetőleg a közép-európai vámszövetség ügyét is körébe vonta. Ennek előadója érdemes pályatársunk, Gaál Jenő volt. Számos német, olasz, francia és osztrák szakférfiú tett eleget gróf Károlyi Sándor meghívásának. ki a gyűlés sikere érdekében személyesen kereste fel őket. Az eredmény a *Gazdasági lapok* szerint aranybetűket érdemel nemzetünk közművelődésének történetében.

A hitelügy rendezésének kérdése már az 1885. évi nagygyűlést megelőzőleg is értékes eszmecserére adott alkalmat a Gazdakörben, hol György Endre indított meg sorozatos előadásokat Somssich Pál elnöklete alatt. A felszólalók közt volt gróf Apponyi Albert és Kerkápoly Károly is. A gazdák értékesebb elemei ezeket a mozgalmakat élénk figyelemmel kísérték és sokat vártak a mozgalomtól, de az országos kiállításához csatlakozó tanácskozásoktól is. A vérmesebbek. gróf Károlyi Sándor és Apponyi Albert is remélték. hogy a közös bajok érzete létrehozza Európa gazdái közt az érdekek közösségének tudatát, amiből aztán a sikert biztosító együttes cselekvés fog fakadni. E remények nem voltak alap nélkül, de megvalósulásuk elmaradt. A vezető nemzetek politikusai közt nem akadt olyan. ki e feladatra vállalkozott volna, a föld és falu problémái nem vonzották őket eléggé.

György Endre belátását és felfogásának helyes irányát dicséri, hogy már akadémiai székfoglalójában a skót bankok Cash Credit-jével foglalkozott, minek gazdasági és szociális értékét igen nagyra becsülte. Megérthető tehát, ha 1885. évi tanulmánya, ez a széleskörű, a külföldi viszonyok beható ismeretére támaszkodó értékes dolgozat kiterjeszkedik a baj okainak részletes elemzésére, a tőkehiánynak és ennek folytán a föld fokozódó eladásulásának nagy problémájára. Fel-tünteteti a kisbirtok siralmas helyzetét. A gyűjtött adatok szerint ugyanis a földbirtok átlagos megterhelése akkor nálunk holdanként 26 forint 27 krajcár volt. A nagybirtok aránylag előnyösebb helyzetben van, mert holdanként csak 18 forint 94 krajcár terheli. Ellenben a kisbirtoknál a teher felszökik 60 forint 18 krajcár-ra is. Ez aránytalanság azonban,

azt hiszem, bizonyos fokig abból magyarázható, hogy a latifundiumok egyrésze jogi természeténél fogva nem volt megterhelhető. Ha ezt figyelembe vesszük, kevesebb okunk lesz a nagybirtokosság helyzetét rózsásnak tüntetni fel.

E helyzetből kiindulva a tanulmány vázolja az orvoslás módjait, a jelzáloghitel kiterjesztését, az «Anerbenrecht», a homestead-ek kérdését és arra a következtetésre jut, hogy a bajon tisztán a reálhitel fejlesztése nem fog segíteni. A személyi hitel megfelelő kielégítése állami támogatás mellett, de kényszer nélkül, mentheti csak meg a birtokosságot a tönkrejutástól.

Közel félszázad múlt el, mióta György Endre szavai elhangzottak. Sok tekintetben nagyot haladt a világ. A mezőgazdasági hitel problémái azonban kielégítő megoldást mégsem nyertek. Ami javítás ezirányban Középeurópában történt, azt teljesen tönkretették a háború és az azt követő események. A legyőzött népeknél szinte csak az üres keretek maradtak meg, tartalom és erő nélkül. Ezt még meg lehet érteni, de hol a magyarázata annak, hogy ezeket a nagy mulasztásokat a győző államok sem tudták — talán az egy Olaszország kivételével — kielégítően pótolni? Az a nagy távolság, mely a kereskedelmi hitelt a mezőgazdaságitól elválasztja, szükségkép vonja maga után azt, hogy az utóbbi foglalkozási ágnál a boldogulás lehetőségei csökkennek s a terhek szaporodása szinte ki sem kerülhető. E mellett a gazdák még a drága hitelhez is csak nehézségek és költségek árán tudnak eljutni.

Mindez csak emeli azok érdemét, akik az 1885. évi tanácskozások elméleti eredményeivel meg nem elégedve, a gyakorlati élet terére léptek s 1886-ban megalapították, nagyon szerény keretek között, Pest vármegye támogatásával a Pest-Pilis-Solt-Kiskún Vármegyei Hitelszövetkezetet. Ez történt majdnem félszázaddal a Pesti Hazai Első Takarékpénztár létesítése után, amely szintén szociális iránnyal alakult s nemcsak Fáy András személye által, hanem egyébként is sok szállal fűződött a vezető vármegyéhez. A vármegye volt az Aprós Kassának is nevezett hitelintézet támogató és ellenőrző szerve. Részvényeket csak a megyebeli birtoko-

sok jegyezhettek. Jellemző, hogy a nyereszkesedés ki volt zárva. A cél a takarékoság fejlesztése és az alsó rétegek emelése volt. Az igazgatónak és a választmány kétharmadának birtokosnak kellett lennie. Az eredeti altruista irányzat azonban a korszellem nyomása alatt módosult. A fölös jövedelmet később nem a megyei köznép javára fordították, mint az eleinte tervezve volt, hanem osztalékképp juttatták a részvényeseknek.

E két intézmény nagy jelentőségét kiemelnem szükségtelen, de reá kell mutatnom, hogy mindkettő legalább eredeti formájában a sokszor leszólt vármegye érdeme volt. Sajnos, hogy a beoltott altruista érzés rövidéletűnek bizonyult.

A Pest Vármegyei Hitelszövetkezet gyorsan fejlődve szép sikereket ért el és pár év múlva már mint a Hazai Hitelszövetkezetek Központja működik, 1898-ban pedig Országos Központi Hitelszövetkezetté alakul át. Ez a kezdet nehézségeinek legyőzése után gyors fejlődésnek indul és főleg a vidéki alsóbb rétegek hitelviszonyainak javítása és a kisemberek takarékosági hajlamának fejlesztése körül szerzett magának el nem évülő és el nem tagadható érdemeket. A kezdet dicsősége György Endre érdeme, ki az eszmét Csengery Antalnak köszönhette. Csengery ugyanis néhány barátjával mindjárt a kiegyezés után mozgalmat indított a kisemberek hitele érdekében, de ezzel eredményt elérnie azonkívül, hogy György Endre lelkébe beültette a termékenyítő gondolatot, neki nem sikerült.

György Endrét a mezőgazdasági hitel kérdésének megoldása a későbbi évek folyamán is sokat foglalkoztatta. Míg a községi hitelszövetkezetekkel főképp a kisbirtokosságon akart segíteni, egy 1900-ban formulázott javaslata a középbirtokosság bajaira keres orvoslást. Előrebocsátva a középbirtokosság történelmi szerepét és azt, hogy a magyar politika és közéleti tevékenység a nemzetnek ezen a rétegén fordult meg s ebből sorozódtak Bocskai, Bethlen és Rákóczi hadnagyai, utal arra is, hogy a hazaszeretetnek azt a magasabb fokát, mely évszázadok óta e rétegbe, nemzedékről nemzedékre beleszűrődött, éppúgy nem lehet átültetni má-

sokba, mint a modern park udvarába csak bokrokat vagy csemetéket lehet átültetni, de ősfákat nem. E réteget azonban segítség nélkül a végső romlás fenyegeti, mert földbirtoka értékének 80—90 %-áig el van adósodva. A helyzet orvoslása végett a *credit agricole*, a mezőgazdaság üzemi hitelének szervezését ajánlja. Az irányító központnak szerinte a Magyar Földhitel Intézetnek kell lennie, mely az országos szervezet segítségével pénzzel is ellátná azt a raktári hálózatot, hova a gazda termékeit eladásig elhelyezhetné.¹

Bővebben foglalkozik ugyanezzel a feladattal pár évvel később² s javaslatai alapján az O. K. H. Sz. kezdte is szervezni a szövetkezeti raktárakat, melyek közül nem egy igazán szép eredménnyel működött, a nélkül azonban, hogy a György Endre által óhajtott országos hálózat létre tudott volna jönni.

1902-ben a pozsonyi gazdaggyűlésen elmondott beszéde, melynek egyes mondatainál láttam gróf Széchenyi Imre szemében kicsordulni a megindulás könnyeit, a *Falusi élet etikájával*, a különböző rétegek egymásra utaltságával foglalkozik. Ez támasza a nemzet erejének, de egyszersmind az egyéni boldogulás lehetőségét is gyarapítja, mert minden csepp izzadság, mely a barázdába hull, termőtalaja az igazi hazaszeretetnek. Ezért fontos a gazdakörök révén az egyetértés ápolása.

Ma, közel 30 évvel György Endre ébresztő szózata után, az általa felállított követelmények még mindig csak jámbor óhajtások, nemzeti érdekeinknek és az államnak nem kis kárára. Még mindig nem ment át vérünkbe az a tudat, hogy szervezkedés, az ezúton és csak így elérhető eredmények nélkül az emelkedés föltételeit lehetetlen magunknak biztosítani.

Érintettük, hogy György Endre már igen korán, a 70-es évek legelején szerepet vitt közéletünkben. Szerkesztette az országgyűlési ifjúság lapját, az *Új Nemzedéket*. Élénk részt vett a tehetséges fiatal törekvők által rendezett poli-

¹ *A Magyar Középbirtokos Hiteléről*. A Magyar Gazda Szövetség kiadása. 1900.

² *A Középbirtokos hitele és a szövetkezeti raktár kérdése*. 1902.

tikai vitákban, összeköttetésben állott a hírlapírókkal, sőt egy időben, mikor a Horváth Gyula által alapított *Magyar Hírlap* Baross Gábor vasúti politikáját erősen ostromolta, a közvélemény szerint György Endre volt az, ki e harcot anyaggal ellátta.

Politikai pályafutását megelőzően a régi közmunka és közlekedési minisztériumban szolgált s ott szerezte érdeklődését és első tapasztalatait az akkor erősen vitatott vasúti és vízi ügyek iránt, amelyek előrevitele körül élete későbbi folyamán olyan számbavehető tevékenységet fejtett ki. Első ízben a halmi-i kerület, később Munkács képviselőjeként jutott az alsóházba. Beszédeinek tanúsága szerint ott főleg a közgazdasági, nevezetesen vasútpolitikai kérdésekben biztosított magának meghallgatást és tekintélyt. Eleinte a Deák-párthoz tartozott, később a szabadelvűnek nevezett kormányzópárt tagja volt. Gróf Bethlen András mint földművelésügyi miniszter államtitkárává akarta kineveztetni, de ezt a javaslatát Szilágyi Dezső ellenvéleményével szemben nem tudta keresztülvinni. A pálmát és az államtitkári állást helyette Miklós Ödön nyerte el.

A 90-es évek derekán mint Darányi Ignác földművelésügyi miniszternek Anglia és Franciaországra kinevezett szak tudósítóját látjuk Londonban. Ezeknek a szak tudósítóknak hivatásuk az volt, hogy némileg pótolva hiányzó külképviseletünket, az illető országok közgazdasági viszonyait figyelemmel kísérik s a tapasztalatokból vonják le a magyarság szempontjából azt, ami reánk nézve hasznos és sikert-fakasztó lehet.

György Endre több évig élt a neki annyira kedves Angliában, nézdelődve, kontemplálva, igyekezve összeolvasztani az elméletet a gyakorlattal. Hivatásának tartotta felemelni a napi élet sürgető követelményeit a fennköltebb nemzeti és általános érdekek régióiba. Jelentései, melyeket a földművelésügyi miniszterhez intézett, egy külön kötetben is megjelentek.¹

¹ *Közgazdasági tanulmányok.* Tallián Béla földművelési miniszter rendeletére összeállítva, 1905. Budapest, Pallas rt.

A közgazdasági politikában, de egyébként is a szabad-
elvű irány híve volt. Magába szívta azt a felfogást, mely
Viktória királynő idejében az angol életben uralkodott. Köz-
életünk is ezeknek az eszméknek a hatása alatt állott. Meg-
voltunk róla győződve, hogy éppúgy, mint ahogy a nyugati
nemzetek szabadelvűség útján és ezáltal jutottak el a hala-
dásnak és jólétnek általunk annyira óhajtott fokára, ez reánk
nézve is bekövetkezik, ha ez úton haladunk. Kapcsolatban
állva Brighttal, Stuart Millel, magával Gladstone-nal, de
e mellett az angol közéletnek kisebbrendű csillagaival is, ezek
felfogása beleszűrődött György Endre lelkébe s így vált ő
például a Cobden és Bright gabonavámellenes mozgalmának
dicsőítőjévé, habár alig lehet feltenni, hogy ne tudta volna,
hogy ez a gyárosok szövetségének diadala volt a föld urainak
és művelőinek erőfeszítésein. Jelentéseiben mindenesetre
kénytelen rámutatni arra a hanyatlásra, mely az angol
mezőgazdaságnak a XIX. század végén jellemző vonása lett.

Tisza Kálmánnak és Istvánnak haláláig híve, ●letőleg
tisztelője volt, habár társadalmi úton folytatott mozgalmak-
ban reájuk nem támaszkodhatván, kénytelen volt az ellen-
zékhez tartozó gróf Károlyi Sándorral és társaival dolgozni.
Ez aligha emelte népszerűségét az orthodox szabadelvű
táborban.

Közéleti munkásságának nem legutolsó tétele azok az
emlékbeszédek, melyekben Akadémiánk elhunyt nagyjait
méltányolja. Ezekben az átfogó, emelkedett felfogás mellett
élénk lélektani megfigyelés és boncolás emeli a választékos
és kidolgozott irány megkapó szépségeit. Belekapcsolja az
elparentált egyéniségét és munkáját a nemzeti ébredés sok-
oldalú törekvéseibe. Ez emlékbeszédekben az elmúlt klasz-
zikus idők szellemének hatását érezzük, mintha ez leszállana
közénk azért, hogy emelje, nemesítse és értékesebbé tegye
a munkát, melyet az előrehatolni, nemesülni vágyó nemzet
végezni kíván és végez is. A napi élet töprődései, a részletek
útvesztői fölé emelkedve György Endre olyan beszédek-
et hagyott reánk, amelyek itt-ott értékesebbeknek látszanak
azoknak az elhunytaknak tevékenységénél, akiknek életéhez
fűzi gondolatait. Gorove Istvánnál például szíve lüktető

melege borítja el mondanivalóit, hiszen azoknak, akikről beszél, kortársa, törekvéseiknek osztályosa, ugyanazt a levegőt szívta és ugyanazon célok szolgálatában állott, mint azok.

Fellángol, szemlélve a XIX. század első felében Széchenyi szavára felébredt nemzeti tevékenység eredményeit. Meghatja őt Gorove öntudatos gazdasági tevékenysége, ragaszkodása Széchenyi eszméihez. Áldozatos hazafisága, mely miatt számkivetésbe is kerül. Valóban azoknak kell az elismerés pálmáját kiosztani, akik azokban az időkben, melyekről szó van, a közgazdasági élet problémáival önként és hivatás-szerűen foglalkoztak. A nemzet akkori szűk látkörét, tájékozatlanságát megvilágítja az, hogy Trefortot zsidónak tartották, mert a bankok ügyével foglalkozott, míg egykori érdemes főtitkárunkat, Szily Kálmánt, később is megcsodálták, mert szerintük lakatosnak készült, mikor a bécsi polytechnikum hallgatói közé íratkozott be.

Azzal, amit György Endre el tud mondani Gorove Istvánról, aki idejét, tehetségét, lelkének melegét odaadta a hazának, aki nem kért attól soha semmit, aki emléke a multnak, de nem lankadó hittel van a jövő iránt, aki szenved, tűr, dolgozik és hű mindhalálig, aki nem panaszkodik soha, mert keblében viseli a híven teljesített polgári kötelesség tudását — a klasszikus római polgár erényeit ruházza a magyar földesúrra, aki nő, érvényesül és fárad a magyar rónán a Tisza és Duna között, hogy annak népét értékesebbé, földjét termőbbé tegye. E szinte váratlan felmagasztalása a közélet által zárkóztottnak, sőt szinte ridegnek ismert és valójában nem is oly nagytehetségű férfiúnak, megfejtést nyert azzal, hogy György Endre vallomása szerint egyénileg is le volt kötelezve iránta. Mint mondja, közelről érezte lelke melegét, jóságos szívének szeretetét. Csak az a kár, hogy a nagyon szép emlékbeszéd elfeledi bővebben méltányolni Gorove Istvánnak azt a tevékenységét, melyet mint földművelésügyi, ipar- és kereskedelmi, majd mint közmunka és közlekedésügyi miniszter kifejtett. Pedig ez alapvető és nem is könnyű munka volt, és Gorove munkatársainak, Gervay Mihálynak, Kozma Ferencnek stb. tevékenységével ismertetné meg az érdemeiket könnyen feledő újabb nemzedéket. Mi mindent kellett

megteremteni a kiegyezés után, arra nézve felvilágosíthat bennünket az az egyetlen tény, hogy Gorove hivatalba lépésekor a magyar távíró intézményénél mindössze három magyarul tudó kezelő-tisztviselőt talált.

Beöthy Leó emlékezetéül elmondott beszédében e nem mindennapi és nagyon szerencsétlen férfiú rapszódikus tevékenységével foglalkozik. Ez a tevékenység felkarolja Juda és Izrael történetét abban a korban, melyről az asszír ékírások adnak felvilágosítást. De kiterjed Comte bölcselete mellett az akkor sokat tárgyalt bankügyre is, a *Nemzettel* című munkában pedig a külön vámterület keretében a védvámok szerepére és reánk való nagy fontosságára.

György Endre szíves készséggel járul hozzá Beöthynek ahhoz a nézetéhez, hogy nyugati példára sokszorosult igényeink kielégítése, ha tisztán mezőgazdasági állam maradunk, aligha lesz lehetséges. Vele együtt az iparban keresi a megoldást. Nemcsak az európai kultúra, hanem magának a mezőgazdaságnak jövedelmesebbé tétele is megköveteli ezt. Az ipusziális állam, ha benne együtt van az iparral a mezőgazdaság is, létfeltétele fajunknak és nemzetünknek. Elért sikereink — folytatja tovább — mind nem biztosítják létünket annyira, mint az, ha az iparosállammá való átalakuláson szellemünkben és gyakorlatunkban mihamarább általesünk. Az iparosulás fontossága tekintetében nincs Beöthy Leó és György Endre között eltérés. Nézetük csak azon eszközökre nézve különbözik, amelyekkel ez a cél elérhető. Míg Beöthy külön vámterületet és védvámot kíván, György Endre úgy találja, hogy iparunk a közös vámterületen kezdett fejlődni a védvám mellett a fogyasztók terhei erősen emelkednének. Itt György Endre, mint a Deák által teremtetett kiegyezés híve, feláldozza az ipar gyorsabb fejlődésének lehetőségét általános politikai szempontoknak, de kitart a mellett, hogy iparunk fejlesztése legkiválóbb közgazdasági érdekünk.

Nekünk úgy látszik, hogy ebben erősen tévedett. Megdőlt mindenekelőtt az az állítása, mintha az emelkedő ipar okvetlenül maga után vonná a mezőgazdaság boldogulását is. Az ipar bámulatos fejlődése mellett a mezőgazdaság magá-

ban abban az országban, honnan e felfogás kiindult, Angliában, elpusztult. A mezőgazdasági népesség hihetetlenül megapadt és azok a szántók, melyek hajdan a világ legbővebb terméseit adták, marhalegelőkké és vadászterületekké süllyedtek. De magában az Egyesült-Államokban is, mely ma a világnak aranyban leggazdagabb országa s ahol napról napra az iparnak új csodái kelnek ki, a mezőgazdák ezrei buknek el a létért vívott küzdelemben s a munka nélkül maradtak száma 3—4 millió. György Endrét, a tiszamenti magyart, kétségkívül az angol levegő, a szigetország népe által elért sikerek, Gladstone, Bright és a többiek által hirdetett eszmék ereje sodorta be azok közé, kik az ipar felvirágzásától és nem a földművelésnek biztosításától és fokozatos fejlesztésétől várták a magyar nemzet jobb jövőjét. Pedig jellemének fővonása mégis csak a föld és népének érdekei iránt való odaadás volt. Minél inkább szaporodtak évei, annál élesebben domborodott ki ez a hajlandósága.

Mai helyzetünk, amikor megvannak az ipart védő vámok, a nagyon óhajtott külön vámterület mutatja, hogy az emelkedésnek más feltételei is vannak, mint ezek. A védővámok érvényesülnek az ipar javára, de a mezőgazdaság helyzete bizony sötét. Van pénzintézet elég, melyek hivatása a termelő munka támogatása. De a hivatalos statisztika nemcsak az eladásulás félelmes emelkedéséről, hanem az elaprózás és árverések emelkedő számáról is beszél. A mezőgazdasági hitel tekintetében maga György Endre festi a leg-sötétebb képet, siratja a középosztály elbukását és látja dagadni azt az áradatot, mely az egykori tejjel és mézzel gazdag Kánaánnak hirdetett országból idegen országok felé sodorta a vagyont és boldogulást keresők ezreit, sőt száz-ezreit!

György Endrének az ipart dicsőítő kijelentései annál kevésbbé fejthetők meg, mert hiszen neki, aki a népek lelke iránt is annyira érdeklődött, tudnia kellett, hogy Angliában, melyet annyira szeretett, Carlyle és Ruskin, a keresztyén szocialisták vezetői, Kingsley, Maurice és társaik, de meg az egyes királyi bizottságok is mily sötét oldalait tárták fel az egyoldalú indusztriális termelésnek. Mily képet festettek arról

a korról, melyben Carlyle szerint csak a gyakorlati és anyagi eredmények jelentenek valamit, amelyben az erény elveszté régi jellegét, megszűnt a szépnek és jónak szolgálatában állani, helyébe a haszon, a profit imádata tolakodott be, meghamisítva a vallásnak eredeti értelmét és hivatását, s azt a megfontolt és előrelátó számítás tárgyává tette.¹

Az anyagi szempontok által átitatott közvélemény gondosan őrökdi, hogy az, aki a közfelfogással ellentétes álláspontot foglal el, mihamar lehetetlenné tétessék. Az exkommunikáció súlya alatt vagy összetörik, vagy a régi ösvényre tér újból vissza az, aki vele szembeszállani elég merész és megfontolatlan volt. Téved azonban, ki azt hiszi, hogy ezúton minden más érdeket feláldozva, a fokozódó, folyton tágasabb körökre terjedő termeléssel a nemzet létének alapjait erősíteni és jövőjét biztosítani lehet.

Hiszen magában a gyáripárban, amely uralkodó szerepre jutott a foglalkozási ágak között, folytonos harc és háború dúl. A túlzottan industrializált nemzetek jövő fejlődése be nem látható. Mindenható lett az állam csaknem mindenütt, de arra képtelen, hogy a trösztök, kartelek világában rendet teremtsen. A tőke hatalom : ahol szükségesnek látja, megsemmisíti az ipar eddigi alakulatait, a házi-ipart, a kézművesipar egy részét, egyesíti a nagyvállalatokat és így uralkodik a fogyasztókon. Vele szemben az állam csak részleges sikereket tud elérni. Egyelőre tehát a közeljövő szempontjából — állítja Matlekovits — az ipar terén az államnak minél ritkább beavatkozása és a szabadság fenntartása kívánatos.² De ki biztosítja ezt a szabadságot a trösztökkal szemben?

A tőke és a munka között levő ellentétén a tökéletesnek vélt szabadelvű politika nem tudott segíteni. Saját munkatársa, a géppé aljasított élettől irtózó gyári proletárság lázad fel e rend ellen. A világ megéri azt, hogy a nagyipar reprezentáló alakjait a német birodalmi gyűlésbe, legalább a háború előtt, nem a gyárvidékek, hanem mezőgazdasági kerületek küldik be. A nagy városokat a tőke ellen törő szociáldemok-

¹ Carlyle : *Signs of the Times*.

² Matlekovits : *Az ipar a kapitalizmus korában*.

rácia foglalja el, pusztulást hirdetve a burzsoáziára. Saturnus története megfordítva. Bármennyire becsüljük is a gyári ipar által teremtett nagy értékeket, nem szabad felednünk, hogy ennek ellentéte gyanánt ott áll a feldúlt társadalmi béke, a lelkeknek megbomlott egyensúlya, a kihaló hit, az erkölcsök meglazulása. A fény mellett a mindinkább sötétedő árnyék, ami azt mutatja, hogy minden népre és minden időkre érvényes gazdasági politikát csinálni nem lehet. Az alapok folyton változók. Az olcsó és tömeges termelés, annak szinte a végtelenbe menő fokozása, a fogyasztásnak ezzel kapcsolatos fellendülése csak a felületes és alantjáró gondolkodóknál jelentheti a haladást. Ha megtöri az emberi lélek magasbra vivő törekvéseinek erejét, kiszárítja azoknak a nemesebb erőknek forrásait, melyek egyedül jogosultak arra, hogy az ember értékét növelve, haladásnak legyenek nevezhetők, a hanyatlás tényezője lesz.

Azoknak véleményét, akiknek szemében az Angliából kiindult industrial-mercantilismus a leghelyesebb és legmaradóbb iránya az emberiség tevékenységének, semmiképpen sem fogadhatjuk el. Hézagai és fogyatkozásai immár erősen jelentkeznek a munkanélküliségben, az élesülő szociális harcokban. E politika maga táplálja és erősíti ellenségeit, de az ütött sebeket gyógyítani képtelen. Végzetessé válhatik azáltal, ha a milliók törekvéseit tisztán az anyagiakra szorítja.

A báró Kemény Gáborról szóló emlékbeszédében szépen és részletesen vázolja Erdély újjászületését, azt a folyamatot, mely a sérelmi politika mellett kifejleszté, sőt uralkodóvá tette a reformok után vágyódást és arra a politikai színvonalra emelte Erdélyt, ahol 1848-ban az anyaország állott. A főszempont volt az Unió Magyarországgal, mint az erdélyi magyarság jövőjének biztosítása, szemben a demokratikus áramlatok révén is erősödő oláh tömegekkel. Nem volt nehéz kiszámítani, hogy az Unió és a reformok meg fogják gyengíteni azt az oligarchiát, mely Erdélyt addig vezette. A hatalmat meg kell majd osztani másokkal s lemondani a tétlenség örömeiről, vagy ezek szolgálatában elpusztulni. György Endre meleg lelkesüléssel ünnepli azokat, kik az egyéni

és kasztszerű érdekek fölé emelték az általánosokat és megnyerték a reformoknak és az Unió gondolatának az erdélyi közvéleményt. Ezek között a harcosok között elsősorban állott Kemény Dénes, Gábornak apja. A fiú tehát a szabadelvűség iskolájában nőtt fel. Abban, amelynek tanítása szerint a liberalizmus alapgondolata a jogok kiterjesztése a nemzet izmosítása végett ; az egyenlőség elve pedig a hazafiúi kötelességek általánosítása felé tett lépés. Végső cél a magyar állam megteremtése.

Azé a magyar államé, melyben az eddig inkább csak a földrajzi helyzet és gazdasági kapcsolatokkal összetartott milliók magasabb egységbe olvadva törekedjenek tehetségeik kifejtésére s e törekvéseik támogatóra találjanak az állam szerveiben. E célnak akadályai gyanánt jelentkezők a nemzeti-ségek külön törekvései. Ezzel szemben a nemesség a nemzet jobb jövője érdekében kiváltságait feláldozza. Szép és nemes cselekedet, mert megnyitja a haladás útját. De nem elég, mert nem biztosítja a további fejlődés helyes irányát. A szétomló vezető-osztály helyébe nem emel mást. Nem is biztosítja annak kifejlődését. Ezzel máig is adós maradt. Nyugatot elérni nem tudtuk. A szabadság ott is ellentéte lett az egyenlőségnek. A szabadelvűség által követelt áldozatok nyomában nem kelt kellő arányú alkotó munka. György Endre emlékezésében rámutat a nemzetiségi probléma meg nem oldott voltára, mely különösen Erdélyben volt égető, s amelyet elmérgesített az a társadalmi elkülönözés, melyben az erdélyi magyarság az oláhokkal szemben oly nagy örömét találta.

Gladstone-ról 1899-ben tartott emlékbeszéde megérdemli, hogy kiemeltessék az elfeledés homályából. Azok, kik a napipolitika ösvényét járják és az események forgásában vezető-gondolatokat keresnek, nem egy tekintetben megtalálhatják ezt György Endre tanulmányában, melynél a múlt század második felében folyt angol politikai életnek szebben és alaposabban megírt rajzát nyelvünkön nem olvastam. A forma és tartalom egyaránt fokozza a dolgozat hatását. Érezzük, hogy az író maga is Gladstone gondolatköreiben élt, hogy ideálja Gladstone, a keresztyén államférfiú, akinek érzelmei a krisztusi szeretetből fakadnak és aki akarataival

teljesen ennek szolgálatában áll. Az, ki nem egyszer jelenti ki, mint a pénzügyek minisztere, hogy bármily fontos is a vagyonosulás és az általa biztosított hatalmi fölénny, nagyobb súlyt vet arra, hogy e vagyon, e hatalom a nemzet részéről magasabb célok érdekében keresztyéni módon használtassék fel. Ezt az epigonok sokszor felejtik. Valóban azoknak, akik igazán érdeklődnek az emberiség nagy problémái iránt, bő anyagot ad a gondolkodásra az, hogy a versenynek és kereskedelemnek szabadsága, a manchesteri iskola vezető tételei, melyek az első apostolok szándékai szerint egyaránt hivatva voltak szolgálni a haladásnak és az alsó rétegeknek érdekeit, mint váltak az önző epigonok kezében a gyengébbek legázolásának eszközeivé és mint tették tönkre azt a földműves- és birtokos-osztályt, melynek Anglia szabadságának megalapozásában és hatalmának kiterjesztésében olyan elhatározó része volt. Ez osztály szülte az angol gentlemant, melynek felfogása, ha régi erejében megvan, az igazságnak, mint általános emberi érdeknek alapján állva, nem engedi érvényesülni azt az alantjáró felületességet és rosszakaratot, mely a Versailles körüli békékben a nyugati demokráciát úgy mutatja be, mint amelynek szelleme a mult kormányzó erőivel szemben csekélyebb értékű, mert önzőbb és könyörületet kevésbbé ismerő.

A trianoni ukáz egyes szakaszait olvasva, kitör az elkeseredés, mert hiába keressük bennük azt a fennköltebb etikai érzést, melynek a francia forradalomból kellett volna fakadni. E helyett az önzés könyörtelenségével igyekeznek éppen a franciák kiirtani a legyőzöttekből az erőszak jogán az élet utolsó csiráit is. Nem igazolja-e ez azt, amit valaha az a férfi mondott, ki a jövőbe látva emberi szerencsétlenségnek bélyegezte a nagy forradalmat, olyannak, ami sírba rántva a lovagiasságot, helyébe a furfangosok, hasznot vadászók és spekulánsok uralmát léptette, mely nem ismeri az elvek iránti fogékonyságot, nem a szűziesen tiszta becsületet, mely enyhíté a vad indulatokat és megneemesített mindent, amit érintett.¹ Ezek helyébe, meggyalázva a modern

¹ Burke : *Reflections on the Franch Revolution.*

demokráciákat, «az erősebbnek minden szabad» elvét léptette.

Gladstone hatása György Endre politikai nézeteinek formálásánál igen nagy, sőt talán döntő volt. Így nem csoda, ha mélyen meghajolva tette le Akadémiánk cipruslombját nemes emléke előtt.

Anglia, Franciaország és az Északamerikai Egyesült-Államok gazdasági életére vonatkozó jelentései, melyek a *Közgazdasági tanulmányok* cím alatt megjelent kötetben foglalvák, értékes rajzai azoknak az áramlatoknak, melyek több mint két évtizeddel ezelőtt a három hatalmas ország népét foglalkoztatták. A fejtegetések nagy része ugyan már csak történelmi értékű, de vannak egyes javaslatai, melyek még ma is megvalósításra várnak. Például a magyar kivitel szervezése az angol piac megnyerésére. Ha nálunk nagyobb volna a hajlandóság a magunk viszonyainak a külföldi példák okos módosítása mellett való javítására, ha akadnának többen, kik nem riadva meg a közömbösség által emelt gátaktól, szervezni akarnák és tudnák a jobbkat és így kimunkálni a szebb jövő útjait, azok közül a gondolatok közül, amelyek György Endre kevesek által ismert és kellően éppen nem méltatott kötetében el vannak temetve, nem egy jelentkeznék mint eleven erő és nemzeti létünk formálásának hathatós eszköze.

Reméljük azonban, hogy ma, amikor a hitbizományok rendezésének kérdése újból napirendre kerül és foglalkoztatja nemcsak a közvetlenül érdekelteket, hanem a politikusokat is, az a szépen írt és alapos tanulmány, melyet a *Kötött forgalmú földbirtok és agrárpolitikánkról* írt s mely a *Budapesti Szemle* 1893-i évfolyamában jelent meg, nem fogja kikerülni a javaslat szerkesztőinek figyelmét. Az, aki e kérdésnek súlyát mérlegelni bírja, lehetetlen, hogy ne találja értéket azokban a fejtegetésekben, amelyekkel György Endre a birtok megkötöttségének érdemeit emeli ki, utalva arra, hogy a birtok megkötése a nemzet védelme volt. Erőt adott a küzdelemben, s igaz ma is, hogy józan politikus nem hagyja figyelmen kívül a legtávolabb esélyeket sem, és nem kicsinyli le azokat a sáncokat, amelyek mögé a veszedelem óráiban

meg lehet húzódní. Az a hirtelen áttérés a szabad forgalomra, melyen átestünk, nemcsak közgazdasági, hanem politikai szempontból is veszedelmeket rejt magában, épp ezért ezen a téren megfontolandó minden újabb lépés. A régi Magyarországtól sokat tanulhatunk, ha a nemzet és faj fenntartásáról van szó. A földbirtok régi merevségéhez vissza nem térhetünk, de gondoskodni kell, hogy az eltűnő középbirtokosság helyébe ennél gazdaságilag többet érő osztály kerüljön. A földből fakadó, annak birtoklásával összefüggő konzervatív erényekre szükség van s ezért a birtoklás állandósítására kell törekedni. Leginkább a korlátolt forgalmú birtokoknál lehet ezt elérni. Nagy szociális kérdéseink között György Endre állítása szerint ez a legsúlyosabb. A birtokosság elbukását előkészítettük, de arra, hogy megmentjük a lehető s az elbukott réteg helyébe újat tegyünk, komolyan kevesen gondoltak. Sőt akadtak, akik szinte kárörvendve konstataálták, hogy a régi középbirtokosság a modern életre szinte képtelen. Itt György Endre Grünwald Bélára, a *Pester Lloyd*ra és Láng Lajosra mutat reá. Szerinte a városokban domináló elemek nagyon is újak, nagyon is érzik rajtuk a kozmopolitizmus szaga, semhogy az állam hajójának nemzeti irányban való vezetésére hivatottaknak lehetne őket tekinteni. A magyar agrárpolitikának kiváló feladata a közbirtokos osztály fenntartásáról és fejlődéséről gondoskodni, de nem idegen receptekhez, hanem, ha ez nehezebb is, a magunk viszonyaiból kiindulva, az adott feladathoz mérten. Elemzi ezután a lehetőségeket és arra a következtetésre jut, hogy ha a korlátolt forgalmú birtokokon hosszú bérletek engedtetnének, évek múltán a kifejlődő és vagyonosuló bérlelőkből a középbirtokosság alapjait meg lehetne vetni. A birtokok helyes kezelésére az állami ellenőrzést tartja szükségesnek a hitbizományoknál is, amelyeknek jó oldalait látja és erősen kiemeli. Utal arra, hogy Tisza Kálmán idejében feltűnő módon felszaporodtak. Mindamellet nem idegenkednék újak alakításától, mert ha a magyar politika főcélja, hogy a magyar állam magyar jellege fenntartassék, ha a demokratikus fejlődés elégtelen és megbízhatatlan, kénytelenek vagyunk az arisztokrácia hagyományaiból szedni a fegyvert. A hitbizományok

lehetnek mérsékelt terjedelműek is, a földolog a birtoklók megbízható volta. Ez erősebb érv, mint a régi, az egyes családok fényének fenntartása. Az etikai elem vonul előre és erőre is kaphat, ha sikerül kellő ellenőrzéssel, esetleg az időtartam meghatározásával a jó kezelést és a kellő jövedelmezőséget biztosítani.

Foglalkozik végül szerzőnk a diplomára éhesek csapatainak már 30—31 év előtt is veszedelmesnek ítélt felszaporodásával s ennek ellensúlyozására csak egyetlen érzést talál alkalmasnak: a földhöz való ragaszkodást, amit gúnyosan *glebae adstrictio*-nak, röghözkötöttségnek nevezett el a modern fejlődés egy irányzata, amelyet azonban ő a hazaszeretet parciális részének nevez. Ez úton két eredményt lehet elérni: jövedelmesebbé téve a kötött birtokokat, emelni a nemzeti vagyon, de egyszersmind regenerálni egyik legfontosabb osztályunkat is.

Nem adatott meg neki a lehetőség, hogy terveit megvalósítsa, gondolatait az életbe átvigye. Maga Darányi Ignác is hiába próbálkozott vele. Hiába kopogtatott a nemzeti közép-osztály pusztulása a fényes parlamenti palota kapuin, a parlamenti többség nem volt fogékony ilyen feladatok iránt, nem tudott időt szakítani azok megoldására. A katonai és közjogi kérdések elnyomtak mindent. Vajjon szerencsésebb lesz-e a mai nemzedék, mint voltunk mi, akik láttuk ugyan azt az utat, mely a nemzet számára nyílt, de nem volt módunkban kellő sikerrel munkálni a nagy célokért?

Abban az angolul megjelent munkában,¹ melyet az angol földművelési miniszter biztatására a magyar mezőgazdasági politikáról és igazgatásról kiadott, foglalkozik egy másik nagy és ma sem megoldott problémával, az állami beavatkozás kérdésével. Elfogadja azt az elvet, amelyet Stuart Mill formulázott s amely szerint a gazdasági életben a *laissez faire*-nek, azaz az egyéni tevékenységnek kell alapvető tételnek lennie s ettől eltérni csak akkor szabad, ha nagy és fontos érdekek kívánják.²

¹ *The State and Agriculture in Hungary*. London. Macmillan & Co. Ltd. 1905.

² *Polit. Economy*. Book V. Chapter XI, § 7.

A fejlődés általános iránya a beavatkozás kiterjesztése mellett szól. Mi e tekintetben messze is mentünk, mert az állami irányítás csak akkor nem lesz veszedelem, ha nevelő hatása van, azaz erősíti, fejleszti az egyes osztályokat nagyobb feladatok megoldására, azokra, amelyeket ma saját erejéből meg bír oldani. Ennek eszköze az egyéni erély, self help, és a kölcsönös segítség fejlesztése. Horace Plunkett fogalmazása szerint oda kell segíteni a föld emberét, hogy tudjon segíteni önmagán. Az állami beavatkozás legyen vezető, de csak ideiglenes, és igazán akkor felel meg, ha feleslegessé teszi magát.¹

Ezekben méltányolva György Endre publicisztikai működését, levonhatjuk azt a megállapítást, hogy kiterjedt, mások által elhanyagolt mezőkön nehéz problémákat fejtegetve, igen értékes munkát végzett. A gazdasági liberalizmus határainak kitűzése, ezzel kapcsolatosan az állami beavatkozás méltánylása, a hitbizományok és a mezőgazdaság hitelének megfelelő rendezése, a középosztály fejlődése még mindig időszerű kérdések, sőt ma még inkább azok, mint voltak akkor. György Endre élete és munkásságának méltatása tehát nem elvesztett fáradság reánk nézve. Tudása, önálló gondolatai, a nagy és szép törekvésekben való elmerülése, még ha azok magányos utakra vezették is őt, oly egyénné avatták, kivel foglalkozni érdemes és jutalmazó vállalkozás. De mielőtt összefoglaló gondolataimat előadnám, meg kell emlékeznem életének utolsó és bizonyára legkevésbé derült szakáról is.

A jelen század első éveit nálunk a törvényhozás ellenzéke és az uralkodó közötti harc teszi emlékezetessé. Gróf Tisza István 1905-ben pártjával együtt kisebbségben maradt. A szövetkezett ellenzéki pártokból, melyek többségre jutottak, a király nem volt hajlandó kormányt kinevezni, miután — amint azt a báró Fejérváry Gézához 1905. évi június 18-án kelt királyi kézirat mondja — a többséggé szövetkezett pártok nem terjesztettek elő oly programot, melynek alapján a király a soraikból vett kormányra teljes megnyugvással

¹ Op. cit. Preface.

reábízhatta volna a nemzet sorsát. Reméli azonban, — folytatja a kézirat — hogy egy párton kívül álló kormány közvetítésével a felmerült ellentéteknek általa forrón óhajtott kiegyenlítése mielőbb lehetővé fogja tenni a többség sorai-
ból vett kormány megalakításával a parlamenti kormányzatot.

Ez eseményt megelőzően György Endre évek óta élt Londonban s aligha gondolt arra, hogy a nemzet és uralkodója közt kitört harc kiegyenlítésénél része lehessen. Szerencsétlenségére éppen 1905. év júniusában, midőn állomását elhagyva, halmi-i birtokára utazott, Bécsben a nem parlamenti kormányt alakítók megnyerték arra, hogy báró Fejérváry kabinetjében vállalja a földművelési ügyek vezetését. Kockázatos és merész vállalkozás. Ellentétes György Endre egész multjával, hisz élete egész folyamán Széchenyi és Deák emlékével táplálkozott s egész lényével a magyar földbe gyökerezett belé.

Báró Fejérváry nem is érte el a várt sikert s a híres szeptemberi kihallgatás után, mely az ellenzék vezéreinek szokatlan és sértő elbánást juttatott, a kormány lemondott. De 1905 október 18-án már újból megkapta kinevezését. Az új kabinetben azonban György Endre, négyhónapos minisztersége után lemondván, nem foglalt helyet. Székét báró Feilitzsch Artur foglalta el. György Endre volt az egyetlen, ki az ideiglenes megbízatást komolyan vette s a meghosszabbításba nem volt hajlandó belemenni. De nem is részesült még a szokásos elismerésben sem, sőt a király nagyon is éreztette vele azt, hogy kegyvesztetté lett.

Az autonóm vámtarifa és a különféle kereskedelmi szerződések életbeléptetésénél, ami 1906 februárjában történt, György Endrének semmi szerepe sem volt. De nem is tudok semmi oly lényegesebb rendelkezésről, amit hivataloskodása alatt léptetett volna életbe, kivéve a magyar földbirtok terheinek megállapítására és conversiójára nézve foganatosított intézkedéseket. György Endre ezt egy akkor írt levelében erősen kiemeli.

Ezt azonban sem a kormány eljárásának megtorlására kiküldött előadó, sem pedig a képviselőház igazságügyi bizott-

sága nem vette figyelembe. Sőt rámutatott az alkotmány megsértésének tényére, azonban, tekintettel a királlyal kötött egyezményre, lemondott a törvényes megtorlásról, a kormány vád alá helyezését mellőzte és az ügyet a nemzeti lelkiismeret megítélése alá bocsátotta. A közvélemény eléggé súlyosan ítélte el a darabontnak gúnyolt minisztérium tagjait és nem volt hajlandó kivételt tenni György Endrére nézve sem, habár egészen bizonyos, hogy azoknak, akik végigharcolták a küzdelmet, egészen Nyíri Sándor kir. biztosságáig, a felelősséget nagyobb mértékben kellett viselniök, mint György Endrének, ki abban a pillanatban, amelyben a békés kiegyenlítés lehetetlennek bizonyult, búcsút mondott többre kész kartársainak.

Csak nehezen és évek multán tudta régi pozícióját, az ellene irányult közvélemény érdességét enyhítve, úgy ahogy visszahódítani. Ez azonban teljesen nem sikerült. Szépen indult, nagy reményeket keltett politikai pályája így gyors és reá nézve kedvezőtlen befejezést nyert. Nem volt többé módjában új babérokkal eltakarni e lépésének következményeit, bár Escottnak Angliáról írt, általa fordított művét 1905-ben adta ki Akadémiánk.

Elkövetkezett a háború, második nejének váratlan és reá nézve igaz szívből gyászolt halála, az öregség, majd egy eléggé súlyos bénulás, amelynek szenvedéseitől 1927 januárjában, egy ködös téli napon váltotta meg a halál.

A küzdelmek, melyek 400 éven át nemzetünk történetének kereteit kitöltötték, véget értek. A dinasztia, mely a birodalom egyes részeit szorosabb kapcsolatba igyekezett olvasztani, részben a sors csapásai, nem kis részben azonban erkölcsi fogyatkozásai miatt elveszítette régi hatalmát. A négyszáz éves harc megszűnt. Szabadok és függetlenek lettünk. A csapások súlya alatt görnyedő, minden oldalról ellenséges népek által körülvett nemzet megkísérli veszteségeit fokozott élniakarással, gyarapuló tudással és erkölcsi ideáljainak vonzóbbá tételével pótolni. Ha ez sikerül, a szabadság áldás, a függetlenség új virágzás forrása lesz és az elmúltnál szebb jövő nyílik számunkra. Az a kérdés, vajjon a most folyó és a jövőt majd irányító küzdelmek sikeréhez

saját törekvéseivel mennyiben járult az, aki emlékének ez óra gyorsan futó perceit szenteljük?

Pályája, amint láttuk, fényesen indult, tehetsége nagy reményekre jogosított. Már első ifjúságában szép eredményeket ért el. Meg volt adva a lehetőség, hogy sokat lásson. Idegen, akkor még reánk nézve ki nem aknázott országok levegőjét és serkentő szellemét szívhatta magába. Törekvéseinek erejét csak növelhette a biztos siker és az őt környező elismerés. Hisz annyit vártak tőle. Kár, hogy kevésre becsült sokat, mi az eredményeket reá nézve biztosította volna. Szinte ellökte magától az érvényesülés eszközeit. Lerázta magáról a sablónok nyűgét, élt saját kedve szerint. Mi volt szerinte az élet igazi célja? Vagyon, társadalmi és politikai emelkedés, vagy egyéb? Ezek közül egyik sem bírta teljesen lekötni. Gyönyörködött a nagy gondolatokban és a köznapi fölé emelkedő törekvésekben. Bekóborolta a félvilágot, keresve a szépet, kellemeset és a múlt mögött a maradandó értékeket. Írt, mert ezzel lelkének vágyát elégíté ki; beszélt, mert volt mit mondania. A Gladstone által hirdetett elvek lebegtek előtte: fejleszteni, emelni a nemzet ideáljait, szaporítani az ezekhez szükséges tudást, megszerezni az anyagi eszközöket, meg-nemesíteni a gazdasági élet harcait, a sikereket a kisemberek és gyengék javára fordítva. Belevinni a biblia elfeledt tanításait az életet irányító tényezők közé. Ez azonban szinte szükségszerűvé tette, hogy sokban más legyen, mint kortársai. Elhanyagolva a népszerű felkapottság feltételeit, lenézve eszközeit, elszigetelve magát saját törekvései körébe, sok tekintetben magára maradt.

Akadémiánk Konek és Keleti Károly ajánlatára még a múlt század hetvenes éveiben választotta levelező taggá, rendessé pedig többszöri visszautasítás után csak 1919-ben lett. A szövetkezeti mozgalom megindításánál alapvető része volt. Érdemeit azonban később nem voltak hajlandók méltatni azok, akiknek a hatalom ölébe hullott. E hálátlan elbánás nagyon bántotta. Igaz, hogy nem törte magát a zsiros falatokért és jutalmazó sinecurákért. Családja körében, halmi-i otthonában, gondolatai között, mindaddig, míg Trianon szét nem tépte régi egységünket és nem szakítá darabokra

György Endre birtokát is, igénytelenségében boldog volt. Második feleségét és leányát igen szerette. Nejének a háború utáni zivatarok közt történt váratlan elvesztése mélyen le-sujtotta. A külsőségekkel keveset törődött, sőt azokat szinte szándékosan elhanyagolta. Ez erősen sérthette azokat, kik a lényegét ebben látják. Élete vége felé igyekezett ezen segíteni, de nehezen ment. Nem panaszkodott, de mégis kiült rajta a fájdalmas vonás, mintha mondogta volna : Nem így reméltem ezt! Trianon következményei erősen sujtották. Hiába igyekezett, mint buzgó protestáns, az angolok és amerikaiak jóakarátát megnyerni ügyünknek. Hiába tett meg mindent, hogy a kedves máramarosszigeti ref. jogakadémiát megmentse, hiába emelte fel szavát az ellen, hogy a szubvenciók révén a református felekezet másodosztályú állami egyházzá legyen. Az apostolok sorsára jutott. Magvető volt, ki nem érte meg az aratást és nem szerezhette meg azt a sikert, melyet kiérdemelt. Legyen szabad felelni a kérdésre : miért?

Évtizedekkel ezelőtt Trefort Ágoston, mint az Akadémia elnöke, panaszkodott, hogy nálunk nincs meg az egyénnek igazi szabadsága, mert ezt az ú. n. közvélemény és konvenciók nyűgözik le. Egy Trefortnál hatalmasabb szellem és ragyogóbb génusz, John Stuart Mill, ugyanezt mutatta ki a nyugati társadalmakra nézve, melyek a napisajtó által vezetve, amely újból a közvélemény, tehát a többség véleményének hatása alatt áll, napról-napra inkább egyformásulnak s mind erősebb ellenségévé válnak az eredetiségnek. Sőt ebben ellenségüket fedezvén fel, nem szűnnek meg szembeszállani vele. Az érzéseknek, gondolatnak és magaviseletnek eredetisége és ezzel maga az egyéniség és vele az önálló jellemek boycott és társadalmi sanctió alá kerülnek. Pedig a történelem tanúsága szerint a közvélemény sem csalhatatlan, az általa elfogadott és reánk erőszakolt igazságok sokszor kihívják a bírálatot, a változó divat szerint, a tömeg szeszélyeit tükrözik vissza.

E bajok orvoslása csak az eredeti egyénektől várható. De ezek ritkulnak és ki is fognak veszni, ha elvonjuk tőlük a boldogulás feltételeit. Az eltérő véleményekre, életmódra és magaviseletre szükségünk van, ha Kína sorsára nem akarunk jutni. A haladás lehetetlen, ha elnyomjuk az egyénisé-

get, elvonva tőle a szabadságot. Excommunicatio fegyverével sujtani azt, ki sérteni meri eredetiségével a mindenható ízlést, a közepesnek, a megszokottnak, az alantjárónak diadala. Európa eddigi emelkedését az eredeti egyéniségeknek, az eltérő felfogások és életmódoknak, a nemzetek életében mutatkozó eltéréseknek köszönhetette. Lehet-e ez másként a jövőben?

A magyar közvéleménynek, ha a haladás eszköze akar lenni, mélyebbre nyúlva el kell fogadni ez igazságokat és szabadabb tért nyitni az eredeti jellemeknek. Ezek a multtal szemben úgyis elijesztően megapadtak. Micsoda szürke egyhangúság a 60—70 év előtti színgazdag és eredeti alakokat nevelt étellel szemben! Nemcsak nemzeti viseletünkről mondtunk le, nemcsak a faluig engedték be a párizsi civilizáció mérgező hóbortjait. Fensőbb keletű törekvéseinkben sem tudunk önállóak, tehát eredetiek lenni. Célunk és ideálunk csak egy: nyugatot utánozni. Pedig — amint mindenki láthatja — a dolgok ott sem fejlődnek kifogástalanul. Épp ezért van szükség önálló, eredeti felfogású egyéniségekre, akik nyugat tapasztalatait és eredményeit felhasználva megőrzik a nemzet eredetiségét, gerincet növelve a sokat szenvedett, de nem utolsó sorban saját hibájából érvényesülni nem bíró nemzet fiaiba. Szerintem György Endre e felfogás hatása alatt élt, dolgozott és csalódott.

Arra nézve, milyen munkásságot fejtett ki felekezetének, a magyar reformátusoknak érdekében, alig tehetek helyesebben, mint ha hivatkozom arra, amit Akadémiánk tiszteleti tagja, Ravasz László róla mondott. Szerinte György Endre a 48 utáni időnek egyik nagy magyar értéke. A kálvinista talaj szűz rétegéből indult el és a puritán falusi ember templomossága, egyszerűsége mindig meglátszott rajta. Enciklopédikus műveltségű ember volt. Széleskörű ismereteit minden tárgyban úgy gyarapította, mintha szaktudós lenne. A református vallást tisztes orthodoxiájában értette és vallotta. Az egyház hibáit gyakran csípős és furesa kritikával támadta, de magát az egyházat annál jobban szerette. Magasztos nagy érzéseit elrejté, ősi tiszta idealizmusát cinikus külszín alá temette. Mint kálvinista, a legfalusiasabb, egy-

szersmind a legeurópaibb. Kicsiny templomainkban otthon érezte magát, de nemzetközi fórumokon is úgy mozgott, mintha ott termett volna.

Ezekhez a találó észrevételekhez kiegészítés gyanánt csak annyit fűzhetek, hogy a külföldi kálvinisták is nagyon megbecsülték. A Cardiffban pár év előtt tartott egyetemes gyűlésen a Református Világszövetség ünnepelte György Endrét, mint az egyetlen élő azok közül, akik 1877-ben ezt az úgynevezett Panpresbiterian Alliance-ot megalapították. E gyűlésre György Endre már félig bénultan utazott ki. Angliában egyik egyházközség oly kitüntetésben részesíté, milyenben magyarnak része alig volt: presbiterévé választotta meg. Halála után az amerikai lapok melegen emlékeztek meg arról a munkáról, melyet az ottani magyar protestánsok érdekében kifejtett. Része volt a hajdudorogi magyar görög katolikus püspökség létesítésében, és a máramaros-szigeti református jogakadémia megmentése érdekében évek során át mindazt megtette, amit megtenni módjában állt. Azok az utazásai, melyeket a bukovinai csángók érdekében tett s ezek kapcsán kifejtett munkássága szintén annál inkább megérdemlik, hogy itt felemlítsem őket, mert arról igazán csak kevesen tudnak.¹

A nemzeti feleszmélés napján született, az abszolút uralom és a provizórium reményei mély hatással voltak fogékony lelkére. A kiegyezéskor lépve át a cselekvő munka terére, tűzte ki céljait, jelölte ki az utakat, melyek azokhoz vezettek. Tágitni a nemzet látókörét, fogékonnyá tenni a jobbakat a politikai és gazdasági élet igazán nagy problémái iránt, s rábírní őket, hogy azokért kitartón és önzetlenül dolgozzanak. Ez lehetett az életcéljának első fogalmazása, amelyhez később a családi hagyományok és Gladstone hatása alatt az a törekvés járult, hogy mindezeket az eredményeket bele kellett állítani a keresztyénség nagy és nemes ideáljainak szolgálatába.

Elég volt, elég lehetett-e egy egyénnek vagy akár egy

¹ Beszámol erről az *Erdélyi Irodalmi Szemle* 1925. évi májusi füzeté: *Magyarok a régi Romániában* címen.

csoport számbavehető férfiúnak munkája ez eszmény megvalósításához?

Ha a társadalom kimagasló egyéneinek értékét a szerint kell mérlegelni, mily hatást tudtak kortársaikra gyakorolni, magasabb célok felé emelve őket gondolkodásuk és cselekedeteikben, akkor elhúnyt tagtársunkra nézve azt kell mondanunk, hogy előkészíté ugyan az altruizmusnak, a vallásosságnak, mint végső célnak diadalát, de csak előkészíté. A jövő fogja megmutatni, vajjon át fogják-e hatni ezek az eszmék a nemzet belső világát annyira, hogy a cselekvés irányítóivá és az elhatározások döntő okaivá emelkednek ki? Inkább a jövőnek, mint a jelennek élt. Ez dicsősége, de egyszerűsmind tragikuma és megfajtése annak is, hogy tehetségéhez képest érvényesülni nem tudott. De ha példája és szavam révén utat talál a magyar szívekhez az az igazság, hogy az egyén és munkája értékes lehet akkor is, ha a közfelfogásnak nem rokonszenves alakban nyilvánul, s a valódi élet az, mely az igazán értékes nemzeti és emberi igazságokért folyik, György Endre nem élt hiába és az elszakított Szatmárban nyugvó poraiból új erő, élete munkájából új biztatás fakadhat ki, megnemesítve a születendő nemzedékeket.

BERNÁT ISTVÁN.

MONTI EZREDES ÉS AZ OLASZ LÉGIÓ SZEREPE A MAGYAR SZABADSÁGHARCBAN.

Mikor a negyvennyolcas szabadságmozgalmak a történelmi sorsfordulatok megrázó erejével végigszágujdottak Európán, közös vágyban dobbant össze a magyar és az olasz szív.

Ennek a lelki megmozdulásnak spontán tettekben való megnyilvánulása az olasz légió, mely a magyar nemzeti ellenállás utolsó, titáni küzdelmében Monti ezredes vezetésével hősiiesen harcolt a magyarok oldalán. Magyarország most, a tragikus történelmi események nyolcvanadik évfordulóján hálával adózik a mártír Monti ezredesnek és az olasz légiónak, Olaszország pedig ezernyolcszáz éves műemlékét, a Forum Romanum egyik oszlopát küldi el a közös ideálokért magyar földön hullott olasz vér emlékére.

Az ünnepre készülő ország szívében, Pesten állítják fel az oszlopot, ott, ahol egykor Petőfi lelkes költeményei a felszabadulást sóvárgó nép lelkében újra fellobbantották a szabadságvágyat, amelynek parancsoló szava később a harctereken küzdő és vérző magyar hősök közé szólítja az osztrák abszolutizmus ellen harcoló s a szabadság gondolatáért mindent feláldozó Monti ezredest. A hősi, legendás kor fia a közös eszmékért ontott vérrel írta be nevét a magyar történelem lapjaira.

Báró Monti Sándor északolaszországi előkelő, vagyonos család sarja. Ősei már a tizenkettedik századtól kezdve jelentős szerepet vittek. Ifjú éveiben Lombardia még osztrák fennhatóság alatt állott és a császári kormány mindent elkövetett, hogy az olasz tartományok nemességét magához édesgesse. Azok, akik beléptek a császári hadseregbe, biztos előmenetelre számíthattak.

Az olasz szabadságmozgalom ekkor még nem indult meg. A lelkek mélyén ugyan ott szunnyadt a jobb jövőbe vetett reménység, de azért nem vonták ki magukat a császári hadseregben való szolgálat alól.

Az ifjú Monti, aki gyermekkorától kezdve nagy hajlandóságot mutatott a katonai pálya iránt, nagybátyja tanácsát követve, a bécsi műszaki katonai akadémiára ment, ahol fényes eredménnyel végezte tanulmányait. Mint kadét került ki az akadémiáról. Előbb nagybátyja gyalogezredében szolgált, majd a herceg Hohenzollernről elnevezett könnyű lovasezredbe lépett be. Hogy mennyire elismerték kiváló tulajdonságait, abból is kitűnik, hogy huszonnyolc éves korában már kapitánnyá léptették elő. Kitűnő katona volt, valóságos szenvedéllyel csüngött hivatásán. E mellett rendkívül szellemes és tökéletes világfi. Franciául, németül éppen olyan könnyedséggel beszélt, mint tulajdon anyanyelvén. Sokat olvasott és több finom irodalmi és történelmi esszét is írt. Kiváló szellemi tulajdonságai nagyon vonzó külsővel is társultak: szép, elegáns ember volt, nagy, mélytűzű, sötét szemekkel, valami fájdalmas melancholiával finom metszésű halvány arcán.

1848 elején a lombard-velencei gárdaezred oktató tisztjéül szemelték ki, ami nagy kitüntetés-számba ment. Mielőtt új állomáshelyét elfoglalta volna, hazament szabadságra.

A nagytehetségű fiatal tiszt az elért eredmények után a legfényesebb pályáról álmodhatott, amikor az egész Európán átviharzó márciusi szabadságmozgalom símán kezdődő pályafutását megzavarva, életének válságos fordulópontjához vezette.

Az eszmék, melyek a vénhedt Európát forrongásba hozták, Olaszországban is termő talajra találtak. A párizsi események megérlelték az olasz nép lelkében az abszolutizmusra törekvő osztrák uralom alól való felszabadulásnak és a nemzeti egyesülésnek vágyát. Hisz az abszolutizmus éppúgy ellensége volt a nemzeti fejlődésnek, mint az egyéni szabadságnak. Az olaszok tudták, hogy Itália egységének és szabadságának első feltétele az osztrák uralom megdöntése. A bécsi államférfiak egy alkalmat sem mulasztottak el, hogy

Szárdíniát megalázzák, s ennek következtében az idegen uralom ellen érzett gyűlölet mind jobban befészkelte magát a hazafiak lelkébe. Az elkeseredett nép Károly Albert szárd királyban látta a nemzeti érdekek védőjét, tőle várta a felszabadulást. A király is azt hitte, hogy az olasz fejedelmek közt a savoyai dinasztia van hivatva az olasz nemzeti mozgalomnak élére állani és érezte, hogy már ütött Olaszország feltámadásának órája. Lombardiában szintén az egész nemesség a nemzeti ügy szolgálatába állott és csak alkalomra vártak, hogy az osztrák fennhatóság alól szabaduljanak.

Monti is érezte, hogy közeledik már a pillanat, mikor az országnak minden hű fiára szüksége lesz, és azt is érezte, hogy nem viselheti tovább a gyűlöletessé vált császári uniformist.

A nagy áldozatok hősi kora volt ez, amikor az emberek egy eszméért mindent kockára tettek. A minden fennkölt gondolatért lelkesülő Monti, a kor szellemétől áthatva, életének komoly válaszfútján férfias határozottsággal döntött sorsa felől. A bizonytalan jövőért feláldozta katonai pályáját és elküldte Bécsbe lemondását.

A milanói felkelés még fokozta a nyugtalanságot. Károly Albert szárd király hadat üzent Ausztriának. A felszabadulás reményében egész Itália örömujjongva fogadta a hadüzenet hírét és önerejükben bízva az olasz hazafiak, a dacos «Italia farà da se» jelszóval vetették belé magukat a háborúba.

Monti szülővárosában, Bresciában megszervezte a nemzetőrséget és kiűzte a császári csapatokat. A felkelő csapatok a város és a tartomány parancsnokává nevezték ki. Monti nem vette komolyan a túlságosan gyors előléptetést és lemondott róla, e helyett az Allmondi tábornok megfigyelő hadtestében mint vezérkari főnök teljesített szolgálatot.

Az ezután következő harcokban Monti nagyon kitűntette magát, különösen Caffarónál, ahol látva az egyik zászlóalj szorongatott helyzetét, maga vezényelte rohamra a vitéz piemontiak ezredét, ezzel eldöntve az ütközet sorsát. Abban a pillanatban, amikor lóháton vágatva a már hátráló olasz zászlóaljhoz ért, a menekülők között öccsére ismert. Az alig 17 éves fiú, mint az ezred zászlósa aznap először volt

tűzben. Az idősebb Monti előrehajolt a nyeregből, vállon ragadta a fiút és harsány hangon kiáltott rá: «Egy Monti nem hátrál az ellenség előtt.» Magával vitte a legnagyobb csatatűzbe, ahol a kis zászlós bátyjához méltó vitézséggel verekedett.

Montit alezredesnek léptették elő. Mikor a custozzai csata után a hadtestnek vissza kellett vonulnia, Monti két zászlóalja védelmi állásba helyezkedett, feltartóztatta az előnyomuló osztrákokat és elfoglalta Bergamo városát, ezáltal egy ötezer főnyi sereget mentve meg a biztos fogásztól.

A milanói fegyverszünet után, amely Lombardiát átengedte Ausztriának, a Piemontba menekült önkéntes hadtesteket feloszlatták és csak a legkiválóbb tiszteket vették fel a szárd király hadseregébe. Monti ezen kevesek közé tartozott.

Károly Albert, aki jóindulattal és rokonszenvvel viseltetett iránta, a piemonti fehér dragonos ezred ezredesévé nevezte ki. Monti a császári szolgálat idejében különféle állomáshelyein sok magyar tiszttel került összeköttetésbe. Ezen ismeretsége révén már bepillantást nyert Magyarország politikai helyzetébe. Ebben a bajtársi viszonyban a közös elnyomatás fájdalmas érzése lelkileg közel hozta egymáshoz a két nemzet fiait. A magyarországi események a nemzeti újjászületést váró nép felé terelték Monti figyelmét.

Magyarországon a tavaszi szél a szabadság zászlóit lengette. Új eszmék és remények dobogtatták meg a szíveket. Kossuth Lajos merész hangon hirdette az alkotmányos szabadság ígéit és beszédeiben keserű szavakkal ostromozta az osztrák uralmat. «Mirajtunk egy fojtó gőznek nagy átka ül, a bécsi rendszer csontkamarájából sorvasztó szél fúj ránk, mely idegeinket megmerevíti, lelkünk röptére zsibbasztólag hat» — mondta ama híres beszédében, amely mintegy prológusa a szabadságharc nagy drámájának. A nemzet lelkesedése, szabadságvágya tettekben keres és talál kielégülést. Petőfi *Talpra magyar*-ja mint főséges harci riadó harsonázva járja be az országot.

Monti megérezte, hogy az osztrák hatalom megdöntésére a két ország között kívánatos lenne a szorosabb politikai

és katonai kapcsolat megteremtése. Ennek a szükségességét kifejtette a szárd király előtt, aki tetszéssel fogadta a Monti indítványát, annál is inkább, mert ugyanakkor a magyar kormány hasonló megbízatással küldte ki Turinba báró Splényit. Monti bízott abban, hogy Magyarországon a magyarokkal való korábbi összeköttetése révén eredményes diplomáciai tevékenységet fejthet ki.

Miután Károly Alberttől átvette megbízólevelét, mint a szárd király meghatalmazott rendkívüli követe 1848 december hó 30-án elindult Anconából nehéz küldetése felé. Hogy a magyar előőrsöket elérje, a magyarok ellen fellázadt szerb tartományokon és az osztrák hadizónán kellett átmennie. Ez annál veszedelmesebb volt ránézve, mert az osztrák kormány nem fogadta el tiszti rangjáról való lemondását és őt felségsértő katonaszökevénynek nyilvánította. Így, elfogatás, esetén, kötél általi halál várt rá. Ezért álöltözetben és egy Taylor Jakab kereskedő névre kiállított angol útlevéllel kelt útra. Hatheti lóháton való utazás után végre február végén sikerült kis csónakon átkelnie a Dunán, de itt a szerbek elfogták. Néhány napig fogva tartották és csak nagy nehézségek árán sikerült magát kiszabadítania. Most mindent elől-ről kellett kezdenie. Pénze is kifogyott és kénytelen volt Konstantinápoly felé venni útját, hogy az ottani szardíniai követségen az utazásához szükséges írásokat újból beszeresse. Hogy gyorsabban célt érjen, minden lebeszélés ellenére a szerb futárhoz csatlakozott.

Nehéz, kínos utazás következett. Amikor a Balkánon átkeltek, a kiállott izgalmaktól már beteg Monti félig önkívületi állapotban lovára köttette magát. Egyik hegyecsúson nagy vihar érte őket utól. A megáradt hegyipatakba sodródtak és menthetetlenül elpusztultak volna, ha két bolgár kereskedő még idejében ki nem menti őket a rohanó vizek áradatából. Végre sok viszontagság után szánalomkeltő állapotban értek Konstantinápolyba.

Monti egészségét a veszélyes expedíció nagyon megrendítette. Ott szerzett betegségét sohase tudta többé kiheverni. Az átélt szenvedések és nélkülözések ellenére is csak annyi időt engedett magának a pihenésre, hogy egy kis erőt gyűjt-

sön. A reá váró misszió fontosságának tudatában semmi akadály előtt nem akart meghátrálni, minden veszéllyel szembeállva folytatta útját és április közepén újra a Dunánál volt.

Ezalatt Olaszországban a helyzet egyre rosszabbodott. A piemonti hadsereg nem tudott megküzdeni Radetzky csapatainak túlerejével. A novarai ütközetben az olaszok vereséget szenvedtek és ez a vereség döntő hatással volt a háború kimenetelére. Károly Albert még a csatavesztés estéjén fia javára lemondott a trónról.

Az olaszok részéről minden további ellenállás céltalannak látszott. Fájdalmas lemondással kötötték meg a békét Ausztriával és a politikai helyzetben előállott szomorú változás arra készítette a szárdíniai kormányt, hogy magyarországi követét visszahívja. Monti akkor kapta kézhez a szárd külügyminiszter visszahívó rendeletét, amikor végre annyi veszély és nélkülözés után sikerült célhoz jutnia.

Magyarország akkor vívta szabadságharca végső nagy küzdelmét. Erdélyben már Bem volt az úr. Komáromot felmentették; Görgey és Damjanich egyesült seregei Isaszegnél döntő csatát nyertek.

A magyar nemzeti küzdelem lélekemelő, nagyszerű látványával találta magát szemben Monti ezredes, mikor rendeltetési helyére, Debrecenbe ért. Montiban ekkor felülkerekedett a megalkuvást nem ismerő, harcoss véréű katona. Érezte, hogy még nem szabad feladnia a küzdelmet, a magyarok elszántsága új tettekre ösztökölte. Úgy érezte, hogy a közös ellenség ellen a magyar szabadságharc küzdelmében is az olasz nemzet céljait szolgálja. És ezért a célért másodszor is feláldozta jövőjét. Egészségi okok miatt szabadságot kért és a választ be sem várva, már indult is a főhadiszállásra.

Ez alkalommal több siker kísérte vállalkozását. 1849 április 12-én éjjel Zimonynál átkelt a Dunán és egyenesen a Pancsovánál állomásozó Perczel tábornokhoz ment, aki biztos kíséretről gondoskodott számára, hogy Magyarország kormányzójához, Kossuth Lajoshoz juthasson. Kossuth nagy örömmel üdvözölte a vitéz ezredest és ajánlólevelet adott részére a Pesten tartózkodó Görgey tábornokhoz, aki lelke-

sedéssel fogadta a gondolatot, hogy az osztrák hadseregből kivált olasz önkéntesekből légiót alakítson és teljhatalmú megbízást adott Montinak a légió szervezésére. Kossuth Görgeyvel egyetértve Monti Sándort ezredesi rangban az olasz légió parancsnokává nevezte ki. A nagy hadi tapasztalatokkal rendelkező Monti nem egészen két hónap alatt körülbelül 1500 emberből álló, betanított és fegyelmezett zászlóaljat szervezett. De Monti nemcsak a fegyelemről gondoskodott a hadseregben. Lelkesítő, buzdító szavaival fejlesztette a nemzeti eszmét és a magyarok iránti rokonszenvet. Hogy erre milyen nagy súlyt vetett, a parancsnokság átvétele alkalmával katonáihoz intézett alábbi napiparancsából is kitűnik: «Olasz katonák! Olaszország a messze távolból büszkén és szeretettel tekint reátok. Méltó fiainak tart benneteket, akik a magyarok testvéri földjén az olasz nevet nagyrabecsültté és kedvessé fogjátok tenni. Gyülekezetek mindnyájan a háromszínű lobogó, a szabadságnak e szent szimbóluma köré egy gondolattal és egy fogadalommal: halál az osztrák gyilkosra. Éljen Magyarország! Éljen Olaszország!»

A magyar kormány magyar asszonyoktól hírmzett díszes selyemzászlót ajándékozott az olasz légiónak, amelyet Debrecenben nagy ünnepek között avattak fel.

Bármennyire is lekötötte Montit a légió szervezése és habár küldetésének már nem volt hivatalos jellege, azért állandóan fenntartotta az összeköttetést a konstantinápolyi szárd követtel s az ő közvetítésével minden magyar-olasz ügyvel kapcsolatos lépéséről informálta a turini külügyminisztert, aki az osztrák részről való megtorlástól tartva, látszólag nem vett tudomást a dolgokról, de titokban a további akció folytatására biztatta Montit.

Az olasz légió már felfegyverkezve harcra készen állott. Monti érezte, hogy a légióra nehéz idők várnak, és hogy katonái a szent üggyhez méltó lelkesedéssel harcoljanak, indulás előtt e kiáltványt bocsátotta ki: «Olasz katonák! Az ok, amiért harcoltok: a népek szabadságáért való küzdelem a zsarnokság ígája ellen. Katonák, akarom, hogy magyar testvéreinkhez és ama dicső honfitársainkhoz hasonlóan, akik a közös ellenség ellen harcolnak Olaszországban,

Magyarország és Olaszország dicsőségét és közös ügyét megismerjétek és attól át legyetek hatva. Nézzetek körül itt magyar szövetségesetek és testvéreitek országában és látni fogjátok, hogy mit tud egy nép tenni, amely elhatározta magát szabadsága kivívására és amelyet jól vezetnek. Ha Olaszország, kedves hazátok, most egységes és egyesítve volna, mint Magyarország, és ha olyan hatalmas ember vezetné, mint Kossuth, akkor Ausztria trónusa ma már nem zsarnokoskodnék tovább két nemes, vitéz és szabadságra méltó nép felett. Olaszország népei és a magyarok testvérként tekintenek egymásra és Kossuth nevét, a szabadság eme második Krisztusát. minden olasz úgy áldja, mint ahogyan Magyarországon is a mi Mazzininkat tiszteletben tartják. Most tehát megértitek a szent ügyet, amelyért harcoltunk, és büszkéek vagytok, tudva azt, hogy az olasz légio itt a mi hazánkat képviseli és hogy annak a két nagy és nemes népnek összekötő kapcsát alkotja, amelyek arra vannak hivatva, hogy a zsarnokság igáját megtörjék és megsemmisítsék!

A moszkvai barbár közeledik, de jaj neki! Higgyetek nekem, bármilyen útra, bármilyen irányba fog is terelődni most a hadsereg, amelyben szolgálunk. A zsarnokság végül vereséget szenved és vezérletem alatt vissza fogtok térni szeretett hazánkba, a szabad Olaszországba, amely büszkeséggel és elismeréssel fog reátok tekinteni.»

Mikor az olasz légio megindult, Magyarország már az összeomlás nagy tragédiájához közeledett és ennek folytán a légio már nem fejthetett ki olyan tevékenységet, mint amilyenre hivatva volt és amelyre a szent ügyhöz méltó lelkesedéssel készült. De a nemzeti ellenállás nagy küzdelmében a császári hadseregnek segítségére jött orosz túlerő ellen vitéz hősiességgel harcolt a magyarok oldalán.

Első háborús ténykedése Törökkanizsánál játszódott le augusztus 3-án. A Guyon tábornok mellé beosztott Monti-hadosztály a Ramberg altábornagy császári hadosztálya által szorongatott magyar csapatok megerősítésére sietett. Heves harc fejlődött ki, de az olaszok az erős kartácszapor közepett súlyos veszteségeik ellenére rendületlenül kitartottak fegyvertársaik mellett. A légiónak ideje se volt kipihenni a török-

kanizsai véres küzdelem fáradoalmait, mert másnap reggel, augusztus 4-én folytatódott a kemény harc. Haynau kihasználva az előző napi küzdelemben ellankadt magyar csapatok fáradságát, megtámadta Dembinszky seregét, amely nem vehetvén fel a harcot a császári hadak túlerejével szemben, Szőregre vonult vissza. Azonban az ellenség elfoglalván a falut, a magyar sereg kénytelen volt délkelet felé visszahúzódní. A Monti hadosztályára várt a nehéz feladat, hogy a visszavonulást fedezze. Az olasz légió ez alkalommal is kitett magáért és vitézségének legszebb bizonyítékát adta, amikor magára vonta az üldözók támadásait. Dembinszky altábornagy a légió sorai között talált védelmet és Monti ezredes maga mentette ki a sebesült magyar vezért az ellenséges tűzből.

Bár az olasz légiónak nagy veszteségei voltak, augusztus 6-án újból a császári seregektől üldözött magyarok visszavonulását kellett fedeznie. Monti ezredes vitéz légiójával és egypár magyar huszárszázaddal feltartóztatta az üldözók ellenséget és a legádázabb tusa árán a visszavonulóók ezreit mentette meg. A következő nap, augusztus 7-ike, volt az olasz légió történetének legdicsoőbb napja. Az üldözók császári csapatok megtámadták a Besenyőben pihenő magyar husárokat és behatoltak a községbe. Óriási pánik keletkezett, de az ott tartózkodók Monti ezredes most is feltalálta magát. Személyesen vitte a tűzbe az olasz légiót és elzárva a falu kijáratát, szuronyharcban kiverte az ellenséget.

A császáriak teljesen ki akarták meríteni a magyar seregeket és az üldözést folytatva, másnap, augusztus 8-án, Csátnál utólérték őket. Az olasz légió itt is vitézül verekedett. Kiváló teljesítményét a hadtestparancsnokság napiparancsban dícsérte meg. A légió már öt nap óta folytonosan harcolt, mindenütt nehéz szerepet töltött be, mert az utóvédnél az üldözók támadásait kellett visszavetnie.

A csáti ütközet után az olasz légiónak alkalma nyílt újabb babérokat szerezni. Parancsot kapott, hogy a visszavonuló Dembinszky hadserege után Arad felé vonuljon. Útközben Szenttamás felől erős ágyúörgést hallva, rögtön abba az irányba folytatta a menetelést. A magyar seregek

Bem vezérlete alatt utolsó erejük megfeszítésével kétségbeesetten harcoltak. Monti a csata színhelyére érve a legnagyobb tűzbe vetette magát és vitéz légiójával sikerült két ágyút zsákmányul ejtenie és egy félezred osztrák lovasságot visszavetnie. A nemzeti ellenállás utolsó kétségbeesett küzdelmében Monti ezredes az első sorban verekedett, pisztollyal, karddal igyekezett visszaverni az ellenséget, a harc folytatására buzdítva katonáit.

A légió minden ereje megfeszítésével támogatta fegyvertársait, de minden hiábavaló volt. A nagy emberáldozatot követelő ütközet kimenetele döntő csapást mért a magyarokra. A magyar csapatoknak és a velük együtt harcoló olasz légiónak menekülniök kellett. Az olasz légió ugyanazon az úton haladt a szerb határ felé, mint a Temesvárról szétfutott magyar sereg nagy része. Ezer veszéllyel küzdve a viszontagságok és nélkülözések szakadatlan láncolatában, tizenegy napi menetelés után Orsovánál átkelt a Dunán. Végre szerb földre értek. A légiónak több mint fele elpusztult. Mielőtt a magyar határt elhagyták, búcsúüdvözlésként meghajtották az olasz zászlót Magyarország felé és Monti ezredes az alábbi levélben búcsúzott el magyar fegyvertársaitól :

«Ama fájdalmas pillanatban, amidőn a kérlelhetetlen sors engem és az olasz légiót Magyarország területének elhagyására kényszerít, mélyen megindulva küldöm búcsúüdvözlétemet a magyar hadseregnek!

Feladatom volt, hogy a Magyarországon elszórt olaszokat csapatba gyűjtssem és katonailag szervezzem abból a célból, hogy tényleg képviseljük a magyarság nemes harcában azt az igen meleg rokonszenvet, amelyet egész Olaszország Árpád fiai iránt táplál. A légió Szegednél és Temesvárnál a magyar sorokban harcolt, és büszkén távozom, tudva, hogy olasz vér öntözte Magyarország földjét a szabadság ügyéért. Miután a jelen órában, amelyben írok, az események túl vannak haladva, az olasz légió minden más idegen csapathoz hasonlóan csak bajt okozna olyan országban, amely a kényszerítő szükség következtében kénytelen lesz megalkudni ; a mi helyzetünk rettenetessé válnék akkor.

ha a közös ellenséggel való megegyezés a jelen pillanatban már megtörtént tény volna.

Midőn távozom tőletek, lelkem szeretettel és hálával van teli, adja a Gondviselés, hogy sorsunk jobbra forduljon.

Rövidesen ott lehetünk még, ahol a legyőzhetetlen szabadság nagy harcát vívják, és emlékezzünk mindig, hogy ezen utolsó háború tanulsága szerint Olaszország és Magyarország egyesülve le tudja verni Ausztriát.»

Mikor Monti ezt a levelet írta, a nemzeti önvédelem gyászos tragédiájának utolsó fejezete, a világosi fegyverletétel, már kiütötte a kardot az emberfeletti küzdelmet vívó, a lehetetlent is megkísérló hősök kezéből és a reménytelenség éjszakáját borította az ezer sebtől vérző országra.

A hontalanná lett magyar bujdosók csapata elindult a száműzetés bizonytalan sorsa felé. A szomorú mártírút első stációja Turnseverin volt. Itt hajtották fejüket először pihe-nőre a bujdosó magyarok. Néhány nap múlva az egész táborot Viddinbe kísérték. Augusztus 25-én Monti ezredes is ide érkezett az olasz légió töredékével. A légió tagjai, mint az osztrák uralom alatt levő Lombardia és Velence fiai, nem is gondolhattak arra, hogy hazájukba visszatérjenek, hiszen otthon mint katonaszökevényekre súlyos büntetés, sőt halál várt rájuk.

Mindennap újabb bujdosók érkeztek a viddini táborba. Így a szabadság hősi harcosai összekerültek a számkivetésben. Kossuth, aki támasza volt és vigasza a hazát, otthont vesztett menekülteknek, a szultánhoz fordult, hogy vegye őket oltalmába. A török hatóságok a szultán parancsára emberségesen bántak velük és politikai védelemben is részesítették őket. Pedig az osztrák és orosz kormányok mindjárt kezdettől fogva nagy erélyt fejtettek ki, hogy a portát a menekültek kiadására bírják. De a szultán tudva, hogy kiadatásuk esetére milyen sors vár a menekültekre, nem akarta megsérteni a vendégjogot és az ellenség bosszújának kiszolgáltatni azokat, akik nála oltalmat kerestek.

Az ellenséges hatalmak követeit nem elégítette ki a válasz és a diplomáciai összeköttetést megszakították a portával. A szultán még ekkor sem engedett álláspontjából,

prestige-kérdésnek tekintve az ügyet, nem akart megalázkodni az orosz kormány előtt. Elhatározásában csak megerősítette a párizsi és londoni kormány kijelentése, hogy a szövetséges orosz-osztrák hatalmak háborús beavatkozása esetén támogatni fogják a portát. A francia, de még inkább az angol kormánynak erőlyes fellépése a porta mellett az orosz engedekenyebbé tette, minek következtében aztán a bécsi kormány is kénytelen volt elállani a bujdosók kiadatásának követelésétől.

A török kormány azonban a bécsi udvar kedvéért november első napjaiban az osztrák határszélről Bulgária belsejébe, Sumlába internálta az emigránsokat.

Mielőtt Sumlába szállították a magyar fogolytábort, ez érzékeny búcsút vett a Gallipoliba induló olasz légiótól. Kossuth meleg szavakban tolmácsolta Monti ezredes előtt a magyar nemzet köszönetét az olasz légio önfeláldozó viselkedéséért. Az utolsó kézszorításnál mind a ketten érezték, hogy ez nem a búcsút jelenti, hanem a kiontott véráldozatban, a közös sors szenvedésében fogant testvériség ünnepélyes megpecsételését, a közös szent ügyért való továbbküzdés ígértét.

Az idegen országban, tépett ruhákban, hidegtől didergő, lelki szenvedésektől gyötört bujdosók Kossuthban látták megtestesülve az új élet ígértét és vele s általa Olaszországtól remélték újraéledt nemzeti aspirációik megvalósítását.

Kossuthnak ugyan már nem álltak hatalmi eszközök rendelkezésére, de a száműzetés keserű megpróbáltatásai közepett sem szűnt meg hazája érdekében dolgozni, új politikai terveket szőve s a magyar ügynek támogatókat keresve.

Közben az olasz légiónak hosszas tárgyalások után sikerült visszatérnie hazájába. Május 5-én a török kormány által elszállításukra felajánlott Jassy Allah nevű vitorlás fregattával Cagliariiban partraszálltak, ahol a szárd királyság katonai parancsnoka meleg szavakkal üdvözölte őket.

De Monti ezredesnek minden ez ügyben kifejtett tevékenysége és az előbbi kormány ígérete ellenére sem sikerült keresztülvinnie, hogy a légio tagjait visszavegyék a szárd hadseregbe. A hatalmon lévő emberek nem akartak a győzelmes és mindig éber Ausztriával szembehelyezkedni.

Még Monti ezredes sem menekült a császári kormány bosszúja elől. Bár Viktor Emanuel a turini királyi palotában hosszantartó kihallgatáson fogadta s a legnagyobb érdeklődéssel hallgatva végig hadi élményeit, dicséretekkel halmozta el, az államérdekek mégis legyőzték az uralkodó személyi rokonszenvét. A hadügyminiszter a bécsi kormány nyomásának engedve, nem vette fel Monti Sándort a hadsereg szolgálatába. Be kellett adnia lemondását és meg kellett elégednie egy képességeivel és társadalmi helyzetével arányban nem álló polgári elhelyezkedéssel. Nem válogathatott, hisz hazájából száműzték, minden birtoka osztrák területen volt. Törökországi tartózkodása alatt megházasodott, apa lett és családjára kellett gondolnia.

Monti a változott életkörülmények között is tovább dolgozott hazája érdekéért. Miként Kossuth, ő is sokat remélt az olasz-magyar barátságtól. Élete utolsó éveiben teljesen ennek az eszmének a hatása alatt állott. Közvetítőül szolgált a magyar emigráció vezéreinek, Kossuthnak és és Batthyány Kázmérnak olasz barátaikkal folytatott, kényes természetű levelezésében. A még kiadatlan leveleket a Monti-család levéltárában őrzik. Ezek a levelek érdekesen világítják meg az emigráció tagjai és Monti ezredes között fennálló szoros összeköttetést, amelyet egy jobb jövő reményében mindkét részről igyekeztek megerősíteni.

Gróf Batthyány Kázmérnak Montihoz intézett levelei kifejezésre juttatják azt a testvéri érzelmet, amellyel az emigráció tagjai a közös nemzeti aspirációkért harcoló olasz ezredes iránt viseltettek. A tétlenségre kárhoztatott, a rab-ság tehetetlenségében vergődő bujdosók keserű panasza szó-lalt meg a levelekben. Íme lássuk azokat :

Kiutahia, 1850 május 15.

«Kedves Montim! Nagyon örültem március 21-éről keltezett levelének.

Remélem, már megérkezett hazájába és boldog, hogy otthon Olaszország érdekéért és mindnyájunk közös ügyéért dolgozhatik. Adja Isten, hogy Olaszországnak sok olyan lelkes, bátor és felvilágosodott fia legyen, mint Ön, mert ebből

a mindennap tapasztalható nyomorúságok ellenére is némi reményt meríthetnénk a jövőt illetően.

Mi, miután az egész világot bejártuk, jelenleg teljesen megbénítva a legborzalmasabb sírba vagyunk eltemetve, amit csak képzelni lehet. Rettenetes állapot ennyire elszigetelve, elzárva lenni az eseményektől és elgondolni, hogy bármi történjék is, semmiben sem vehetünk részt. Ez a gondolat, a számkivetés borzalmas látványa, az éghajlat beteggétettek. De erős szervezetem felülkerekedett és most a gyógyulás útján vagyok, hogy itt tengődjem Isten tudja meddig. De talán fordulhatnak elő olyan változások, amelyek a mi helyzetünket is befolyásolhatják. Higgye el, pokoli büntetés ebben a kényszertétlenségben vesztegetni az időt, bosszúvágytól égve.

De beszéljünk másról. Tudom, hogy Kossuth több levelet is kapott Öntől és nem kételkedem benne, hogy azokra válaszolt is. Válaszlevelei azonban valószínűleg elvesztek. Higgye el, kedves barátom, hogy amint szabadságomat visszanyerem, teljes erőmből dolgozni fogok az előre megbeszélt terv értelmében.

Kérem, adjon hírt magáról a konstantinápolyi olasz követség útján.»

Minden levélbe beleszűrődik a gondolat, amely Olaszországon keresztül látja megvalósíthatónak a magyar ügy diadalát.

Kiutahia, 1850 június 14.

«Kedves Montim!

Nagyon köszönöm Cagliariból május 1-én hozzám intézett levelét, melyet biztos úton kaptam kézhez s amelyből örömmel látom, hogy a szárd királyságba való érkezésekor olyan fogadtatásban részesült, amelyet Ön mindenképpen megérdemelt. Én is osztozom az Önt ért ünneplésben és örvendek, hogy honfitársai nem feledkeztek meg arról az ügyről, amelyért Ön harcolt és szenvedett.

A piemonti társadalom felső és alsó néprétegeiben uralkodó hangulat és az Ön által ebből merített reménység leírása olyan érzéssel árasztotta el lelkemet, mint a ködös

téli időben megjelenő napsugár. Adja Isten, hogy az ön reményei valóra váljanak és hogy alkalma legyen az események folyamán olyan szerepet vinni, amelyben hazaszereztét és nemeslelkűségét kellőleg kifejezésre juttathatja! És adja Isten, hogy az a lelkes hangulat, mely hazájában uralkodott, maradandó legyen és egész Olaszországban elterjedjen!

Akkor mindazok, akik Olaszország szabadságának oltalmára sietnek, örömmel fognak belépni az Önök újonnan szervezett hadseregébe. Végül adjon az Isten az olaszoknak kellő belátást és szerencsét, hogy kivívhassák szabadságukat. Mindezt lelkemből kívánom, mert Olaszországra, ahol olyan hosszasan éltem, úgy tekintek, mint második hazámra. Azután mi közös ügyért küzdünk és Olaszország diadala csak előnyös lehet hazámra nézve. Oh, milyen gyötrelmem erre gondolni azzal a tudattal, hogy ehhez a pokoli helyhez vagyunk láncolva és a cselekvésnek lehetőségétől meg vagyunk fosztva. Remélem, hogy utolsó levelemet megkapta. Helyzetünkre vonatkozólag kevés újságot fűzhetek hozzá. A tétlenségben, az unalomban és bizonytalanságban vegetálunk. Ezzel minden meg van mondva.»

1850 augusztus 9-ről keltezett levelében Batthyány megint visszatér arra a lehetőségre, amely egy-egy reménysugárt vitt bele a hontalan bujdosók életébe. «Talán felesleges mondanom, — írja — milyen örömmel olvastam át újra és újra levelét, mert nem tekintve az érdeklődést, amellyel az Ön személye és Olaszország sorsa iránt viseltetem, hazám érdekeiről is szó van benne. A jövőben hazámnak nincsen biztosabb támasza és szövetségese, mint az Önök félszigete. Tehát nagyfontosságú, hogy Piemont ne csak a neki adatott helyzetét őrizze meg, hanem hogy minél jobban konszolidálódjék. Mert ha a dolgok még sok kívánnivalót hagynak is hátra, ez azt bizonyítja, hogy nem lehet mindent egyszerre csinálni. Elég, hogy a kellő alap meglegyen, hogy a király határozott, a nép okos és mértékletes legyen, és nem kételkedem benne, hogy nemsokára olyan embereket látunk hatalomra jutni, akik, mint Ön, ismerik hazájuk igazi érdekét, akikben hazafias szellem lakozik, akik semmi áldozat, semmi nehézség

előtt nem hátrálnak meg, hogy a szent ügyet, melyre fel-
esküdtek, diadalra vigyék.

Leveléből nagy örömmel láttam, hogy Ön egyetért velem
abban a kérdésben, amelyet nemrég közöltem Kossuthtal.

Minthogy Ön felajánlja nekünk szolgálatait, egy bizal-
mas kérdéssel fordulok Önhöz. Reánk nézve nagyfontosságú
volna, ha az Önök kormányánál megbízottunk lehetne. Miként
Ön is tudja, itt ezer nehézséggel kell küzdenünk. Erre vonat-
kozólag azt mondtam, hogy nem találhatnánk erre a köz-
vetítő szerepre Önnél hűségesebb barátot és pozíciójánál
fogva alkalmasabb embert.

Ezen az úton lehet az Önök kormányával legkönnyeb-
ben összeköttetést teremteni és ez kevésbé lenne feltűnő,
mint ha egy honfitársunk szolgálna közvetítő gyanánt. Tud-
nunk kellene, hogy az Ön kormányának nem lenne-e kifogása
az ellen, hogy Önt, habár csak «sub rosa», mint közvetítőt
elismerje? Később, amint a helyzet kialakul és mi vissza-
nyerjük szabadságunkat, az a kérdés is fel fog vetődni, hogy
az Ön kormányának nem lenne-e ellenvetése az ellen, ha
mi a szárd királyságban telepednénk le. Kérem, ezen kér-
désekre adjon nekem mielőbb választ.

Ez a tárgy természetesen megint szabadulásunk kérdé-
séhez vezet. Erre vonatkozólag sok hír van forgalomban, de
még nem tudunk semmi biztosat. Néhány rövid héten belül
megtudjuk az igazat.»

Mint ebből a levélből látszik, Montin keresztül jött létre
az első magyar-olasz összeköttetés.

Egy másik levelében Batthyány a következőket írja :
«Sorsunkat illetőleg még mindig a legnagyobb bizonytalan-
ságban vagyunk. Ügyünket e hónap 11. vagy 14-én fogja
a porta tárgyalni. Állítólag a török minisztériumban minden
hajlandóság megvan, hogy minket szabadlábba helyezzen. De
sok akadály forog fenn.

Ennek ellenére legutóbb azt írták nekünk, hogy olyan
körülmények adódtak elő, melyeket barátaink a mi javunkra
akarnak kihasználni és hogy célunk elérésére most több
lehetőség nyílik.»

Hogy milyen nehezen tudták az emigráció tagjai fenn-

tartani egymás közt az összeköttetést és mennyire ellenőrizték levelezésüket, ez az alábbi levélből is kitűnik :

«Kedves Monti! Megkaptam szeptember 19-ről kelezett levelét és tartalmát közöltem Kossuthtal. A szóbanforgó kérdés a legkényesebb természetű. Az adott körülmények folytán nagyon vigyáznunk kell arra, hogy mit írunk és mit adunk postára. Ezen ok miatt most csak annyit írhatok, hogy a legrövidebb időn belül találkozni fog valakivel, aki híreket visz Önnek, akivel Ön ezeket az ügyeket megtárgyalhatja, mert az illetőnek utasításai lesznek erre nézve és az Ön részére levelet is visz, amely ily módon nem kerülhet a különböző cabinet noire-ok kezei közé. Egyelőre csak annyit írok, hogy jól vagyunk. Azt mondják, hogy Konstantinápolyban foglalkoznak szabadlára helyezésünkkel, de egyelőre be kell várnunk, hogy ezek a lépések milyen eredménnyel fognak járni.

Feleségem elindult rég tervezett konstantinápolyi útjára. már írt is onnan, de sorsunkra vonatkozólag nem tudott határozott felvilágosítást adni.»

Következő levelében így folytatja : «Tudom, hogy sem a levelemben jelzett személy, sem a levél nem jutottak el Önhöz. De bármennyit találgatom, nem tudok rájönni az okára. Ez a legkellemetlenebb a mi helyzetünkben. Úgy élünk, mintha egy bűvárharang volna felettünk. Csak azt érinthetjük, ami a közelünkben van, csak a távoli világ moraja jut el hozzánk, és azok, akik a kötelet kezükben tartják, kedvük szerint húzhatnak fel, vagy fojthatnak meg a mélységben.

Sajnos, túlságosan sokat beszéltek Európába való visszatérésünkről és ez csak késleltette és minden kísérletet megnehezített.

Tudomásunk szerint azok, akik érdekünkben dolgoznak, tisztán látják, hogy a különféle kormányok nem törődnek komolyan a mi kiszabadulásunkkal. Úgy látszik, hogy a török kormány, amely őszinte és elhatározásában állhatatos, ha előbb minden békés megoldást is meg akar próbálni, mégis a legkomolyabban dolgozik a kívánt cél érdekében.

Szelíd malíciával gondolom el, hogy hosszú levelemmel

kissé megzavarom az Ön édes nyugalját abban az országban, ahol a napsugarak szerelmesen ölelkeznek, mialatt én fagyott lábbal, láztól reszkető kezekkel, egy rossz vaskályha előtt didergek, míg lehelletem ködszerű párája az előttem heverő levélpapír felett száll és látásomat is zavarja. A bunda dacára a csípős északkeleti szél egész testemet átjárja.»

Monti ebben az időben már betegeskedett. A balkáni utazás, a száműzetés keserű megpróbáltatásai aláásták egészségét. Batthyány leveléből már kiérzik az aggodalom: «Kedves Barátom! Éppen most kaptam meg április 6-ról keltezett levelét és végtelen sajnálkozással értesültem belőle, hogy Ön beteg volt és még most is gyengélkedik. Osztozom szenvedéseiben és őszintén kívánom, hogy nyerje vissza teljesen egészségét, hogy semmi se bénítsa meg az ön testi-lelki tevékenységét, különösen abban a pillanatban, amikor ezen kiváló tulajdonságaira szükség lehet. Megnyugtatótására tudatom, hogy a levél, amely felől érdeklődött, épségben megérkezett.

Amit Ön a török kormánynak Ausztriához intézett jegyzékéről hallott, teljesen megfelel az igazságnak. Viszont az is igaz, hogy Törökország minden pontot illetőleg engedett Ausztriának és ennek következtében teljhatalommal felruházott osztrák megbízottak jelentek itt meg, akik határozatokat hoztak, parancsokat osztogattak és tegnap reggel sok internáltat szállítottak el innen. Ellenben minket, Kosuthot és a két Perczelt továbbra is itt hagytak. Állítólag szeptemberig, valóságban meghatározatlan időig. És világos, hogy mindez egyedül és kizárólagosan Ausztria akaratából történt.»

A következő levél már Párizsból van keltezve. «Kedves Barátom! Hosszú idő múlva végtelen örömmel láttam viszont betűit. Engedje meg, hogy baráti érzelmeiért köszönetet mondjak Önnek.

Egészségéről nem sokat írt, de remélem, hogy a gyógyulás útján van. Látom, hogy lelki erejéből semmit sem veszített. Pedig a jelenlegi körülmények demoralizáló hatással lehetnek. Én beismerem, hogy minden hitemet elvesztettem és az, amit mindennap a szemem előtt látok, meg-

útáltatta velem a politikát. Most már csak látványosságnak tekintem és talán ezért ítélem meg hidegebben.»

A Monti egészségi állapotának hanyatlása miatt a levelezés gyéresebb lett ugyan, de azért az alábbi sorokból kitűnik, hogy még mindkét részről dolgoznak a közös nemzeti aspirációk érdekében.

«Kedves Barátom! — írja Batthyány. — Hosszas hallgatása után nagy örömmel vettem levelét. Mivel egészségéről nem beszél, hallgatásából arra következtetek, hogy meggyógyult.

Örömmel értesültem az Ön és a kormánya között létrejött közeledésről. Olaszországnak, inkább mint valaha, szűksége van olyan emberekre, mint Ön. Mostani állása ugyan jóval alatta áll annak, melyet képességei folytán Ön hivatva volna elfoglalni, de tudom, hogy Ön ezt is méltón fogja betölteni, remélem ugyan, hogy már nem sokáig. Ami az én tevékenységemet, a birtokomban lévő adatokat illeti, sajnos semmiben sem lehetek az Ön segítségére. Mint Ön is tudja, alig három hónapig voltam a minisztériumban. Ez éppen az az időszak volt, mikor minden oldalról körül voltam véve és a legnehezebb volt összeköttetéseket szerezni.

A külfölddel való összeköttetés megszervezése részemről sikertelen kísérlet maradt.»

A Monti-család iratai szerint ezzel a levéllel megszakadt a levelezés Monti és az emigráció tagjai között.

Az utóbbi években Monti egészsége rohamosan hanyatlott. A háború alatt szerzett betegsége elhatalmasodott rajta és legszebb férfiéveiben, 36 éves korában a halál elragadta az élők sorából. Fiatal özvegyet és két apró gyermeket hagyott maga után.

Békében halt meg, de tulajdonképpen a háború halottja volt; azé a háborúé, amelyet igazán csak öt évvel később vívtak meg az olaszok, de amelynek előkészítéséért a nemzeti függetlenségükért harcoló magyar vitézek közé állott s az elhivatottság hitétől áthatva, viruló fiatal életerejét dobta oda áldozatul.

A sors kegyetlensége folytán nem érhetette meg a történelem ismétlődésének gyönyörű mozzanatát, amikor Olasz-

ország nagy nemzeti harcában a magyarság színe-java a Garibaldi zászlaja alatt győzelmesen verekedett az «Italia Unita» eszméjéért.

És most eljött Budapestre az oszlop, amely valamikor római császárok útját szegélyezte és a Tiberis partjáról eljön a magyar rónákon, véres, kemény harcokban járt lobogó is, az olasz légió dicsőségének maradandó emléke.

A Monti lobogója, melyet a nemzet nagy fiának, Kossuth Lajosnak temetésén látott utoljára a gyászbaborult magyarság, most a világháború országokat pusztító, trónokat ledöntő, nemzeteket szétválasztó vészes orkánjának elcsendesedése után az újra feléledt olasz-magyar testvériség gyönyörű szimbólumaként idézi fel a multat

A történelmi visszaemlékezés magasztos ünnepén, a közös jövő ígéretteljes találkozásán az emlékoszlop alatt kezet fog egymással a minden sorscapással dacoló Magyarország és a fascizmusban újjászületett Olaszország.

HORY ETELKA.

CSONKA-MAGYARORSZÁG ELLENSÉGES MEGSZÁLLÁSA ÉS KULTURÁLIS KÁRAINK.

Az utódállamok váratlan és hirtelen nagyranövekedésük tízéves fordulójának emlékeztétét többé-kevésbbé hangos ünnepségekkel ülték meg az 1928. év végén.

Idézzük fel mi is azoknak a vészterhes időknek emlékeit, amikor a nemzetközi jogrendnek, sőt még az emberieségnek legegységesebb követelményeit is semmibe véve — a győztes főhatalmak fagyos hallgatása mellett — megindultak a súlyosan vérző Magyarország ellen ádáz ellenségeink s megszállották oly területeit is, amelyek megtartása még az adott helyzetben és a győztesek között uralkodó hangulatban sem volt részükre remélhető. Tették pedig mindezt a fegyvertelen és háborút befejezett, az ellenségeskedést megszüntetett s a wilsoni elvek becsületes alkalmazásában bízó országgal szemben.

Ezzel a megszállással az utódállamok kettős célt szolgáltak: az elalélt nemzetnek mind lelkileg, mind gazdaságilag még jobban való kimerítését, s a nem általuk kivívott diadal dicsőségét élvezve, egyrészt kitartásuk (szerbek), másrészt árulásai (csehek, románok) ellenértékének biztosítását.

Az 1918. évi október hó 31.-i összeomlás után pár nap múlva meginduló utódállamokat a Károlyi Mihály-féle forradalmi kormány a wilsoni eszmék alapján és a kantonrendszer bevezetésével akarta megállítani.

Az események így alakultak: A románokkal és tótokkal tárgyalásokat indított meg, de ezek azzal a szomorú eredménnyel végződtek, hogy a románok 1919. december 1.-én Gyulafehérvárra kimondták 26 magyar vármegyének Romániához való csatlakozását, a tótok pedig december 4.-én

bejelentették, hogy a cseh legionisták fogják megszállani Felsőmagyarországot.

A forradalmi magyar kormány nemzetiségi (Jászi Oszkár-féle) politikája, de főleg az, hogy a forradalmi hadügyminiszter hírhedt nyilatkozata után, mely szerint «nem akart többé katonát látni», nem volt mód az előnyomuló román és cseh katonákat viasszaszorítani. Fegyveres ellenállásra pedig a forradalmi kormány az ellenforradalomtól való rettegése folytán gondolni sem mert, annak ellenére, hogy a forradalmi vezetőknek az volt fő jelszavuk, hogy az ország védelmére haza kell hozni az idegen földön, idegen célokért küzdő magyar csapatokat.

November 12.-én Eckartsauban IV. Károly király lemondott az állami ügyek intézéséről, 16.-án a nemzeti tanácsok kongresszusa kimondotta a magyar népköztársaság megalakulását, november 13.-án pedig Románia csapatai, 14.-én a cseh legionisták (Trencsén) és 21.-én a szerbek (Szőreg, Nagybecskerek) indultak meg s karácsonyra megszállották az ország nagyobb részét.¹

A főhatalmak — a fegyverszüneti szerződésekkel éles ellentétben — fokozatosan még ahhoz is hozzájárultak, hogy a csehek és románok a demarkációs vonalakat átlépják, s mikor a Károlyi-kormány a túlkapások ellen ismételten tiltakozni próbált, a budapesti szövetséges katonai misszió vezetője 1919 január 30.-án egyenesen kétségbevonta a megszállott területeken a magyar kormány fennhatóságát.²

Külön kell még kiemelnünk azt is, hogy az ellenséges megszállás terhére kell írunk, hogy az ország kormányzatát 133 napon át az ú. n. tanácsköztársaság idején oly egyének bitorolták, akik nemcsak a megmaradt ország további leromlását segítették elő, hanem hatalmuk megtartását sok száz gyilkossággal biztosították. Mindezt kihasználva, a megszállók a határvonalakat mind előbbre tolták.

¹ Pethő: *Világostól-Trianonig*. 202. stb. oldal.

² Laký Dezső: *Magyarország ellenséges megszállásának közgazdasági kárjai*. 8—9. oldal.

A románok eljárása volt a legfelháborítóbb ez alkalommal, mert mint a kommunizmus alól felszabadítók jöttek be a csonkaországba s mikor már befészkeltek és biztonságban érezték magukat, akkor egyszerre mint hódítók léptek fel s a hadijog alapján rabolták, pusztították el azt, amit a két forradalom még meghagyott.

Hogy a Csonkaország megszállása a bolsevizmus leigázásának ürügye alatt csak a fosztogatásra irányult, annak kiáltó, de egyúttal megcáfolhatatlan bizonyítékát az szolgáltatja, hogy a tanácsköztársaság idején a demarkációs vonalon álló székely hadosztály, mely nemzeti érzését és régi fegyelmét megtartotta, hajlandó volt a vörös hadsereggel megküzdeni és a budapesti tanácskormány ellen vonulni, ha biztosítékot kap arra nézve, hogy a vele szembenálló román csapatok nem támadják meg. Berthelot francia parancsnokló tábornok Szegeden örömmel vette az ajánlatot s a kívánt biztosítékot megadta. (A nélkül azonban, hogy a biztosíték komolyságát kérdés tárgyává akarnók tenni, mégis annyit meg kell jegyeznünk, hogy ugyanannak a Berthelot tábornoknak Románia nemzeti ajándékként felajánlotta a lefoglalt magyar kisebbségi birtokokból a hunyadvármegyei Alsó- és Felsőfarkadin község határában levő, eredetileg báró Nopcsa, most Fáy Viktor-féle birtokot s a tábornok ezt el is fogadta!)

Ám mit tettek a románok? Rá sem hederítve Berthelot biztosítására, 1919. évi április hó 16.-án megtámadták a székely hadosztályt, miáltal az két tűz közé szorult s terve kivihetetlenné vált.

Bár szorosan véve nem ezen értekezés körébe tartozik, mégis annak jellemzésére, hogy mily szövetségesekkel dolgoztak és dolgoznak a nyugati művelődés zászlótartó hatalmasságai, meg kell említenünk, hogy a dicső hátbatámadás után, a tarthatatlan helyzet megoldásaként, a székely hadosztály — a kommunizmus elleni ellenszenve bizonyítéka-ként — nem a bolsevik sereggel, hanem a románokkal lépett tárgyalásra. A román főparancsnokság a közölt feltételeket — melyek szerint a székelyek hajlandók voltak megadni magukat, ha nem vettetnek hadifogságba vagy nem internál-

tatnak, hanem otthonukba visszatérhetnek — elfogadta. Mikor azután a székelyek megadták magukat, az adott szót megszegve, őket hadifoglyoknak nyilvánították és internálták, hol még egy év múlva is embertelen bánásmód mellett szenvedtek.¹

Megállapíthatjuk tehát, hogy a magyarországi tanácsuralmat már 1919 május havában meg lehetett volna bukztatni s így sok száz gyilkosságot meg lehetett volna akadályozni, valamint a tanácsköztársaság által okozott szenvedéseket hónapokkal megrövidíteni, ha a románok ezt saját céljaik érdekében nem hiúsították volna meg a jelzett és épületes módokon.

Megdöböntő és mélyen sajnálatos, hogy a győztes főhatalmak sem jöttek segítségünkre az ellenséges megszállások folytán hatalomra jutott tanácsköztársaság megbuktatása céljából.

1919 márciusban és áprilisban egy-két monitor és pár száz ember játszani könnyedséggel verhetne volna le a bolsevizmust. De még hónapokkal később is igen egyszerű lett volna a leszámolás. Ez általános európai érdek is volt, hisz a nehéz viszonyok közepett a bolsevista eszme mind tágabb körben talált termékeny talajra nemcsak a legyőzötteknél, hanem a győzteseknél is. De sajnos, a győzteseknél még termékenyebb talaja volt a Magyarország elleni féktelen gyűlöletnek és mindenáron ártani akarásnak.

Ennek megnyilvánulása volt, mikor a tanácsköztársaság megbukott s a nemzeti kormány a menekülő népbiztosokat el akarta fogatni, hogy a budapesti négy entente-tábornok tiltakozásával találta magát szemben, sőt egyikük ki is jelentette: «Vigyázzanak, önök felelősek e védelmünk alatt álló népbiztosok életéért», mely körülmények között ezek az entente védelme alatt tényleg szabadon elmenekülhettek.

De még tovább is mentek a főhatalmak, amikor IV. Károly magyar király által a forradalom kitörése előtt teljhatalmú «homo regius»-ként megbízott József főherceget —

¹ Magyar béketárgyalások. I. kötet. XI. sz. jegyzék.

aki ezen az alapon (igazi jogfolytonosság!) teljhatalmánál fogva vette kezébe a kormányzást — visszavonulásra kényszerítették! ¹

Mindenesetre a magyar sorsot jelképezi és Magyarország tragikumához tartozik, hogy épp akkor — 1919-ben — voltunk a leggyengébbek, amidőn nemzeti életünk legfontosabb kérdéseiről döntöttek.

*

A megszállt, de később kiürített területeken a megszálló csapatok — főleg a románok és szerbek — igen érzékeny és sokáig ki nem heverhető károkat okoztak a magyar kultúrintézményeknek, ezeknek hónapokon, éveken át történt lefoglalásával és rendeltetésüktől való elvonásával, sőt sokszor tönkretételével és kifosztásával.

A három utódállam közül a cseh megszállás által okozott károk aránylag a legmérsékeltebbek, aminek oka egyrészt, hogy mai területünknek kis részét és rövid ideig — körülbelül egy hónapig — tartották megszállva, másrészt, hogy a cseh megszálló csapatok sokkal több emberséggel jártak el, mint a szerbek és főleg a románok.

A cseh megszállás folytán a tanintézeteket — úgyszólván kizárólag Zemplén vármegyében — (1919 augusztusi értékben) 11·4 millió korona kár érte. A sárospataki állami tanítóképző-intézetet teljesen kifosztották s ugyanaz a sors érte a sátoraljaújhelyi rokkant-iskolát, ahonnan tekintélyes fehérnemű-készletet vittek el 10·5 millió korona értékben.

Hogy azonban a megszállás fogalmát másképpen is lehet értelmezni, azt alaposan bebizonyították a románok, akik a magyar iskolák ellen érzett ellenszenvüket a kulturális intézmények rombolása, pusztítása útján mutatták ki.

Az iskolákat istállókká alakították át, berendezéseiket feltűzelték vagy elhordták, a taneszközöket elszállították. Az óvodák, tanyai elemi iskolák szerény berendezései, valamint a felsőbb- és szakiskolák felszerelései, könyvtárai egyaránt kedvesek voltak nekik. Az épületeken 15·1 millió, a

¹ Pekár Gyula: *A rémuralom után. Magyar Külpolitika*. 2/1929.

berendezésekben, felszerelésekben és taneszközökben 58·7 millió korona kárt okoztak 1919 augusztusi értékben. A debreceni m. kir. tudományegyetem akkori kórházi felszerelését, 19 millió korona értékben, egészében elszállították; a debreceni fémipari szakiskolából 12·8 millió korona értékű felszerelést és anyagot vittek magukkal.¹ A békéscsabai állami földmívesiskola gazdag felszerelését teljesen kifosztották oly módon, hogy az iskola egyetlen román nemzetiségű tanára, Sonea Florián, a Békéscsabára bevonuló románokat az iskola leltárával kezében fogadta s így sikerült elvinniök az utolsó széket is, sőt még az intézet kocsisának ruháit is! Sonea jutalma a híres, gróf Kuún-féle algyógyi földmívesiskola igazgatói állása lett.

Igen figyelemreméltó az a körülmény is, hogy, ha az okozott károkat szemügyre vesszük, akkor arra jövünk rá, hogy azokból az elemi népiskolák az épületkárok felét, míg a taneszköz- és tanfelszerelés-károk kétötödét szenvedték el.

De kulturális károkat a köztulajdonokon kívül a magánosok is szenvedtek a tulajdonukat tevő épületekben és ezek berendezéseiben. Az esetek nagyrésztében nem közhatalósági igénybevételek, hanem egyes hatósági személyek vagy kisebb csapattek fellépése folytán, amelyek sok helyen oly pusztításokat vittek véghez, hogy minden jóérzésű ember felháborodását kiváltják.

Tiszaburán gróf Szapáry György kastélyát pusztították el a legfelháborítóbban. Műbecsű képeken a főalakokat kivágták, szobrokat megcsonkítottak, antik bútorokat szét-hasogattak, bútorokról a kárpítot lefejtették, ötvösmunkák, régi porcellánok, ékszerek, okmányok, könyvek tűntek el s így 6.300.000 korona kárt okoztak. Taksonyban ugyancsak egy Szapáry-kastélyt fosztottak ki és tettek tönkre. Fegyverneken Biró Mátyásnak, Kenderesen Horthy Miklós tenger-nagynak és fővezérnek, Magyarország mai kormányzójának, Szajolon Lippich Eleknek kastélyát rongálták meg. Gyomán a templomi perselyeket feltörték, egy kápolna faoszlopait elégették, a harangköteleket levagdosták.²

¹ Laky Dezső: i. m. 390—432. oldal.

² Laky Dezső: i. m. 401—3. oldal.

A nagy ellenszenvnek és ártani akarásnak számlájára kell írunk a románoknak azt az eljárását is, hogy kivonulásuk alkalmával a tanácsköztársaságnak pártfogásuk alá menekült elnökét, Garbai Sándort, aki Budapesten a románok által igénybevett Hungária nagyszállodában lakott, 12 bolsevista agitátort, továbbá a Roboz fivéreket, akik az akkori sajtó legexponáltabb képviselői közé tartoztak s a románok segítségével jelentették meg Budapest megszállása alatt *Pesti Élet* című lapjukat, magukkal vitték s így őket jogos bíránk elől elvonták. Ezek azután Kolozsvárra települtek le s ott egyrészt a magyar munkásságot a felforgató eszmék hívei közé igyekeztek megnyerni s így a magyar nemzeti eszmétől eltéríteni,¹ másrészt a felszabadult és nemzeti alapjára visszahelyezkedett Csonkaország ellen indítottak hadjáratot.

A leghosszabb ideig — $2\frac{1}{2}$ évig — tartó szerb megszállás, bár összesen öt milliárd szerb korona (1 dinár = 4 korona) kárt okozott, mégis enyhébb volt a románok eljárásánál.

A tanintézetek 50·16 millió szerb korona kárt szenvedtek, amiből 5·56 millió esik az épületkárokra, míg a többi berendezési és felszerelési kár.

Legtöbb kárt a városok szenvedték, mégpedig Pécs 19·1, Szeged 17·5, Baja 4·3 millió szerb korona értékben.

Pécs szabad királyi városra irányították a szerbek legfőbbkép tekintetüket. Ezt a kies mecsekalji várost nagyon szerették volna véglegesen magukénak mondani s mindent el is követtek megtartására. 1918 november 14-én szállották meg és 1919 január 6.-án elzárták a vasúti forgalmat Magyarország felé. A politikai hatalmat 1919 január 27.-én átvették s Pandurovics szerb főispán bevonult a városba. Februárban már túsokat is szedtek a magyarság soraiból. 1921 augusztus 14.-én a szocialista-kommunisták kikiáltották a baranya—bajai köztársaságot, ami természetesen csak hatósági támogatással történhetett meg, mit igazol, hogy három nap múlva, 17.-én a szerb kormány elismerte a köztársaságot. Azonban már két napra rá, augusztus 19.-én az entente parancsára kiűritették a várost Baranya vármegye

¹ *Magyar béketárgyalások.* I. kötet. XI. sz. jegyzék.

felső részével együtt, ahová másnap, Szent István napján, végre bevonultak a magyar csapatok. Az itt okozott kulturális károkra nézve kiemeljük, hogy a pécsi joglyceum 13,000 darabból álló egész könyvtárát és térképgyűjteményét, még a katalógusokat is, valamint berendezését elszállították s ez teszi 8·4 millióval az egyik legnagyobb tanügyi károsodást; a pécsi állami elemi iskolák bútorait, gyűjteményeit szintén elvitték. A sajtó szabad működését képzelhetőleg teljesen megbénították s míg a polgári és nemzethű lapok megjelenését lehetetlenné tették, addig a kommunista lapok (*A Hír*, *Heti Revü*, *Munkás*) szabadon jelenhettek meg.

Baján a m. kir. állami tanítóképző-intézet teljes bútorzatát, a felszerelés nagyobb részét, hangszereket, a tanári könyvtárból az értékesebb munkákat, az állomány 50%-át, továbbá az igazgatói-, tanári- és vendégszobák felszerelését hurcolták el. Az épületet is le akarták bontani s anyagát elszállítani, amint ezt az ottani állami selyemgubó-gombolyító épületével meg is tették. de arra már nem maradt idejük.

Újszegeden a vakok intézetét kifosztották s az ottani szerb internátus teljes berendezését, még a növendékek ottmaradt ágy- és ruhaneműjét is elvitték. Siklóson a műemlékek sorába tartozó várban a szerb Dusán-lovasezred és a 6. számú gyalogezerd a megszállás alatt körülbelül 155,000 korona kárt okozott (1921. évi értékben).

De kulturális sérelmet és kárt jelentettek a magyarságra nézve azok a gyakori intézkedések is, amelyekkel többek között az egyházi és tanügyi szolgálatot ellátó személyektől fogadalom, sőt hűségeskü letételét követelték. Az ezek letételét természetsszerűleg megtagadó személyeket azután hosszabb-rövidebb ideig vagy teljesen is elvonták kulturális szolgálatuktól. Így például a szerbek Baján 1919 elején a ciszterci-rendi szerzetes tanároktól, a románok a kolozsvári tud. egyetem tanáraitól stb. hűségeskü letételét követelték. A románok az esküt megtagadókat nemcsak állásuktól fosztották meg, hanem semmiféle más (magán) alkalmazásukat sem engedték meg.¹

¹ *Magyar béketárgyalások*. I. kötet 306—53. oldal.

De nagy a számuk az oly kultúrhivatást betöltő személyeknek, akiket különböző vádak miatt — különösen hazaárulás címén — letartóztattak s fogságban tartottak. Így pl. Baján a szerbek 1919 január 3.-án a város vezető tisztviselői és polgárai közül «hazaárulás» miatt több mint 20-at letartóztattak, köztük Bonar István róm. kath. lelkészt, Luibl György tanárt s ezeket még 4—5 hónap után is fogságban tartották a különböző szerb városokban.¹

*

Volt ezeken kívül még egy negyedik megszállás is, a franciáké, amelyet csak azért említünk meg, hogy azt állapítsuk meg erről, hogy kulturális károkat nem okozott. A franciák tiszteletben tartották a nemzetközi egyezményeket s «Franciaország példát mutatott kis szövetségeseinek arra, hogy lehet és hogyan kell a megszálló hatalmak jogkörét a gyakorlatban értelmezni.» Kárt például Szegeden az állami felsőipariskolában (160,000 korona) és a belvárosi fiúiskolában (283,000 korona), Kiskundorozsmán az állami kisdédóvodában (100,000 korona), mint a csapatok beszállásolására szolgáló középületekben — melyek rendszerint iskolaépületek — összesen 4.630,000 korona értékben (100 K = 12'68 sv. frank) okoztak. Ezek a károk azonban kizárólag csak olyan természetűek voltak, amelyek egy megszállásnál el nem kerülhetők, s összehasonlítva a többi megszálló kis országok viselkedésével, csak a «Kelet és Nyugat mélyseges szakadékkal elválasztott világfelfogását» kell megállapítanunk.²

*

Íme, a híres wilsoni elveknek mily megcsúfolása volt Csonka-Magyarország tekintélyes területének embertelen és a nemzetközi joggal merőben ellenkező megszállása is! Hiába tiltakoztunk a különféle entente-misszióknál, a nagykövetek tanácsánál és a békekonferenciánál. Két és félév kellett ahhoz,

¹ *Magyar béketárgyalások.* II. kötet. 477. oldal.

² *Laky Dezső* : i. m. 65—6., 464. oldal.

hogy a részünkre nagy kegyesen meghagyott területek megszállott részeit — azok kihasználása és vajmi gyakran kifosztása után — végre teljesen kiürítsék!

A tíz hosszú év előtt történt ellenséges megszállás kárait és hátrányait nagyjában ugyan kihevertük már, de azt az oly nehéz és szenvedéssel telt időt elfelejtenünk nem lehet. És e visszaemlékezés magától teszi fel a kérdést: vajjon mikor fog az emberies magábaszállás és belátás felülkerekedni azoknál az intéző köröknél, amelyek hideg merevséggel tűrték egy békében, harcban egyaránt lovagias és becsületes nemzet megszegyenítését s a világtörténelem egyik legindokolatlanabb és legjogtalanabb kifosztását, megcsonkítását?

OLAY FERENC.

SZÁSZ KÁROLY.

1829—1905.

Szász Károly munkássága a legkiterjedtebbek egyike irodalmunkban. Szinte úgy tetszik, egész életrajzát el lehetne mondani könyveinek fősorolásával. Együtt volna azokban líra, eposz és dráma, tudományos munkákkal. Sokszor egy-egy halhatatlan szellem árnyékában jelenik meg az övé, mint alvilági útján Dante a vezető Virgil nyomában. Műfordításainak értéke jeles eredeti művekkel ér föl; nem önmegtagadás, hanem tehetség és erő kell ahhoz, hogy valaki Shakespeare vagy Dante ajkával tudjon szólni.

Élete a szép élet példája. Minden napja munkában telt. Ha megkérdezték az Írás szavával, miképpen sáfarkodott légyen a rájabízott talentummal, azt felelhetette: Széjjelosztottam embertársaim között. Jutalma a jól végzett munka öröme volt, családi boldogság, s az a ritka kiváltság, hogy egész élete nagy szellemek közelében telt.

Atyja, id. Szász Károly, a nagyenyedi főiskola híres jogtanára, Erdélyben az ellenzék egyik vezére, oly sokoldalú műveltségű férfiú, hogy politikai küzdelmeibe belefáradva 1837-ben fölcserélte tanszékét a megürült szám- és természet-tanival. Sírjánál az agg Bolyai Farkas azzal búcsúztatta tanítványaitól: «Ifjak! tanítótokban csaknem minden Músák egyesült lángja aludt ki.»

Ily férfiú mellett töltötte gyermekéveit Szász Károly. Csoda-e, ha szelleme és munkavágya korán fölébredt? 46-ban, tizenhét éves korában már az *Életképek*ben jelenik meg egy verse, 47-ben költeménnyel üdvözli Aranyt, 48-ban a Kisfaludy-Társaság pályázatán ő nyeri el a koszorút *Murány hölgyéről* írt költői beszélyével. Atyja az Unió egyik bajnoka az erdélyi országgyűlésen; mellette küzd fia, volt nevelőjé-

vel, Mentovich-csal s barátjával, Gyulai Pállal, egy kötet hazafias verset adva közre. Atyját az első felelős minisztérium a fővárosba szólítja, államtitkárnak báró Eötvös József mellé. Az ifjú előtt megnyílik az írók világa. Első drámai kísérletét Czakó Zsigmond bírálja. Láttá Vörösmartyt, beszélt vele Petőfi, angol szótárt is adott neki s Moore költeményeit; ezzel mintegy az ő kezéből kapta eszközeit a jövő műfordító.

A költészet menlevelével nem vonult félre az élettől. Honvédnek áll, s minthogy az egyetemen matematikát és hadtudományt hallgatott, műszaki tiszt lesz. Ott van a Lánchíd fölszedésénél, Arad erősítésénél; látja az „elfogyó regiment”-től búcsúzózó Kossuthot. Az ő csapata is letette a fegyvert, de neki sikerült megszökni az orosz őrség közül. Gyalog át-gázolva a Fehér- és Fekete-Körösön, Tisza-Roffra vergődött, a Borbély-családhoz, kikenél atyja is rejtőzködött.

A roffi tanyán egész tábor volt menekültekből. Itt találkozott Görgey Istvánnal, a fővezér öccsével; jegyzőkönyvébe búcsúzáskor néhány versszakot írt emlékül. Görgey elmondja nagy könyvében, mily megdöbbenve látta ezekből, hogy bátyja nevét immár védelmezik a gyorsan harapódzó rágalom ellen.¹ Első védelmezője a fiatal Szász Károly.

Az osztrák hadseregbe való besoroztatás elől a gömör-megyei Bején bújt meg, a Szentmiklósy-családnál, mint nevelő. Röviddel ezelőtt itt lelkészkedett Tompa s most is sűrűn járt át a szomszéd Kelemérről. Érzéseiket csak rejtett képen mondhatták el, de e fátyol még mélyebben éreztette a gyászt, a kép megszépítette a gondolatot. Tompa hatása alatt Szász is így írt *Perzsa énekében* a szétdúlt oltáron kesergő hívő képében; így festi egyik legszínesebb, Th. Gauthier-ra emlékeztető verse, az *Álom Keleten*, a sivatag vándorát, aki Kelet bűbájáról álmodik s fölébredve, a lángszárnyú számum hordja szemébe az izzó homokot.

Élete eddig oly regényes, akár egy Jókai-hőse; zivataros idők viharai sodorják ily forgatagban az egyének életét. 1851 őszén végre mintha révbe jutna. A nagykőrösi gimná-

¹ Görgey István: 1848/49-ből. III. 685—6. 1.

zium meghívja az irodalomtörténet tanárának. Szász azt ajánlja, hogy arra Arany Jánost kérjék föl, ő kész elvállalni a mathezis üres tanszékét. A kiválóság tisztelete s a barátság érzése állandó nemes vonása Szász Károly jellemének. Ő jutalomnak vette, hogy néhány évet Arany közelében tölthetett. Szász természettani tankönyveket fordít, csillagászatit, növény- és állattant, földrajzon dolgozik s algebrát készül kiadni. Atyjának sokoldalúsága, íme, megvan benne is. Arany körül egész irodalmi kör képződik; Szászt barátságába fogadja a kor valamennyi jeles költője. Neve ott van a Kisfaludy-Társaság ereklýei közt őrzött Béranger-kötetben, mely a bejegyzések tanúsága szerint kézzől-kézre vándorolt: Petőfi adta Aranynek, Arany Tompának, Tompa Lévaynak, Lévay Szásznak, Szász Károly a Kisfaludy-Társaságnak. Kőrösön veszi kezébe Moore-nak Petőfitől kapott kötetét, hogy fordítson vallásos és hazafias költeményeiből; később más költőkből is. Itt talál rá a boldogság; nőül veszi gyermekkori szerelmét, a költői lelkű Szász Pólit, ki Iduna néven maga is szép verseket írt. Emlékét egész kötet őrzi, melyet gyászoló férje adott ki, mert a fiatal asszonyt egypár hónapi boldog házasság után elfődték az erdős szép temető akácai. Szász Károly egyik legszebb költeményével gyászolta hitvesét, igaz fájdalomában mintha még az emlékezés érintésétől is féltene:

Ne kapd föl nevét, kósza hír!
Adj néki nyugtot, néma sír!
Fedezd be árnyval, zöld berek!
Felejtsetek el, emberek!

Élete e csapással kibillen egyensúlyából. Még huszonnégyszáz éves s már egész élet van mögötte: küzdelem, boldogság, bánat. Hazamegy Erdélybe, papnak Kézdi-Vásárhelyre, hogy atyja halála után anyjához s testvéreihez közelebb, gyámoluk legyen. Mintha Seneca bölcs tanításában keresné vigaszát: „úgy szedjük össze lelkünket, hogy azt akarjuk, mit a körülmény követel”. Ott távolesett a világtól, barátaitól, az irodalomtól. Csak egy gyönyörűsége maradt: ha nagy szellemek szavát hallhatta, csak hogy azok itt nem baráti közelségből, hanem századok távolából szólottak hozzá. Így kezdett fordítani Shakespeare-ből, nyilván Arany ösztönzésére.

Íróink régóta érezték a fordítás szükségét. Régibb fordítóink szemében, Pázmánytól Mikesig, a tartalom a fő. A testőr-írók az elsők, akik átérezve elmaradottságunkat s a külfölddel való kapcsolat híjának kárát, példákul kívántak állítani idegen műalkotásokat. Választásuk sokszor szerencsés, de költői erő híján többször alászállnak a prózai fordításhoz. A fürgé tollú Péczeli viszont a «szabad» fordítás barátja s a fordító szabadságát kurtításra és betoldásra is érti. Döbrentei s mások erős «magyarítása» túlságba viszi Pázmány elvét, ki fordítását olyannak kívánta, «mintha először magyar embertől magyarul íratott volna». A műfordítás elvét először Kazinczy mondta ki nálunk: «az a mesterség, hogy *úgy*, nem hogy *azt!*» Érthető, ha íróink főképp korban közelebb eső írókhoz fordultak, Goethe és Lessing mellett Gessnerhez és Metastasiohoz is, s csak lassan közeledtek a régiekhez. Ízlésüket dicséri, hogy a mult század elején Homéron kezdve, Dantén keresztül Voltaire-ig, a világirodalom számottevő művei jobbára megközelíthetők voltak a magyar olvasónak; ez méltó büszkesége irodalmunknak. Csakhogy e fordítások nagy-része el is avult, amint a nyelv erdeje, Horatius hasonlata szerint, hullatta hervadó leveleit s újak fakadtak helyökbe. A Kisfaludy-Társaság, mindjárt megalakulása után, céltudatossá kívánta tenni a fordítási munkát; megindította a Hellén-Könyvtárt s a Külföldi Regénytárt, az Akadémia még előbb a Külföldi Játékszínt. A fordítás e föllendüléséhez Toldy Ferenc adta az elméletet, a műfordítást a pusztán nyelvi munkától, némely szabadságok árán is, a költői hatás felé hajlítva, s ezzel e Janus-arcú szobortól megkívánva a művészi értéket.

A költészet és nyelv megújhodása, melyet Petőfi és Arany föllépte jelentett, elhalványította az addigi fordításokat s újakat kívánt. Ők maguk, Vörösmartyval egyesülten, Shakespeare felé fordultak, ki a költői nyelvnek, szerkezetnek és jellemrajznak egykép fölül nem múlt mestere.

Shakespeare-t Szerdahelyi György *Esthetikája* említi nálunk először 1778-ban, s Kazinczy fordítja le elsőnek *Hamletet*. Attólfogva Shakespeare neve folyton hangzott az elméleti és fordítási irodalomban s a színpadon is. Petőfi, Vörös-

marty és Arany együttműködésével egész Shakespeare-t le akarja fordítani; az idők vihara ezt a tervet is eltemeti. Az ötvenes években Arany Szász Károlyt biztatja Shakespeare fordítására. Szász magánya, bánata közepett csakugyan vigaszt talál a szellemóriás világában.

Jó időben lát munkához, mert a teljes fordítás régi terve most rövidesen megvalósul. Az a fiatal tanár, akit Nagyőrös Szász helyére választott meg, Tomory Anasztáz, váratlanul nagy örökséghez jut. Arany körében beleélve magát az irodalom készületeibe, ő válik a Shakespeare-kiadás Maecenásává, megindítva összes műveinek kiadását a Kisfaludy-Társaságnál saját költségén. 1864-ben, a költő születésének háromszázados évfordulóján. Az első kötetet Szász *Othelloja* nyitja meg, a második és harmadik kötetben egymásután ott találni tőle a *Téli regét* és *Macbethet*.

Ekkor már közelebb él a fővároshoz s irodalmi köreihez. 57 óta Kunszentmiklós lelkésze, majd Szabadszállásé. Meg is házasodik, feleségül veszi a ritkaszépségű és nemeslelkű Bibó Antóniát. A boldog otthon, a családi élet örömei új erőt, élet- és munkakedvet adnak a sok munkájú férfinak. 65-ben országgyűlési képviselő; 67-ben báró Eötvös József, mint 48-ban atyját, őt is maga mellé szólítja a közoktatási minisztériumba. Tagja a Kisfaludy-Társaságnak és az Akadémiának s legbuzgóbb munkatársa Arany János folyóiratainak; oda írja alapos ismertetését *Az ember tragédiájáról*.

Végig egyik oszlopa a teljes Shakespeare-fordításnak. Nyolc színművet fordít le, mégpedig jobbára főműveket; a mellett a szonettek egyrészét; az egész nagy munkának csaknem negyedrészt végzi.

E gyűjtemény nemcsak a legnagyobb, hanem a legbecsebb alkotás is a műfordítás terén irodalmunkban. Egészben nem áll alább a németek Schlegel- és Tieck-féle nagytekintélyű fordításánál, pedig a Shakespeare-szótárak s a magyar-író irodalom roppant föllendülése előtt készült. Újabban szokássá vált egyes fordításokról félvállról beszélni, de maig sem állt ezek helyébe általában jobb, főképpen költőibb új fordítás, aminek oka részben azon kor ércesebb, tisztább nyelvén is rejlik.

Alig éri végét a Shakespeare-kiadás. Szász azt indítványozza a Kisfaludy-Társaságban, hogy «immár teljes Molière-t is adjon a közönségnek». Ezt már 63-ban megkezdte Kazinczy Gábor, de két darab után abbahagyta, a harmadik kötetben már Szász és Arany László folytatják a sort. Szász Károly hét színművet fordított le.

E fordításokkal a magyar műfordítás legbuzgóbb munkásává s igazi mesterévé emelkedik. A műfordító érdeme részben már a választásban rejlik, hogy a világirodalom valódi remekéhez nyúljon s az a hazai irodalomban hasznos példaul állhasson. Nincs benne kétség, Szász ezen fordításai mind a két szempontból valódi nyereséget jelentenek. Vörösmarty mondom, hogy «Shakespeare jó fordítása a leggazdagabb szép-literatúrának is föler legalább felével». Shakespeare formáit, nyelvét igyekezett követni a romantikus színműírók csoportja, melyből Rákosi és Dóczy tehetsége magasodott ki. Shakespeare nemcsak a színpad mestere, nem is onnan tanít legbiztosabban, hol a legmélyebb szó is elröppen a többivel; tőle az irodalom minden ága tanulhat, szerkezeti, drámai erőt, behatolást a lélek mélységeibe, amire legelsősorban Arany adott példát balladáiban. Molière polgári világa nem kevésbbé jó iskolája az emberismeretnek és ábrázolásnak, habár a lélek hősi vonásai helyett gyarlóságaira mutat reá. E fordításoknak nagy jelentőséget ad, hogy ezek voltak nálunk a műfordítás első példái. Bizonyos, hogy e két nagy költői vállalat létre sem jöhetett volna Szász Károly segítségével nélkül.

Valóban csodálatraméltó, hogy e roppant munka közben más, hatalmas fordításokba bír fogni. változatossággal az epikához és rimes verseléshez fordulva. Egész kötete jelenik meg Victor Hugo *Századok legendájának* 'kis éposz'-aiból, melyekben a pátosz állandóan a dagály pontjáig ér, majd pedig az ős germán époszt, a zordonerejű *Nibelung éneket* szövegeztetja meg magyarul, éles szemmel világított rá szerkezeti és jellemfestő erejére e hatalmas műnek, mely tragikái felfogást visz az époszba, s komor fenségében hasonlatos egy gót székesegyházhoz, melynek minden köve fölfelé jegecül s hol a magasbatörő ívek félhomályában az ablakokon egy-

szerű vonásokban. de tüzes színekben átvilágítva jelennek meg a nagy történet kardos, koronás alakjai.

Műfordítói munkásságának koronája Dante *Isteni színjátékának* átültetése. Másfél évtizedig dolgozott ezen s az első részt 1885-ben fejezte be, már mint egyházának püspöke, közéleti és hivatali nagy elfoglaltsága közben. Az irodalom magasztos szellemének bizonyysága, hogy a katolikus közép-kor e csodálatos művét református püspök fordítja; református lelkész derít fényt a Mátvás-korabeli nagy szerzetes, Temesvári Pelbárt életére. s egy tudós kanonok adja irodalmunknak Tasso mellett Milton protestáns eposzát. Dante nagy műve, mely epikai formájában szubjektív s egyben allegorikus, a kor egész erkölcsi felfogását s szinte az egész addigi történelmet magában foglaló tanköltemény: csak szintannyi ismeret, mint költői érzék előtt nyílik meg. Szász Károly nem érte be legtöbb fordító példájára a tartalmi hűséggel prózai alakban; bár tudta Dante nézetét, hogy minden költemény édessége elvesz a fordításban: megbirkózott a terzinákkal, s a tartalom és külalak kettős nehézsége mellett világos és többnyire költői bír maradni. A tudományos munkát is elvégezte, szinte minden sort jegyzettel kísérve, melyek lehetővé teszik a behatolást a költemény minden célzásába.

Műfordításait általában tudományos készüllet támogatja. Mindjárt pályája elején számot vet a műfordító feladataival; szinte eszményi követelményeket állítva föl, s lefordította Nisard ötkötetes francia irodalomtörténetét, a legszellemesebb ily munkák egyikét, mely szellemről írván, maga is művészi kíván lenni. A *Nibelung-ének* az epika tanulmányára vezette; az egyetemen négy féléven keresztül fejtegette a világirodalom nagy eposzait, klasszikus példáin felmutatva e műfaj egész történetét. E közben csillant szemébe a kelta ősi hagyományból a szent Grál s a mesés Arthur király mondája, ami viszont arra ösztönzi, hogy lefordítsa új költői feldolgozását, Tennyson *Király-idylljeit*. Így kapcsolódik össze fordítói munkássága lépten-nyomon tudományossal, annak bizonyyságául, mennyire komolyan vette műfordítói feladatát.

Hogy bírt ennyit s ennyifélét fordítani? Beöthy Zsolt

azzal magyarázza : mert mindent szeretett. Emerson, akinek egyik gondolatgazdag könyvét szintén Szász adta a magyar olvasók kezébe, Emerson azt mondotta : Ha valahol egy nagy szellem közelébe juthatunk, érdemes rögtön fölkészülni bármekkora útra. Szász is így érzett s kész volt minden fáradságra. Megvolt benne a műélvezők gyönyörködő kedve, párosultan a nagy tanítók közlési vágyával, kik ismereteiket meg akarják osztani. Átélté, átérezte a nagy szellemek gondolatait, érzéseit.

S ajkamon kiömlött az ének.
Mint belehelt hang : fuvolán.

Mikor műfordítói tollát kezébe vette, úgy érezhette magát, mint a vitéz harcos, akinek egy legendás kardot adnak kezébe, mint Arthur király, mikor oldalára csatolta a győzhetetlen Excaliburt, Szigfrid a Balmungot. Mikor a világhódító napok sisakjával elfödte arcát, akkor volt Szász a legnagyobb, mint Kemény Simon a Hunyadi János vértjében.

Ennyiféle remekmű tolmácsolására rendkívüli fogékonysága s verselési készségének szinte bűvészi könnyedsége tette képessé ; ezek jellemzik eredeti munkásságát is. Egészen átadta magát egy-egy nagy szellem hatásának. Tompa közelében ő is allegóriákat írt, mit különben a kor szelleme is diktált. Nagykőrösön akkor írja első balladáit Arany ; Szász is rögtön kedvet kap hozzá. Az epikai előadáshoz vonzotta a részleteket szépen színező s kidolgozó kedve. Első nagyobb művét, *Trencséni Csákot* (1861) Arany bírálata irodalmunk nyereségének mondta ; Horatius „plura nitent” szavát idézte rá ; felfogása lélektani ; Arany mondotta is, hogy a költő megtörte az utat egy későbbi tragédiának.

Legnagyobb epikai alkotása *Salamon* (1878). Ezt már a *Nibelung-ének* fordítása után írta ; maga szerényen csak «történelmi költemény»-nek nevezi, de valóságos eposzá terül, három részben, a korona és kard próbáján kezdve, a Szent László-mondakör beszövéseivel Salamon bujdosásáig. Szász itt is hasznos nemzeti munkát végzett : nála nélkül király-mondakörünk maig is várna ily nagy rész egységes feldolgozójára.

Csak természetes, hogy aki annyi drámát fordított, maga is tett kísérletet színművekkel. Nem hiába írt értekezést a történelmi hűségről: ez iránt eleven érzéke van a maga munkáiban is. Sikerrel alkalmazza a bűn és erény tragikai vegyületét Fráter György alakjában, kétélű politikája közben erkölcstelen eszközeinek nemezése fordulván a félreismeret és gyanúsított hazafi ellen, kinek tiszta szándéka csak halála után derül ki. Ez valódi tragikai alak.

Csak a nyolcvanas évek végén buzdult fel újra, mikor az Akadémia Kóczán-pályázata a hún mondakörre mutatott rá. Itt a Nibelungok korába lépett, Krimhild és Detre jelentek meg előtte Attila udvarában s a magyar hún mondák alakjai, csupa régi ismerős eposzi tanulmányaiból.

A bibliából is vett ihletet. Szépségekben leggazdagabb színműve a Karácsonyi-pályázaton megdícsért *Bölcs Salamon*. Abban az időben írja, mikor a fordítással is a szelíd Tennysonhoz tér. Dramatizált idill, a király története, aki Sába királynője mellett Szulamitot választja, s a leányé, aki a királyért sem cseréli el a maga kecskepásztorát. A költő elfogulatlan közvetlenséggel nyúl az üde bájú meséhez, oly gyöngéden, mintha csak álomképben látná e naiv szépségű jeleneteket: a versengő anyák közt törvényt tevő királyt, a találós mesékben beszélő Kelet királynőjét, a szerelmes férfit, kinek ajkán az *Énekek éneke* sorai csengenek. E késői mű egészen ifjúnak mutatja szerzője költői génuszát.

E hosszantartó ifjúság a szép élet jutalma, hűséges szolgálataukért adják a kegyes istenek. Hogy sem érzése, sem költői lelkesülése nem apadt ki, mutatják kisebb költeményei. Nagy munkáinak terebély fái alatt tarkán terül a versek virágmezője. Van köztük csak egy napra hivatott, korai hervadásra ítélt, de van sok, amelyet kár volna a futó időnek eltaposni. E költészetet Arany oly bokrétához hasonlított, melynek több színe van, mint illata. Ő mondta azt is, hogy e formás, ízléses, hangulatos és nemesérzésű költészet „valódi irodalmi szükségesség”. Lírája nem szárnyalt a felhők közé; családias természete a fecskéé, mely szárnyaival betakarja fészket. Amerre járt, minden léptén hagyott egy szál virágot. Egész költészete olyan, minőnek *Üti tárca* című

kötete mutatja ; minden benyomás megkapja, megindítja érzését, gondolatait s rögtön valami szép kép libben elébe. A fogékony érzés és hirtelen reflexió művésze. Belép a Notre Dame-ba s érzi, hogy körülte hallgatag árnyak tömörülnek.

Dalok, imák összecsukott szárnyal ülnek. Velencében, a sóhajok hídján a mese-palota a hírről, nagyságról szőtt álmait juttatja eszébe, a tenger az álnok szerencsét, de most már csak a tört, színes csigákat szedi össze,

Mint életünknek alkonyára
Visszfényt vet egy emlékezet.

Mindig magára tér, a maga enyhe körébe, igazi lírikus. Heidelberg Nagy-Enyedet juttatja eszébe, a Luxemburg-park a maga kis kertjét. Aki ilyen szívesen megy haza, az elégült, az boldog ember.

Ily bensőséges, harmónikus lélek a maga idején egyértékűnek veszi az életet s halált. Ő fölemelkedett idáig.

Fáradtam én már eleget,
Bejártam mind a hét eget,
Dantéval és Miltonnal
S Pál s János apostollal.

— — — — —

Most már pihenni vágyom,
Pihenni csendes ágyon.

Kell-e ily munkás, ily egész élet szépségére magyarázat? Nem elég-e azt fölmutatni? A magyarázó úgyis csak olyan, mint a mesebeli balga ember, aki teknővel hordta a világosságot az ablaktalan házba, a helyett, hogy rést nyitott volna, melyen besüssön maga a nap.

VOINOVICH GÉZA.

BLACKWELL ANDRÁS JÓZSEF ANGOL ÜGYNÖK MAGYARORSZÁGI KÜLDETÉSEI.

1843—1848.

— Harmadik és utolsó közlemény.¹ —

Február 23-i jelentését azzal végzi, hogy Bécsből az a hír érkezik, hogy az osztrák kormány az örökös tartományoknak alkotmányos jogokat akar adni, ha ugyan nem késő még. Február 24-i jelentése szerint a liberálisok azt a hírt terjesztik, hogy Zsófia főhercegnő és férje, Lajos főherceg attól félve, hogy ha herceg Metternich kormányzati rendszere továbbra is érvényben marad, akkor Lajos főhercegnek kevés reménye lehet arra nézve, hogy a császári trónra léphessen, ezért minden erővel engedmények adásán dolgoznak. Blackwellnek az a véleménye, hogy bármily engedményt tegyenek is, Lombardia máris elveszettnek tekinthető és legfeljebb a szuronyok erejével tartható meg.

Mondanunk sem kell, hogy a február 3., 11., 23. és 24-i jelentéseknek egyike sem foglaltatik benn azok között, melyek a kék könyvben napvilágot láttak. Csak részben van meg azonban a február 29-i jelentés is, melyben a közteherviselés vitáját ismertette, de melynek nem közölt nagyobbik részében azt jelentette, hogy a bécsi kormány a politikai reformokat követelő nemeseket a közteherviselés reformjával akarja sakkban tartani, hogy az ő hatalmukat esetleg egy erős parasztmozgalommal vagy felkeléssel ellensúlyozhassa. A nemesség mindenesetre a lakosságnak csupán huszadrészét alkotja, és ugyancsak huszadrészét a városi lakosság, míg a szegény nép 55 nemesi vármegyének vagy félig független államnak elnyomása alatt él. Blackwell igen különösnek

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1929. évi 616. és 617. számában.

tartotta, hogy a rendek ilyen körülmények között három hónapig tanácskoztak arról, hogy bizottságot küldjenek ki és talán még három hónapig fognak tárgyalni, hogy a meghozandó törvény engedékeny legyen-e vagy szigorú.

XII. Blackwell jelentései között azok a legfontosabbak, melyek az 1848 márciusi forradalomra vonatkoztak.

Március 3-i jelentését azzal kezdette, hogy a párizsi hírek Pozsonyban igen nagy feltűnést keltettek. Ez arra bírta a rendeket, hogy szakítsanak azzal a lassúsággal, mellyel eddig az ügyeket intézték. A kék könyvben nem közölt részlet szerint a liberális pártnak csak két olyan vezető embere van, akiben Blackwell bízni tudott, és pedig báró Jeszenák és Szemere Bertalan, különösen az utóbbi, kivel megvallása szerint 1837-ben ismerkedett meg. «Szemerével folytatott magánbeszélgetéseimben» — írta — «gyakran kifejeztem csodálkozásomat a diéta tárgyalásai fölött. Azt mondtam: Önök törvényjavaslatot törvényjavaslat után hoznak be és a legteljesebb kényelemmel vitatják meg azokat, mintha egy évig vagy tovább is tartana ez országgyűlés, és a nélkül, hogy tudomást vennének azokról az eseményekről, melyek naponként az európai kontinensen történnek és amelyek vagy egy általános háborúban, vagy politikai és pénzügyi felfordulásban végződhetnek. Ámbár a múlt héten Kossuth, Szemere, Szentkirályi és néhány más vezető delegátus magánértekezletet tartottak, melyben Kossuth azt javasolta, küldjenek felterjesztést ő felségéhez az olaszországi események ügyében, hogy sejtessék a szükségét annak, hogy a birodalom örökös tartományainak alkotmányt adjanak, és hogy ők (a Karok és Rendek, azaz az országgyűlés) sajnálattal látják, amint egy alkotmányos országnak (Magyarországnak) csapatai arra használatnak fel, hogy egy alkotmányért küzdő népet elnyomni segítsenek. Szemere és Szentkirályi ezt az eljárási módozatot ellenezték, mert azt mondták, hogy az nem vezetne határozott eredményre és hogy jobb lenne várni és előnyt húzni minden komoly nehézségből, amibe Ausztria esetleg kerülhet, hogy felelős kormányt és Pesten tartandó évi országgyűlést kapjanak. Midőn Szemere a kérdésre vonatkozó véleményemet megkérdezte, azt mondtam

neki, hogy mint a Brit Kormány ügynöke természetesen sem közvetlen, sem közvetett módon nem avatkozhatom politikai ügyekbe, de mint barát azt hiszem, igen okosan járt el akkor, amidőn Kossuthot ilyen javaslatnak megtételétől visszatartotta.» Nincsen módunkban ezidőszerint megállapítani, mint vélekedett lord Ponsonby a felől, hogy ügynöke a kérdésben egyáltalában állást foglalt, de ha esetleg helyeselte is azt, hogy Blackwell közbelépése a bécsi kormány javára történt, mindenesetre a legnagyobb mértékben helytelenítette azt, hogy alárendeltje a párizsi hírek után az ellenzék oldalán jelent meg, mely végeredményben a bécsi politikai rendőrségnek éber és március első napja óta kettőzött ellenőrzése alatt állott.

A kék könyvben folytatott részletből arról értesülünk, hogy a követek a bizalmas értekezlet után a szokott lassúsággal folytatták tovább a szabad királyi városokra vonatkozó törvényjavaslat tárgyalását, midőn azonban a francia forradalom híre megérkezett, látták, hogy valami döntő lépést kell tenniök. Ennek folytán tegnap mindkét párt gyakori tanácskozásokat tartott. Széchenyi azt javasolta, hogy vonuljanak testületileg a nádor elé s kérjék meg őt, hogy kívánságait ő felségének színe elé terjessze; a javaslatot azonban nem fogadták el és végül is abban állapodtak meg, hogy Kossuth ma tegyen javaslatot abban az irányban, hogy egy ő felségéhez intézendő felterjesztésben fejezzék ki neki lojális érzelmeiket, a császári dinasztiahoz való ragaszkodásukat stb., de ugyanakkor sejteni engedjék azt is, hogy az eddig folytatott politikai irányzatot teljesen meg kell változtatni. Ebből a célból arra kéri ő felségét, hogy késedelem nélkül nevezzen ki a helytartótanácsba olyan embereket, akik iránt a nemzet bizalommal viseltetik; hogy ezek a tanácsosok ettől kezdve résztvegyenek az országgyűlés tárgyalásaiban abból a célból, hogy a tárgyalás alatt levő kérdések néhány hét alatt késedelmes felterjesztések, királyi leiratok stb. nélkül letárgyalassanak, és hogy azután a mondott tanácsosok a törvények végrehajtásával bízassanak meg és a törvényhozásnak felelősséggel tartozzanak; ami egyébként semmi mást nem jelent, mint azt, hogy a liberális párt felelős minisztériumot követel.

Ezt az állásfoglalást azzal indokolták meg, hogy a helytartótanács tagjai, ha de facto nem is, azonban de jure az országgyűlésnek hivatalos ténykedéseikről felelősséggel tartoznak. Ha tehát ő felsége mondjuk a liberális pártnak hat tagját helytartósági tanácsosokká nevezné ki, és hogyha ezeknek mindegyike megbíznák azzal, hogy az igazgatásnak egy bizonyos ágára vonatkozó törvényeket végrehajtsa, akkor Magyarországnak, bár más név alatt, de felelős minisztériuma volna, ami, amint remélik, az osztrák kormányra nézve lehetővé tehetné, hogy a kérés meghallgatásába belemenjen.

Egy tegnap este tartott tanácskozáson a konzervatív követek elhatározták, hogy a javaslatot hallgatólag támogatni fogják, más szóval, hogy a javaslatot a háznak egyik oldaláról teendő megjegyzés nélkül, felkiáltás útján el fogják fogadni.

Ennek megfelelőleg ma délelőtt tíz órakor kerületi ülést tartottak, melyen Kossuth — Blackwell szerint — «nagyon lelkes, bár mérsékelt beszédet mondott». A javaslatot felkiáltással elfogadták és az ülés 12 óra előtt véget ért. Igen érdekes az a megjegyzése, mely azonban a hivatalos kétkönyvből kimaradt, hogy amidőn pár perccel tíz óra előtt ő maga is megjelent, hogy a Házba juthasson, csak a legnagyobb nehézséggel tudott bejutni egy külső karzatra. hol több mágnást talált, amint a csukott ablakon át benéztek és hiába találgatták, hogy Kossuth miket mond. A felterjesztést ma rendes ülésben elfogadták és holnap minden bizonnyal a felsőház ellenmondás nélkül el fogja fogadni, hogy azután megküldjék a kancelláriának. A mágnások ma reggel rövid ülést tartottak, amely után a nádor Bécsbe utazott, kétségtelenül azért, hogy megsürgesse az osztrák kormányt, hogy fogadják el a magyar liberálisoknak a jelen körülmények között kétségtelenül igen mérsékelt követeléseit. Közben természetesen az országgyűlési ügyekről teljesen megfélemedtek; mindenki aggódva várja, milyen válasz fog jönni a felterjesztésre, és hogy az európai ügyek jelen állapotában Anglia mit fog tenni. Közben a nádor vasárnap este másodszor is bált adott, melyen a liberálisok mind megjelentek, mert gróf Batthyány a bajt okozó grófnéval

együtt egy nappal előbb falusi birtokára utazott. Pozsonyban igen nagy ijedelmet okozott az, hogy a kereskedők semmiféle osztrák bankjegyet nem váltottak be és az ezüstpénzt mindenki eldugta. Délután azonban Bécsből egy nagyobb szállítmány huszas érkezett és erre a pánik alábbhagyott. Blackwell nem bízott abban, hogy a banknak annyi huszasa volna, hogy az egész birodalmat ki tudná elégíteni.

Ez volt Blackwell első benyomása Pozsonyban a forradalomról. Mindenesetre hízelgett neki, hogy a magyarok a külpolitikában elsősorban is Angliára kíváncsiak és onnan remélnék mindent, még azon vérmes remények teljesülését is, melyek csupán az ő gondolataikban éltek. Másnap eszébe jutott, hogy a nádor bálján viszont a konzervatívok az angol kormány bukásától remélték a mozgalom letörését és gróf Szécsen Blackwellt félrevonva ezt a meglepő kérdést intézte hozzá: «Gondolja, hogy a liberálisok szeretnének lemondani?», mire Blackwell ezt a dodonai választ adta: «Egyesek azt mondják, hogy igen, mások azt, hogy nem.» (Március 4-i jelentés.)

Március 9-i jelentése szerint a felterjesztés 4-én délben került a főrendiház elé, hol gróf Mailáth György, a nádor helyett elnöklő országbíró azt javasolta, hogy e nagyfontosságú kérdésben várják meg a fenség visszatérését, mert a kérés kieszközlése az ő közbenjárása nélkül úgysem volna elképzelhető. Gróf Batthyány Lajos észrevétele után az országbíró javaslatát magokévé tették.

Ezen idő alatt a nádor, az országbíró, Széchenyi és a helytartótanácsnak több főrendi és alsóházi tagja Bécsben az osztrák miniszterekkel tanácskoztak. Tanácskozásairól az itteni liberálisok azt hiszik, hogy eredményre fognak vezetni. «Én a magam részéről» — tette hozzá Blackwell a kék könyvből kihagyott részben — «azt merném jósolni, hogy az osztrák miniszterek göresösen ragaszkodni fognak szűklátókörű politikai rendszerökhöz és megkísérlik, hogy Magyarországot továbbra is úgy kormányozzák, mint eddig. Valószínűleg el fogják fogadni gróf Apponyinak felajánlott lemondását és egy új kancellárral elküldetik az adminisztrátorokat. A nádor valószínűleg kényszeríteni fogja őket, hogy az erdélyi vármegyék visszakebelezését végrehajtsák, legalább ha ezt el-

érni nem lesz elég ügyessége vagy taktikája, okosan tenné, ha magas méltóságáról lemondana. Azt hiszem, ennyi lesz az a legmesszebb menő engedmény, ameddig az osztrák miniszterek el fognak menni. Nem félvén egy közvetlen háború veszedelmétől, nem fognak Magyarországtól katonákat követelni, és semmi kétség, azt képzelik, hogy elkopott rendszerük kitart addig, amíg a forradalom vihara elül. Közben elég ezüsthuszast küldtek a magyaroknak, mert a ma este érkezett bécsi hajó 30 ládát hozott, melyek mindegyikében 1000 forint értékű volt.» A súlyos és mindenestre lord Ponsonby aggodalmát is felkeltett kifejezés, melyet István nádorral szemben használt, hogy az jól tenné, ha sikertelenség esetén lemondana, nyílt pártfogolás színében tűnt fel a liberális ellenzék mellett, ami Blackwellnek később állásába került. A kifejezés csupán azzal volt menthető, ha feltesszük, hogy Blackwell a nádor lemondásával a bécsi kormányt akarta engedékenységre kényszeríteni, de az ellenzék oldalán való nyílt állásfoglalás és az ellenzék fegyvereinek használata éppoly kevésbé volt megengedhető, mint nem volt Ponsonby nyílt szembehelyezkedése a magyar nemzet követeléseivel. Lord Ponsonby az egyéni nézeteket kihagyta jelentéseiből, legalább is a hivatalos kék könyvben felvéve nincsenek. Abban az esetben azonban, ha a cenzurát az angol külügyi hivatal és nem a nagykövet gyakorolta, az eset Blackwellre nézve még súlyosabb volt, mert lord Palmerston az osztrák kérdésben Ausztriának Oroszország ellen való erősítésében Ausztria mellett és a magyar követelések ellen foglalt állást.

Március 15-i jelentése szerint a mágnások csupán a bécsi forradalom hírére járultak hozzá az alsóház felterjesztéséhez. Szombaton és vasárnap a konzervatívok még ellenállottak és nevetségessé tették a felelős kormány gondolatát, a liberálisok makacssága esetére pedig a parlament feloszlását emlegették. A jelentésnek a kék könyvből elhagyott részében jelenti, hogy vasárnap este a liberális pártnak egyik legmérsékeltebb vezető embere jelent meg nála, ki valószínűleg Szemere lehetett, és azt mondotta Blackwellnek: az ügynök kötelessége a nagykövetnek tudomására hozni,

hogy ha Anglia Ausztriát a biztos romlástól meg akarja menteni. Lajos főherceget és Metternich herceget azonnal bocsássák el. «Én természetesen azt válaszoltam, hogy ily ügyekbe nem avatkozhatom. Excellenciád azonban igen jól ismeri azt, hogy mint vélekedem én azon politikai rendszerről, amely főtámogatójának a főherceget és a herceget tartják. Azt mondotta: «Ha felosztatják az országgyűlést, a forradalom elkerülhetlen». Jobban meg akarván tudni véleményét, a konzervatívok érvével válaszoltam neki: «De milyen sikerük lehetne? A kormány — a sorkatonaságról nem is beszélve — a katonai határőrvidékről 60,000 határőrvidéki katonával tudna elindulni, mely haderő az önök rendbentartására teljesen elégséges, annál inkább, mert a szláv ezredeknek határőrvidéki származású katonái az önök halálos ellenségei és Ausztriának feltétlen hívei, azonkívül ön egyszer azt mondotta nekem, hogy a (bécsi) kormánytól adott egyetlen jelre a parasztság tömegben kelne fel a nemesek ellen. Amire azt válaszolta, hogy Ausztriának a határőrvidéki katonákra másutt lesz szüksége, ami pedig a parasztokat illeti, ők (a liberálisok) elhatározták, hogy ha az országgyűlést felosztatják, abban az esetben a parasztokat minden úrbéri kötelezettségtől fel fogják szabadítani . . .»

Tegnap a konzervatívok már nagyon meg voltak ijedve és a bécsi események hatása következtében hajlandók voltak engedményeket tenni, gróf Szécsen Antal és klikkje azonban Metternich herceget továbbra is az államférfiúi művészet netovábbjának tartotta. A tegnap esti bécsi események a véleményeket teljesen megváltoztatták; midőn pedig ma reggel híre jött, hogy Metternich herceg és gróf Apponyi lemondottak, mert más megoldási mód nem kínálkozott, meg kellett hajolniok a liberálisok követeléseire előtt.

Most már tehát magától érthető dolog az, hogy a magyaroknak egy bona fide felelős minisztériumot kell kapniok, sajtószabadságot és évenkénti országgyűlést Pesten. «Hogy ez hová fog vezetni,» — jegyezte meg Blackwell a kék könyvből kihagyott részben — «azt egyszernél többször volt alkalmam megjegyezni; most csupán azt jegyzem meg, hogy bármilyen embereknek kerüljön is a kezébe Magyarország

kormányzata, nagyon súlyos lesz a feladat, amit el kell végezniök. A jelen anomális alkotmányt teljesen át kell alakítaniök, a szegény nemesektől el kell venniök kiváltságait és a választójogot a tulajdonra kell építeniök ; be kell hozni a rendszeres adófizetést és számos reformot kell végrehajtaniök ; röviden, herkulesi munka lesz az, amely olyan embereket kíván, amilyeneket ebben az országban nem igen lehet találni. Ha Metternich herceg hat hónappal előbb lemondott volna, akkor az Osztrák Birodalmat talán meg lehetett volna még menteni a pusztulástól, jelenleg azonban nem tudok egyebet jósolni anarchiánál és felfordulásnál.»

Március 19-i jelentésében elmondja, hogy egész éjjel fenn volt és hogy hajnalban csupán azért fog tollat, hogy megírassa, hogy a forradalom diadalt aratott. A kék könyvből kihagyott részben a fenti bevezetés után ez következik: «Magyarország már de facto független királyság és mielőtt még hónapok elmúlnak, Excellenciád talán nem a bécsi, hanem a budai udvarban lehet nagykövet.» Szerinte most már csak egy párt van, és a fontosabb változásokat abban foglalta össze, hogy a követek egész nap, néha éjfélig üléseznek és hogy nem vármegyénként, városonként, kerületenként és káptalanonként, hanem egyenként szavaznak, a főrendek pedig a nem kifogásolt javaslatokat ellenmondás nélkül áteresztik. A jobbágyi szolgáltatásokat eltörölték, behozzák a közteherviselést, megszüntetik az ősiség és az elsőszülöttségi jog törvényeit, nemzetőrséget alakítanak és 200,000 embert akarnak összetoborozni, el akarják távolítani az országból az idegen, visszahívni szeretnék a magyar csapatokat, be akarják kebelezni a határőrvidékeket, újra egyesülni akarnak Erdéllyel és Dalmáciával. Mikor a feliratot megszavazták, báró Eötvös Pestről Pozsonyba sietett, látván, hogy eljött az ideje mindama reform megvalósításának, melyeket *Reform Magyarországon* című munkájában kifejtett. Éjjel-nappal dolgozik és a pártok közt levő ellentétek elhárításán, a rend fenntartásán fáradozik. «Tegnap este hozzám jött,» — folytatja tovább a kék könyvből kihagyott részben — «néhány órát nálam töltött és elmondotta nekem,

mit akarnak csinálni, hogy Magyarországot olyan hatalmas és virágzó királysággá tegyék, hogy szövetsége értékes legyen mindazon nemzetekre nézve, melyek Oroszországot sakkban akarják tartani.» Többet nem tud írni, mert fáradt és valakit keresnie kell még, ki a levelet a hajnali hajóval Bécsbe viszi. A miniszteri lista legújabb híreit azonban még papírra veti: gróf Batthyány Lajos, Deák, Kossuth, báró Eötvös és herceg Esterházy. Úgy látszik, a neveket Eötvöstől hallotta. E szerint Esterházy «még nem a külügyeknek, hanem a nemzetközi ügyeknek a minisztere, vagyis a Magyar Királyságnak az Osztrák Császárság többi államaival fennálló viszonylataié, amíg» — a következő részletek a kék könyvből hiányzanak — «ezek az államok együtt fognak maradni, ami, ha minden a jelenlegi vasúti sebességgel halad, nem fog sokáig tartani. Gróf Széchenyi Istvánnak kereskedelmi és közmunkaügyi miniszterré kellene lennie, de senki sem bízik benne. Ha Kossuth kellő tapintattal rendelkezik, akkor nem lép be a kabinetbe. Az a szerep, mit neki a politikai drámában játszania kell, az agitátoré és a politikai szónoké. Mint pusztán miniszter és mint pénzügyminiszter, pár hónap múlva elveszett ember. Eötvös, Szemere, Szalay és a liberális párt többi vezető emberei Kossuth bécsi fogadtatásán mosolyognak. Azt mondják (bizalmasan, mert nyíltan nem szokták mondani), «a diákok és jogászok bálványa ő és nekünk hagyni kell, hadd szerepelje le magát». (We must let him have his run.)

Március 21-i jelentéseiben az általános helyzettel foglalkozik. II. a) jelzésű és a kék könyvből kihagyott jelentésében a bécsi kormány magyarországi hibáit és bűneit sorolja fel, II. b) jelentésében Deák megérkezését jelentette.

Március 22-iki és 23-iki jelentéseiben a kormány megalkotására vonatkozó híreket közölte a követséggel. Ekkor jelentette azt, hogy értesülése szerint Pesten igen erős köztársasági hangulat van. Március 25-i jelentésében sajnálattal állapította meg, hogy Lajos főherceg végzetes befolyását még mindig megtartotta, mert ha Magyarország követeléseit nem teljesítik, teljes felfordulás lesz és az illyr párt segítségével Oroszország lesz úrrá a Habsburgok biro-

dalma fölött. Ez a szomorú jóslat valóban teljesedésbe is ment. Szerinte téves az a feltevés, amit egyébként osztrák kormánykörök terjesztenek, hogy a bécsi diákokat a magyar liberálisok biztatták fel Metternich herceg ellen. Blackwell szerint ez teljesen téves beállítás, mert a bécsi forradalom Kossuthot, Szemerét és Szentkirályit is meglepte. Magyarországon az összeesküvés nem ismert fogalom. A liberálisok 1846-i programjukban világosan kifejtették céljait és elmondották, hogy minden erejükkel az alkotmány elnyerésére fognak törekedni, azt azonban egyedül alkotmányos eszközökkel keresik. «Közülök a leghevesebbek» — folytatja Blackwell a kék könyvből kihagyott részben — «gróf Batthyány Kázmér, gróf Teleki László, Kossuth stb. régóta meg akarták törni Ausztria erejét, a párt mérsékelt elemei azonban, akik e hatalmat sokkal félelmetesebbnek tartották, mint amilyennek az utólag bizonyult, azzal tartották vissza őket, hogy Ausztria jól szervezett hadseregére támaszkodhatnék, amelynek alig tudnának ellenállni. A bécsi események azt mutatták, hogy a néppel szemben nem lehet a hadseregre támaszkodni. A magyar liberálisok, amely pillanatban erről meggyőződtek, terveik végrehajtásához fogtak, és bár mondják is Bécsben az ellenkezőt, Magyarország a jelen pillanatban éppen olyan független Ausztriától, amilyen független volt Hannover Angliától, midőn mindkét ország IV. Vilmost közös uralkodónak elismerte.» A tényállás az, hogy a felelős kormány törvényjavaslata most megy át mindkét házon. Batthyány az elfogadott törvényjavaslattal Bécsbe siet, hogy annak szentesítését megszerezze. Tovább mint 48 óráig Bécsben volt, úgy látszik, nem sikerült neki a királyi szentesítést megszereznie. Ma reggel azt említette Eötvösnek, hogy szerinte gróf Batthyány azáltal, hogy a miniszteri listát a királyi szentesítés előtt az alsóházban felolvasta, megszegte a parlamenti illendőséget, Eötvös azonban úgy nyilatkozott, hogy erre a lépésre a pesti bizottság azon üzenete kényszerítette, hogy ha 24 óra alatt a minisztérium forma szerint meg nem alakul, akkor Pesten nemzetgyűlést fognak összehívni. «Eötvös azután megjegyezte,» — folytatta Blackwell jelentésének a hivatalos kék könyvből

kihagyott részében — «hogya ha gróf Batthyánynak nem sikerülne az, hogy a minisztériumra vonatkozó királyi szentesítést megszerezze, akkor ő egész családjával nyomban elhagyná Magyarországot, nem akarván kitenni nejét, akit gyengéden szeret, a szükségképpen elkövetkező borzalmaknak. 23-i levelemben értesítettem Excellenciádat, hogy Szemere Kossuthot Pesten látta volna szívesen. Úgy határoztak azonban, hogy Szemere, mint belügyminiszter, a kényes küldetésre a legalkalmasabb lesz. Ennek megfelelően Szemere a ma reggeli gőzhajóval elutazott. Mivel a gőzhajó ma Bécsből a rendesnél jóval későbbben érkezett meg, elindulása előtt egy óra hosszáig beszélgettem vele. Azt mondotta, teljesen tudatában van annak, hogy azzal a törekvésével, hogy Magyarországon erős alkotmányos kormányzatot alakítson és hogy az Ausztriával fennálló kapcsolatot a törvényes uralkodó iránti hűség megtartásával fenntartsa, népszerűségét áldozza fel; hogy én tudom, miszerint ő és Eötvös mily nagy ellenszenvvel viseltetnek a köztársasági kormányforma iránt, de ha az osztrák miniszterek továbbra is a magyar ügyekbe avatkoznak, ha egyszóval azt tanácsolnák a királynak, hogy a minisztériumra vonatkozó törvényjavaslatról a szentesítést tagadja meg, akkor ő a pesti bizottsághoz csatlakoznék. Addig azonban mindent megtesz, hogy az uralkodó az izgalmat lecsillapítsa, bár attól fél, hogy ha még egy nap késedelem történik, akkor fáradozásai értéktelenek lesznek. Gyakrabban volt alkalmam megjegyezni, hogy Szemere a legbizalmasabb barátaim közé tartozik, akikkel csak ebben az országban rendelkezem, hivatali kötelességem azonban annak megállapítására kényszerít, hogy Szemere a legrosszabb, akit Pestre küldhetnek. Mint politikai szónok, mint választékos író, mint jogász és mint vármegyei ügyekben szakértő, kevés hasonló van hozzá az országban, de nem alkalmas arra, hogy egy tömeghez vagy egy hevesebb demokratikus gyűléshez beszédet tartson. Rendszerint Borsodmegyében lakik, melynek alispánja és így Pesten a lakosság nem ismeri őt. Véleményem szerint vagy Kossuthot vagy Eötvöst kellett volna odaküldeniök, akik közül mindkettő Pesten lakik és nagy tekintéllyel rendelkeznek. Eötvös kü-

lönösen népszerű a polgárság előtt, amelynek jogait a szabad városok szavazati jogának keretében mindig védelmezte. Magyarul és németül egyformán jól beszél és egyformán le tudja kötni a tömegnek és a mágánásoknak figyelmét is.» Szerinte a szentesítés megtagadása esetén a felelősséget a király tanácsosainak kell viselniök. Batthyány egyébként Kossuth kivételével mérsékelt elemekből állította össze kabinetét. Eötvös szerint viszont az egész kormányalakítás idejét múlta, mert ha egyszer a milánói események Pesten ismeretessé válnak, akkor nemzetgyűlést fognak összehívni, ami egyébként a pesti közcsendbizottságban már meg is történt. Az illyrek is mozgolódnak és a délszláv területeket egy illyr királyságban akarják egyesíteni.

Március 28-i jelentésében Blackwell az általános politikai szemlélődés magaslatára emelkedik. Éppen ezért jelentése a kék könyvben nem is foglal helyet, de sajnos, másolataiban is csak töredékesen maradt reánk. Fontosságára való tekintettel ideiktatjuk annak a másolatok között talált kivonatát.

«Az első jelentésben, amelyet Excellenciádnak tisztelettel megküldöttem, azt állítottam, hogy a magyar liberálisok terve országuknak függetlenné tétele volt. Ez a terv a célnak és szándéknak megfelelően meg is valósult, és most kötelességem lesz kimutatni azt, hogyan volna lehetséges ezt a királyságot az angol érdekeknek legmegfelelőbb módon megalkotni.

Igaz, hogy az én érvelésem pusztán azon a feltevésen alapul, amit most nem lehet elfogadni, hogy az osztrák birodalom már feloszlott. Ezt feltéve, valamint azt, hogy néhány hónap alatt Olaszország egységes királyság, Németország pedig egységes birodalom lesz, világos, hogy az osztrák-olasz államok az előbbibe, az úgynevezett örökös államok pedig az utóbbiba fognak bekebeleztetni. Bármilyen alakban jön is esetleg létre Németország, akár államoknak szövetsége, akár szövetségállam vagy egy uralkodó alatt álló birodalom lesz, nyilvánvalóan sokkal félelmesebb hatalom lesz, mint jelenleg. Úgy vélem, az is nyilvánvaló, hogy egy egységes Olaszország és egy egységes Németország a brit

érdekekre igen kedvezők volnának, mert akkor semmit sem kellene félnünk Európa két támadó hatalmától, Franciaországtól és Oroszországtól. De szerény véleményem szerint a brit érdekek azt is megkívánják, hogy Németország ne legyen nagyon hatalmas, mert különben az intelligens és vállalkozó szellemű németek, akik ugyanahhoz az energikus germán fajhoz tartoznak, mint mi, esetleg még a franciáknál is veszedelmesebb vetélytársakká lehetnek, és a sikernek sokkal jobb esélyével törekedhetnek azon tengeri felsőbb-ségre, mely Angliát a föld felületén a leghatalmasabb nemzetté tette. Ha tehát Ausztriának valamennyi örökös államát bekebeleznék a jövő Német Birodalomba, ez a birodalom a német óceántól és a Balti tengertől az Adriáig terjedne. Kérdés tehát, vajjon nem volna-e okos politika elzárni a németeket az Adriától? Feltéve azt, hogy ő felsége kormánya igenlően volna hajlandó erre a kérdésre válaszolni, meg fogom mutatni, hogyan volna lehetséges ezt Magyarország útján eszközölni.

Külgügyi politikánkról írt röpiratomban azt a politikai tételt állítottam fel, hogy «egy országnak természetes határai folyamrendszerének határai — egy nép természetes határai ott vannak, hol nyelvét megszűnnek beszélni». Az előbbieket földrajzi, az utóbbiak néprajzi határok. A bécsi kongresszuson ezen természetes határoknak mindkét fajtáját teljesen figyelmen kívül hagyták. A néprajztudomány jelenleg, legalább Németországban annyira népszerű, de abban az időben alig volt ismeretes. Ezért Európát az elképzelhető leglehetőlenebb módon osztották föl. Elzászt, amely úgy földrajzilag, mint néprajzilag Németországhoz tartozik, Franciaország birtokában hagyták meg. Ausztriát nagy részében lekapcsolták Németországtól és heterogén államok halmazává tették. melyet Metternich herceg harminc-éven át a bajonetek erejével tartott össze. A háború pénzügyi terheit viselő Anglia Európa két aggresszív hatalmát kompakt és kiterjedt területek birtokában hagyta, míg Németország, mely egyesítve a fenti hatalmakat féken tudná tartani, oly módon morzsálódott szét, hogy az a józan politika ellentéte. Bár nekem nem célom a bécsi kongresszus végzéseit bíráló alá venni,

hanem megmutatni azt, miként lehetne az újjászületendő Német Birodalmat az Adriától visszatartani.

Azokban a cikkekben, melyeket a magyar kérdéstről 1837-ben az *Athenaeum* számára írtam, többek között megjegyeztem, hogy «Magyarországon reformszellem és erős nemzeti érzés uralkodik, melyek jövő virágzásának és függetlenségének legjobb garanciái. A rövid időn belül megalkotandó reformok azokkal együtt, amelyek már munkában vannak, a magyarok földjét valószínűleg oly birodalom magvává fogják tenni, mely esetleg északon a Kárpátoktól, délen a Balkánig és nyugaton az Adria partjaitól keleten Besszarábiáig és a Fekete-tengerig ki fog terjedni. Ezek az Alsó-Duna széles medencéjének határai, mely két tengertől és két magas hegylánctól határolva, nyugatról kelet felé egy hatalmas birodalom területéül van kiszemelve ; bármint álljon is a dolog, Magyarország még jelenlegi határai között is elég fontos arra, hogy az államférfiak figyelmét megérdemelje. Ha a Habsburgok császári házának tagjai okosan cselekednek, akkor évszázadig viselhetik még első keresztény uralkodójának diadémját ; de ha nem tévedünk nagyon, azt mint igazi magyar királyok fogják viselni és nem mint Ausztria császárai.»

És a *Pótmegjegyzések külpolitikánkról* című, 1837-ben kiadott pamfletemben megjegyeztem ; «Világos, hogy a Kárpát-hegység és a Balkán között fekvő országok Angliára nézve igen nagy fontosságúak politikai szempontból és megérdemlik a figyelmet kereskedelmi szempontból is.

Ezek a Magyarországról vagy egy nagy dunamenti államról 11 évvel ezelőtt írt sorok a jelen pillanatban is teljesen alkalmazhatók. A mellékelt térképen megvontam a dunamenti birodalom határait. Ezek a határok szigorú értelemben vett földrajzi határok, mert az illető területeket szerencsétlenségre különféle fajok lakják, ami a pontos néprajzi elosztást lehetetlenné teszi. A tulajdonképpeni Magyarország és Erdély lakói azonban magyarok, Havasalföld, Moldva és Besszarábia lakói dákok (románok-oláhok) és Szerbiának, Boszniának, Dalmáciának, Isztriának, Krajnának, Karintiának, Horvátországnak és Szlavóniának majd-

nem egész lakossága illyr, azaz szláv törzsek, melyek ugyan-azon illyr nyelv dialektusait beszélik, melyek között a legtisztább a szerb. Ezt a területet tehát fel lehetne osztani egy Magyar Királyságra, egy Illyria Királyságra és egy Dácia Királyságra, ezen fajok kölcsönös érdekében feküdnek azonban, hogy egyesüljenek és egy szövetségállamot alkosanak, mely egy félszázadig tartó jó kormányzat alatt Európa egyik leghatalmasabb államává lenne.

Feltéve azt, hogy ilyen birodalomnak vagy szövetségállamnak létrejötte a brit érdekekre nézve fölötte kedvező volna, a brit diplomaták által használandó érvek a következők volnának :

1. Németországnak az Adria felé földrajzi határa egy a Mura-folyótól északra fekvő hegység. Néprajzi határa délebbre, a Dráva-folyóig kiterjed, a Dráva és az Adria között fekvő terület azonban földrajzilag és néprajzilag a dunai régióhoz, azaz Magyarországhoz vagy pedig a kérdéses szövetségállamhoz tartozik.

2. Dalmácia jogilag Magyarországhoz tartozik és visszacsatolását ismételten kérték mind a magyar országgyűlés, mind a horvát tartománygyűlés és természetesen azt most is sürgetni fogják.

3. Bosznia, Szerbia és Havasalföld azelőtt a magyar korona függőségei voltak és a jelenleg uralkodó V. Ferdinánd ő felsége, Magyarország királya elődei példájára koronázó esküjével és hitlevelével kötelezte magát, hogy ezeket az országokat, ha birtokába kerülnek, Magyarországgal egyesíti.

Fel lehetne hozni ezen érvelés ellen, hogy az úgynevezett Aldunai Fejedelemségek Törökországhoz tartoznak és hogy a szerződéseket tiszteletben kell tartani. Ez teljesen igaz, de az olyan forradalmi időszakban, mint a jelenlegi, a szerződéseket csupán addig tartják tiszteletben, amíg azokat büntetlenül nem lehet megsérteni. Ha folytatódni fog a jelen európai felfordulás, akkor úgy vélem, több mint valószínű, hogy ha ezeket az Aldunai Fejedelemségeket gyorsan nem csatolják Magyarországhoz, akkor Oroszország fogja birtokba venni őket. Gyakorlatilag tehát egyszerűen az lesz a kérdés,

vajjon ezeket az Aldunai Fejedelemségeket magyar vagy orosz uralom alá helyezték-e, mert véleményem szerint lehetetlen, hogy jelenlegi félig függő állapotukban sokkal tovább megmaradjanak.

Kötelességemnek tartottam, hogy ezeket az észrevételeket megtegyem arról a tárgyról, amelynek hosszú idő óta szenteltem figyelmemet és amely talán még sokáig fel fog vetni olyan kérdéseket, amelyekbe brit érdekek bekapcsolódni fognak.»

Azt hisszük, nem kell bizonyítanunk azt, hogy a fenti jelentés tartalmát a bécsi nagykövetség nem mindenben osztotta és hogy lord Ponsonby a magyarbarát kitérést hivatali túllépésnek tekintette.

Március 29-i jelentésében arról a visszatetszésről számol be, mellyel a nádortól a miniszteri törvényjavaslatra hozott királyi választ fogadták. A bécsi határozatot Lajos főhercegnek és gróf Ficquelmontnak tulajdonította, kikről azt mondják, hogy Oroszországot akarják segítségül hívni. Batthyány kabinetét Kossuth kivételével a liberális párt legmérsékeltebb embereiből alakította meg, akik remélik, hogy Magyarországot törvényes uralkodójának jogara alatt meg tudják tartani. Ez minden, amit Ausztria jelenlegi siralmas helyzetében várhat. A királyi elhatározást ma este tárgyalták a képviselőházban. Kossuth nem sokat mondott, de az, amit mondott, azt mutatja, hogy a liberálisok el vannak határozva, hogy nem fognak engedni. Az utóbbi évek óta konzervatívnak tartott Széchenyi olyan beszédet tartott, mely a hallgatóságot azon időkre emlékeztette, mikor még az ellenzék tüzes vezére volt. Azt mondotta, Bécsben nem ismerik a magyarországi helyzetet. A nádorral együtt Bécsbe készülnek, hogy a szentesítést elhozzák. Ha nem sikerül, akkor a nádor a főrendiházban lemondását helyezte kilátásba. Blackwell szerint Magyarország Ausztriára nézve körülbelül elveszettnek tekinthető. Ha Magyarországot ki akarják elégíteni, akkor a miniszteri törvényjavaslatot szentesíteni kell, Lajos főherceget Bécsből egy vidéki birtokára kell küldeni, Ficquelmontot pedig olyan államférfival kell kicserélni, kinek nézetei a kor eszméivel jobban összeillenek.

Április 3-i jelentésében az osztrák kormánynak herceg Esterházy miniszterhez küldött azon utasítását ismertette, melyben Ausztria Lombardia ellen kért csapatokat. A kék könyvből kihagyott részben elmondotta, hogy e javaslatot nem fogják meghallgatni és ha egy vonatkozó törvényjavaslatot még elfogadnának is és törvény lenne belőle, nem volna lehetséges végrehajtani. A herceg azt mondotta, nem csinál titkot Blackwell előtt; ő felkereste Kossuthot, gróf Batthyányt és gróf Széchenyit és azok ugyanazt mondták, amit most Blackwelltől hallott. Azt mondotta, Kossuth szerint Magyarország a Pragmatica Sanctio alapján köteles a monarchiát idegen ellenséggel szemben megvédeni, mivel pedig a szárdiniai király fegyveres erővel osztrák területre nyomult, Kossuth szerint ez a kötelezettség tényleg fennáll, de Magyarország jelen zavaros állapotában nem adhat katonai támogatást, és a herceg is ezt készül válaszolni az osztrák minisztereknek. Blackwellt meglepte, hogy a kötelezettség fennállását Kossuth sem vonta kétségbe és azt jelentette, hogy egy munka van sajtó alatt, mely azt akarja kimutatni, hogy a Pragmatica Sanctio csupán örökösödési törvény és hogy annak alapján Magyarország nem köteles az Osztrák Birodalom védelmére csapatokat szolgáltatni.

Április 4-i jelentésében közölte, hogy a nádor bécsi fáradozása sikerrel járt, mert Lajos főhercegnek a magyarok összes követeléseit teljesítenie kellett. Szerinte nagy szerencsétlenség volt az, hogy Lajos főherceg Bécsben maradt és hogy gróf Ficquelmont állását megtartja, mert ez a magyarokra nézve lehetetlenné teszi, hogy Ausztria iránt barátságos érzéssel viseltessenek. Szerencsés körülménynek tartotta ellenben azt, hogy herceg Esterházy a magyar külügyminiszteri tárca átvételére kapható volt. Kora reggel Széchenyivel sétálva meglepte őt az, hogy egyesek azt képzelik, mint hogyha erre az elhatározásra ő vette volna rá a herceget. 1850 július 14-én lord Palmerstonhoz benyújtott előterjesztésében azonban már azt mondotta, hogyha ő abban az időben Pozsonyban nem lett volna, herceg Esterházy abba sohasem egyezett volna bele. Jelenleg semmiféle olyan adattal nem rendelkezünk, amely ezen ellentétes állítások egyikét

végérvényesen bizonyítani tudná. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy Blackwell a herceget információkkal látta el és hogy neki javaslatokat tett. Sőt a magyarországi pártviszonyokról való kellő tájékoztatásról is gondoskodott, amidőn barátját, Szalay Lászlót bemutatta neki.

Érdekes, hogy ugyanebben az időpontban a magyar kormány is a bécsi angol nagykövetséghez fordult és az április 12-én Pozsonyban megtartott tanácskozásából István nádor királyi helytartó és gróf Batthyány Lajos miniszterelnök aláírásával ellátott átiratban arra utasította herceg Esterházyt, hogy lord Ponsonby útján az angol kormányt Oroszország katonai készülődéseire és a szláv veszedelemre figyelmeztesse. Hogy Blackwellnek erről a lépésről volt-e tudomása, arra nézve nincsenek további adataink. Április 13-i jelentésében, mely a kék könyvben is megjelent, a folyó eseményekről tett jelentést.

Annál fontosabb volt április 25-i jelentése, mely Pestről van kelezve. Az országgyűlés már fel volt oszlatva és Blackwell a kormány után maga is Pestre utazott, hogy az ottani mozgalmakról jelentést tehessen. Hallván azt, hogy a nádor 18-án a bécsi hajóval akart Pozsonyból Pestre utazni, 17-ére tervezett indulását elhalasztotta, hogy a főherceggel együtt utazhassék. Így alkalma nyílt, hogy vele a magyar ügyekről beszélhessen és hogy szemtanuja lehessen annak a lelkes fogadtatásnak, melyben a magyar főváros lakossága István nádort részesítette. A kék könyvben közölt jelentésből csupán az a megjegyzés maradt ki, hogy Blackwell a magyar ügyekről a nádorral beszélgetett. Folytatólag kimaradt az, hogy Budapesten a legtöbb miniszterrel, államtitkáraikkal és másokkal is beszélgetéseket folytatott. Kiemelte azt, hogy a miniszterek nagy energiával igyekeznek a rendet fenntartani. A közcsendi bizottság már feloszlott. Az egyetemi fiatalság visszatért tanulmányaihoz. A népgyűlések tartását megszorították. A királyság minden részében rend uralkodik, egyedül a horvátok vonakodnak a magyar miniszterek hatóságát elismerni. A horvát bán még a nádort sem akarja elismerni királyi helytartónak. Ennek következtében a miniszterek a bánt Budapestre idéz-

ték és amennyiben megjelenni vonakodnék, ez azt bizonyítaná, hogy a horvátok követeléseikben az osztrák kormányra támaszkodnak.

21-én a miniszterelnökkel folytatott hosszabb megbeszélést. Batthyány szerette volna megtudni, hogyan lehetne Angliából 100,000 darab fegyvert szerezni. Blackwell azt válaszolta, és ettől kezdve jelentésének nagy része a kék könyvben nem látott napvilágot, hogy a magyar kormány küldjön katonai megbízottat Birminghambe, ki ott bármilyen nagy fegyverrendelés iránt köthet szerződést, de hozzátette, hogy ebben a kényes kérdésben állásánál fogva közre nem működhet, sem közvetlenül, sem pedig közvetve. A miniszterelnök azt mondotta neki, hogy herceg Esterházy útján a nagykövetet a magyar kormány arra kérte, hogy a brit kormány Budapesten konzulátust állítson fel. A jelentéshez csatolt jegyzetben elmondotta, hogy a beszélgetés tovább mint három óráig tartott és franciául folyt, mert Batthyány magyar büszkeségből nem akart egy idegennel németül beszélni. A jegyzet szerint a miniszterelnök elmondotta, hogy Bécsben alkalma volt a brit nagykövettel megismerkednie. És hozzátette, miszerint reméli, hogy lord Ponsonby támogatja azt, hogy Magyarországon alkotmányos kormányzat alakuljon. Blackwell válasz helyett azt mondotta, hogy ha Magyarország kapcsolatban óhajt maradni Ausztriával, akkor át kell vennie az osztrák államadósság megfelelő részét és engedményeket kell tennie pénzügyekben, katonai ügyekben és... itt a miniszterelnök hangosan közbevágott: «soha». Erre Blackwell azt válaszolta, hogy ebben az esetben legalább 100,000 főnyi sorhadsereget kell egy perenyi késedelem nélkül felállítaniok, különben a kormány el van veszve. Szerinte Batthyány nem látszott kellően felismerni azt a kritikus helyzetet, melybe Magyarország került, és azt hitte, hogy Anglia erkölcsi támogatása egymagában is elégséges lesz, és ennek bevezetése végett tartotta szükségesnek azt, hogy a brit kormány Budapesten főkonzulátust állítson és arra Blackwellt nevezze ki.

Nem tudjuk, lord Ponsonby hogyan fogadta Blackwellnek azt a megjegyzését, hogy a pesti kormánykörök azt

hiszik, hogy a brit kormány Ausztriának területi épségét még európai háború árán is fenn akarja tartani és hogy ő annak a reményének adott kifejezést, hogy ez a vélemény minden alapot nélkülöz. Szerinte az Osztrák Birodalom már feloszlottnak tekinthető és Európának egyik nagyhatalma sem tudná visszaállítani. Megjegyezte azonban, hogy őt csupán azért küldötték, hogy az országgyűlés tárgyalásairól jelentést tegyen, hogy Angliába való visszatérése előtt csak néhány napra jött Pestre és hogy nem tudja, kormánya milyen álláspontot fog elfoglalni. Batthyány azt mondotta, Magyarország vagy Angliától vagy Németországtól fog támogatást kérni. Ő a maga részéről Anglia mellett van és azért tartaná fontosnak a brit konzulátus felállítását. Szerinte a horvát kérdést nem lehet vérontás nélkül megoldani, a brit kormánynak tehát el kell döntenie, hogy Magyarországon a szláv vagy a magyar elemet támogatja-e. A horvátokat kétségtelenül támogatni fogja Oroszország, titokban pedig Ausztria támogatja. Ez helytelen politika, mert az orosz hatalom megnöveléséhez vezet, ami Európa békéjét fenyegeti, míg a magyarok Anglia segítségével az orosz hatalom ellen nagy birodalmat tudnának kiépíteni, mely Európa békéjét biztosítaná. Úgy látszik, a miniszterelnök beszélgetésének súlypontját arra vetette, hogy Magyarország független állammá lett és mint ilyen megérdemelné azt, hogy a csak félig független Szerbia és az Aldunai Fejedelemségek példájára angol konzulátust kapjon, ami reá nézve a nemzetközi elismerés kezdetét jelentené. Hajlandó volt Angliának kereskedelmi előnyöket biztosítani, és azt gondolván, hogy Ausztria rövidesen a német vámunióhoz csatlakozik, azt mondotta, hogy az osztrák-magyar közbenső vámvonat nemsokára Magyarország külön határa lesz.

Pesten szerzett benyomásai szerint a miniszterek Kossuth kivételével meg akarják tartani a trónon a Habsburgokat, Kossuth azonban nem fog vonakodni attól, hogy Magyarország Cromwelljévé legyen és hogy magát köztársasági elnökké tegye. A szélső liberálisok egyik vezére, Perczel azt mondotta neki, alig várják, hogy Ausztria valami politikai hibát kövessen el, ami a háborút kikerülhetetlenné teszi.

Oroszországtól nem félnek, mert azok ellen az olaszokkal, franciákkal és németekkel fognak szövetségre lépni, ami a hasonló gondolkodású politikusok teljes tájékozatlanságát árulta el.

Blackwell szempontjából pesti útjának eredményei között talán az volt a legfontosabb, hogy Klauzál Gábor kereskedelmi miniszter másnap, április 26-án kelt átiratában arra kérte herceg Esterházyt, hogy a brit konzulátus felállítása iránt a szükséges lépéseket tegye. A herceg május 2-án kedvezően válaszolt, amiről Blackwell még Pesten értesült, ahonnan május 13-a után azzal a megbízással indult Horvátországba, hogy a magyarok és horvátok között békét közvetítsen.

Lord Ponsonby azonban különbséget tett a magyar kormánynak Anglia jóindulatát kérő és ugyanannak Blackwell egyéni vágyainak teljesítését javasló lépései között. Herceg Esterházynak már május 13-án módjában volt Budapestre továbbítani lord Palmerstonnak április 28-án a bécsi nagykövethez intézett utasítását, melyben az Ausztria és az Osztrák Birodalommal jó viszonyban levő — a hangsúly ezen volt — Magyarország iránt jóindulatot ígért. A másik kérdésben azonban teljesen elzárkózott. Midőn Blackwell június 17-én Innsbruckba érkezett, meglepetéssel hallotta lord Ponsonbytól, hogy a budapesti brit konzulátus felállítása iránt hozzá semmiféle kérés nem érkezett. Amennyiben lord Ponsonby tényleg ezt mondotta, akkor az nyílt megtagadása volt gróf Batthyány közbenjárásának. Klauzál miniszter április 26-i átiratának, mely a budapesti Országos Levéltárban a külügyi, tehát a vételező minisztérium iratai között őriztetik, és amely hivatalos átiratra herceg Esterházy május 2-án azzal válaszolt, hogy a kellő hivatalos lépéseket megtette.

Blackwell különben 1850 július 14-i előterjesztésében az ügyről a következőképpen emlékezett meg:

«Gyűlöletes feladat volna nekem azzal a szereppel foglalkozni, melyet ebben az ügyben lord Ponsonby játszott. Ő excellenciáját távolról és legkevésbé sem akarom megsérteni. Velem változatlanul a legnagyobb udvariassággal bánt és reám nézve mindig az élvezetnek, gyakran az okulás-

nak is forrása volt, ha vele irodalmi témákról beszélgettem vagy bármi más tárgyról, kivéve Magyarországot. Magyarország és a magyarok iránt keserű és engesztelhetlen haraggal viseltetett, olyan benső haraggal, amilyen az én gyermekéveimben a franciák ellen uralkodott, mikor a vidéki földesurak vörösboruk és sherryjök mellett György királyt eltették és szidták Bonapartét. Ezt a gyűlöletet Ő excellenciája azon meggyőződésének tulajdoníthatom, hogy a brit érdekek azt kívánták, hogy Ausztria erős katonai hatalom maradjon. A brit érdekek előmozdítására lord Ponsonby szükség esetén Európa bármely nemzetét fel tudta volna áldozni és én is kész volnék erre. Én volnék az utolsó a földön, aki Ő excellenciáját olyan eszközök igénybevételéért hibáztatnám, amelyekről ő meggyőződéssel azt hitte, hogy azok a brit érdekeket elő fogják mozdítani. Ha a brit érdekek feltétlenül Magyarország megsemmisítését követelték, nem haboznék azt mondani, hogy Magyarország semmüljön meg. Lordságod azonban tudja, hogy én azon a véleményen voltam, hogy ez érdekek a legjobban akként mozdíthatók elő, ha Magyarország alkotmányos függetlensége biztosíttatik és ezáltal az orosz terjeszkedés elé áthághatlan gát állíttatik. Lord Ponsonby más véleményen volt és én megdöbbenem, amidőn Innsbruckban észrevettem, hogy ő a Jellachich és a kamarilla között folyt intrikákat teljesen magáévá tette. Ugyanakkor azonban nem tudtam eléggé csodálni a diplomatát, ki kész volt milliók boldogságát és jólétét feláldozni azért, amitől tévedésből a brit érdekek előmozdítását várta. Volt benne valami a régi római szellemből, melyet mindig tiszteltem. Azt hiszem, Ponsonby egy Pitt vagy egy Castlereagh alatt dicsőséggel vett volna részt a kormányzatban, de nyíltan megvallom, — és úgy Lordságodtól, mint Ő excellenciájától bocsánatot kell kérnem őszinteségemért — mindig anomáliának tekintettem őt abban az időben, midőn külügyi politikánk Lordságod vezetése alatt liberális irányával az osztrák és orosz udvarok önkényuralmának félelmét felébresztették.»

Blackwell ezen utólagos észrevételéhez csatolt jegyzetben lord Ponsonbynak egy 1848 március 28-án hozzá-

intézett levelét közli, melyben a nagykövet annak a reménynek adott kifejezést, hogy az osztrák kormány a magyar kérdést Oroszország segítségével rendezni fogja. Számítása szerint Magyarországon csupán négy millió magyar és tíz millió nem magyar él. Igaz, hogy a magyarok évszázadokon át az országnak urai voltak, az idők azonban megváltoztak, és ha Magyarország Ausztriával szemben keményen lépne fel, akkor az osztrák kormány Oroszországot hívná segítségül és a magyar uralom hirtelen összeesve semmivé válna.

Lord Ponsonby tehát nyíltan elárulta, hogy a bécsi kamarilla oldalán Magyarországgal szemben foglalt állást és azzal együtt Magyarország megrontására tört, mivel utasításait mindenestre túllépte. Lord Palmerstonnak fogalma sem volt arról, hogy bécsi nagykövete Ausztria erejét az orosz cár szuronyaival akarta fenntartani.

Ezzel szemben Blackwell utasításait túllépve az ellenzék oldalán foglalt állást. Ezt az állásfoglalást azonban jóhiszeműleg igazolva látta akkor, midőn az ellenzéki pártvezérek királyi megbízás folytán a kormány élére kerültek. A pozsonyi országgyűlés mellett kifejtett működését a magyar királyi kormány oldalán Budapesten folytatta. 1868-ban gróf Zichy Manóhoz intézett emlékiratában megvallotta, hogy 1848 április 21-én gróf Batthyány Lajos miniszterelnökkel három órán keresztül folytatott megbeszélésében nemcsak a kormány programját vitatták meg, de lord Ponsonby tudta nélkül arra is vállalkozott, hogy a magyar kormány nevében és megbízásából hivatalos kiküldetést vállal, hogy a magyarok és a horvátok között megegyezést létesítsen.

A kormány természetesen készséggel vállalta, hogy a budapesti angol konzulátus felállítását hivatalosan kéri és gróf Batthyány herceg Esterházy jelenlétében arra kérte a nagykövetet, hogy ebben az értelemben tegyen előterjesztést az angol külügyi hivatalnak. A követ ezt megígérte, Ponsonby azonban Innsbruckban azt állította, hogy ilyen kérés hozzá nem érkezett. Az ott tartózkodó herceg Esterházy nyomban fel akarta keresni őt, hogy ígéretére figyelmeztesse, Blackwell azonban nem akart szembekerülni főnökével és arra kérte a herceget, hogy külügyminiszteri

jellegében egy lord Palmerstonhoz intézett levélben írásban ismételte meg a kormány kérését. A herceg ebéd után maga írta meg a levelet és ezzel a levéllel utazott Blackwell Londonba, hol azt lord Palmerstonnak adta át és lord Ponsonby eljárásáról is jelentést tett. Az államtitkár a levél elolvasása után azt mondta, hogy eljárását a további eseményektől fogja függővé tenni.

Ez a válasz nyíltan megmutatta, hogy Blackwell az Ausztriával immár élesen szembekerült magyar kormány oldalán egyelőre hivatalos megbízást nem remélhet. Magyarországi működése tehát egy reá nézve fájdalmas akkorddal ért véget és jelentései csupán egy a magyar nemzetet megértő és azzal együttérző angol diplomata nemes fáradozásainak megbecsülésre érdemes emlékei maradtak.

XIII. Nem volna teljes e kiküldetések ismertetése, ha nem fűznők hozzá azoknak a későbbi keltezésű iratoknak rövid ismertetését, amelyekben Blackwell időről-időre ismételten visszatért magyarországi szereplésére és amelyek éppen ezért szintén a vázolt időkre vonatkoznak.

Londonba visszatérve, már 1848 július 24-ikén lord Palmerstonhoz fordult, tiltakozván az ellen, mintha tőle származnának azok a cikkek, melyek az angol napisajtóban Magyarországról megjelentek, mert ő hivatalos szolgálatban állván, a napisajtóval semmiféle összeköttetést nem keresett. Ugyanakkor lord Palmerstont az Osztrák Birodalom nemzetiségi térképeivel látta el és rajta volt, hogy kormányának a dunai kérdésekben felvilágosítás céljából rendelkezésére állhasson.

Augusztus 5-ikén a Frankfurtban működő Szalay László delegátushoz írt levelében arra figyelmeztette barátját, hogy a magyaroknak a horvát kérdést, ha kapcsolatban akarnak maradni az európai államokkal, valami módon feltétlenül meg kell oldaniok. Ebben az ügyben fordult október 24-ikén egy hosszabb emlékiratban lord Palmerstonhoz is, mikor az angol külügyi hivatal felvilágosítása végett a horvát kérdést összefoglalni törekedett. Szerinte a horvátoknak külön sérelmeik csupán annyiban voltak, hogy a magyar országgyűlésen magyarul kellett beszélniök. Egyébként a horvát vármegyék

éppen olyan autonómiát élveztek, mint a magyar vármegyék, a katonai Horvátország (határőrvidék) pedig a bécsi és nem a magyar kormány rendelkezése alatt állott. Báró Jellachich már báni eskütételét megelőzően oly hatalommal élt, melyet a törvény nem engedett meg neki és ezzel a magatartásával voltaképpen ő borította fel a békét Ausztria és Magyarország között. A magyar kormány ezek ellenére is kész volt a bánnal egyességre lépni, a bécsi kormány azonban egyidőben két ellentétes felséglevelet adott ki, melyek közül az egyikben letette, a másikban pedig méltóságába visszahelyezte őt. Az előbbi levél herceg Esterházy Pál ellenjegyzése mellett, utóbbi azonban miniszteri ellenjegyzés nélkül jelent meg. Herceg Esterházy erre lemondott, Jellachich csapatai élén Magyarországra tört, a szenvedett vereség után pedig Ausztriába vonult vissza, miáltal nyíltan elárulta, hogy az osztrák kormányra támaszkodik. Szerinte a bécsi forradalom okai szintén ebben a visszavonulásban gyökereztek.

Hosszú hallgatás után, 1849 április 17-iki levelében magyar dolgokról értesítette lord Palmerstont, ugyanezt megismételvén június 11-ikén és június 15-ikén is, mire lord Palmerston azzal az utasítással küldötte őt Ausztriába, hogy ha esetleg szükség lesz reá, magyar ügyekre vonatkozó ismereteivel a bécsi angol nagykövetségnek rendelkezésére álljon. A küldetést az indokolta meg, hogy az osztrák császári csapatok a tavaszi hadjáratban vereséget szenvedtek és Magyarországot kiürítették. Az államtitkár tehát — eléggé érthetetlen okból, mert ha valaki, akkor ő az összes európai miniszterek közül a legtöbbet tudhatott és tudott is az orosz beavatkozás terveiről és előkészületeiről — abban a nézetben volt, hogy az osztrák kormánynak a béketárgyalások megindításához csupán arra volna szüksége, hogy adott esetben Blackwell felajánlja ebbeli szolgálatait és a békefeltételeket a harcban álló felek között kicserélje. Hogy amíg ez a pillanat elő nem áll, Blackwell küldetésének célja ismeretessé ne válhassék, szigorúan meghagyta neki, hogy se a magyar határt ne lépje át, se pedig magyarországi politikusokkal még levélben se keressen érintkezést. Blackwell híven telje-

sítette az utasítást és július 14-ikén és 31-ikén Bécsben, augusztus 16-ikán Grácban kelt leveleiben csupán a hallo-másból ismert hírek elmondására szorítkozott.

A szabadságharc azonban akkor már véget ért, de csak augusztus 20-ikán, Bécsből küldött levelében tudta kormányát a vonatkozó eseményekről, meglehetősen vázlatosan, értesíteni.

XIV. Későbbi leveleiben, amelyek 1849-től 1880-ig elég sok magyar vonatkozást tartalmaznak, már csak reflexiókkal találkozunk. Néhol mond egyet-mást, amivel a vonatkozó ismereteket kiegészíti, de működését megszüntnek kell — Magyarországgal kapcsolatban — tekintenünk.

Fontosságuk inkább abban rejlik, hogy amikor a brit külügyi hivatalnak a magyarországi mozgalmakra vonatkozó kék könyve megjelent, Blackwell maga olvashatta jelentéseit, amelyeket lord Palmerston saját megvallása szerint maga válogatott össze kiadás végett. Blackwellnek tehát a kiadványra vonatkozó megjegyzései kútfő-fontosságúak. Az e tárgyban lord Palmerstonhoz intézett négy darab levél 1851-ből kelt. másolataik Blackwell másolatai között a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában találhatók.

A másik és utolsó fontos irat, ami ugyanott található, az a bőrkötéses folióalakú kézirat, mely a *Hungarian Characteristics* — *Magyar jellemrajzok* címet viseli. E jellemrajzokat eredetileg gróf Batthyány Kázmér, a debreceni kormány külügyminisztere készítette. Blackwell szerint azonban a gróf halála után a kézirat elveszett, mire ő emlékezetből rekonstruálta és ez a Blackwell-féle kézirat tulajdonképpen tartalma. Bár a szerző Batthyány Kázmér lehetett. — erre vallanak azok a intimitások és értesülések, amelyekről Blackwell másoktól nem értesülhetett, magától pedig azokat meg nem írhatta volna — kétségtelen, hogy a kifejezésbeli formák, nem egyszer azok mögött a gondolat és beállítási is, legalább ebben a kéziratban, angol és nem magyar emberé. Mivel pedig az átdolgozás a gróf halála után több mint egy évtizeddel készült, valószínűleg fakulni készülő feljegyzések alapján, részben pedig emlékezetből, Blackwell gondolkodásmódjának bélyege sokkal inkább észrevehető, mintha Bat-

thyány emlékiratainak eredeti fogalmazványa megírás után napvilágot látott volna.

Blackwell anyagi okokból is fájlalta e kézirat elvesztét és a gróf halálát és ebbeli kedvetlenségét öntötte ki *The Bee — A méh* című kéziratában, amely a többi kézirataival együtt található.

Blackwell csak hosszú fáradozás után kapott helyet az angol konzuli szolgálatban és lett Brémában, majd Stettinben angol konzul. Állomáshelyein sohasem jutott olyan szerephez, mint amilyen sokkal szerényebb viszonyok között Magyarországon jutott neki. Talán ezért is emlékezett oly sokszor vissza magyarországi tartózkodására és másolta le nagy buzgalommal és türelemmel akkori leveleit, jelentéseit és előterjesztéseit, amelyekben nemcsak a magyar vonatkozású adatok tömege tárul elénk, de azok írójának magyarbarát lelke és szíve is feltárul és eszünkbe juttatja, hogy emlékének hálával tartozunk.

HORVÁTH JENŐ.

A SZÍNJÁTSZÁS ESZTÉTIKÁJÁNAK VÁZLATA.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

IV. A dráma és a színész.

Láttuk, hogy a színész nem szerepet játszik, hanem alakot kelt életre. Újrateremti a költő szellemi mintaképét, amiből az következik, hogyha valóban hiánytalan alakteremtésről lehet beszélni, mindig van valami plusz. Az a körülmény, hogy az utolsó évszázad színésze majdnem kizárólag író által elgondolt és szavakba rögzített alakok színpadi életrekeltésére használta fel elszemélytelenedési képességét, nem jelenti azt, hogy a színész célja «a dráma művészi realizálása» — mint többekhez hasonlóan Kjerbüll-Petersen megállapítja.² A dráma, mely a színjátszásból született, kezébe ragadta ugyan a hegemoniát egy időre a színjátszás többi elemei felett, de valójában csak eszköze és nem célja a színésznek. Szüksége van rá, hogy alkalmazhassa átalakuló, alakteremtő képességét, tárgya, témája alkotásának, mint a festőnek a táj vagy szobrásznak az emberi test. De az, ami művészivé avatja az alkotást, mégsem a természet, mégsem a modell, nem is a dráma. A színészi produkció és a szöveg irodalmi értéke — két különböző értéksík. Innen van az, hogy egészen jelentéktelen drámák szerepeiből is teremthet az alkotó színész nagyot. A szerepet kiegészíti az alakmegteremtés egységében és ezek a kiegészítő akciók a színészi alkotás tulajdonképpeni külső művészi jegyei.

Minden nagy színészről számos kiegészítő akciót jegyeztek fel, melyek bizonyítékai, hogy nem «interpretálták» a költőt, hanem újrateremtették az alakot. Ez a szerepkiegészítő alkotó-munka lehet tudatos vagy öntudatlan. Ha a színész-

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1929. évi 617. számában.

² Id. m. 78. old.

nek sikerült eljutni a szerep mintaképének intuitív megragadásáig, ez az alakítás olyan motívumokkal is meggazdagszik, amire a színész nem is gondolt. Még a legtudatosabb színész is este, játék közben, pillanatokra úgy érezheti, hogy valami megszállottságban alkot : nem ő beszél, hanem valami idegen lélek szólal meg benne.

Ha a színész pusztá reprodukálója volna a költő vagy író mondanivalóinak : egyetlen Hamlet, Lear, Antigone. Julia lenne csupán lehetséges. Amikor tévesen «felfogások» különbözőségéről beszélünk, tulajdonképpen az életérzések különbözőségét konstatáljuk, mely ugyanúgy átszínezi a színész átlényegülő folyamatát és ennek alakeredményét, mint a szobrász, festő, zeneszerző, vagy költő alkotását. Ez az egyéni színezet adja a nagy színész alakteremtésének sajátos módjában azt az imponderabilét, mely a háttérbe vagy a tudat alá szorított Én átsugárzását jelenti a művészet egyénfőlötti világába.

A dráma tehát csak anyagot nyújt a színésznek. És ebből a szempontból a kevés jobb, mint a sok. «A poétának nem kell azt adnia, amit a színész jobban tud», mondja Otto Ludwig egy Shakespeare-tanulmányában. A színészen keresztül a színpad a próbaköve a drámának. Ha a költő szavaiban megnyilatkozó alak művészi realitása körül baj van, azonnal kiderül a színpadon : a szavak üresen konganak és a színész nem tud «lakást adni testében a költő szellemi gyermekének», mert ez a gyermek, eleve — holtan született. A dráma «nem a színpadból nőtt ki», mondják ilyenkor és lehet az a színmű akkor a legtisztább költészet, az előadás csak illusztrálása lesz a szövegnek, de nem művészi alkotás. A könyvdráma képviseli legtisztábban ezt a színjátéktípust, melynek színpadiatlan voltáról, az előadás szempontjából, figyelemreméltó megjegyzései vannak Martin Luserkenek.¹ Az egyes alakokat megnyilatkoztató szövegrészletnek ilyen értelemben sohase szabad az író mondanivalóit vagy elvont eszméket tolmácsolnia, hanem szerepnek kell lennie. «A jó színjáték

¹ Martin Luserke : *Shakespeare-Aufführungen als Bewegungsspiele*, Stuttgart, 1921. 10—25. old.

a színész szempontjából mindig szerepdarab és nem több, sem kevesebb.»¹

«Egy darab a papíron még semmi!», mondta Goethe Ecker-mannak és ha mégis nyújt a pusztá olvasása némi gyönyörűséget, az csak azért van, mert képzeletünk előadássá egészíti ki, mint ahogyan a partitúra-olvasó szemével hallja a muzsikát. «Nyilvánvaló, — mondja A. W. Schlegel — hogy a drámában benne rejlik a színpad követelése. Vannak drámai művek, melyek eredetileg sem alkalmasak színpadra és előadva hatástalanok maradnak, ellenben olvasva kitűnőek. Nagyon kételkedem abban, hogy valakire, aki soha színpadi előadást nem látott, nem is olvasott róla, ugyanolyan eleven hatást gyakorolna a dráma olvasása, mint reánk. Belénk már beidegződött: a drámai mű olvasása közben az előadást hozzágondolni.»²

A drámának ez a «sub specie theatri» való szemlélete — Kjerbüll Petersen találó kifejezése — idézi fel azután a konfliktust a néző és az előadás között. Ha valaki előbb olvasta a drámát, a saját színházi kultúrájának megfelelően képzelel el az előadást és ha azután színpadon látja a darabot, gyakran nem találkozik az elképzelés a megvalósulással; ez erősen gátolja az esztétikai élmény megszületését. Az előadásnak ilyenkor előbb le kell győznie a néző egyirányú elfogultságát és csak azután érvényesülhet a művészi hatás.

Az a megállapítás, hogy az igazi dráma mindig szerepdarab, csak egyet jelent: az alkotó-színész és a dráma-költő lélekalkatának rokonságát. Shakespeare és Molière minden örök drámája szerepdarab. Mindkettőjük alakteremtő fantáziája színészi jellegű; sokszorosán meghatározott, színészfölkötti színészek ők, akiknek nincs szükségük külső impulzusra, modellre, hogy alakot teremtsenek; az emberi karaktereknek határtalan tömege nyüzsög bennük és maguk teremtik meg ezeknek az alakoknak megnyilatkozási formáját. Bennük eleven művészi valóság a «minta-

¹ U. o. 32. old.

² Aug. Wilh. Schlegel: *Vorlesungen über dramatische Kunst und Literatur*. I—II. Giovanni Vittorio kritikai kiadása. Bonn és Leipzig, 1923.

kép» és így a szavak is, melyekben teremtményeik kifejeződnek. minden kor színésze számára az alakká való átlényegülés misztikus forrásai lehetnek.

A dráma mindannyiszor elköresosulásnak indul, valahányszor elveszti belső kapcsolatát a színészi lélekkel. A drámaírónak «anyagban kell gondolkodnia» és ez az anyag : a színész . . . «A színház egyetlen igaz anyaga a színész, minden más, amiből a színpad élete alakul, csak szurrogátum . . .»¹ Éppen ezért kivételes esetekben, amikor a színész általános érdekességű, komplikált és egységes lelkeséget revelál, előfordulhat, hogy a «testére írnak szerepet». Ez azonban paradoxon. A színjátszás lényege — mint láttuk — egy másvalakivé való átlényegülés a személyiség megsemmisítése útján. A színész mágikus ereje ebben a belső átalakulásban rejlik, aminek lehetőségétől megfosztjuk, ha «önmagát» játszattuk vele, még ha intenzitásában fokozottan sugározza is magából a színpadi alak a színész egyéni tulajdonságait. Hasonlóképpen paradoxon az, ha egy meghatározott «szerepkör» szűk keretei közé préselik a színészi lelket; ez kifejeződési lehetőség lehetett számára a commedia dell'arte korában, amikor is a mindig ugyanazon alakot készen kapta a színész, de ugyancsak a típusnak újra és újra való átélésével, neki kellett megtalálnia a figurát mindig új helyzetben hiánytalanul kifejező szavakat. Ma azonban a típus-színjátszás a színészi alakteremtő-fantáziának mindennél súlyosabb börtöne.

V. Maszk és jelmez.

A maszk és a jelmez a külső jelei a személyiség megszűnésének és egy más lényé való átalakulásnak. Az arc egyszerű bemázolása borseprővel, színezett mézzel a legprimitívebb formája a külső elszemélytelenedésnek és azt mutatja, hogy nem világos még az átalakulás célja. Az állatnak vagy démonnak formált maszk már az én-feloldás eredményét is kifejezi: a személyiség megszűnt és a régi én nem felelős az új lény tetteiért. Mágikus értelme van a maszk-

¹ Martin Luserke id. m. 31. old.

nak, amely értelem a színjátszás őstörténetében és a mai exotikus népeknél a kultusz-jellegben gyökeredzik. A maszk azonosságot jelent az ábrázolt természetfölötti lénnel, megformáltságában pedig kifejezi az illető lény képzelt karakterét. A tibeti buddhista-kolostorokban előadott vallásos-mythológiai játékokban a gonosz szellemet sötét, vörös maszkban jeleníti meg a «színész», a gonosz szellemtől próbára tett ember természetes fejnagyságú és színezésű láma-maszkot visel. A jó szellemet, mint természetfölötti lényt, hatalmas méretezésű maszk jelzi. Általában az összes exotikus népeknél a «színész» külső elváltozásának hangsúlya mindig a fej alakítására esik és a jelmez legtöbb esetben a mindennapitól eltérő háncsruha, távol keleten pazar-pompájú stíluskosztüm, lehetőleg a testarányok irreális megváltoztatásával. Állat-maszk és démon-maszk keverten található fel mindenütt: minden exotikus nép egyformán átment mind az apajogi, mind az anyajogi korszakon és ennek a ténynek jele, hogy egymás mellett, sőt a legtöbbször egymásba olvadva, fellelhető e két maszk-típus.

A kínai ősmaszkok is valószínűleg állat-maszkok voltak, melyeknek nyomait mai színjátékok állat-szerepeinek ábrázolásánál még ma is fel lehet fedezni. Később azonban az arcfestés lépett az álarc helyébe. A karakter és a maszk színes vonásai között évszázadok óta megszabott összefüggés van. A természetfölötti lények arany, a durva emberek fekete, a gonoszak tarka arccal jelennek meg és így tovább. A maszk szimbolikus jegyeiből tehát azonnal kiolvassa a néző az életrekelte lény legbensőbb lényegét, figyelmét kizárólag a színészi átalakulás utánélésére összpontosíthatja. A jelmez hasonlóképpen független a mindennapi élet ruhaviseletének változásaitól, esetlegességeitől. Minden foglalkozásnak, életformának megvan a maga színpadi típus-ruhája. A szín-szimbolika itt is érvényesül, sőt néha kellékek fejezik ki a jellemeket: a színész bizonyos jelképekkel lép a színpadra.

A japán vallásos táncok is mind maszk-táncok. Az ősi természetfölötti lények helyét idővel az ember foglalja el: a maszk a különféle hivatások és korok arckifejezését időtlen stilizáltsággal érzékelteti. A természetfölötti lényt alakító

színész aránytalanul nagyobb és stilizáltabb álarcra jelzi elszemélytelenedése célját. A maszk a japán színjátszás egyik legnagyobb esztétikai értéke. Csodálatos művészettel, elmélyedéssel, a mágikus átlényegülési élmény átérzésével faragták ezeket maszkfaragó mesterek és tekintve, hogy a XIII. század közepétől kezdve maradtak fenn ép álarcok, ezeken pontosan végigfigyelhető a japán színjátszás egész stílustörténete.¹ Az újabban elterjedt arcfestés a maszkhoz hasonlóan elstilizálja a vonásokat, a mellett minden részletében álarc-hagyományokkal megkötött. A japán jelmez a kínaihoz hasonlóan karakterizáló, minden részletében, színben, formában egyformán szimbolikus jelentőségű. Esztétikai értelmét ezenkívül az adja meg, hogy kifejezőbbé teszi a színészi és táncos mozgást.

A görög színész átváltozását is elsősorban a maszk mutatja, a jelmez hagyományosan stilizálja a görög ruhaviseletet. A maszk még azokban az időkben is jelzi a kultusszal való összefüggést, amikor a színjátszás és a kultusz közötti belső kapocs már erősen meglazult, az álarcot azonban az esztétikai követelmény, a színház nagy méretei miatt, az előadás szükséges tényezőjének még megőrizte. Az arc megmintázása mellett a kort, foglalkozást stb. az onkos-rész megfelelő szimbolikus alakításával jelezték. A görögség a társadalmi osztály, születés, természet és egyéni vonások maszk-jelzésére is súlyt vetett és a tragikus típusok mellett a komikus típusok igen nagyszámúra emelik a feljegyzésekből ismert álarc-fajtákat. Az állat-maszkok itt is végigvonulnak a görög színjátszás egész területén.

Rómában csakhamar nyoma vész a maszk mágikus értelmének, mely az etruszkok számára még jelentőséges volt, kizárólag az ismeretlenségben maradni kívánó személy elfedésére szolgál, míg végre a nagy római színész, Roscius, elveti a maszkot. Ettől kezdve a középkoron át jelentősége, szerepe a színjátszásban egyre csökken, míg a jelmezé növekszik.²

¹ Friedrich Perzýnski: *Japanische Masken, Nō und Kyōgen*, I—II. Berlin, 1925.

² Arnold Bernhardt: *Über antike Theater-Masken*. Leipzig, 1875.

Az antik mimus-hagyományok a nép körében találnak menedékre és még a XVI. századból is vannak feljegyzések, melyek főképpen állat-maszkokban folytatott bacchanáliákról emlékeznek meg. A misztériumjátékok ördög-maszkjai mellett farsangi álarcos felvonulásokban éli ki a belső átlényegülés e külső jelképe hanyatlását. Az elszemélytelenedésből következő egyéni felelősségnélküliség erotikus vonatkozásai jutnak kizárólagos szerephez, úgyhogy a papság határozott állást foglal mindenütt a pogány álarcviselés ellen, mely ettől kezdve bizonyos népi színi játékokban jelentkezik csupán, esztétikai tartalom nélkül. A *commedia dell'arte*-ban még egyszer érvényesül a maszk karakterjelző, szimbolikus ereje¹ és azóta néhányan ugyan megkísérelték feltámasztását, — Goethe például álarcban játszattott el egy Terentius-drámát — azonban a realizmus világnézetének térhódítása és az individualista életérzés győzelme a színjátszást kizárólag teátrális szórakozássá, «emberábrázolássá» formálta át; ez csak a naturalista arcfestést engedi meg, ennek esztétikai értéke a valóság szolgai másolása miatt igen csekély. A modern orosz színjátszásban figyelhetjük meg — kínai hatásra — a stilizáló arcfestés új irányát, mely nem nélkülözi a maszk-reminiszcenciákat.

A színész alkotásával a nyugati színjátszásban legjobban a jelmez forrott össze. A liturgikus dráma megelevenítésénél a papi öltözék teátrálisan hangsúlyozott formája a fejlődés kiindulópontja.² A szerepekre kezdetben szimbolikus jelképek utalnak: a pálma angyalt, a tömjéntartó Máriát, az ásó (= kertész) és keresztes zászló Krisztust jelentették stb. Ezenkívül a járások gyorsaságának és lassúságának volt még jellemző szerepe. A színszimbolika, mint minden vallásos színjátszásban, itt is érvényesül. A liturgikus és antik mimus-hagyományok összevegyülése után a teátrális jelmez a felvonulások fantasztikus öltözeteiben igen változatos formákat hozott létre. Az egykorú ruhákból kifejlesztett pazardíszítésű, zsúfolt jelmezekben senki sem keres korszerűséget,

¹ Constant Mic : *La commedia dell'arte*. Paris, 1926.

² Max von Boehm : *Das Theaterkostüm*. Berlin, 1921. 61—83. old.

jellegzetességet. Még elég, ha más, mint a hétköznapi ruha, viszont másrészt megtaláljuk már a realizmus felé fejlődés csiráit is egyes jelenetek beállításában. Valószínűleg megvolt a színi öltözködésnek a gyakorlatra érvényes hagyománya, mely egészen a moralitások színpadi megelevenítéséig, az itt szereplő allegorikus személyek jelmezeiig érezte hatását. A triumphusokban és egyéb látványosságokban a jelmez szereplése öncélú: nem egy belső átalakulás külső jelzése, hanem tarka vizuális élmény, lelki tartalom nélkül. Az európai teátrális alkotásban a belsőről a külsőségre helyeződik át a súly. A közízlés gyökeres megváltozását mutatja az, hogy a színjátszás ható-eszközei, mint a jelmez is, fokozatosan a realizmusra törekszenek. A jelmezeknek bizonyos fokig történelmi és néprajzi hűsége kezd a magasabb udvari körök esztétikai érdeklődésének középpontjába kerülni. A nép színháza pedig a polgári típusok komikus túlzásának kikacagásában élte ki játékos kedvét. A *commedia dell'arte* típus-ruhái az utolsó collectív jelmeztöltei az újkori európai színjátszásnak.

Az opera, a ballet és az álarcosbál üzik elsősorban a jelmez kultuszát,¹ részint öncélú dekoratív hatások kedvéért, részint a test vonalainak erotikus hangsúlyozásáért. A jelmez sokértelmű szerepének ez az esztétikai mozzanatoktól független része kellett, hogy szükségszerűen előtérbe lépjen, ha régi jelentésének nem tehetett eleget. A pazar látványosságoknak formában, színben és díszítésben fokozott női és férfi jelmezeiben a néző beteljesülve látja a maga öndíszító vágyát.

A teátrális képzelet fokozatos hanyatlásának és a realizmushoz való közeledésnek legbiztosabb jele az volt, hogy az európai színházi kultúra egy ponton eljutott a legkülönbébb daraboknak hétköznapi ruhákban való játszásához. Minden idők egyik legnagyobb belső átváltozóművésze, Garrick, Shakespeare hőseit saját kora ruháiban játszotta. A boszorkányok fehér selyemruhában jelentek meg a *Macbeth*-ben és Racine, Corneille antik hősnői abroncsos szoknyában sétál-

¹ M. v. Boehn, id. m. 292—375. old.

tak.¹ Innen már csak egy lépésre lehetett a történelmi realizmus. Neuberné, Sallé, Mme Clairon, Mme Favart, Talma és Le Kain voltak a realista jelmez úttörői.² A valóság lett a cél, a legkövetkezetesebb történelmi és életvalóság, melynek színszerűtlenségére nem az eszméltette rá a közönséget és a színházi embereket, hogy az életvalóság mélységesen ellenkezik a színjátszás szellemével, hanem az, hogy a «valóság nem adta a valóság illúzióját». A még igazabb «illúzió» hajszolása vezette rá a modern színpadművészetet annak a felismerésére, hogy a színpadnak — bármilyen legyen is a formája és berendezése — saját törvényei vannak. Megindult a stilizálás és nagy kerülőúttal a színjátszás fokozatosan újra visszajutott a jelmez színészi értelmének felismeréséhez. A jelmez legyen a színész által megelevenítendő karakter látható kifejezése, a színészi átalakulás szimbolikus megérzéskeltetése; ezt hirdeti néhány mai rendező színpadi alkotásaival.

VI. Színpad és díszlet.

A színháznak, mint esztétikai élmények forrásának, a színész munkájával belsőleg összeforrott, vele együtt élő része : a játék-tér. Kialakulása spontán : a színész világának el kell határolódnia a valóság világától. A játék-tér kiemelésével válik el a színész a nézőtől és születik meg az esztétikai szemlélet lehetősége. Kultúrák és korok más és más keretbe foglalják a színészi akciót, a teátrális ösztönök különbözősége szerint egyszer a játékra, másszor a játékkal kapcsolatos látási élményre vetve a súlyt.

A kínai színpad egyszerű, csupán csak hátul határolt nyitott emelvény. Három ajtón lehet a színpadra lépni : a baloldalin bejönnek a színészek és a jobboldalin távoznak el ; középtűt van egy csapóajtó, mely a szellemjelenésekre szolgál. A kínai színpad tehát csak emelt játék-tér, minden ábrázoló szándék nélkül, aminek bizonyossága, hogy a háttér már nem számít a színpadhoz : a zenészek foglalnak itt

¹ M. v. Boehn, id. m. 401. old.

² U. o. 376—388. old.

helyet.¹ (Díszletet csak újabban, európai hatásra alkalmaznak.) Ennek a színpadnak a színész a korlátlan ura, aki környezetet, kellékeket, scenikailag bonyolult helyzeteket ki tud fejezni játékaival. A kínai színpad szerepe az esztétikai összhatásban majdnem semmi; ezt a hiányt a színész kivételesen nagy kifejezőereje pótolja.

A japán néző már látási élményt is vár. A látványosság egyik főerőssége a japán színpadnak, melyet a XVII. század óta kortina választ el a nézőtértől, a hanamisi² viszont összeköti vele. Ellentétben a kínai színpaddal, itt minden segíti a színészt munkájában: a külső hangok, természeti zörejek hű utánzása ugyanúgy szerepet játszik a színház-élmény megszületésében, mint a színpadkép. A természet ábrázolása mindig fontos a japán színpadon, de a jelmezekkel színben és vonalban finoman összehangolva. A színpadkép ábrázoló vonatkozásai ellenére sem akarja a valóság hatását keltetni: a színváltozások a közönség előtt történnek, a technikai személyzet majdnem állandóan a színpadon mozog, a színészt az ú. n. «árnyék» követi, egy kisegítő, fekete ruhában, aki az öltözködésnél segít. Több más «illúziórontó» mozzanat is elfogadott körülmény a japán színjátszásban.³

A görög színpad ismert formája: a dráma hely- és időegységének építészeti formákba merevedése. A görög néző elsősorban a színész kifejező mozgásában élte a drámai akciót, a színpadi keret csak ritkán járult hozzá a hatásfokozáshoz. Bizonyos technikai eszközöket, gépezeteket ismertek és kezdettől fogva alkalmaztak. A díszlet sem volt ismeretlen kellék, bár inkább csak szín-tér jelzésekre, semmint azok ábrázolására szorítkozott. Tudunk díszletfestő mesterekről (pl. Agatarchas) és háttér-típusokról. Az előadás lefolyásáról azonban nincsen biztos tudásunk.

A római színpad a színészi játék háttérét gazdag de-

¹ Carl Hagemann : *Spiele der Völker*. Berlin, 1919. 407. old.

² A nézőtérén végigfutó híd, amelyre lejönnek a szín'szek és időnkint a publikum között folytatják játékukat.

³ Albert Maybon : *Le Théâtre japonais*. Paris, 1925. — L. még Carl Niessen : *Das Bühnenbild*. Ein kulturgeschichtlicher Atlas 2. és 3. képes táblát.

koratív kiképzéssel emeli ki. A scenæ frons alakításában is feltétlenül megfigyelhetjük a képszerű hatásra törekvés csiráit. A nézőtér gyakran részben vagy egészben lezárlul felül, a színpadot pedig függöny (aulæum) választja el a nézőtértől.

A középkori templomi színjátékok kerete folyton dagadó scenikai gépezeteivel és szimbolikus jelzéseivel már korán mutatja a mindent láthatóan kifejezni akarás törekvését. A misztérium-játékoknak Flemmingtől¹ «plasztikus szimultán színpad»-nak nevezett kerete, ha primitíven is, de mindent ábrázol.² A többi középkori színpadforma is ugyanezt célozza: változatos látási élménnyé fokozni fel az epikus cselekvényt. A játék kerete és nem a színész a fontos. (Hasonló jelenséggel találkoztunk a jelmez teátrális jelentőségének történetében.)

Az embert hangsúlyozó renaissance egy időre a színészt juttatja fontosabb szerephez az egyszerűbbé váló színpadon. Erről tanuskodik: a német Mesterdalnok-színpad, az olasz Terentius-színpad, az Erzsébet-korabeli angol színpad és a spanyol renaissance-színpad formája. A Mesterdalnok-színpad a templom szentélyében felállított egyszerű dobogó, hátul és jobbról-balról függönnyel határolva, díszlet nélkül, némi kellékekkel.³ A Plautus és Terentius színműveit meg-elevenítő színészek függönyökkel elzárt és feliratokkal megkülönböztetett ajtó-sor előtt, semleges dobogó-színpadon játszanak.⁴ A Shakespeare-színpad közismert formája a jelenet-beállítás és összefüggés hatásos érzékeltetésére igen alkalmas. A dráma és színész találkozásának rövid jelnete pereg le előttünk a renaissance-színpadon, amelyen azonnal megjelenik a képzőművész.

A modern értelemben vett kulissza-színpad az olasz képzőművészeti kultúra mellékeredménye. A klasszikus dráma feltámasztása a színpadot is megreformálja és a renaissance

¹ Willi Flemming: *Geschichte des Jesuitentheaters*. Berlin, 1923. 17. old.

² Carl Niessen id. m. 8., 9. és 14. képestábla.

³ Albert Köster: *Die Meistersingerbühne*. Halle, 1920.

⁴ Carl Niessen id. m. 12. és 13. képestábla.

művészei Vitruvius alapján újra megcsinálják az ókori színpadot. Gyökeresen új azonban e rekonstrukcióban : a perspektivikus háttér. A legnagyobb renaissance mesterek jeleskednek a prospettivá-k készítésében. A perspektíva-díszlet gyönyörű emléke ma is látható Vicenzában : Palladio *Teatro Olimpico*-ja.¹

Ezután Serlio teszi a legjelentősebb lépést a realiztikus színpadkép felé, amikor az egyetlen szín-háttér helyett hármat (utca, kis tér, erdő) tervez : külön-külön egyet a tragédiához, komédiához és szatirjátékhoz.² A kulissza felfedezése megmámorosított mindenkit és míg a kor látvány-éhsége nem csillapodott, díszlet-bravurok, illúzió-játékok foglalták el a színpadi játékok helyét. Az udvari színházaknál kikristályosodott színpadforma nem ok nélkül kapta a «kukucs-kálószeke-rény-színpad» nevet. A színpad óriási «kukucs-kálószeke-rény» volt, melyben a néző vízeséseket, tengeri csatákat, égő városokat stb. látott. Aleotti, Torelli, Parigi, Furttenbach a színpadtechnika ügyeskező, leleményes elméjű fejlesztői, akik biztosítani tudták a díszlet kizárólagos uralmát a színjátékban.³

A színpadkeret tehát öncélú teátrális megnyilatkozássá lett s ugyanúgy alkalmazást nyer a színjátszás keretein túl, látványos felvonulások, udvari ünnepségek, diadalmenetek alkalmával, mint a jelmez.⁴ A perspektivikus kulissza fénykorának nagy alkotó mesterei, Furttenbach, Pozzo, Galli-Bibiena,⁵ L. O. Burnacini⁶ még nem érzik a perspektivikus színpadkép paradoxonját, ami azonnal nyilvánvalóvá lesz, amikor fokozottabb szerephez jut a színpadon a színész. A testileg valóságos színész belekényszerült a csak

¹ U. o. 17. képestábla.

² Serlio: *Delle Architettura*, II. köt. Velence, 1545.— L. Carl Niessen id. m. 18. képestáblát.

³ W. Flemming id. m. és Joseph Gregor : *Wiener scenische Kunst I. Die Theaterdekoration*. Wien, 1923. — L. még C. Niessen id. m. 19—35. képestáblákat.

⁴ L. Carl Niessen id. m. 15. és 15a képestáblákat.

⁵ U. o. 48. és 49. képestáblák.

⁶ U. o. 35. képestáblák.

művészileg valóságos, a szem illúziójára kialakított térbe. E paradoxon megérzése indítja meg a fejlődést a realizmus irányában: a játék keretét hozzá akarják idomítani a valósághoz. Minden egyes újabb nemzedéknek elégtelen az előző kor színpadképének viszonya a valósághoz. A színpad ekkor mindig tipikus tájat ad realizztikusan. Az architectura azonban még főtárgya a színpadi képnek, mintegy jelezve a perspektivikus színpadkép kiindulópontját. A realizmus reformja azonban képzőművészeti: a kor díszlete festői és nem színházi élmény. A színész és a színpadkeret elvesztette esztétikai kapcsolatát az optikai hatáskeresés túlhangsúlyozott kultuszában.

G. Servandoni, a két Piranesi, a Quaglio és Sacchetti családok korszakos jelentőségű működése révén a díszlet fokozatosan a színpadi történések terének illusztrációja lesz és ezért a plein aire is bevonul a képzeleti architecturák után a színpadra.¹ A Serlio által elindított realizztikus díszletezési elv teljes érvényesülését jelenti a tipikus tájábrázolás egyéniesítése. És eljött csakhamar az az idő is, amikor minden valódi volt a színpadon. Az ábrázolás naturalizmusa után az anyag naturalizmusának panoptikum-illúziójára volt éhes az emberi szem.

A realizztikus színpadi ábrázolás a lényegről a mellékes apróságokra tereli a figyelmet. A természetben éppen az a szép, amit mögéje vetítünk, amit szemünk önkénytelenül elstilizál, újraalkot a szemlélet közben. A színpadkép olyan művészi produkció kerete, amely produkció eredetileg a valóságtól való elvonatkozást és önmagunknak egy magasabb létkörbe való beleélését sugalmazta, most visszaránt a reális vonatkozások zűrzavarába.

A színpadképnek a realizmus zugutcájába való rohanásától függetlenül már régebben történtek kísérletek a színpad ábrázoló jellegének megszüntetésére, e szórványos kísérletek azonban nem járhattak sikerrel a közízlés ellenálló ereje miatt. Cosimo Morelli imolai színháza (1780), mely a színész

¹ Az egész barokk-kor díszletművészetére kimerítő képanyagot tartalmaz még a *Denkmäler des Theaters* II. kötete. A bevezető tanulmányt Joseph Gregor írta.

játszóterét és a díszletet pillérsorral akarta szétválasztani, K. F. Schinkel, aki (a XIX. sz. elején) oszlopsort kísérel meg a színpadkép és a színész heterogén világa közé beiktatni,¹ K. L. Immermann, aki semleges előszínpadot és díszletezett kisebb hátsószínpadot teremt Düsseldorfban.² az első futárjai annak a törekvésnek, mely a színpadot és a drámát újra össze akarja kapcsolni. A műsor olyan darabokkal is bővült a «kukucs-kálószekrény-színpad» kialakulása óta, amelyek eredetileg nem erre a színpadformára íródtak. A dráma és a színpad viszonyát újra egyensúlyba kellett billenteni és ez eszméltette rá a színpaddal foglalkozókat, hogy az ábrázoló színpadkép nem minden drámának lehet adaequat térbeli kerete. Technikai újítások, mint a kínai forgószínpad meghonosodása Európában (Lautenschläger, 1898), továbbá a színpadi világítás tökéletesedése még egy utolsó fellendülést adnak a színpadi realizmusnak, azonban már Adolphe Appiával és Edward Gordon Craig-vel megkezdődik a színpadkép gyökeres esztétikai revíziója.

Appia kifejti,³ hogy a mozgó, háromdimenziós színész sohasem kerülhet szerves összefüggésbe az álló díszlet festett terével, festett fényeivel és árnyékaival. Az a világítás, mely a festménynek szól, a színészt is éri, amelyik pedig a színésznek van szánva, a festői hatást változtatja meg. Appia szerint első a színész, aki nélkül nincs előadás és csak másodszorban jön a díszlet, melynek a játékkal való együttélését először ő hangsúlyozza. Fényekkel növeli, szűkíti a játékteret, feloldja a mozdulatlan formákat és szeretettel alkalmaz színes függönyöket. A játék reális térbeli vonatkozásait pedig egészen stilizált táj-jelzésekkel érzékelteti.

A másik nagy modern színpad-reformátor, az angol Edward Gordon Craig⁴ hangsúlyozza először, hogy a színész

¹ Carl Aug. Freiherr v. Wolzogen: *Schinkel*. Berlin, 1864.

² Richard Fellner: *Geschichte einer deutschen Musterbühne*. Stuttgart, 1885.

³ Adolphe Appia: *La mise en scène du drame wagnérien*. 1894. — Összegyűjtött művei: *L'oeuvre d'Art Vivant*. Genf, 1921.

⁴ Edward Gordon Craig: *On the Art of a new theatre*. (New. impr.) London, 1924., — *Die Kunst des Theaters*. Übers. und eingeleitet v. M. Magnus. Berlin, 1905.

köré épített színpadnak önálló törvényei vannak. A színésznek nem a valósághoz, hanem a másik színészhez való térbeli viszonya a fontos. Újra feltámasztja a színszimbolikát, amikor a tengert fekete függönnyel jelzi, mert ez fejezi ki legjobban a végtelenséget. Egy sor irreális-architectonicus díszlet-terve tanuskodik arról, hogy jóval megelőzte korát, mely ekkor élte a realizmusból az impresszionizmusba való átmenet izgalmaival.

Rácszméltek ugyanis arra, hogy se a festmény síkján, se a színpadon, nem a valóság adja a valóság illúzióját. A díszlettervező ezentúl egész utca helyett csak egy sarkot visz színpadra, de hogy a néző érezze a házsört. Az új díszlet nagyvonalú és stilizáló. Első alkalmazása Gregori Ferdinánd nevéhez fűződik, aki a realizmus fénykorának napjaiban, 1904-ben, Gobineau *Renaissance*-ának néhány jelenetét scenirozta ú. n. «stílus-színpadon». Ez az irány, mely későbbi fejlődése során képet csinált a színpadból, szerette volna a színészt legalább reliefszerűen beolvasztani az impresszionista háttérbe. A festő uralkodott ebben az időben a színpadon. Fritz Erler a müncheni Művész-Színházat avatta e mozgalom középpontjává. A mozgalom védelmezői a képzőművészet győzelmét követelték a színpadon.¹ A győzelem az igazi színpadszerűség száműzetésével járt. A színész kénytelen volt felfogását, mozgását a díszlethez alkalmazni, mert így követelte meg a képhangulat. A müncheni Művész Színházban fordult elő a következő eset. A *Vízkeresztben*, mint ismeretes, megtiltják Malvoliónak, hogy sárga harisnyát hordjon, mert Olivia ezt a színt nem szereti. Olivia maga azonban — sárga jelmez hordott a képhatás kedvéért.²

A realista színpad más irányban is tovább kereste az ábrázoló színpadkép hangulatvalóság-sugalló erejének fokozását. Fényekkel életrekeltett plasztikus díszletek a körhorizont mély távolságot érzékeltető kedvező légkörében még sokáig életbentartották azt a pseudo-realizmust, mely

¹ Peter Behrens : *Feste des Lebens und der Kunst*, 1906.

² Theodor Alt : *Das «Künstlertheater»*. Heidelberg, 1909. 41. o. — L. még : Max Littmann : *Das Münchener Künstlertheater*. München, 1908.

színpadszerűbb jellege miatt alkalmas volt arra, hogy további kezdeményezések kiindulópontja legyen. E kezdeményezések eredményei a legújabb díszlettervezők munkáiban jelentkeznek, akik a realizmustól teljesen elfordulva, a dráma szellemében szimbolikusan alakított színpadi térbe helyezik a színészi alkotást.

Bármennyire változó is a színpadkép szerepe a színház hatás szempontjából, a színészhez és a drámához való viszonyának újra és újra megoldandó kérdése merül fel állandóan a történelem folyamán. A történelem azt tanítja, hogy a színpadképnek akkor lesz a színjátszás egészében legnagyobb esztétikai szerepe, amikor a színész belső átalakulása révén a közönség elé elevenedő, a valóságtól eltérő törvényű világ szimbolikus térbeli megérzékítésére törekszik, tehát hangsúlyt ad a színész alkotásának, fokozza ennek hatását a nézőben, akinek ezáltal megkönnyíti a színjátékkal való lelki együttjátszást. A mai ember az elszemélytelenedésre való hajlam meggyengülése miatt már csak látható kifejezés segítségével tudja érzékelni a színész játékerének a valóságos tértől elütő törvényét, nem úgy, mint az őszínész vagy egyes mai exotikus népek színielőadásának közönsége. A természeti és életvalósággal vonatkozásban álló színpad lehetetlenné teszi a teremtő részvételt az akcióban. A díszletnek harmóniában kell lennie a színész alkotásával, nem pedig föléje kerekedve, azt a saját hatásának javára elnyomni. Láttuk, hogy a souverain képzőművész zavaró többletnek mutatkozott a színpadon. A díszlethatás és a színészi alkotás különeműségének megszüntetése elsősorban a rendező érdeme, aki a színjátszás széthulló elemeinek összekovácsolásában látja célját.

VII. A rendező művészete.

A színpadi hatáseszközök, melyek a színészt belső átalakulásának megérzékítésében támogatni voltak hivatva, túlfejlődtek céljukon. Egymásba torlódva, egymással viaskodva küzdöttek az elsőbbségért az esztétikai élmény kiváltásában: a színész, a dráma, a jelmez és a díszlet. A színház létérdeke követelte a rendező megjelenését, amit külön-

ben még egy korlélektani mozzanat is magyaráz. A kor esztétikai érdeklődése nem az egyéni produkcióra, hanem az összhatásra van beállítva. A rendező kiegyenlíti a színészi tehetségek nagy színvonalkülönbségét: a nagy színészt egy egységes elgondolás alá rendeli, a fantáziátlan alakító helyett pedig maga teremt játékötleket, melyekkel az alakítást az adott esetben lehetséges legmagasabb értékszínvonalra emeli. A nagy színészből — mióta nem kényszerül fáradtságos, önálló munkára — bizonyos fokig visszafejlődött az alakteremtő-képesség. A «felfogás» a rendező dolga lett, a színész nem gyakorolja ilyenirányú tehetségét; ezért nem lehet ma olyan egyetemes színésznagyságról beszélni, mint amilyenek a múltban voltak.

A színjátszásnak azokban a korszakaiban, melyekben egyénentúli szellemi erők alakították az egész kultúrát, a színjátszásban nyomát sem lehet találni a rendezőnek. A színházat a közönség játékkakarata irányítja és csak akkor lép fel a színpad és a nézőtér közti közvetítő szükségessége, amikor ez a játékkarant megbomlik. A rendező megjelenésének tehát szorosan vett színháztörténeti, de ezenkívül szociológiai és szellemtörténeti okai is vannak. Azon korokban és kultúrákban, melyekben erős az egyénfölötti öntudat, a közönségalkotta színház mindig megőrzött valamit vallásos jellegéből és nem ismeri a rendezőt, akinek ily módon sajátosan esztétikai szerep jutott a színészet történetében.

Nem véletlen, hogy német színészből tudatosodott először a színpadi játék irányításának feladata. Ekkehard egy rövidéletű színész-akadémia keretében próbálta megvalósítani a dráma és a drámában szereplő karakterek színpadi beállításának, felfogásának megbeszélését.¹ Utána Schröder — szemben Ekkehard elméleti befolyásával — gyakorlati utasítások útján hat irányítólag a színpadi játék kialakulására. A darabokat, melyeket rendez, átdolgozza: lefordítja a kor ízlésének nyelvére.

Minden kor igazi nagy színházi emberei mélyen érezték a színháznak a közönséggel és ezen keresztül a korral való

¹ Adolf Winds: *Geschichte der Regie*. Berlin, 1925. 62. old.

kapcsolatát. A drámákban az időfölötti értékek mellett mindig vannak olyan elemek, amelyek a kor színpadi stílusában gyökereznek és e stílus újra felidézhetetlen elmúlásával a játékokban való «hű» életrekeltésük lehetetlen. Nem beszélve a szerzői utasításokról (öltözködések, maszkok), maga a drámai mű egésze is kötve van saját korának életérzéséhez, világnézetéhez, szerkezetében kora színpadának sajátos formájához, technikai fejlettségéhez, amelyeket a megváltozott életérzésű, világnézetű közönség bizonyos határokon túl sem átélni, megérteni nem tud, sem pedig az új színpadformán nem valósítható meg az életrekeltés eredeti elgondolása. Ez magyarázza, hogy a rendezés egész történetén végigvonul az író és kora színpadi talajából a mindenkori jelen idők színpadi talajába való átültetés.

Az első rendező, aki határozott célgondolattal, tudatos művészi akarattal nyúlt a színpadi játék megformálásához, Goethe, mint saját dramaturgia,¹ egész sor dráma «színszerűsítésével» tette világossá, hogy az író és a színpad művészete nem mindig találkoznak hiánytalanul. Nemcsak Shakespeare néhány darabját «fordította le» a weimari színház előadásában a kor nyelvére, hanem saját *Götz von Berlichingen*jének erélyes megrövidítésével és átalakításával is tanuságot tett a mellett, hogy mint színházvezető mélyen érezte a rendező feladatát és az író-t külön tudta magában választani a színházi embertől. Nemcsak az egész drámai műnek a színpad törvényei értelmében való scenikai módosításával törődött, hanem a színész játékára, a színpadi jelmez megválasztására és a díszletes-keret kialakítására is ügyelt.² «A színész menjen a szobrászhoz és a festőhöz tanulni, — mondta egy alkalommal Eckermannnak — egy görög hős ábrázolásához alaposan tanulmányozni kell az antik emlékeket, hogy ülésének, járásának és állásának keresetlen legyen a gráciája.» Ez tipikusan az empire közízlésből fakadó igény.³

¹ Valerian Tornius: *Goethe als Dramaturg*. Leipzig, 1909.

² Philipp Stein: *Der Theaterdirektor Goethe*. Bühne und Welt, 1898—99. 1901. old.

³ Rendezői munkájában nem volt fontos számára, mit gondolt a szerző. La Roche, akinek Mefisztó-alakítását Goethe korrepetálta,

A mannheimi Nemzeti Színházban Dalberg vezetése alatt a színészek egymást ellenőrizték, úgynevezett «Regie-Kollegium»-okon beszélték meg a részleteket, maguk közül egyet választottak, aki a jelenet-beállítások technikai munkáját a közös terv értelmében végrehajtotta.¹ Az együttes jelenik meg itt először, a maga művészi öntudatosságával, jeléül annak, hogy az egyéni alkotásról az összehatásra helyeződött a fősúly. Ezután Iffland rendezői tevékenysége nyomja rá a mannheimi polgári realizmusra a maga korszerűen jellegzetes pecsétjét. Az életszerű természetesség a színházesztétikai értékek sorába emelkedik.

Sonnenfels egyrészt a drámai jellemek egyénítésére és egymás közötti összefüggésére vetette rendezői munkájában a fősúlyt. Nemcsak a szerepeket osztotta ki, hanem az egész darabot a színész kezébe adta, hogy ne szerepet, hanem alakot keltsen életre a színpadon. A bécsi udvari színház híres együttes-stílusát megteremtő Joseph Schreyvogel a drámák színyszerűségét hangsúlyozta rendezéseiben. F. A. Klingemann, a *Faust*-dráma első színpadra vivője, az irodalom és a színpad nehezen találkozó útjainak egymás felé irányításán fáradozott a braunschweigi udvari színháznál. Angliában Macredy az első irodalmár-rendező, aki az író intencióinak szolgáltatába állítja sokirányú tehetségét. Gondot fordít a színészek játékának irányítására és a színpadi keretre. Előtte Charles Kemble csak a színész egyéni- és csoportjátékának kellő formálását és a jelmezek korhűségét tartotta szem előtt.

a korízlásnak megfelelően kedélyesnek állította be az alakot. Goethe ezzel maga értelmezte át színészilag saját szövegét, melyet különben is «meghúzott» vagy egyes kifejezéseket átírt benne. Ezek szerint tehát egyenesen Goethe-ellenes lenne, ha a későbbi kor színésze vagy rendezője ragaszkodnék a weimari előadás stílusához, melynek előfeltételei a közönségben régen megváltoztak. Az ízlés tradíciója lehet csak a színház tradíciójának alapja: amikor megközelítőleg változatlan marad a lelkekben az a tényező-összesség, mely előfeltétele a színházesztétikai élmény megszületésének (Comédie Française). A felfogás megváltoztatása és a scenikai változtatások azonban sohasem jelenthetik az illető dráma írói átdolgozását.

¹ Max Martersteig: *Die Protokolle des Mannheimer Hoftheaters*. Mannheim, 1890.

A XIX. század rendezőinek főproblémája a dráma. Az önállóvá lett és a színpadot lenéző vagy idegen színházi világnézet talajából sarjadt színművek alkalmazása a realizmus irányában továbbfejlődő «kukucs-kálószeke-reny-színpadra». E folytonos surlódások megszüntetésének hálátlan feladatát a színész önmagában sohasem tudta volna megoldani. Egy sereg technikai probléma is rejtett a letűnt korok színpadirodalmi alkotásaiban. Azelőtt minden kor ilyen vagy olyan típusú színpada csak arra az egyetlen színpadformára írott darabokat játszott. A játék teremtette meg maga körül a maga keretét. Görög dráma és görög színpad, misztériumjáték és misztériumszínpad, Shakespeare és az angol renaissance-színpad egyidejű megnyilatkozásai a kor teátrális szellemének. Az illúzió-hatásokra berendezett «kukucs-kálószeke-reny-színpad» nem egy vele párhuzamos dráma-irodalmi irány szimultán teátrális jelentkezése, hanem öncélú látványosság-kultusz eredménye. A «kukucs-kálószeke-reny-színpadnak» kezdetben nincs is olyan szükségszerűen belőle sarjadt dráma-irodalma, mint a többi színpadtípusoknak, viszont állandó kiegyenlíthetetlen ellentétben él a letűnt korok drámairodalmával. Az egyik legfőbb probléma például a shakespeare-i dráma jelenetsorának átültetése a valóság illúzióját adni kívánó mai színpadformára. És bár itt van a klasszikus ókor drámáinak színpadra-elevenítési problémája, mint a ma közismert színpadformán hiánytalanul soha meg nem oldható feladat, mégis a világerzés rokonsága miatt Shakespeare áll a legújabb kor emberének érdeklődési körében és egy kis túlzással azt lehetne mondani, hogy — az európai rendezés története egy a Shakespeare-rendezés történetével.

Immermann düsseldorfi Shakespeare-színpadát már említettük. Ebben a stilizált keretben akarja életrekelteni Shakespeare drámáit. «A költő műve egyetlen agyból pattant ki, ezért e mű reprodukcióját is csak egyetlen agy hajthatja végre» — mondja egy helyen. E maga elé tűzött feladatot sikeresen oldotta meg: Immermann rendezései a dráma egy-egy és következetes végiggondolásával, scenikai kiegészítéseivel, eredetiségével korának legnagyobb színházi ese-

ményei közé tartoztak.¹ A dráma szolgálatát tekintette feladatának és ezért dramaturgiai beavatkozásai az irodalmi szövegbe aránylag kisebbfokúak és csak a színpad sajátos követelményeinek mértékével állanak arányban.

Eduard Devrient rendezése a játéktílus egységét azáltal biztosította, hogy mint genális színész, eljátszotta az egyes jeleneteket és az egész előadásra a maga színészi egyéniségét kényszerítette. Laube csak körvonalakban jelezte a karaktert és inkább a játéktechnikai csiszolással törődött. Realizmusra oktatta színészeit, de a játék kerete semmiféle szempontból nem érdekelt. A világosságra törekedett, racionalizálta a jellemeket és a stílus pozitivizmusa volt célja.² Dingelstedt előfutárja a későbbi impresszionizmusnak, amikor a játék valószínűsége helyett a színpadi hangulat igazságának ércztetésére törekszik.

Mind a színpadképnél, mind a színészi játéktílusnál fokozatosan az életvalóság lett a cél a közízlés befolyására, melynek a rendező a megérzője és kifejezője a színházi produkció egységes kialakításával. A multban lejátszódó drámáknál a történeti realizmus a főirány, melynek a kontinensen a meiningeni udvari színház, Angliában pedig Charles Kean a megteremtője, illetőleg követője. A meiningeni herceg nagy színpadi érzékkel aknáztta ki a történelmi realizmusnak rendezői lehetőségeit.³ A valóság nyújtásával vélte elérhetőnek a valóság színpadi illúzióját és e kor nézője nem keresett mást a színházban, mint realizmust. Meiningenben a *Julius Caesar*hoz római kutatások alapján rekonstruálták az ókori fórumot s Cleopatra karékét archæológus tervezte. Azonban nemcsak a külsőségekben, hanem a darab belső megrendezésében is realizmusra törekedtek. Különösen a tömegjelenetek voltak a meiningeni színházban e stílus keretein belül tökéletesek. A szem és a fül egyforma foglalkoztatása ily módon valósult

¹ Richard Fellner: *Geschichte einer deutschen Musterbühne*. Stuttgart, 1885. és *Karl Immermann als Dramaturg*. Hamburg, 1896.

² A. Winds id. m. 83. old. és Georg Altmann: *Heinrich Laubes Prinzip der Theaterleitung*. Dortmund, 1909.

³ L. *Bühne und Welt* különszámát (1898—9. I. 673—702. old.) a meiningeniekről.

meg a meiningeni udvari színházban.¹ Kean hasonlóképpen nagy hirdetője volt a történelmi hűségnek. Még a mesedramákat is korhoz kötötte, a díszletezésben archaológiai hűségre ügyelt és a meiningeniekhez hasonlóan a tömegjelenetek rendezése volt főerőssége.

Ez a látás, mely a drámának csak a valósághoz való vonatkozásait vette egyoldalúan észre és hangsúlyozta a színpadon, nem találta magát igazán otthon a mult patétikus légkörében. Az új szellem megteremtve a maga irodalmát, a hétköznapi élet emberalakjait tette meg a dráma hőseivé és ezeket az alakokat nem lehetett már úgy színpadra eleveníteni, mint Shakespeare vagy Schiller embereit. A realizmusból naturalizmus lett. André Antoine, Brahm, Sztaniszlavszky a mindennapi élet arcát tükrözik színpadjaikról a rendezésben. «A színész a természetet keresse — mondja Brahm² — és semmit azon túl! Keresse egész lelkével: akkor megőrzi magát a laposságtól és trivialitástól. Keresse önmagán kívül és önmagában, a világban és saját keblében.» A természet egyenlő a valósághűséggel. Ez érvényesül gesztusban, beszédben egyformán. Brahm rendezésében az *Ármány és szerelem* Ferdinándja, kesztyűjét gombolva, közönyös hangon mondta Lady Milfordnak: «Megvetlek téged . . .» A klasszikusok tehát megint átalakultak a kor esztétikai felfogása szerint, a modern drámák pedig a pszichologia nyelvére fordítottak le. A közönség részvétele a színházban intellektuális: «A néző a cselekvény egész pszichológiai folyamatát kifejlődésében akarja látni.»³ Ennek a pszichológiai realizmusnak legmélyebb rendező-képviselője Sztaniszlavszky, aki új értelmet adott az Ekhof—Dalberg-féle szerep-megbeszéléseknek, melyeken rekonstruálják az életrekeltendő egész alak belső életét. Az ő gárdája hiánytalan alakátéléssel eleveníti meg a színpadon a költő mintaképét.

A realizmusnál nem állhatott meg a folytonos átalakulásban lévő színházi kultúra. A rendező, aki áthidalni próbálta

¹ A. Winds id. m. 86. old.

² Otto Brahm: *Von alter und neuer Schauspielkunst*.

³ Carl Hagemann: *Die Kunst der Bühne*. Stuttgart, 1922. 460. old.

a dráma és a színpad közti ürt, a színpadtechnikai kifejezési eszközök gazdagodását látva, megmámorosodott a lehetőségektől, melyek a drámát a színpadon életrekeltő munkájában rendelkezésére álltak. Megszűnt «puissance intermédiaire» lenni, ahogyan Mercier nevezte az író, színész és néző között közvetítő jó rendezőt: az öncélú színpadi alkotás igényével jelenik meg, hirdetve a színpad autonómiáját. Gordon Craig és Evrejnov Nikoláj ennek az új iránynak a megindítói. Mindketten a művészeteknek több területén elsőrangú alkotók. Gordon Craig szerint a színpadművészeti alkotás szimbolikus architektúrából, színészi alakteremtésből, táncból és fényből áll. A rendező minden részlet kidolgozója és az előadás az ő művészi akaratát fejezi ki. A dráma, mint irodalmi alkotás, csak olyan mértékben érdekli, amilyen mértékben saját színpadművészeti mondanivalóinak kifejezésére alkalmas. Evrejnov Nikoláj Oroszországban jelenti az irodalmi korszak után a színpadszerűség hangsúlyozásának reakcióját. Németországban Max Reinhardt, Oroszországban Vachtangov ennek az öncélú rendezésnek első képviselői, mely elvnek Moszkvában Tairoff, Mayerhold és Granovszky lettek más-más irányban következetes végiggondolói és megvalósítói.¹

A színpadi rendezők souverain alkotóknak tekintik magukat. A dráma ugyanúgy eszköz a kezükben saját művészi gondolataik kifejezésére, mint a színész, díszlet vagy világítási hatás. Csak azokat a darabokat választják előadásra, amelyek megfelelnek egyéni mondanivalóik sajátos természetének. Így azután műsoruk szűk és mint ahogyan a drámai irodalomból csak részt és nem egészet adnak, rendezésük is egyéni, tovább nem fejleszthető és csak külső kapcsolatot tart a közönség szellemével.

A rendezés történelmi szerepét abban pillantottuk meg, hogy egyensúlyozó szerepet vállalt a színész köré kikristályosuló teátrális elemek erőjátékában. Közvetítő a közönség, a kor és e koron kívüleső dráma, az önmaga irányítására kép-

¹ René Fülöp-Miller és Joseph Gregor: *Das russische Theater*. Wien, 1928.

telen színész, a valóság ábrázolásáig eltévelygett, öncélú látványosságra hajlamos díszlet és a többi színpadi hatástényező között. Az individualizmus térhódításával megszűnt a közönségnek egységes beállítottságú teátrális ösztöne, amely azelőtt irányította a színjátszás stílusalakulásait. E helyett a rendező vállalta a színházi alkotás irányítását. Kétirányú sensibilitással kell tehát rendelkeznie a rendezőnek: egyrészt anyagának bonyolult lényegét felismerő, átérző, átélő, másrészt a közönség művészi akaratát felfogó érzékenységgel.

A kultusból eredő színjátszást ma már csak egyetlen gyenge szál fűzi ősi értelméhez: a költő, aki egy magasabb világot tár fel a néző előtt, az intenzívebben létező embereken keresztül sűrített életet mutat meg és leleplezi sorsunknak földi körökön túl eső, titokzatos belső összefüggéseit. «A költő látnoki ereje, mely a vallásos életérzésnek a sorsszerűség átélésévé való elmélyülését jelenti, őrzi a színház és a kultusz összefüggését és a színház önmagát profanizálja, ha ezt az ideget szétvágja.»¹ Ma a rendező cselekszi ugyanazt, amit egykor az őszínész egymaga: a közönség számára átélhetővé teszi ezt a magasabbrendű világot. Ez az átélés azonban csak akkor következik be, ha a rendező magában teljesen átélte a drámát és azt újrateremti a színpadon. «Térbe vetíti a költő időbeli alkotását.»² Ha a színésznek a drámai alak költői mintaképét kell megelevenítenie a színpadon, akkor a rendezőnek az egész drámai mű költői látomását kell újra megpillantania és a színpad nyelvén kifejeznie. «A drámától megszállottan kell alkotnia a rendezőnek. Nemcsak érti a drámát, hanem érzi is vérében a ritmusát, a sorsteli ritmust, melyet szavakban, mozdulatokban, emberben és térben, színben és vonalban kivetít magából.»³ Urnak kell lennie eszközei fölött: a színész fölött ugyanúgy, mint a színpad tere fölött, melyet nem a reális élet valósága, hanem e belső látás szerint alakít színben, formában szimbolikusan, hogy a színpadi tér is a maga nyelvén a dráma mélyebb értelmét hirdesse. A drámai

¹ Felix Emmel: *Das ekstatische Theater*. Prien, 1924. 17. o.

² William Wauer: *Theater als Kunstwerk*. Berlin, 1919. 45. lap.

³ F. Emmel id. m. 27. old.

vízió rendezője sohasem kerülhet ellentétbe a hasonlóan alakító színésszel: mindketten összetalálkoznak a drámaátélés élményében, de a színész nem emeli magát egy hatástényező fölé sem, mint ahogyan a színpadi keret öncélú díszletszerűsége is megszűnik. Minden eszköze a rendezőnek, aki azonban nem korlátlan, büszke alakító, hanem alázatos pap, aki a színházi élmény nyújtásán keresztül megváltja a nézőket a világ zavarosságának érzésétől, felszabadítja az egyént a személyiség bilincseiből, mely megakadályozza, hogy túllassanak az énnel vonatkozásban álló jelenségeken és az élményben résztvevő, vele alkotó tömeg felemelkedve egy magasabb világba, eléri a félelemtől és részvételtől való megtisztulást és feloldódást, *την τῶν τοιοῦτων παθημάτων κάθαρσιν.*

Ez a rendező esztétikai szerepe a színjátszásban, melynek összetevő elemei versengve igyekeztek a multban magukhoz ragadni a hatásnyújtásban a vezetőszeropet. A harc eredménye nem lehetett más, mint hogy a színház elvesztette önmagát és üres szórakozássá alacsonyodott. Mint ahogyan a görög fáklyaversenyeken kézből-kézbe kerül a lobogó fáklya, úgy került az európai színjátszás újkori fejlődésében a vezetőszerop a vallásos cél elhomályosodása után a színész, a drámaíró, a képzőművész kezébe. Most a rendező ragadta tova: az ő feladata, hogy befusson a célba, égve mentse át ez örök emberi megnyilatkozás fáklyáját egy olyan korszakba, amikor a tömegek egy mély vallásos világérzés élményében eggyéválva, visszaadják a színháznak eredeti értelmét, ami egyúttal feleslegessé is fogja tenni a rendező munkáját. De addig: a színészettörténetnek leghősiabb feladata vár rá!

NÉMETH ANTAL.

A NIDA-PARTI LEGÉNYEK.

Akkor már túljártunk a Visztulán.

Lengyelország földjén tekeregtünk a világban, de az irányt nem ismertük megint, s ha felnéztünk is a csillagokra, fogalmunk sem volt többé, melyek mutathatják az irányt hazafelé

Mentünk holtfáradtan és reménykedve mégis. Mert a Visztula túlsó partján szívhasogatva hittük, hogy lengyel földön jobb napok következnek reánk. Ha nem is ölel vissza egy-egy lengyel kislány a reszkető két karjával, de meg voltunk győződve, hogy nem fogja megtagadni tőlünk legalább a részvét egy mosolyát.

Abban az időtájban elbúcsúzott tőlünk már az ősz s készülödni kezdtünk a hófúvásokra. Mert a Szarmata-síkság felől egyre vadabb rohamokban sikongott a szél, s ha fel is túrtuk a köpenyegünk gallérját, sokat vacogtunk a hidegben. Enni sem adtak szörnyű hetek óta, s azonfelül éreznünk kellett szakadatlanul, hogy senki pártfogónk a világon. Elkészültünk a halálra.

Ezen az éjtszakán lengyel földön csavarogtunk bizonytalanul. Az ezred részeire szakadozott megint s talán másfélszázad ha lehattunk együtt. Nagycsöndű éjtszaka volt ez, csak északkeleti irányból dörrent meg olykor a szemhatár s úgy rémlett itt-ott, hogy ágyúk tűznyelvei villognak a reménytelen messzeségben . . .

S a nagycsöndű éjtszaka fölött ott állt a telehold, épp a mennybolt legközepén. Ő volt akkor egyedüli társunk a hideg november-végben. Mélán nézett alá Lengyelországra.

Északkelet felől különös bánattal mordult újból az ég

alja. Az irányt inkább sejtettük csak a Göncölszekér után s úgy próbáltunk eligazodni arrafelé, merről az ágyúszó verte szét a csendet.

Éjfél lehetett talán, amikor félálmból feldörmögött Miriszlay, a meszelőnyéllábú önkénteskáplár, inkább csak úgy magához intézve a szót:

— Veszett fickók lehetnek azok a Nida-parti legények...

Ugyanakkor már le is kókadtt a feje s félálomban botor-kált tovább az oldalamnál.

Senki sem mondta, de mi tudtuk mégis, hogy a Nida felé közeledünk. Ott verekedtek a Nida-parti legények.

De hogy verekedtek, Krisztus-Máriám! Szörnyű hírók már hetekkel előbb megjött hozzánk s csodálatra és rémületre készítetett mindnyájunkat.

Ezen az éjtszakán köröskörül szendergett a világ. Innen is, túlról is fülükre húzták sapkájokat a harcosok, csak a Nida-parti legényeknek nem volt nyugovása félpillanatra sem. Mert ott álltak, északkeleten valahol, ahonnét ágyúszó rengett át a holdvilágon...

Soha még olyan elszánt legényeket, mint voltak ama régi katonák a Nida mellett!

Hírók akkor bejárta már az összes harctereket s mindenki fejet csóvált, e nagyszerű fickók tetteit hallván, akik ama novemberben hat hét óta verekedtek immár egyfolytában a cár legvakmerőbb ezredeivel. Enni nem kértek, lőszert nem kértek, ha pedig utánpótlást akartak küldeni nekik hátulról, nagy fölénnyel üzenték vissza:

«Minek a?»

S kiugrálván a sánepartra, röhögni kezdtek nyerítés-szerűen, miközben nagy magukelbizottságában számárfület mutattak a folyóntúlra. Tehetetlen volt velük szemben az ellenség.

Így mondták ezt nekünk mindenfelé azon az elfelejtett őszutón.

Azalatt mentünk északkelet felé, ahonnan egyre nyugtalanabban kezdett morogni a szemhatár. És az északkeleti szemhatár mélyéből, noha éles holdfényben úszott a tájék, mind sűrűbben kezdtek villogni felénk a távoli ütegek torok-

tüzei. Ott kellett verekedniök valahol a Nida-parti legényeknek... Azalatt elferdült szájszállal nézett reánk a hold, éppen az ég legtetejéről. Mert seholsem oly különös a heldnak arca, mint Lengyelország felett.

Éjfél elmúlhatott rég, amikor megálltunk egy halott faluban.

Mert üres volt az utca, mintha a másvilágon álltunk volna meg váratlanul. Aludtak a földbesüllyedt viskók, lélek nem mutatkozott semerre s egy kutya sem ugatott a hideg holdfényben. Itt-ott holtszínben csillant meg az útmenti árok vékony jege, különben egyetlen árva hang nem riasztotta meg az éjtszaka nagy kietlenségét. Csend volt mindenfelé, csupán a Nida vize irányából zümment el idáig a szaporodó ágyúszó. Ám amire hozzánk ért volna, inkább sejtettük csak. Mintha álomban történt volna minden.

Egy különálló üres csürt jelöltek ki szállásul a didergő századnak. Mert úgy volt, hogy a halott faluban húzzuk ki az éjtszaka hátralevő részét. Hangtalanul próbáltunk elhelyezkedni úgy-ahogy... Valamelyik önkéntes zsupszalmát kerített valahonnét, arra próbáltuk lehajtani a fejünket vele meg Miriszlayval. Miriszlay most is békétlenkedni kezdett:

— Úgy veszem észre, fiúk, hogy holnap a Nida-parti legények oldalába kerülünk... Akkor oszt kampec nekünk!

— Miből gondolod, pajtás? — szóltam hozzá, félig már álomban.

Miriszlay szokása szerint legyintett:

— Miből? Abból, hogyha egyszer az ő oldalukban kell állást foglalnunk, a tisztesség azt hozza magával, hogy úgy verekedjünk, mint ők. De ki tud tempót tartani a Nida-parti legényekkel?! Se bajorok, se szerbek, se franciák. A világ minden népe esze nélkül menekül előlük...

Szorongva emeltem föl fejemet a zsupról:

— S miféle nemzetség?

— Miféle? — mért végig Miriszlay nagy-nagy önérzettel. — Magyarok hát! És pedig tiszahátiak! Csak két ezred, az igaz, de senki sem bír velök... Ezek a hajdemákok aztán!

Nem akartam hinni neki, hogy honnét tudja mindezt? Miriszlay felvágta a fejét:

— Honnét tudom? Boronkay hadnagytól! Ő mondta az este. Az pedig nem beszél hasból!

S úgy ejtette ki a szavakat, oly fennhéjázón, mintha a Nida-parti legények közé tartozott volna ő is.

Nem szóltam semmit, hanem a szalmára hajtottam vissza fejemet. Égetett az éhség, de méginkább húzott az álom. Ha arra gondoltam azonban, hogy holnap a tiszaháti legények közt kell verekednünk a Nida vize mellett, fokozódó nyughatatlanságot éreztem.

A csűr ajtaja nyitva volt s bevágott rajta a tele holdfény. Itt-ott mozdultak még egyet-kettőt az emberek s elhallgattak véglegesen. Mint a tehetetlen állatok. A siket csöndön át már csak nagyelvétve remegett idáig egy gazdátlan ágyúszó. Mintha a Nida mellől jött volna.

S elaludtam magam is.

Nem tudom, meddig maradhattam így, öntudat nélkül heverve . . . Ahogy felriadtam volna váratlanul, úgy tetszett, hogy alig negyedórája bukott le fejem a zsupszalmára. De amint körülnéztem volna keveset, a hold világa egészen oldaltessett a csűr tárt kapuján s a kapun akkor már benézett a hold . . . A nyugati égnegyedben állt, bánatosra fanyalodott képpel s lilaszínben ringatta a tájat . . . Alig négy-öt katona lélekzett mélyen és elszórva a csűrben, a többi az ajtón kívül tolongott és kiabált össze-vissza. Itt-ott nagyot nevetett valaki, mintha igen kedvérevaló lett volna a dolog, aztán éleset rikoltott egy másik ember :

— Ejha, ez aztán a fickó!

— A teremfáját! — lelkesedtek mások. — Ezekkel sem szeretnék kikezdeni!

Sejtelmem nem volt, mi történhetett odakint. Nehéz bódulatban emeltem föl fejemet a vacokról, elténferegtem a csűr ajtajáig, de ott meg is álltam . . .

Megálltam a kép előtt, mely kívülről tárult elem. az udvarfelőli részben, ahol éppen akkor nagy nevetés robbant ki.

Mert csaknem az egész század ott szorongott a téres udvar hátsó részében, kinyújtott nyakkal, mintha minden katona nagyon látni akart volna valakit. A bánkódó holdfényben hirtelen annyit vettem észre, hogy az emberek fél-

karájban tapossák egymást egy farakás körül s a farakás tetején egy hórihorgas katona állt, akit soha nem láttam még, és olyanokat nevetett, hogy el-elfúlva rángott. Hirtelen rikoltott egyet :

— Ilyen fattyak vagyunk mink, ha jókedvünk akad eccer!

Még mindig nem tudtam mire vélni a dolgot. Szerencsére megpillantottam Miriszlayt, amint a félkaréj hátában szívtá fapipáját s ágaskodott, hogy többet láthasson a különös alakból a farakás tetején. A közben a fejét csóváltatta mosolyogva, mintegy annak jeléül, hogy annyi viszontagság után van mégis valami, amiben elgyönyörködhetik az ember.

Hozzáfurakodtam s azt kérdeztem tőle félhangon :

— Mi történik itten? Ki az az alak odafent?

Miriszlay, akit semmi sem érdekelt máskor e teremtet világban. sajnálkozva nézett végig :

— Te talán elaludtad az egészet? Barátom, ezt a katonát nézd meg!

— Csak nem a Nida mellől való? — szaladt ki akaratlanul a számon.

A nyurga és savanyú önkénteskáplár komolyan bólogatott :

— De nagyon is! Ezek csak a fickók s nem olyan zupalesők, mint mi vagyunk!

Kísértetiesen hatott, amint a már lankadó holdfényben, lilaszínek között, a farakás tetején hányta magát a Nida-parti legény. Mert annyi hivalkodás volt benne, hogy már-már sértette az embert. Csontos lóképén gúny ült, mintha csak játszott volna az emberekkel, két tölténytáska a hasán, bornyú nélkül, a hátán puská hajtva keresztbe, úgy huszármódra, s a balhóna alatt keréknagyságú egész kenyeret szorongatott. Szabadon maradt másik kezével állandóan hadonászott ezalatt.

Váratlanul felharsogott, inkább kötekedve :

— Látjátok ezt a kenyeret? A rokonoktól kaptam ...

— Kik azok a rokonok? — kiáltották feléje többen is. A Nida-parti fickó kivetette a mellét :

— Kik? Hát az egész világ! Polyákok, tótok, zsidók,

rusznyákok, még a muszkák is. Mert azokkal is jóba vagyunk, ha nagyon akarjuk. Tennapelőtt este is félbödön lekvárt küldtek át nekünk, csak hagyjunk nekik békét arra az éccakára. Megtettük a nyavalyásoknak! Mert ilyen fattyak vagyunk mink a Nida mellett!

S röhögött hozzá olyan egyet, hogy egész testében rázta a fuldoklás.

Elámulva álltam a fennhéjázó alak előtt. Hiszen azok közül a legények közül való volt, akiknek pusztá híre bennünket is megborzasztott nem egyszer.

Az pedig lökött egyet a kenyérzsákon s nagyhangon folytatta:

— Hát még ha verekedni kezdünk eccer! Tudjátok-e, hogy' verekednek a Nida-parti legények?

— Hogy' verekednek? — kiáltottak vissza huszan is.

A fickó újból hányni kezdte magát a farakás tetején:

— Elmondom nektek. Megesik, hogy hat napig nincs menázs, de az nem számít minálunk. Antul mérgeesebbek vagyunk, pedig nem szokásunk levegőbe duflázni a municiót. Igaz, nem is célozunk, de mitől jó a? Kapásbul durrantunk le mindenkit, de potyognak is a muszik, mint a legyek. Ilyen legények vagyunk mink!

Csend lett, halálos. A katonák tapasztalván, hogy fele sem tréfa többé a dolgoknak, lehorgasztott fejjel néztek maguk elé. A Nida-parti harcos pedig meglóbálta feje fölött a kenyeret s még nagyobb hengegésbe fogott:

— Eccer a muszik rohamra akartak győnni ránk a vizen át... Hahaha! Mind fejest trombuckáltak a folyóba, egy se ért el az innenső partig. Mind meghóttak! Mert olyan csiszlikek vagyunk mink, ha méregbe gyövünk eccer!

Diadallal nézett körül, de egy mukkanás nem hallatszott. Érezte minden ember, hogy ezekkel a legényekkel valóban nem lehet kiállni. A Nida-parti fickót pedig oly düh égette már, hogy abban a pillanatban felvisított:

— Pedig a legtöbb komámnak inge is alig van! De mi a nekünk? Ha nyújtózkodni akarunk egy kicsit, félpucéron kiugrálunk a sánc tetejibe, puska sincs nálunk s csúfolódó szavakat kiabálunk át az ellenségnek, mert nem bírunk a

vérünkkel. S nincs egy muszi, aki ki merné dugni a képit odaát a lövészárokból! Mi pedig röhögünk a sánctetőn... Hát velünk kezdjen ki valaki!

Csönd volt, csönd volt. Később egy bátortalan hang hallatszott a hátsó sorokból:

— S milyen víz a Nida?

— A Nida? — rántott egyet a ferdére dült vállán. — A sok koromtul olyan a vize, akár a moslék! Oszt egy fa sincs a partján, mert mind kiverték mán a gránátok... De mit tudtok ti? Hát csak azt mondom én nektek, ne próbáljatok összeakasztani eccer a Nida-parti legényekkel!

Lökött magán egyet s leugrott, hogy reccsent utána a farakás. Akkor nekilódult a falu utcájának úgy kenyérszakostul, félreacsapott sipkástul, két patrontáskával a hasán, keresztbevágott Manlicherrel a hátán, mialatt hóna alatt szorongatta a kenyeret. Az utcán megfordult mégegyszer felénk s gúnyosan kiáltott vissza valamit. Csúfolódott velünk.

Mi ottmaradtunk, kísérteti hallgatásban. Egyszer oda-súgtam még Miriszlaynak:

— Honnét került ide ez az ember?

— Nem tudom... nem tudom... — mondta egyre maga elé, s láttam rajta, hogy valami nagy szerencsétlenségtől fél.

Akkor már lilaszínekben omlott össze az éjtszaka. A hold is egy felhősáv mögé csúszott s ijesztő hatása volt a tájnak. Mi hallgattunk, egy csomóba verődve, s nem volt kedvünk visszamenni többé a csűrbe. Mert északkelet felől szaporodott az ágyúdörgés. S a gondolat, hogy esetleg már holnap a Nida-parti legények oldalába találhatnak vezényelni bennünket, elvette az álmainkat...

KOMÁROMI JÁNOS.

GYALOGJÁRÓ EMBER ÉNEKE.

I.

Az országúton ballagok.
Holdfény-ezüstös fellegek közt aranybogárka-csillagok.
Tücsök muzsikál, csak úgy magának,
Alvó fűszálak harmathűvös rejtekén.
És valahol, bóbiskoló barackfalomb mögül,
Egy láthatatlan pajta melegéből,
Hosszan, békésen, álmosan,
Elbődül egy tehén.

De hirtelen rezzen és mozdul mögöttem az út :
Dohogó, durva, távoli lárma zúg.
Fény szúr elő, mint éles, hosszú nyíl,
Ide-oda táncol és nő és súlyosodik :
S mint egy alattomos fény-faltörőkos,
Rombolja el az éjtszaka tündérpalotáját,
És gőgös-sebesen, titok-sötéten
Dübörög el mellettem a vonagló éjben
Az automobil.

S félrehuzódva jókor, gyalog ember, az útból,
És a szememen a kezem :
Az árokpartról,
A mozdulatlan csillagok alól,
Nézek utána csendesen.

II.

Vajjon ki lehet,
Aki bent ül az üvegfal megett?
Hárító bőröket pajzsol a fülére,

Hideg üveget hord a szemén.
 Ugyan ki lehet szegény?
 Végigszáguld az éjtszakán,
 Villany-sebesen, gép-magán.
 És nem is nézi meg talán
 A kedves, furcsa freskót a kis templom falán,
 A szentjánoska mécsét meg se látja,
 Nem sajdul a szívébe a tücsök szerenádja,
 Nem állítják meg az emberek,
 Akik itt élnek a gyertyás ablakok megett,
 Nem mond neki semmit a báránycák kolompja,
 Még fel se nézett tán a csillagokra.
 Tán nem is érzi az élő éjtszakát.
 És elgázolja az ór kutyát!

III.

Ó Istenem, milyen szegény!
 Ahogy eldübörög a dolgok mellett,
 Elsíklík a tűnő minden tetején :
 Bőrpáncél van a füle mellett,
 Acél-üveg két halszemén.

Csak átvillan a dolgokon :
 Nem mint az esti szellő,
 Mely minden bokorral, bogárral rokon,
 És magába ölel minden illatot,
 S amelytől most is mámoros vagyok, —
 Csak mint a villany, a reflektor sápadt északi-fénye,
 Úgy csillan végig az úton, a dombon, a réten, metszön,
 És meg nem melegszik tőle a fű sem. [hűsen,
 Meddő sugár : nem símogat, csak villan és vakít,
 És aki belenéz, eltakarja védőn
 A szemeit.

Csak ellohol a dolgok mellett,
 Buta percek alatt,
 És ahogy elcikázott,

Utána semmi nem marad.
És a millió pici mindenségből
Őbenne semmi sem marad,
A minden aprók melegéből
Neki szegénynek semmi sem marad.

IV.

Ő csak dühörög. Hová?

Egy pillanat : még itt kaszál
Körülöttem a sárga sugár.
Egy villanat, egy surranat :
S már túl a falun gyúlad fel a táj.
Két villanat : és már oson,
Lassít az alattomos gép a városon,
Ahol bárókban zakatol a jazz,
S a Bestiáról foszlik a mez.
Három villanat : Budapest,
És Bécs és Párizs :
Egy nagy házban egy Generális
Virraszt nagy térképek fölött.
A fáradt Gép tovább zörög :
Pálinkabűzös sztrájtanyák,
(Álmukban nyöszörögnek az édesanyák)
És még egy utolsó villanás,
Egy fénysikoly robban az égnek :
A mechanikus a rozzant Gépet,
A Hullát várja a Hullaház.

V.

Ó Istenem, milyen szegény!
Pedig ember ő is, akárcsak én!
És akár az a vándorló legény,
Aki ott ül a híd peremén,
Szivarkát sodor víg füttyszó-ütemre,
És visszamosolyog az Adjistenemre.

Hiszen őt is, őt is az Isten keze gyúrta,
Mint ezt a kis kutyát,
Amely az úton most fut át,
És felém kaffant barátságosan,
Mintha mondaná : «Szervusz, pajtás,
Ugy-e bizony szép este van!»
És ezt a lekaszált édes lóherét,
Amelyen most elnyújtózkodom,
A lelkem gyökeréig telten
Békességgel és illatokkal,
És föltekintek. és összemосolygunk
A csillagokkal.

SÍK SÁNDOR.

IRODALOM.

Két évtized lírai termése.

Lampérth Géza: *Csendes ünnep*. Újabb költemények (1909—1928.).
Budapest, Singer és Wolfner (1929). 8-r. 155 l.

Kevés lírai bemutató járt olyan eredménnyel, mint harminc év előtt Lampérth Gézáé: irodalmi életünknek két vezéregyénisége szállt egymással csöndes pörbe. Beöthy Zsolt, először írván Lampérth *Első könyvéhez*, mint kedves falusi költőt méltatta, Gyulai Pál azonban tiltakozott az új esztétikai terminus ellen: az esztétika nem ismer fővárosi meg vidéki költőt, csak jót meg rosszat. Mint rendszerint, ha két nagy elme szembekerül egymással, mindegyiknek igaza volt. A falusi jelző a költő mellett valóban nem értékmérő, de Beöthy nem is értékelni akart, hanem jellemezni — s hogy ez a jellemzés, egy harminc év előtt megjelent kötetből leszűrve, mennyire találó volt, azt szépen igazolja Lampérth legújabb verses kötete, a *Csendes ünnep*. Az a fiatal ember, aki 1897-ben a Balaton-vidékének természeti képeivel és a vidéki élet benyomásaival lelkében indult el a költészet útjára, ma már jól bentjár az élet útjának második felében, s éppúgy magához láncolta a főváros, mint azokat a költőket, akikkel Beöthy annak idején szembeállította. Még költészetének indítékai és tárgyköre is módosult: a főváros életének forgatagában hozzásimult lírája az új miliőhöz. Lélekben azonban megmaradt annak, aki volt, s az 1929-ik év Lampérthje alapján éppolyan, amilyennek az 1897-ik év fölvetette.

Lírájának sem változott az alapszíne. Egyszerűség, természetesség és közvetlenség, ezek jellemzik mind az ifjú, mind az öregedő költő verseit. Mindig arról énekel, ami lelkét izgalomba hozza, s így időrendbe sorakoztatott verseiből egy egész költői életrajz bontakozik ki. Külső kerete szerény: az érett férfi szerelme s nyomán a család-alapítás, majd az élet csöndes, boldog, de szürke hétköznapiját föl-váltó külföldi utak. Ez egyszersmind foglalta költészete egyik felének: virágénekek, a fészek dalai, úti emlékek. Mozzgalmasabb lelki élete. Ami a színmagyar vidék emberét megkülönbözteti a sok tekintetben nemzetközi főváros embereitől: képzetvilágában a centrális helyet nemzeti sorsa foglalja el. Lírikumának két szélső terminusa megérteti, hogy a nemzeti gondolat az indítékok egész sorával szolgált ennek az egyetemes érzésekből táplálkozó lírának. A béke utolsó éveit, a nagyháború idegfeeszültsége, az első forradalom szégyene, a vörösuralom átka, Trianon szörnyűsége, majd a nemzet egy évtizedes vergődése kétség és remény között: mindez állandó izgalomban tartotta Lampérth lelkét, elterelte figyelmét a maga kisebb-nagyobb örömeitől és bajaitól, s a nemzet sorsának énekesévé tette. Mint

érzékeny műszer, azonnal reagált lantja a nemzet testét megrezegtető hullámokra: dallal felelt az illetésre. Így ez a gazdag, mozgalmas lelkifolyamat több egy egyén lelki élményeinek sorozatánál: valamint az ő kedves Balatonjában visszatükröződik a végtelen égholt változó hangulata, az ő lirája egy nemzetsors kicsinyített képét veri vissza.

S mindezt, a maga sajátos érzéseit és a közhangulatot, úgy szólaltatja meg, amint az önként, erőltetés nélkül kél magyar lelkéből. Nem akar mindenáron újat hozni a költészetbe, — amint költői eszméivel, akként kiformálásukkal is megmarad a hagyományos körben. Nem azért, hogy utánozzon, vagy mintha nem tudna, ha éppen akarna, versenyre kelni a mindenáron eredetieskedőkkel. hanem mert hajlama, vérmérséklete, ízlése azokhoz vonzza, akik az esztétikai hatás érvényesülését csak az értelem útján tudják elgondolni. Hogy ezen az úton is lehet megindítani az emberi szívet, mutatja az az epilógus (*Harminc éve*), amellyel kötetét útnak bocsátja — borongó visszaemlékezés a jelen szomorúságában a fiatalos hevület merész ábrándjaira. S hogy tud más eszközökkel is dolgozni, azt meg a kötet leg-hatalmasabb verse mutatja, az *Ének az üstről*: ebben a merészen elgondolt s színes képekből összerakott allegóriában lángol a hév és feszül az erő!

r. r.

Az elszakított területek magyar irodalmi almanachja.

Új Auróra. Irodalmi almanach az 1929. évre. Nyolcadik évfolyam. Szerkesztette Reinél János. 8-r. 250 l. Bratislava—Pozsony. Concordia, 1929.

Az összeomlás tizedik évfordulóján, az utódállamok örömjajának közepett a pozsonyi *Új Auróra* című irodalmi almanach az elszakított területek magyar íróinak felvonultatásával szolgáltat, mintegy néma tiltakozásként, bizonytságot e területek magyarságának szellemi értékéről s életreihivatottságáról. Az elszakított magyarság életre eszmélésének első irodalmi jelenségei közt indult meg ez az érdemes, gonddal szerkesztett évkönyv, mely hajnalváró reménnyel választotta nevét s Kisfaludy Károly emlékéhez kapcsolta törekvéseit. Nyolcadik évfolyamaként jelent meg az 1929. évre kiadott testes kötete, mely nemcsak a Felvidék magyar íróit szólaltatja meg, hanem testvéri együttesben jutnak szóhoz lapjain Erdély s a Délvidék tollforgató magyarjai is. Egy-egy kiválóbb név hiányzik, így az erdélyiek közül Áprily Lajos, Gulácsy Irén s György Lajos, a Felvidékről Sziklay Ferenc, a Délvidékről Milkó Izidor, de így is figyelmet érdemlően gazdag a névsor s irányokban és törekvésekben változatos az anyag, mely a könyvben élénk tárul.

A kötet, rendeltetésének megfelelően, nagyobb részében szép-irodalmi tartalmú s mindössze egypár rövidebb elmélkedés, úti emlék vagy elmefuttatás járul ezekhez. Igazságtalanság volna kritikai mérlegelés alá venni egy-egy dolgozatuk alapján a kötetben szereplő írókat; csak általánosságban állapítjuk meg, hogy sikerült.

meleg és szép dolgozatok mellett még nagyon sok a kötetben a kiforratlan kísérletezgetés, a titánkodó szertelenség s a bőven áradó stílszöszmön, a kifejezés újszerűségének hajszolása. Ami itt benn már modorosság gyanánt hat, ott künn még szeret a friss eredetiség igényével lépni föl.

A jelen bizonytalanságában sűrűn foglalkoztatja ottani íróinkat a holnap s a holnap embere. Az ifjabb lelkek szeretik a maguk gyötrelmes ifjúságában egy boldogabb jövő letéteményesét látni. Néha-néha egy-egy megindító nyilatkozat kapja meg lelkünket. Reményi József, az Amerikában élő magyar író pl. a honvágyról elmélkedik, s bár önérzetesen hivatkozik amerikai állampolgárságára, mégis igen fájó sóhajai szállnak vissza Pozsonyba, ahol «a szenvedésben minden pozsonyi magyar testvér lett. Magyar, ember és testvér!»

Általánosságban e gyűjteményből is hamar kitűnik, hogy az erdélyieket foglalkoztatja legnyugtalanítóbban magyar sorsuk. Emlégetik az erdélyi sors keménységét, de kifejezésre juttatják az erdélyi magyarságnak megpróbáltatásokban sem lankadó szívósságát és bizakodását. Néha-néha fátyolt vonnak ugyan a felcsapó láng elé s egy-egy félszóba tördelik, amit egészen megnevezni nem tanácsos, de csak a legkritikább esetben burkolják érzéseiket allegorikus mezbe. Egyik elbeszélés nyíltan beszél a székely kardról, mely hajdani nemzedékek kezében villogott a magyar hazáért s a jövőben is szükség lesz még rá. Egy másik élesen kifigurázza azt a hitvány mesterkedést, mely faj- és névelemzés ürügye alatt igyekszik a magyarságra minden terhet rárakni s tőle «elcsatolni», akit csak lehet. A felvidéki s a szerb megszállás alatt élő írók többnyire kerülnek minden vonatkozást magyar érzésük s a megszálló hatalom közt, inkább általános emberi témákat, lélektani különönösségeket vagy népi történeteket választanak tárgyaikul.

A kötetben foglalt dolgozatok közül legáltalánosabb érdeklődésre Flachbarth Ernő tanulmánya (*Kulturpolitikai teendőink*) számíthat. Érdekesen részletezi a csehszlovákiai magyarság kulturális életének nehézségeit s a belső építés munkájának teendőit. A kulturális élet szervezésének legnagyobb akadálya az volt, hogy a politikai élet vezetői nem voltak megnyerhetők kulturális mozgalmak vezetésére s az erők összpontosításának előmozdítására. Csak hosszabb idő múltán eszméltek rá, hogy mennyire szoros egy nemzeti kisebbség életében a politika és kultúra összefüggése, hogy «a minoritás létalapja kultúrájának védelmezése és fenntartása, mert amely pillanatban művelődése elpusztul, maga a kisebbség is elveszett és beolvad az uralkodó többségbe». A kisebbségi kultúra munkái az államhatalom részéről csak állandó nehézségeket várhatnak, a kormány a kisebbségek kultúráját is politikai szempontok szerint kezeli, s megfelelő ellensúlyt csak a kisebbségek politikai vezetői teremthetnek.

E védekező feladatnál még fontosabbak az alkotó teendők. A csehszlovákiai magyarság szomorú helyzetét kulturális téren legjobban jellemzi a Magyarországon 1918 óta megjelent könyvek bevitelének tilalma s a magyar egyetemeken szerzett oklevelek honosításának megtiltása. Elmondja Flachbarth, hogy Kassán a múlt év végén a rendőrség számos, Magyarországon megjelent könyvet kobozott el az ottani könyvkereskedőktől. Az elkobzott könyvek

jegyzéke megdőböntő képet nyújt arról, milyen elvek szerint kezelik a cseh hatóságok a cenzurát. Balassi Bálint virágénekeinek és Csokonai Vitéz Mihály *Lilla-dalainak* modern kiadását, Gárdonyi történeti regényét, az *Egri csillagokat* és Krúdy Gyula szépeességi tárgyú *Podolini kísértetét* nem szabad terjeszteni a Felvidéken. «Ezek után joggal kérdezzük: — teszi hozzá ironikusan — vajjon mikor kerül rá a sor a *Halotti Beszédre* és Jósika Miklós *Csehek Magyarországon* című regényére, vagy a *Tót atyafiakra*? Ugyanily joggal bátran kitiltathatnák a hatóságok a köztársaság területéről Schiller *Wilhelm Tell*jét, melynek utolsó szavaiban arra hívja föl a nagy költő a németeket, hogy *egy* testvéri néppé váljanak, vagy Grillparzer műveit, mert a Habsburgok dicsőségét zengik.»

Megnyugtatóan beszámol azokról a szervezetekről is, melyeket a kisebbségi élet teendői tekintetében eleinte tanácstalanul álló magyarság csendes, de serény munkával lassanként kiépített. Hosszas huzavona után hagyták jóvá a kormányhatóságok a Szlovenszkoí Magyar Kulturális Egyesület alapszabályait, melyeket többszöri visszautasítás után a szudetanémetek Kulturverbandjának mintájára készítettek el s így nem lehetett többé visszautasítani. Az egyesület, melynek székhelye Komárom, hatalmas programmal kezd munkához. Működését értékesen egészíti ki a Magyar Asszonyok Munkaegylete. A magyar nők, különösen az anyák hivatása rendkívül nagy jelentőségű e területeken, mert tőlük függ, milyen szellemben nőnek fel a gyermekek s miként alakul a magyar jövő. «A családi otthon valószínűs mentsvára ma a nemzeti gondolatnak, ahová nem törhet be semmiféle ellenséges hatalom és ahol nem hallgathatnak ki idegen fülek.» Megalakítottak egy nagy Magyar Dalosszövetséget, összekötő kapocsul az addig önmagukra hagyatott dalárdák között. Hasonló feladattal alakult meg a Magyar Társadalmi Egyesületek Országos Szövetsége; rendeltetése az, hogy a kaszinókat, társalgási és olvasóköroket közös akcióra serkentse. Végül eredményes akció indult meg az egyetemi és főiskolai magyar ifjúság támogatására, hasonlóképpen a magyar színészet anyagi segélyezésére s a magyar színházlátogató közönség érdekeinek megvédelmezésére a hatóságokkal szemben.

E céltudatos munka megindulása az irodalom jövője tekintetében is nagyobb bizalmat kelt. Kétségtelen, hogy a megszállott területek egész irodalmára nézve égető szükség volna ez irodalom kritikai irányítására. Ez tapintatosan és lelkiismeretesen egyengetné azt az utat is, melyen hazafias szolgálat és írói hivatottság harmóniába jut-hatnának.

Egyelőre örömdetes látvány, hogy ebben a könyvben mintegy összefogott az elszakított magyar területek egész irodalma. Eddig partikulárisan nyilatkoztak törekvései s elszigetelten fejtette ki munkásságát. A kisebbségi sors közös átérzésének mintegy első dokumentumául tekinthetjük ezt a könyvet. Ne is lankadjon ez az érzés, míg tart a nagy magyar tél, mert az összefogás nagy erőforrás.

A KÉT EÖTVÖS.¹

A sorshatalmak tartós frigyet látszottak kötni Akadémiánk és az Eötvös bárók nemzetsége között. Munkásságunknak most már száz évre tehető idejéből nyolcvankét éven át előbb az egyik, majd a másik Eötvös működése és neve szolgált javára és díszére tudós Társaságunknak.

Báró Eötvös Józsefet az Akadémia már 1835-ben, tehát huszonnégy éves korában, drámai és műfordítói zsengei alapján választotta meg levelező-tagjává. Az előlegezett bizalom dúsán gyümölcsözött: pár évvel később a *Karthusi* megalapította az Eötvös regényírói hírnevét, melyet azután működése a publicisztika, a jog- és államtudományok terén új fénnel övezett, amelynek sugara a külföldre is kihatottak. Irodalmi munkássága arányában emelkedett állása az Akadémiában is: már 1839-ben tiszteleti tag lett, mikor — az elnyomatás idejében — Széchenyi, betegsége miatt visszavonult, 1855-ben másodelnökké s a gróf Dessewffy Emil halála után 1866-ban elnökké választatott; az is maradt 1871 februáriusában bekövetkezett haláláig.

Eötvös Józsefet Akadémiánk különös joggal vallhatta a magáénak mindig, már ama buzgalomnál fogva is, mellyel ő Társaságunk iránti kötelességeit mindvégig szinte példaszzerűen teljesítette. Ez a példás buzgalom annál inkább érdemli meg megemlékezésünket, minél ritkább jelenség újabb korszakunkban a közügyek tág terén elfoglalt férfiaknál. Eötvös, elkezdve levelező-tagságán, minden minőségében fáradhatatlan volt az Akadémia dolgai körül, az ülési teendő-

¹ Elnöki megnyitó beszéd az Akadémiának 1929. évi május 12-én tartott ünnepi közülésén.

kön kívül bíráló jelentéseivel, irodalmunk gyöngyei közé sorolható emlékbeszédeivel és elnöki szónoklataival sokszorosan örökítette meg magát évlapjainkon.

Halála után csak két éven át hiányzott névlajstromunkban az Eötvös név. 1873-ban már ismét megjelenik : viselője a nagy Eötvös József fia, Loránd, már akkor — huszonöt éves korában — az elméleti fizika rendes tanára a budapesti egyetemen. Atyjától örökölte az Akadémia iránti szeretetet is, mely nemcsak a saját szorgalmában nyilvánult meg, amellyel tudományos munkásságáról intézetünknek is mindig beszámolt, hanem megnyilvánult — mint viszonzott szeretet és bizalom — 1883-ban rendes taggá s 1889-ben az Akadémia elnökévé történt megválasztatásában. Csak rajta múlt, hogy a legnagyobb dísz, melyet neki nyujthattunk, nem tartotta meg — úgy mint atyja — haláláig ; a minden erejét igénybe vevő nagy tudományos problémák, melyek élete végéig elfoglalták, 1905-ben lemondásra indították ; de helyet foglalt igazgató-tanácsunkban és élénken érdeklődött mindvégig az Akadémia belső élete iránt.

A két Eötvös alakja, amint egymást Akadémiánk elnöki székében fölváltják, egész közéleti és irodalmi munkásságuk alapjára helyezve s egymáshoz való viszonyukban is megvilágítva, nemzeti kultúránk történetének egyik legvonzóbb, legérdekesebb képét nyújtja. Csábít az alkalom, hogy mai ünnepi ülésünk megnyitójaképpen megkíséreljem megvácolni ezt a képet.

Báró Eötvös József kétséggkívül egyike volt a legátfogóbb, legegyetemesebb magyar szellemeknek. Mint lírikus is megnyerő, a bölcselkedő, történelmi és irányregényben korszakot alkot. Kivált Szalayval való benső barátsága a jogtudományok felé is vonzza s főképp börtönügyi problémákkal foglalkozik. Nagyhatású publicisztikai működése, hírneve korán helyet ad neki az első felelős magyar minisztériumban s a kezdődő forradalom füledt levegőjében, mikor minden kockán áll, higgadt megfontolást igénylő tanügyi reformok alkotását kell megkísérelnie.

Érzékeny, gyöngéd lelke irtózott a forradalom zajától, erőszakosságaitól és vérengzéseitől ; külföldre költözik csa-

ládjával s ott, a haza sorsán bankódva, az önkéntes számkivetés magányában és tétlenségében mélyreható tanulmány tárgyává teszi a kort felforgató politikai eszméket. Így születik meg magyar és német nyelven legnagyobb irodalmi műve, a XIX. század uralkodó eszméiről szóló, mely majdnem nagyobb hatást aratott a külföldön, mint hazájában s ritka példája annak, hogy a politika is megtermékenyítheti a tudományt. Az elméjének elemző élével megállapított igazságok legnagyobb része ma is megtartotta érvényét s éppen napjaink hozták meg legcsattanósabb bizonyítékát annak, hogy a nemzeti eszme egyoldalú érvényesítése halomra dönti úgy az egyenlőség, mint a szabadság elvét; de másrészt az a bizakodása Eötvösnek, hogy a nemzetiségi elv már túllépte hatása csúcspontját s a jövőben csökkenő erővel fog érvényesülni, csalódásnak bizonyult.

Habár kora fiatalságától fogva mindig a szabadelvű eszmék hevítették s az elnyomásnak és önkényuralomnak nyílt ellensége volt, az abszolutizmus hosszú uralmának lehetősége Magyarországon elcsüggesztette s az ötvenes évek folyamában oly német röpiratokat közölt, melyek bizonyos közeledést mutattak az összbirodalmi eszméhez és a magyar konzervatívok törekvéseihez s csökkentették népszerűségét az országban.

Azonban Ausztriának olaszországi elvesztett háborúja meghozván a Bach bukását s az abszolút rendszer csődjét, a nagy nemzeti ébredés magával ragadja Eötvöst is és most már föltétlenül csatlakozva Deákhoz, megalkuvás nélkül a 48-iki törvények alapjára helyezkedik. Fiatalkori mereven centralista elveiből is engedvén, most már jobban megérti s lelkesen ünnepli őt a magyar közönség.

A 61-iki rövid életű országgyűlés Eötvöst is rövid, de fényes parlamenti szerepléshez juttatja; a provizórium beálltával azonban megint csak a publicisztika tere áll rendelkezésére. Most leginkább a nemzetiségi kérdés foglalkoztatja, melynek azt a megoldását igyekszik előkészíteni, amelyet azután 1868-ban főkép tőle sugalmazva törvénybe is iktat az országgyűlés. Eötvös liberalizmusát a nemzetiségi kérdésben — mely azonban határozottan visszautasított min-

den föderalisztikus alakulást — kétségkívül nemes eszményi, némileg optimisztikus felfogás sugalmazta; a családás kisebb súllyal nehezedett reá, nagyobb a későbbi nemzedékekre.

Fontos szerepet játszott Eötvös a kiegyezést előkészítő ú. n. hatvanhetes bizottságban s mikor a létrejött kiegyezés alapján 1867 februáriusában kineveztetett a második magyar felelős és parlamentáris minisztérium, mint a megosztatlan közvélemény jelöltje foglalta el újra a vallás- és közoktatásügyi miniszteri széket. Négy évre terjedő minisztersége alatt óriási munkát végzett; alapvető törvényeink egész sora hirdeti az ő vezető vagy legalább irányító közreműködését s e mellett behatóan foglalkozott oly vallásügyi és iskolai reformokkal is, melyekre vonatkozó tervei, kezdései és javaslatai rövidre szabott életidejében már tényekké és törvényekké nem válhattak. Megfeszített tevékenysége, alkotó ereje talált elismerést, de találkozott félreértéssel és gánccsal is és ő — kivált második minisztersége elején — gyakran nyilatkozott keserőséggel a nehézségek felől, melyeket nem is mindig az ellenzék gördített útjába.

Báró Eötvös József, aki a képzelhető leggyöngédebb családapája volt, megérhette azt az örömet, hogy több leányán kívül 1848-ban egy fia is született s azt gondosan fölnevelhette egészen huszonhárom éves koráig, amikor annak fényes tehetségei atyja kívánságával megegyező pályáján már érvényesültek s az atyai szív büszke és boldog reményeket vihetett le magával a sírba.

Levelezése fiával, melynek eredetije ma nagy részben elveszettnek tekinthető, de Morvay Győző másolataiban meg van őrizve, mindkét Eötvös jellemére s főkép egymáshoz való viszonyukra nézve megbecsülhetetlen anyagot tartalmaz, éppúgy, mint az ifjabb Eötvösnek atyjához intézett levelei, melyeket a nagy tudós leányai kegyeletesen őriznek.

Mint országosan ünnepelt s a külföldön is ismert kiváló férfinak fia, ki azonfölül érezte, hogy tehetsége őt magát is nagy feladatokra képesíti, az ifjabb Eötvös korán jött tudatára hivatásának. Egy valószínűleg 17 éves korában,

távollevő atyjához intézett levél fogalmazványa már világosan elárulja ezt a hivatásérzést.

«Az ambíció s a kötelességérzet, mely nemcsak egy privilegizált nemzet, hanem az egész emberiség irányában köt le, velem született, e két indulatot kielégíteni, és pedig kielégíteni úgy, hogy a mellett egyéni függetlenségemet megtartsam, életcélom; s legalább eddig úgy találtam, hogy annak leginkább akkor felelhetek meg, ha a tudományos pályára lépek.» Az iránt is tisztában van már, hogy a természet-tudományokat kell választania s hogy ezek tanulmányozása végett külföldi egyetemekre kell mennie.

Szinte megdöbbszent ebben a zsenye korban a, talán inkább csak ösztönszerű, korai fölismerése a kitűzendő élet-programmnak, melyhez némi fiatalkori ingadozások után mindvégig hű marad.

Hogy az atya e korai érettséggel számolt s arra épített, mutatja, hogy már 16 éves fiának arról ír, hogy ő — az atya — nagy föltevésekkel lépett az életbe, melyek, ha még nagy részökben most sem teljesültek, föltevései maradnak s végső lehelletéig törekvésének céljai. Már akkor kérdezősködés nélkül meg van győződve róla, hogy fia a vizsgálat alkalmával, melyet le kellett tennie, «magához méltóan állotta ki a próbát».

Két évvel később arra figyelmezteti fiát, hogy a név, mely rá száll, «tisztá marad s ha Isten segít, talán fényes lesz, de annak, ki azt örökli, sem kényelmet, sem fényes állást nem biztosít». Boldognak csak önválasztotta pályán érezhetjük magunkat s ezért, ha fia tisztán a tudománynak akar élni s a természet jobban vonzza, mint az emberek, nem ellenzi választását; saját pályája rögzesebb volt, semhogy sajnálnia lehetne, ha fia mást választ. De kétli mégis, hogy fia 17 éves korában képes legyen jövője felett véglegesen határozni s mert maga is, ki kizárólag az irodalomnak és tudománynak kívánt élni, szinte akarata ellenére belésodródott a politikába, elragadtatta magát a gondolattól, hogy nemzetének s az emberiségnek nagy szolgálatokat tehet e téren, nem tudja, vajjon a dicsőség gondolata mint minden nemesebb kedélyre, fiára is nem fogja-e gyakorolni hatalmát?

ezért óhajtja, hogy meg ne fossza magát a közszereplés lehetőségétől s végezze el jogi tanulmányait, mielőtt a külföldön a természettudományoknak szentelné magát.

«Nem úgy szólok veled, — írja az atya — mint más apák gyermekeikkel. Érettebb vagy, mint korod, a Mindenható nagy tehetségekkel áldott meg s ami ennél fontosabb, nemes kedéllyel; mint barát a baráthoz szólok veled, s nem parancsolni, de meggyőzni akarlak.»

A meggyőzés nem egészen sikerült, Loránd már 1867 őszén búcsút mondott egészen a jogi tanulmányoknak s atyja beleegyezésével Heidelbergbe ment a híres Bunsen vezetése alatt főképp vegytant tanulni. Bár tehát korán függetlenítette magát bizonyos tekintetben az atyai tanácstól, azért tovább is rajongó tisztelettel és csodálattal nézi atyjának most már egész nagyságában kibontakozó tevékenységét. Hetenkint ír neki s igyekszik követni tanácsát; mohón olvassa beszédeit a lapokban, irodalmi műveit német fordításban megismerteti Heidelberg kiválóságaival; boldog, hogy atyja elérte célját, melyért egész életében fáradozott, alkotmányt szerzett a nemzetnek! Csodálja megfeszített, de eredményes tevékenységét, ez buzdítja, bátorítja őt, a fiút is, ki magának szemrehányást vél tehetni «ifjúkori hanyagságáért», de most már «derekasan dolgozni akar».

Az atya leveleit mindenkifölött az egyetlen fia iránti határtalan szeretet melegíti át; nem vak, de látó, böles szeretet az, mely látja a hibát, a veszélyt is, az ellen küzd, nem parancsoló vagy tiltó, inkább tanácsadó és meggyőző modorban. Fiát szinte költői hajlamra valló természet-imádása korán viszi Svájcba, a Rajnához, a tengerre, az olasz tavakhoz. Eötvös nem titkolja nyugtalanságát, mikor utólag megtudja, hogy a 18 éves ifjú megmászta a Monte-Rosát, később is visszatartani igyekszik őt a veszedelmes havasi turisztikától. Mikor később Loránd egy északsarki expedícióban akar résztvenni s ez ellen az atya tiltakozik, nyíltan bevallja, hogy ezt szeretetből, féltéstől is teszi, de vannak rá más, komoly okai is.

Loránd már 1868-ban elhatározván, hogy a vegytan helyett a fizikát választja szaktárgyaul, atyja aggályai elle-

nére elhagyja Heidelberget s Königsbergbe megy át. Itt csalódás éri, elkedvetlenedik, évközben el akarja hagyni Königsberget s ekkor merül fel a sarki utazás gondolata. József, aki ellenezte Königsberget, most marasztalja fiát; fél, hogy hírnevének fog ártani, ha a félév végét sem várja be, inti, hogy sarki expedíciók helyett tegye le a doktorátust, melyre majd a tanárság szempontjából szüksége lesz.

Most győz az atya, a fiú lelki válsága hamar elmúlik s kettejük nézetei találkoznak a természettudományok dicsőítésében, azok nagy jövőjének, még a politikára való hatásuknak is elismerésében. A fiú nézetei kissé radikálisabbak; ő a természettudományok feladatát főleg a dogmák megdöntésében látja s vitatkozik atyjával, ki egyetemi törvényjavaslatában helyet adott a hittudományi karoknak. Azért az atya mégis világosan látja fiában az Eötvösök családi hibáját, — mint mondja — a költői hajlamot, mely az élet elhatározásaiban túlságos hatalmat enged a képzeletnek. A haladó korral és a közeledő — válással mind bensőbb lesz a viszony atya és fiú között, mind teljesebb az egyetértés; az atya epedve várja vissza, elébe megy s egyik utolsó levelébe ezt a vallomást foglalja: «Szeresd ezentúl is, mint eddig, azt, ki a nagy világon bizonyosan legjobb barátod volt és fog maradni, míg csak él».

Eötvös Loránd még magával vihette életútjára atyjának azt a tanítását, hogy ha kitűnő, ha nagy ember akar lenni, akarnia kell tudni és nemcsak akarni, hanem magának parancsolni és engedelmeskedni is. Megtanulta tőle azt is, hogy «ha van gyönyör a világon, azt csak a tudomány és a szeretet adja» s hogy «minden munka erősít és neveli is képességünket s ez a fődolog».

Atyjának lelki rokona maradt nemcsak a tudomány és munka szeretetében, hanem idealizmusában is, s költői hajlama mellett, melyet tudományos munkásságában is megnyilatkozni látunk, elméjének csodás elemző erejében; csak-hogy míg ez az elemző erő az idős Eötvösnél az emberi és társadalmi viszonyok legbonyolultabb problémáinak fölfejtésében nyilvánult meg, az ifjabb tehetségében a természet titkaiba való behatolás s azok világos felismerése vált szinte

csodaszerűvé. Atyja tanítása nyilvánul meg abban is, hogy már serdülő korában úgy vélekedett, hogy alkotmányunk visszaszerzésére azért van szükség, hogy a műveltségben való haladásunkat biztosítsuk.

Eötvös Loránd tehát mindenkép sokat köszönhetett atyjának és volt oka megsiratni őt, mikor 23 éves korában a halál megfosztotta őt tőle. Már akkor Pesten volt és készült a tanárságra. Nem föltételezhetjük, hogy Lorándot pályáján csak egy lépéssel is visszavetette volna atyja halála; ellenkezőleg valószínűnek kell tartanunk, hogy ha Eötvös József életben és hivatalában marad, az ő gyöngéd lelkét feszélyezte volna saját fia gyors előmenetelében közreműködni; míg így a nagy férfiú korai halála feletti közrészvét szinte megkövetelte nagytehetségű egyetlen fiának gyors érvényesülését. Eötvös Loránd, bár csak atyja halála évében, 1871-ben szerezte meg a magántanári képesítést, már 1872-ben rendes tanára lett az elméleti fizikának s ezt a tanszéket három évvel később cserélte föl a kísérleti fizikáéval.

Tudományos munkásságának értékével és jelentőségével még e gyűlés keretében szakemberek fognak foglalkozni. Én csak néhány jellemző vonását tudományos pályájának és rövid politikai szereplésének akarom itt megrögzíteni.

Eötvösünknek éppen akadémiai elnöki beszédei mutatják, hogy ő tudta a tudományt népszerű, sőt vonzó, szinte költői módon is tárgyalni, főképp azért, hogy neki híveket, barátokat szerezzen. Nem helyezkedett tudományában soha az «odi profanum vulgus et arceo» fennhéjázó álláspontjára. De senki komolyabban, bensőbben, odaadóbban és önzetlenebbül nem azonosította magát a tudomány szolgálatával, mint ő. Neki ez az istentisztelet egy neme volt. Egy elnöki beszédjében szépen mondta, hogy «a tudomány, mint féltékeny kedves, csak annak homlokára nyomja csókját, ki minden percét neki szentelte». Mikor az, amitől atyja féltette, bekövetkezett s a politika őt rövid időre meghódította s miniszterséget kellett vállalnia, akkor is nyíltan vallotta, hogy erre csak azért határozta el magát, mert ebben az állásban is a tudomány érdekét remélte szolgálhatni, s az alatt a félév alatt is, míg a miniszteri székhez volt kötve,

tudott a tanárképzés, tehát közvetve a tudomány érdekében maradandót alkotni, az Eötvös-kollégium életbehívása által. Neki bizonyára inkább öröme, mint bánata, a politika sikamlós talaja csakhamar meghozta a felszabadulást s a visszatérhetést a kizárólag tudományos munkához.

Csak aki így beleélte magát a tudomány művelésébe, csak az volt képes oly csodás folyamatossággal, következetességgel és céltudatossággal oldani meg azt a feladatot, mely reá várt. A capillaritas, a hajcsövesség törvényének különösen a folyadékok felületi feszültségében való megnyilatkozása volt első vizsgálatainak és kísérleteinek tárgya. Már ezen a téren is sikerült a természeti jelenségeknek egy új törvényére mutatni rá, mely az ő nevéhez fűződött. A jelenségeknek ez a köre vezette rá a nehézség, a gravitáció problémájának tanulmányozására, melynek céljaira egy új eszközt teremtett, az Eötvös-féle torziós ingát, amely egészen új távlatokat nyitott meg a geofizikai, geodéziai és geológiai kutatások és megállapítások számára. A nehézség kutatásai közben munkássága körébe kellett vonnia a földmágnességet is, amelynek megfigyelésére nézve szintén korszakosakká váltak kiszámításai. Így aztán a földben rejtőző hasznos anyagok, különösen olajneműek fölfedezésének előmozdítása által kutatásai óriási gyakorlati jelentőséget is nyertek. Ma három világrészben folynak kutatások az ő eszközével, az ő útmutatása szerint, nagy részben tanítványai közbejöttével s az ünnepelt Einstein relativitási elmélete bizonyos tekintetben az Eötvös megállapításaiban bírja támpontját.

És a tudós, kit különösen élete utolsó szakában a hír világszerte szárnyaira emelt, mindvégig magyar hazafi maradt. Ő hazája dicsőségét kereste csak a maga fáradozásai sikerében. Azt tartotta, hogy «ha igazi tudósok és — ami kell — jó magyarok akarunk lenni, akkor a tudomány zászlaját oly magasra kell emelnünk, hogy azt hazánk határán túl is megláthassák és megadhassák neki az illő tiszteletet . . . Igazán diadalünnep akkor lesz, amikor a magyar tudomány haladását meg fogja látni és gazdagodásnak fogja tekinteni az egész világ».

És midőn ez beteljesedett az ő fáradozása, az ő érdeme

által, valóban hazájára háramlik a kötelesség, hogy az Eötvös munkájának ma még nagyobb részben kiadatlan eredményeit az egész művelt világ számára hozzáférhetőkké és felhasználhatókká tegye.

E ponton, midőn végére érek fejtegetésemnek, még egyszer vissza kell térnem az atya és fiú eszményien szép, gondviselészerű viszonyára.

Eötvös Loránd akadémiai székfoglalójában bevallotta, hogy atyja nevét legnagyobb öröklött kincsének tekinti, mely folyton arra inti őt, hogy reá munkája által érdemessé váljék. Ezt a fogadalmat pazarul teljesítette; a fényes atyai névre új, nem kisebb fényt hozott. És íme, beteljesedett az, amit az atya alig egy évvel halála előtt, a költő és a böles jóstehetségével akkor biztatásképpen írt fiának, hogy ha ő néha csügged is munkájában, azzal vigasztalja magát, hogy — úgymond — «Te majd folytatni fogod művemet és így a magyar kultúrának és tudományosságának megalapítása, ha nem is az én, legalább kettőnk nevéhez lesz kötve, kollektív dicsőségünk lesz!» . . .

Ez a kettős csillagzat, mely a Nagymagyarország egét bevilágította, nem csökkenő fénnel ragyog a mi ez idő szerint megkisebbedett hazánk fölött is, mint hirdetője a nagy multnak és vezetője egy újabb nagyság zarándokainak. E két név elmúlhatatlan emlékének ihletében üdvözlöm a megjelenteket s nyitom meg az Akadémia 89-ik ünnepi közülését.

BERZEVICZY ALBERT.

A KISEBBSÉGI KÉRDÉS.

Amidőn a győztes hatalmak a wilsoni pontok félretételével megrajzolták Európa új térképét, oly igazságtalanul, erőszakosan és egyoldalúan, amilyen igazságtalan, erőszakos és egyoldalú eljárásnak mását hiába keressük a civilizált népek történetében: annyi elővigyázattal mégis voltak, hogy meghallgattatásuk nélkül, sőt akaratuk ellenére idegen, még pedig többnyire alacsonyabb kultúrájú hatalmak alá kényszerített népek és népelemek javára megállapítottak bizonyos kisebbségi jogokat és azokat a nemzetek szövetsége tanácsának garanciája alá helyezték. A nemzetek szövetségének tanácsa azonban a reája ruházott magasztos hivatásnak a letelt egy évtized alatt semmiképpen sem felelt meg, sőt a kisebbségek hivatott védőjének megtisztelő szerepe helyett inkább a többségek hivatlan védőjének kétes értékű feladatát vállalta magára. Kisebbségi védelmi hivatásának tengelyét mindeddig abban látta a tanács, hogy unos-untalan hangoztassa a kisebbségek hűségi kötelességét felettes államukkal szemben, amidőn azonban a kisebbségek elnyomatásáról, a kisebbségek sérelmeiről volt szó, mindenkor alibivel tündökölt. A kisebbségvédelmi hivatás ily rosszhiszemű elmagyarázásának csúcspontján az 1925. évi mellofrancói kijelentések állanak. Ugyanis Mello Franco braziliai delegátus, a nemzetek szövetsége tanácsának éveken keresztül volt kisebbségügyi előadója, az 1925. évi december havi tanácsülésen szóról-szóra a következő programmszerű kijelentéseket tette:

«Azok, akik a kisebbségek védelmének rendszerét megalkották, nem arra gondoltak, hogy bizonyos államok keretében a lakosság egy részét úgy szervezzék meg, hogy az állandóan idegen maradjon a nemzet egyetemes szervezetében,

hanem ellenkezőleg odatörekedtek, hogy ezeket az elemeket a jogi védelem olyan státusába helyezték, amely az egyéni sérthetetlenséget számukra minden esetben biztosítsa és fokozatosan előkészítse a teljes nemzeti egység megteremtésének előfeltételeit.»

Ez a felfogás durva ellentétben áll a kisebbségi szerződésekkel, amelyek nem csupán személyi sérthetlenséget biztosítanak a kisebbségekhez tartozóknak, hanem garantálják a nyelvhasználat szabadságát, a vallás szabad gyakorlását, a nemzeti nyelv, irodalom és kultúra szabad művelését, szabad gazdasági érvényesülést, a nemzeti egyéniség, a nemzeti sajátosságok szabad kifejllesztésének lehetőségét is. Éveken keresztül gyötrelmesen tapasztalták a kisebbségek, hogy a nemzetek szövetségének tanácsa nem védője, hanem gonosz mostohája a kisebbségeknek, hogy a nemzetek szövetségének tanácsához érkezett ezer és ezer kisebbségi panasz szomorú sorsa az irattárban való eltemettetés, hogy a tanács a kisebbségi szerződéseket folyton szűkítő, megszorító értelemben magyarázza. S mindezen előzmények után, midőn a kisebbségek lelke keserűséggel telt meg a nemzetek szövetsége tanácsának elzárkozó magatartása miatt: a tanács kisebbségügyi előadója elérkezettnek látta az időt arra, hogy a kisebbségi nemzetközi szerződésekkel mereven ellenkező beolvasztás tragikumát jelentesse meg a kisebbségek szemei előtt, mint szükségkép elkövetkező szomorú jövőt. Mello-francói értelemben a kisebbségi szerződések csak ravasz mesterkedések s csak arra valók, hogy átmenetesen megnyugtassák a kisebbségeket s elfedjék előlük az igazi végcél, mely nem egyéb, mint teljes beolvasztásuk a többségbe.

A legbánságosabb pedig az esetben az, hogy Mello Franco szörnyszülött kijelentéseit három tanácstag nem átallotta nyíltan helyeselni. Ezek a tanácstagok: Chamberlain, a brit birodalom külügyminisztere, akinek konok csökönysége nekünk, magyaroknak, már annyi kárt okozott, Benes cseh külügyminiszter, a magyar integritás sírásója, és Hymans belga delegátus.

A nemzetek szövetségének tanácsa azóta is hű maradt a mellofrancói felfogáshoz.

De mintha derengene.

A tanács ez évi márciusi ülészakában Dandurand kanadai és Stresemann német delegátus szószólói lettek annak, hogy a tanács ezután komolyan foglalkozzék a kisebbségi kérdésekkel és hatályosan vegye kezébe a kisebbségi jogoknak reája bízott védelmét. A kifejtett eszmecserében, amelynek során a finn delegátus is a kisebbségek hatályosabb védelmét sürgette, Chamberlain is felszólalt. Felszólalását Stresemannak azok a megjegyzései provokálták, amelyeket a német államférfiú az 1925. évi, imént idézett Mello Franco-féle kijelentésekre vonatkozólag tett. Stresemann idevágólag következőket mondotta: «Nem hagyhatom szó nélkül a tanács régebbi előadójának (Mello Francónak) 1925-ben tett kijelentését, amely igen nagy feltűnést keltett, valamint azt a vitát sem, amely ezt a kijelentést követte. Ebben a kijelentésben és az azt követő vitában a kisebbségi védelmet és a nemzetek szövetségének garanciáját megállapító határozmányok célját illetőleg olyan nézetek nyilvánultak, amelyek értelme szerint ezek a határozmányok csupán átmeneti jellegűek lennének s tulajdonképeni rendeltetésük az lenne, hogy végeredményben eltüntessék a kisebbségeket, mint ilyeneket, azaz felszívassák a többség által. Ha ezek a kijelentések tényleg az asszimilációs elmélet valamely fajtáját jelentenék, aminthogy erre vallanak a tanács későbbi üléseiből merített bizonyos megfigyelések, indítatva érezném magamat, hogy ez ellen erősen opponáljak. Ilyen elmélet ellenkezik azzal az elvvel, mely szerint a kisebbségek védelme állandó védelmet jelent, és nemcsak átmeneti állapot azzal a célzattal, hogy az időleges nehézségek elsimíthatók legyenek. Egészen világos kifejezést nyert ez akkor, amidőn az új kisebbségi rendszer megállapított.»

Stresemann észrevételeire a szűkszavú Chamberlain íme a következőkben reflektált: «Visszatérve Mello Francónak 1925-ben tett nyilatkozatára és a magam nyilatkozatára is, amelyet azon alkalommal tettem, megjegyzem, hogy sem Mello Franco nem beszélt, sem én nem beszéltem a kisebbségek beolvasztásáról. Hozzáteszem, hogy noha a kisebbségi szerződések állandó jellegűek, azt lehet remélni, hogy a

kisebbségeknek nem lesz állandóan szükségük arra, hogy a tanács védelméhez folyamodjanak.» Ezek a kijelentések elég pythikusak ugyan, mindazonáltal az asszimilációs elmélet teljes cáfolatát tartalmazzák. Vagyis Chamberlain, aki 1925-ben támogatta Mello Franco asszimilációs elméletét, most négy év múltán megtagadja azt.

Jó ezt leszögezni.

Akárminő célzat vezette Chamberlaint ebben a kijelentésében, akár annak belátása, hogy a kisebbségi kérdés elhanyagolását tovább már nem nézi el a világ közvéleménye, akár a közelgő angol választásokra való tekintet, egy bizonyos: az, hogy az a rossz hiszemű asszimilációs elmélet, melynek Mello Franco volt a hivatalos szószólója, végleg megbukott.

Egészen természetes, hogy a kis entente minden erejét meg fogja feszíteni a végből, hogy a kisebbségi kérdés méltányos kezelését továbbra is megakadályozza, s e tekintetben kisebb-nagyobb sikereket érhet is el, a kíméletlen beolvasztásnak azt a gonosz elméletét azonban, amely oly kedves volt neki, többet nem lesz képes trónraültetni.

Ha nem töltenek is el bennünket vérmes remények a kisebbségi kérdés jobb mederbe jutását illetőleg, mégis ezt a chamberlaini színváltozást mindenesetre kedvező jel gyanánt könyvelhetjük el, s ha nem is merném azt fordulópont jelentőségével felruházni, mindenesetre bátorítónak tekintem abban a tekintetben, hogy fokozott eréllyel kell latba vetni minden készségünket és képességünket a végből, hogy az utódállamokban elnyomott testvéreink sorsát elviselhetőbbé tegyük.

A mostani alkalomból tehát, amidőn a népszövetség tízéves fennállásának ideje óta először veszi fontolóra a tanács a kisebbségek ügyét olyan komolysággal, aminőt a kisebbségi kérdés fontossága megkövetel, résen kell lennünk, hogy az idegen uralmak alatt szenvedő magyar kisebbségek pusztulását feltartóztathassuk addig is, amíg a trianoni határok revíziója eredményes megoldást nem nyer.

A következőkben röviden összegezni kívánom azokat a szempontokat, amelyek szerint a kisebbségek védelmét a mai keretekben hatályosabbá lehetne tenni.

A főhatalmak a kisebbségi szerződéseket a végből kötöt-

ték az osztrák-magyar monarchia felbomlásából keletkezett utódállamokkal, hogy az ezek uralma alá került népek és néprészek meg legyenek védve az elnyomás ellen. Annál inkább szükség volt erre, mert a területek átcsatolása — teljesen ellentétben a wilsoni elvekkel — az átcsatolt területek lakosságának megkérdezése nélkül történt. Azáltal, hogy a kisebbségekre vonatkozó határozmányokat nemzetközi szerződésekben állapították meg, a kisebbségek jogait és a felettes állami hatóságok viszonyos kötelességeit tartalmazó rendelkezések a nemzetközi jog alkotórészévé váltak, s mint immár nemzetközi jogszabályok, fölötte állanak az illető államok törvényeinek és az illető államok által sem nem mellőzhetők, sem egyoldalúlag meg nem változtathatók. A kisebbségi szerződésekben foglalt rendelkezéseknek ez a természete nyílt kifejezést nyert magokban a kisebbségi szerződésekben, amelyekben ki van mondva, hogy a szerződések rendelkezéseivel semminemű törvény, rendelet vagy hivatalos intézkedés nem lehet ellentétben, illetőleg, hogyha mégis ellentétben lenne, nem lesz hatályos. Az utódállamok tehát a vonatkozó nemzetközi szerződésekben vállalt kötelességeik megtartását souverainitásukra hivatkozással meg nem tagadhatják és jogszerűen nem hivatkozhatnak arra, hogy a reájuk rótt kötelességek souverainitásukat sértik, mert hiszen souverainitásuknak a kérdéses nemzetközi szerződésekben foglalt némi korlátozása az ő hozzájárulásukkal történt.

Hogy a főhatalmak Magyarországra is kiterjesztették a kisebbségi szerződésekben foglalt határozmányokat, illetőleg, hogy ezeket belefoglalták a trianoni békeszerződésbe, annak az a magyarázata, hogy Magyarországot is az osztrák-magyar monarchiából keletkezett egyik utódállamnak tekintették. Azonban szükség erre nem volt, nemcsak azért, mert a trianoni szerződés kegyetlen rendelkezései Magyarországtól három és félmillió magyaron kívül szinte az összes nemzeti-ségi (kisebbségi) elemeket is elszakították, hanem főleg azért sem, mert Magyarország a nemzetiségek egyenjoguságáról alkotott 1868. évi 44. tcikkben jelentékenyen több jogot adott nemzetiségeinek, mint amennyit a kisebbségi szerződések a kisebbségeknek nyújtanak. A kisebbségi szerződések

határozmányai Magyarországra való kiterjesztésének tehát kizárólag csak annyiban van jelentősége, hogy az azelőtt állami törvénnyel szabályozott kisebbségi kérdés Magyarországot illetőleg is nemzetközi jellegűvé vált.

Kétségtelen, hogy az anyagi kisebbségi jogok azon tartalma, mely a kisebbségi szerződésekben foglaltatik, a kisebbségek szempontjából nem kielégítő. Mindazonáltal egyelőre meg lehetne elégedni a kisebbségi szerződésekben foglalt kisebbségi jogokkal is, ha az utódállamok azokat tiszteletben tartanák. Annál inkább korainak látszik a kisebbségi szerződésekben foglalt kisebbségi jogok kimélyítésére törekedni, mert még az érvényben levő kisebbségi szerződéseknek határozmányai sincsenek végrehajtva.

Azzal az irányzattal pedig, amely azt kívánja, hogy a kisebbségi szerződésekben körülírt kisebbségi jogok terjesztessenek ki olyan államokban lakó kisebbségekre is, amely államok ez idő szerint a kisebbségek védelmére nemzetközi szerződéssel kötelezve nincsenek, mi magyarok nagyon rokonszenvezünk ugyan, egyelőre azonban nem a kiterjesztést, hanem csupán azt tartjuk sürgősnek, hogy az érvényben levő kisebbségi szerződések végrehajtása legyen biztosítva. A kisenfentente államok a kisebbségi kérdés legsürgősebb követelménye gyanánt ezt az említett kiterjesztést szokták hangoztatni azzal az indokolással, hogy az egyenlő elbánás elve követeli ezt a kiterjesztést, s nem méltányos, hogy amíg egyes államok, nevezetesen az utódállamok kötelezve vannak kisebbségeiknek jogokban részesítésére, addig más, kisebbségekkel szintén rendelkező államok (elsősorban a főhatalmak) nincsenek ilyen kötelezettségekkel megterhelve. Erre az érvelésre az a válaszuk, hogy az államok közötti viszonylatban sokkal kirívóbb az az egyenlőtlenség, amely a fegyverkezések korlátozása kérdésében fennáll, míg ugyanis a legyőzött államok teljesen le vannak fegyverezve, addig a győztes államok szabadon fegyverkeznek tovább, ellenére a békeszerződéseknek és ellenére a nemzetek szövetsége paktumának, amelyek az összes államok és nemzetek egyenlő és arányos lefegyverzését írják elő. Amíg ez az igazságtalanság nincs orvosolva, addig a fent jelzett sokkal kevésbé sérelmes

egyenlőtlenség kiküszöbölésével annál inkább várhatunk, mert hiszen a gyakorlatban nincsenek is végrehajtva a kisebbségi szerződések, az tehát a sürgős, hogy ezeket a végrehajthatatlan rendelkezéseket végrehajtsák, nem pedig az, hogy a végrehajthatatlan, eddig csak a papíron létező rendelkezéseket elvileg más államokra is kiterjesszék. A kiterjesztésnek akként való beállítása, minthogyha ez volna a legsürgősebb megoldást igénylő kisebbségi probléma, inkább csak arra alkalmas, hogy a figyelmet elvonja a fő kérdéstől: a fennálló kisebbségi szerződések végrehajtásának biztosításától. Alig egyéb tehát, mint halogatási tendencia.

Amire égető szüksége van a kisebbségi szerződések által érdekelt 40 milliónyi kisebbségnek, az az, hogy a hatályban álló kisebbségi szerződéseket a gyakorlatban végrehajtsák. Mert ezek a kisebbségi szerződések mindeddig nagyobbára csak papíron maradtak, az utódállamok nem teljesítik azokat, önkényesen elnyomják kisebbségeiket és ezt megtorlás nélkül tehetik is, mert nincsenek ellenőrizve. Hiába vannak megállapítva a kisebbségek jogai, hiába vannak kijelölve a kisebbségeken esett jogsérelmek orvoslására hivatott nemzetközi fórumok, mert ezek a nemzetközi fórumok (a nemzetek szövetségének tanácsa és az állandó nemzetközi bíróság) sem hivatalból nem ellenőrzik az utódállamokat abban a tekintetben, hogy megtartják-e a kisebbségek védelme körül fennálló kötelességeiket, sem pedig a tényleges kisebbségi sérelmeket nem orvosolják. Ugyanis a mostani kisebbségi eljárás mereven elszigeteli a kisebbségeket a sérelmeik orvoslására hivatott nemzetközi fórumok elől és járhatatlanná teszi az utat, amely ezekhez a védő fórumokhoz vezetne.

A kisebbségi eljárás mai teljesen értéktelen szabályait kell tehát olykép módosítani, hogy a nemzetek szövetségének tanácsa a kisebbségek jogainak garantálását, amely fenséges hivatást a kisebbségi szerződések ruháztak rája, tényleg teljesítse is; továbbá, hogy az állandó nemzetközi bíróság a paktum szelleméhez képest tényleg foglalkoztatható legyen a hatáskörébe tartozó kisebbségi vitás kérdésekkel.

Az eljárás megfelelő átalakításához semmi egyéb nem szükséges, mint a nemzetek szövetsége tanácsának jóindulata

és az az elhatározott akarat, hogy védő hivatásának megfeleljen. Nem szükséges nevezetesen semmit módosítani sem a paktumon, sem a fennálló kisebbségi szerződéseken. Csak az szükséges, hogy a kisebbségi eljárás ne gátolja, hanem előmozdítsa a kisebbségi szerződésekben megállapított kisebbségi anyagi jogszabályok érvényesülését.

Szükség van nevezetesen a következőkre :

1. fel kell állítani a nemzetek szövetségének keretében egy állandó kisebbségi bizottságot,

2. teljes nyilvánosságot kell biztosítani a kisebbségi eljárásban,

3. a kisebbségi eljárást kontradiktóriussá kell tenni,

4. a kisebbségi sérelmeket tartalmazó panaszoknak kötelező letárgyaltatása ne csak a tanácsstagok privilégiuma legyen, hanem megillessen ez a jog a nemzetek szövetségéhez tartozó valamennyi állam kormányát is, valamint magokat a kisebbségeket is, nevezetesen legalább azoknak egyetemes szervezeteit,

5. a nemzetek szövetségének tanácsa, mint a kisebbségek protektora és a kisebbségi jogok garantálója, hivatalból is ellenőrízze, hogy a gyakorlatban tiszteletben vannak-e tartva a kisebbségi jogok, illetőleg, hogy a kisebbségi szerződések által e részben kötelezett állami hatóságok megfelelnek-e kötelelességeiknek,

6. a hágai állandó nemzetközi bíróság úgy is, mint a nemzetek szövetsége tanácsának véleményező szerve, úgy is, mint a vitás kisebbségi ügyek döntő fóruma, megfelelően legyen foglalkoztatva vitás kisebbségi ügyekkel.

Az állandó kisebbségi bizottság létesítése régi követelmény, amelynek megvalósítása iránt már az interparlamentáris konferencia és a népszövetségi ligák uniója is ismételten megkereste a nemzetek szövetségét. Az az ad hoc hármass bizottság, amely ez idő szerint a kisebbségi panaszos ügyek előkészítésével foglalkozik, egyáltalán nem végez számbajövő munkát. Nem is végezhet, mert egy évben négyszer jön össze, a tanácsülések idejében, amidőn különben is más aktuális kérdések kötik le a tanácsstagok idejét és figyelmét, s egyébként is ilyen dilettáns foglalkozás révén nem lehet sem

a kisebbségi kérdések szellemébe mélyebben bele hatolni, sem ezekben a kérdésekben gyakorlottságot szerezni. Szakértőkből álló és állandóan működő olyanszerű bizottságra van tehát szükség kisebbségi ügyekben is, aminőt a nemzetek szövetsége más kérdésekben is, például a gyarmatügyi kérdésekben foglalkoztat. Ennek az állandó kisebbségi bizottságnak feladata volna: tárgyalásra előkészíteni a beérkezett kisebbségi panaszokat; e végből érintkezni a felekkel, beszerezni a szükséges bizonyítékokat és megtartani a szükséges helyszíni vizsgálatokat; beszámolni a tanácsnak az összes beérkezett kérvényekről és panaszokról; tapasztalatairól összesített jelentést tenni a tanácsnak és javaslatokat terjesztetni elébe.

A legteljesebb nyilvánosság, valamint a kontradiktórius eljárás olyan elemi követelmények, melyek hiányában nem lehet szó a kisebbségek komoly védelméről. Sajnos, a mai kisebbségi eljárásban mind a két nagy biztosíték hiányzik. Az eljárás titkos, a kisebbségek nem értesülnek arról, hogy mi történik ügyükben, ami különben a mai eljárás mellett szinte fölösleges is, mert hiszen a kisebbségi panaszok elintézésének stereotyp módja: az irattárba tétel. A kontradiktórius eljárásnak pedig elemei sincsenek meg a mai eljárásban, amely szerint csak a panaszlott kormánynak van megadva a mód, hogy eljárását igazolja, a panasztevő kisebbség azonban ezt az egyoldalú igazolást sohasem látja, ahhoz hozzászólnia nem áll módjában, bizonyítékainak előterjesztésére sincs semmi lehetősége. Ennek aztán az az eredménye, hogy a bepanaszlott kormány igazolását vakon elfogadják, magát a panaszt pedig még csak ki sem tűzik tárgyalásra.

Rendkívül nagy fontosságú az aktorátus kérdése. Valamennyi kisebbségi szerződésben ki van mondva, hogy a nemzetek szövetsége tanácsának minden egyes tagja rendelkezik azzal a joggal, hogy a kisebbségi szerződésekből folyó kötelezettségek valamelyikének megsértésére vagy megsértésének veszélyére felhívja a tanács figyelmét és ebben az esetben a tanács olyképp járhat el és oly intézkedéseket tehet, melyek az adott körülményekhez képest megfelelőeknek és hatásosak-

nak látszanak. Mindaddig, amíg ezt a határozmányt a nemzetek szövetségének tanácsa akképen magyarázza, hogy csakis a tanácstagok kiváltsága az, hogy valamely kisebbségi panaszt a tanács által kötelezően letárgyaltathassanak, s a tanács csakis valamely tanácstag kezdeményezésére foglalkozhatik a kisebbségi panaszokkal, — mindaddig a kisebbségi védelem csak papiroson létezik. Mutatja ezt a gyakorlat. A tanácstagok ugyanis egyáltalában nem élnek a fent jelzett privilegiummal, mert egyrésztük minden kisebbségi védelemmel elvileg ellentétes álláspontot foglal el, más részük közömbös, azon kevesek pedig, akik érdeklődnek a kisebbségek sorsa és boldogulása iránt, a kezdeményező fellépéstől azért tartózkodnak, mert ezzel nem akarják a bepanaszolt állam kormányának nehezítelését magokra vonni. Így azután nincs gazdája a kisebbségi panaszoknak, s előállott az a szomorú helyzet, hogy az elnyomott kisebbségek megszámlálhatatlan panaszai közül egy évtized leforgása alatt mindössze ötöt méltatott a tanács arra, hogy velük érdemileg foglalkozzék. Nem természetes-e tehát, hogy a nemzetek szövetségének tanácsát, a kisebbségek hivatott védőjét, a nagyközönség mindinkább a többségek önkéntes és fölösleges védőjének tekinti, s a kisebbségek belátva küzdelmeik hiábavalóságát, már csak elvétve fordulnak sérelmeikkel a tanácshoz, abban a biztos tudatban, hogy még legigazságosabb panaszuk is belefűl a Nirvánába a tanács teljes részvétlensége folytán? Nagyon veszedelmes ez a helyzet, mert a kisebbségek némasága nem a megnyugvás jele, hanem a szenvedélyek elfojtásáé, már pedig az elfojtott szenvedélyekről sohasem tudhatni, mikor törnek ki elemi erővel. A békének és a megértésnek tehát nem az a politika az útja, amelyet a nemzetek szövetségének tanácsa kisebbségi kérdésekben folytat.

Legjobb meggyőződéseim szerint a kisebbségi szerződések ama határozmányának, amely a tanácstagoknak jogot biztosít arra, hogy a kisebbségi szerződésből folyó valamely kötelesség megsértésére vagy a megsértés veszélyére felhívják a tanács figyelmét, nem helyes olyan értelmet tulajdonítani, hogy csak a tanácstagok valamelyikének kezdeményezése bírhat azzal a hatállyal, hogy a tanács tárgyalás

alá vegyen valamely kisebbségi panaszt. Mert a tanácsnak szabadságában áll ilyen felhívás nélkül is akár hivatalból foglalkozni a kisebbségi kérdésekkel, akár másnak is, mint valamely tanácstagnak kezdeményezésére tárgyalni kisebbségi ügyeket és kisebbségi panaszokat. Szabadságában áll tehát a tanácsnak megállapítani önmagára azt a kötelességet, hogy nem csupán valamely tanácstag felhívására, hanem a nemzetek szövetségében képviselt bármely állam kormányának vagy pedig a kisebbségeknek, legalább is a kisebbségek vallási, kulturális és közgazdasági legfőbb organumainak felhívására is foglalkozni fog konkrét kisebbségi ügyekkel, kisebbségi panaszokkal. Ha jól fogja fel a tanács az általa vállalt kisebbség-védői hivatást, akkor föltétlenül ekkép kell értelmeznie a kisebbségi szerződéseket, mert azon rideg értelmezés mellett, amelyet eddig alkalmazott, megszűnik minden nemzetközi ellenőrzés a tekintetben, hogy a kisebbségi szerződések által kötelezett államok megtartják-e ezekben a szerződésekben előírt kötelességeiket, s így teljesen illuzóriussá válnak a kisebbségi jogok.

A nemzetek szövetsége tanácsának kisebbség-védői hivatásából egyenesen foly annak ellenőrzési kötelessége. Egyébként a tanács által határozattá emelt Tittoni-féle javaslatokban meg is van magyarázva, hogy mit jelent a nemzetek szövetségének garanciája. Ez a védelem — a Tittoni-féle értelmezés szerint — jelenti elsősorban azt, hogy a kisebbségekre vonatkozó rendelkezések a kisebbségek elismert jogainak sérelmére nem módosíthatók és azokat csak a tanács többségének hozzájárulásával lehet megváltoztatni; másodsorban pedig jelenti azt, hogy a nemzetek szövetsége köteles ellenőrizni, hogy a rendelkezéseket valóban végrehajtják-e? Íme tehát, nem szükséges semmi egyéb, mint végrehajtani ezt a Tittoni-féle értelmezést, amelyet a tanács irányadóul már 1920-ban elfogadott, mindez ideig azonban gyakorlatban nem alkalmazott.

Hogy csak néhány példát említsek: ellenőrizte-e valaha is a tanács azt, vajjon eleget tettek-e az utódállamok azon kötelességüknek, hogy a kisebbségi szerződések határozmányait törvényeikbe beiktassák, s amennyiben ezt nem

mulasztották el, híven tették-e meg ezt s a hazai kodifikáció során nem forgatták-e ki ezen határozmányokat lényegükből? Vagy gyakorolt-e felügyeletet a tanács a tekintetben, hogy teljesítik-e az utódállamok azon legelemibb kötelelességeket, hogy a hozzájuk csatolt területek őslakosságát állampolgáraiknak elismerjék? Ha gyakorolta volna ezt a felügyeletet, akkor bizonyára nem történhetett volna meg az, hogy egyik utódállam a hozzája csatolt területen évszázadok óta községi illetőséggel bíró egyének és családok odavaló állampolgárságát nem ismeri el és az illetőket seregestől kiutasítja és hontalanokká teszi. Azt sem vizsgálta soha a tanács, hogyan egyeztethetők össze a kisebbségi szerződések rendelkezései az utódállamok azon eljárásával, hogy a magyarországi irodalom és hírlapirodalom termékeit nem engedik át határaikon és így az uralmuk alá kényszerített negyedfél millió magyart erőszakosan elzárják a magyar kultúrától. Arra sem terjesztette ki felügyeletét a tanács, miként forgatják ki az utódállamok agrárreform örve alatt birtokaikból a magyar kisebbségeket. A nyelvhasználat, az iskola-állítás terén a kisebbségeket megillető jogok elkobzását, magyaroknak hivatalaikból való erőszakos kiüldözését és számtalan egyéb, a kisebbségi szerződések rendelkezéseibe mereven beleütköző visszaélést, amelyek között nem utolsó az sem, hogy némelyik állam erőszakkal és büntető szankciókkal akadályozza meg azt, hogy a kisebbségek a sérelmeik orvoslására hivatott nemzetközi fórumokhoz forduljanak, sohasem tette vizsgálat tárgyává a tanács, noha kisebbség-védői hivatása mindezt kötelelességvé tette.

Ha teljesíti a tanács ellenőrző kötelelességét, amelyet az állandó kisebbségi bizottság révén könnyen módjában állana teljesíteni, akkor bizonyára fel fognak hagyni az utódállamok a kisebbségi szerződések szabotálásával és alkalmazkodni fognak azoknak rendelkezéseihez.

A legnagyobb biztosítékot jogaik megoltalmazására abban látják a kisebbségek, hogy vitás ügyeik az állandó nemzetközi bíróság döntése alá kerülhessenek. A nemzetek szövetségének tanácsa politikai testület, mely már ezen természeténél fogva sem alkalmas az elfogulatlan jogvédelemre,

ellenben az állandó nemzetközi bíróság teljes mértékben rendelkezik a függetlenség, elfogulatlanság, befolyásolhatatlanság mindazon kellékeivel, melyek azt a kisebbségi jogoltalom gyakorlására ideálisan alkalmassá teszik. Mind a paktum számos rendelkezése, mind a kisebbségi szerződések részben a nemzetközi vitás kérdésekben való döntést, részben az ilyen kérdésekben való véleményadást az állandó nemzetközi bíróság hatáskörébe utalják. Nincs tehát szükség semmi új jogszabályra e tekintetben sem, csupán lelkiismeretesen végre kell hajtani a fennálló rendelkezéseket és akkor biztosítva lesz az állandó nemzetközi bíróság közbelépése, amely fórumnak minden eljárását a kisebbségek legnagyobb bizalma övezi. Ne fukarkodjék tehát a tanács az állandó nemzetközi bíróság véleményének kikérésével a vitás kisebbségi ügyekben, különösen olyanokban, amelyek a kisebbségi szerződések magyarázatára vonatkoznak, s gondoskodjék arról is, hogy azok a vitás esetek, amelyekben a döntés a paktum avagy a kisebbségi szerződések értelmében az állandó nemzetközi bíróság hatáskörébe tartozik, tényleg ez elé a fórum elé terjesztessenek. Ha gondja lesz minderre a tanácsnak, akkor a kisebbségi jogvédelem legnagyobb biztosítékát valósítja meg.

Mindezek után még csak arra kívánok utalni, hogy a paktum bevezetésében a nemzetek szövetségének egyik főfeladata gyanánt van megjelölve az, hogy a szervezett népek egymás közötti érintkezésében az igazság uralmát és mindenemű szerződéses kötelezettségnek lelkiismeretes tiszteletben tartását biztosítsa. A kisebbségeknek tehát, melyeknek jogai nemzetközi szerződésekben vannak megállapítva, tartozik a nemzetek szövetsége azzal, hogy biztosítsa ezeknek a kisebbségi szerződéseknek lelkiismeretes tiszteletben tartását. Csak így lehet az akaratuk ellenére idegen uralom alá kényszerített kisebbségek helyzetét elviselhetővé tenni. Ennek hiányában mind komolyabbá válik a béke megzavarásának lehetősége. A történelem előtt felelős a nemzetek szövetsége, nehogy az ő mulasztása folytán szakadjon rá az emberiségre ez a veszedelem.

LUKÁCS GYÖRGY.

ÍRÓ ÉS KÖZÖNSÉG.

Azt hiszem, hogy író és közönség között csak kétféle viszony képzelhető el. Az egyik, amikor az író a bohóc szerepét játssza, — ezt hívják szórakoztató irodalomnak; a másik, amikor az író, mint az indiai oszlopszentek, feláll egy magas kőrakásra és himnuszt énekel, Jeremiás siralmait zengi, hősi eposzt mond és prófétál vagy ujjong, dalol, dicsőíti a természetet és az életet, — és ha az emberek nem hallgatnak rá, akkor beszél, beszél, beszél a fáknak, a köveknek, a felhőknek és a madaraknak.

Nincs ezen a kettőn kívül más fajta író. Az egyik vásárra viszi az ügyességét, mint a csepürágók és medvetáncoltatók és meséket mond vagy színdarabot ír az uraságok mulattatására. Aztán fogja kalapját és krajcárt kér a nagyérdemű közönségtől és a vásárosoktól. És kap. Aranyakat, sőt babért is és nagy tisztségeket. Sőt, a vásárosok szétviszik a hírét, világnagyság lesz belőle és fejedelmi vagyonra tesz szert.

A másik megvárja, míg egyszer véletlenül megáll valaki a barlangja előtt s odafigyel a szavaira. Figyel és elámul és elhívja társait, akik szintén ámulva hallgatják. És mindig nagyobb és nagyobb lesz körülötte a csődület, időben és térben határtalan lesz a dicsősége, mint ahogy ez megtörtént a mult század negyvenes éveitől kezdve az orosz irodalommal.

Sem író, sem közönség nem hibás abban, hogy ez a viszony milyen gyümölcsöket terem. Hagyjunk fel azzal a szokásunkkal, hogy irodalmi dolgokban folyton rekriminálunk. Sem az író nem tehet arról, hogy szemetet vagy remekművet termel, sem a közönség, hogy szemétdombon vagy az Akropoliszon érzi magát. A dolgot nem lehet erőltetni. Irodalmi harcoknak, pártoskodásnak, cenzurának, kiátkozásoknak,

ördögüzéseknek éppen úgy nincs semmi értelmük, mint annak a körbe-körbe járó, szemforgató, álszenteskedő vagy kegyeletes baráti tömjénezésnek, amely kölcsön adja a maga hizelgő dicséreteit, hogy azokért uzorakamatot szedjen. Ezek nem ártanak és nem használnak semmit, ha csak nem az irodalom naiv kezdeteinél, amikor az a fontos, hogy egyáltalán írjanak és egyáltalában beszéljenek az irodalomról. Ma már más a helyzet. Látjuk, hogy vannak írók, akiket olvasnak és dicsérnek, vannak, akiket dicsérnek, de nem olvasnak, vannak, akiket gyűlölnék, de olvasnak és vannak, akiket nem olvasnak és mégis gyűlölik őket. Miért? Nem tudja megmondani senki.

Íme ez az irodalom és közönség viszonya.

Valamiféle irodalom mindig volt és valamiféle közönsége mindig volt minden irodalomnak. Ohnet *Akarat* című regénye, amelyről Anatole France nyugodt lelkiismerettel megállapíthatta, hogy művészi szempontból mélyen alatta marad a legrosszabbnak, százhetven kiadást ért el még a szerző életében. Nem kell ezen kétségbeesni, mert viszont Cervantes 1616-ban halt meg, Shakespeare ugyanakkor, de a *Don Quijotet* még mindig olvassák és a *Hamletet* még mindig játsszák mind az öt világrészben. Ez mutatja, hogy az irodalmat sohasem kell támogatni, támogatni legfeljebb a közönséget kell, azaz felemelni őt az igazi irodalom színvonalára. Mert az irodalom éppen olyan erős, mint maga az élet. Az élet rejtély és chaosz, a hozzánk legközelebb álló dolgok, érzések, hangulatok és történések titkoknak látszanak, az egyén a maga életét nem tudja megfejtetni, mert tele van rögeszmével és gondolkodni is csak kényszerlogikával tud, vagyis vérmérsékletén át és pillanatnyi hangulatai szerint. Ezért van szükség az irodalomra, amely mint valami magyarázó és közvetítő tolmács áll az élet és az ember között. Az aktualis világképet nem is a történelemből, nem a statisztikából, nem a szociográfiából, nem az emlékiratok áradataiból, hanem a szépirodalomból lehet összeállítani. Egy-egy kor jellemét legmegbízhatóbban a szépirodalomból tanulmányozhatjuk, mert az író a maga személyében a legtipikusabb, legegységesebb, legtisztább, sőt szinte az egyetlen kéz-

zelfogható világkép, hogy ne mondjam, matematikai képlet, amelyből a kor lelke levezethető.

Az irodalom ennél fogva jóval több, mint egyszerű szórakoztató játék az emberi kedély fölfrissítésére vagy elérzékenyítésére. Az irodalom, mint öncél, a l'art pour l'art elmélet értelmében lehet ilyen vagy olyan; lehet narkotikum vagy profécia és mythologia; lehet az egek harsonája, vagy fülemilecsattogás, esetleg naiv és bohókás melódia Pán hétágú sípján. Lehet földrengés és tenger zúgása, de lehet harangjáték vagy karácsonyi ének; lehet mennyei dal, de lehet pornográfia is, minden lehet Homéros *Odysszeiájától* Goethe *Faustjái*g, vagy az *Énekek énekétől* Ovidius *Ars amandijái*g, — de azon felül, hogy művészet, hogy irodalom, még tünet is, amely elárulja az aktuális embert, az aktuális kort és ember és kor felfogását az élet és a világ titkairól.

A helyzet tehát az, hogy a közönségnek van szüksége irodalomra, nem pedig az irodalomnak közönségre, a szerves testek szorultak rá a napsugárra, hőre, oxigénre, a napnak mindegy, hogy van-e, aki melegedik, erősödik és szaporodik az ő sugarai alatt. A napot nem kell támogatni és nem kell féltetni, hogy elveszíti hő- és fényenergiáját; az embereket kell biztatni, hogy feküdjenek ki a napra és szellőztessék ki szobáikat, hogy levegő, fény és napsugár behatolhasson. A közönségnek kell kinyitni a szemét, hogy lásson és a fülét, hogy halljon... ez éppen elegendő irodalomtámogatás.

Nem igaz az sem, hogy Magyarországon nem olvasnak eleget az emberek. Csak a körül van baj, hogy mit olvasnak. Nem külön sajátos magyar betegségről van szó, amikor azt mondjuk, hogy az irodalmi bohócok szórakoztató olvasmányjaiból többet vásárolnak, mint a szent barlanglakók remekműveiből. Ez mindenütt így van; ha nem így volna, Ohnet könyve nem érte volna el a százhetvenedik kiadást. Az a baj nálunk, hogy a magyarság nem ismeri a maga irodalmát. Az íróit sem. Nincs kultusza sem annak az irodalomnak, sem annak az írónak, aki a mienk. Például *Az ember tragédiája* szerzőjének állandóan itt kellene lenni közöttünk, szoborban, képben, tradícióban, könyvben, színpadon, filmen, az ő ábrándos nagy szemével, csapzott hajával, lelógó hosszú

bajuszával, gyenge, finom természetével, házaseletének csalódásaival, utált szerelmével, amely oly kétségbeesett iróniával buggyan ki ajkain, környezetével, megyéjével, fájával vívott küzdelmeivel, érdekes, mulatságos barátaival, akikkel oly keserűn szakított élete nehéz napjaiban. Csak az a baj, hogy magyar volt és itt élt közöttünk és mi nem vagyunk hajlandók a magunk vérért a külföldiekkel egy rangra emelni.

A magyar irodalom és a magyar közönség viszonyában sohasem volt valami ideális szerelem és hűség. Hibás volt mind a kettő. A magyar olvasó nem tudja és a magyar író sokszor elfelejti, hogy minden érték, erő, szépség emberben, életben és irodalomban egyaránt az egyéniség értékéből, erejéből és szépségéből fakad. Vagyis az irodalom és a közönség nacionalizmusából. Nacionalizmus az irodalom : ez nem jelenti azt, hogy új témát, új módszert, új stílust kell ráerőszakolni az irodalomra ; ha azt jelentené, akkor egyenesen elpusztítaná, mert az írásművészet nem tűr meg semmiféle diktatúrát, nemcsak a politikusok és a kritikusok, hanem a demokráciák, a tömegek és a szovjetek diktatúráját sem, az esztétika birodalmában mindenki önmagának ura és rab-szolgája, a művész csak a saját maga alkotta légkörben : a tökéletes szabadság atmoszférájában tud teremteni. A nacionalizmus azt jelenti csupán, hogy egy nemzet individualis lelkisége irodalmilag lehető legtökéletesebb, legőszintébb sajátosságában és teljességében mutakozzék meg. Tehát semmi kölcsönzés, utánzás, semmi hazugság és semmi affektálása az általános emberi és világpolgári tendenciáknak. A magyar irodalom legyen meztelenül és brutálisan magyar, minden bűnével és minden erényével és égen és földön, emberben és természetben, szépségben és gyalázatban, éhségben és szerelemben, isteni és állati ösztönökben való egész földi életünket, eredetünket és hivatottságunkat, egyénenkint külön-külön és nemzetben összefoglalva valamennyiünket, mindent, mindig csak magyar szemmel és a művész szemüvegén nézzon.

Akkor író és közönség megtalálják egymást.

CSEHSZLOVÁKIÁBA IRÁNYULÓ MEZŐGAZDASÁGI KIVITELÜNK JELENTŐSÉGE.

Külkereskedelmünkben a legjelentékenyebb helyek egyikét foglalja el Csehszlovákiával fennálló forgalmunk. Behozatal tekintetében Csehszlovákiából történő behozatalunk a legnagyobb, az egésznek 25 %-a, tehát egynegyed része. Közel 100 millió pengővel haladja meg Németországból és Ausztriából jövő behozatalunkat. Kivitelünk szempontjából hasonló fontos helyet foglal el: Ausztria után a második legnagyobb kiviteli piacunk. Csehszlovákiába irányuló kivitelünk az összesnek kereken 20 %-a és kereken 50 millió pengővel nagyobb, mint Németországba menő kivitelünk.

Mezőgazdasági kivitelünk fejlesztése érdekében teendő intézkedéseinkben különös figyelmet érdemel Csehszlovákia, mert bármint alakuljanak Csehszlovákia gazdasági viszonyai, a jövőben is mindig kimondottan ipari állam marad és feltétlenül élelmiszer-bevitelre fog szorulni. Más részről pedig alakulhatnak a mi kereskedelmi viszonyaink bármiként, Csehszlovákia közvetlen szomszédsága, a kihasználható vízi út, de a vasúti szállítás rövidsége is Ausztrián kívül minden más nyugati állammal szemben előnyösebb elhelyezési feltételeket biztosít kivitelünknek. Csehszlovákiával ma is fennálló élénk kereskedelmi összeköttetésünk és oda irányuló jelentékeny kivitelünk szükségessé teszi részünkre Csehszlovákia gazdasági viszonyainak, jövő törekvéseinek és kivitelének részletes és legpontosabb ismeretét. Ugyancsak Csehszlovákia külkereskedelmi viszonyainak legbehatóbb vizsgálatát követeli részünkről az a körülmény, hogy Csehszlovákia szomszédos fekvése és ipari jellege mellett is odairányuló kivitelünk csak 150 millió pengő és így 120 millió pengővel kevesebb, mint Ausztriába menő kivitelünk.

I.

Csehszlovákiába irányuló kivitelünk jelentőségét annak nem egyedül nagysága szabja meg, hanem azért rendkívüli fontosságú mezőgazdasági kivitelünk szempontjából, mert 98 %-ában mezőgazdasági termelésből származik.

Csehszlovákiába 1927-ben kivittünk kereken millió pengő értékben és a kivitel %-ában

gabonaféléket és lisztet.....	95·5 milliót	61·0 %
más szántóföldi terményt.....	14·0	« 9·0 %
zöldségféléket és gyümölcsöt	6·2	« 4·0 %
más növényi eredetű árut	0·8	« 0·5 %
élő állatot	20·8	« 13·3 %
állati eredetű árut	17·1	« 10·9 %
nem mezőgazdasági árut	2·1	« 1·3 %

Az egész kivitel 156·5 millió pengő értékű összegéből 116·5 millió pengő értékű áru, vagyis az egész kivitel 74·5 %-a a szántóföldi termelésből származik, illetőleg a növénytermelés eredménye. Élő állatot, állati terméket és minden más állati eredetű árut összesen 37·9 millió pengő értékben, azaz a kivitel 24·2 %-ában vittünk ki.

Csehszlovákiába irányuló kivitelünk mezőgazdasági termelésünknek hű képe és azt minden tekintetben jellemzi. Különösen fontos szerepe van a csehszlovákiai piacnak gabona-kivitelünkben. Búza-kivitelünk, vagyis legfontosabb terményünk értékesítési piacai között a második legnagyobb piacunk.

Csehszlovákiába menő kivitelünkben kerek millió pengő értékben és az egész kivitel %-ában kivittünk

búzában	50·0 millió	31·9 %
más gabonafélékben.....	21·0	« 13·4 %
lisztben és más malomipari termékben	24·5	« 15·6 %

Csehszlovákiába menő kivitelünknek $\frac{2}{3}$ része gabona és a gabonamennyiségnek fele, vagyis az egész kivitel $\frac{1}{3}$ -a búza. Csehszlovákiába menő kivitelünket az oda szállított búza mennyisége még mindig nem jellemzi annyira, mint amenny-

nyire jellemző összes búzakivitelünk szempontjából a csehszlovákiai piac.

Búzát 1927-ben kivittünk összesen	3.112,608 q.-t
ebből Csehszlovákiába	1.479,309 q.-t
vagyis búzakivitelünknek pontosan ...	47·53 %-át.

Legnagyobb kiviteli piacunkra, Ausztriába ezen idő alatt 1.191,607 q búzát szállítottunk, a többi piacokra szállított búzamennyiség pedig még a fél millió q-t sem éri el. Búza-liszt-kivitelünk 1927-ben összesen 1.656,187 q volt, melyből Csehszlovákiába 410,574 q, az egész kivitelnek 24·79 %-a ment. A búzaliszt-kivitelben Ausztria 1.100,740 q mennyisé- gével jelentékenyen megelőzi Csehszlovákiát; ez a körülmény főleg a magyar birodalomtól elszakított felvidéken levő malmoknak aránylag nagy feldolgozó képességében leli magyarázatát.

Búzatermésünk értékesítésének kétségen kívül Ausztria a legfontosabb piaca s ennek a piacnak jelentőségét különösen emeli a lisztvásárlás nagy mennyisége. Ausztria után a második helyet búzaértékesítésünkben Csehszlovákia foglalja el és ez kellően bizonyítja a csehszlovák piac fontosságát mezőgazdasági kivitelünk szempontjából.

Amilyen jelentősége van a csehszlovák piacnak búza-, illetőleg egész gabonatermelésünk értékesítésében, körülbelül ugyanolyan a jelentősége élő állat-kivitelünkben is.

1927-ben kivittünk élő állatot kereken ezer pengő értékben és az egész kivitel %-ában :

összesen	101,640 ezer	49·76 %
ebből Ausztriába	50,579	« 49·76 %
Csehszlovákiába	19,287	« 18·97 %

Csehszlovákiába irányuló élő állat-kivitelünk mennyisége azonban korántsem annyira kielégítő, mint első tekintetre látszik. Ugyanis 29,922 drb ló-kivitelünkéből csak 4,034 drb, 59,549 drb hízott szarvasmarha-kivitelünkéből csak 1,515 drb ment Csehszlovákiába. Egyedül sertés-kivitelünk mutat kedvezőbb eredményt, mert 1927-ben az összesen kivitt 116,507 drb-ból kereken annak fele 52,263 drb ment Csehszlovákiába. Nem hagyható szó nélkül, hogy friss marha- és sertéshúsból

Csehszlovákiába semmi kivitelünk sincs s a szalonnán és zsíron kívül minden más húskészítményben és állati termékekben olyan jelentéktelen a kivitelünk, hogy az számba sem jön.

Hájat, szalonnát és disznózsírt 1927-ben összesen 82,000 q-t vittünk ki s ebből Csehszlovákia 62,000 q-val részesedett. Ez a részesedés 75 % s ezzel nagyon meg lehetünk elégedve. És ezen részesedés mellett szinte hihetetlen, hogy vannak állati termékek, melyekben részesedésünk teljesen hiányzik. Van valamelyes magyarázata annak, hogy pl. a dán vajjal és a svájci sajttal szemben nem tudunk eredményt elérni, de érthetetlen, hogy egyrészt 1737 q méz-kivitelünkből és másrészt Csehszlovákia 3472 q mézszükségletével szemben mi csak 66 q-t tudunk ott elhelyezni. Elszomorító és feltűnő jelenség, hogy 38,500 q élő baromfikivitelünkből csak 1500 q, 126,000 q leölt baromfikivitelünkből csak 268 q és 142,500 q tojáskivitelünkből csak 891 q megy Csehszlovákiába.

Ha az egész élő állat-kivitelünkben majdnem 20 %-os részesedéssel szerepel is, ami mindenesetre jelentékeny mennyiség, mégsem elégedhetünk meg semmiesetre sem az egyes állatcsoportokban és még kevésbé az állati termékekben való részesedésével. Csehszlovákiába irányuló gabona- és különösen búza-kivitelünk nagy mennyisége megfelelően bizonyítja, hogy Csehszlovákia ipari jellegénél fogva kiválóan jó élelmiszerpiac és élelmiszer szükségletének beszerzésénél közeli szomszédságunk előnyt biztosít számunkra. Erre való tekintettel érthetetlennek látszik, hogy élő állat és főleg állati termékeink kivitelének ott csak aránylag jelentéktelen piacot tudunk teremteni. Csekély kivitelünkből hiba volna azt a következtetést vonni le, hogy a csehszlovákiai piac szükséglete élő állatban és állati termékekben jelentéktelen, hanem inkább azt a megállapítást kell tennünk, hogy a piac vagy nincs részünkről kellően megnyerve, vagy hogy a többi államok ajánlataival szemben versenyképtelenek vagyunk.

Csehszlovákiába irányuló kivitelünk fontosságának és fejlesztése feltételeinek megvilágítása céljából nem elegendő, hogy csak az oda irányuló kivitelünket ismerjük, hanem leg-

alább nagy arányaiban a Csehszlovákiából jövő behozatalunkat is ismernünk kell.

Behozatalunk Csehszlovákiából 1927-ben kerek összegű millió pengőben és a behozatal %-ában :

Nyersanyagok :

fa	59.0	millió	21.0	%	
szén	24.0	«	8.5	%	
vasérc	4.5	«	1.6	%	
más	5.5	«	1.9	%	33 %

Gyártmányok :

textil	103.0	«	36.7	%	
üveg és porcellán	13.5	«	5.8	%	
papír	11.5	«	4.1	%	
gépek, vasárúk, fémek	19.0	«	6.7	%	
bőr és bőrgyártmányok	6.0	«	2.1	%	
más	34.0	«	187	millió	65 %
					280 millió pengő.

Amilyen jellemző Csehszlovákiába irányuló kivitelnk, olyan megvilágító a behozatalunk is. Kivitelnket 61 %-ban a gabonakivitel, behozatalunkat 65 %-ban az ipari gyártmányok behozatala jellemzi. Két ellentétes sark ez. Mi a legextenzívebb mezőgazdasági termelésből származó terményt nyersalakban visszük ki és a legintenzívebb ipari termelésből származó gyártmányt a legfinomabb alakban hozzuk be. Egyik oldalon a kimondottan agrár állam áll szemben a másik oldalon álló kifejezetten ipari állammal. Ez a differenciáltság kiegészíti egymást és egymásra utaltságot jelent. A forgalom tárgyának minőségbeli különbsége eredményezi a kárunkra eső behozatali többletet. Tisztán mezőgazdasági termelésünk esélyeinek szempontjából azonban a behozatali többletet korántse szabad károsnak, hanem ellenkezőleg inkább előnyösnek ítélnünk.

Kivitelnk megítélésénél és fejlesztése lehetőségeinek keresésénél tekintettel kell lennünk arra, hogy Csehszlovákiába irányuló kivitelnkben milyen arányban részesedik Csehország és milyenben a tőlünk elszakított felvidék. 1927-ben a Csehszlovákiába kivitt mennyiségből kerek számokban szállítottunk :

	Csehszországba ezer pengő értékben	Mitőlünk elszakí- tott részre ezer pengő értékben	Csehszországba az egész Csehszlová- kiába irányuló összkivitel %-ban
Búzát	13,784	36,185	27·58
Lisztet	14,117	6,502	68·46
Élő állatot	13,390	5,897	69·42
Disznósírt	8,169	4,756	63·20

Csehszlovákiába irányuló kivitelünk legfontosabb és legnagyobb mennyiségű áruja, a búza, mely odamenő egész kivitelünknek 31·9%-a, legnagyobb részben, majdnem 75%-ában a felvidékre ment. Egyéb kivitelünk, nem tekintve egyes kisebb jelentőségű állati eredetű árukat, mint pl. gyapjú és nyersbőr, nagy százalékban, átlagosan $\frac{2}{3}$ részben Csehszországba ment. Az elhelyezésnek ez a gravitációja egészen természetes, mert a felvidék Csehszlovákiának élőkamrája és saját szükségletét legnagyobb részben önmaga fedezi. A mezőgazdasági termelés értékesítésére Csehszországban nyílik a kedvezőbb alkalom, melynek ipari vidékei nagy mértékben rá vannak szorulva az élelmiszer-bevitelre. Csehszlovákiába irányuló kivitelünknek, illetőleg kivitelünk emelésének Csehszország ipari vidékein kell elhelyezést keresni és ebből a célból ezen ipari vidékek szükségletének, illetőleg szükséglete kielégítésének irányait és lehetőségeit kell ismerünk.

II.

Csehszlovákia gazdasági viszonyainak stabilizáltságát, termelése fejlettségének fokát, iparának a világversenyben elfoglalt helyét és kereskedelmének világpiaci jelentőségét az a körülmény világítja meg kellően, hogy a világkereskedelem forgalmának 73 %-át képviselő 15 állam között foglal helyet. A világkereskedelemben 1127 millió dollár külkereskedelmi forgalommal elfoglalt helyének annál inkább megvan a jelentősége, mert az első 15 állam között Csehszlovákia az egyetlen tenger nélkül levő állam. Az európai államok között világkereskedelmi forgalom szempontjából a hetedik. Világkereskedelmi forgalma az emelkedés irányzatát mutatja. Míg az utolsó években a legnagyobb világkereskedelmi államok legtöbbje a kivitelben visszaesést szenvedett, addig Csehszlo-

vákia, Németország és Olaszország után, azon államok között van, melyek kivitelének értéke emelkedett.

Kivitelünk fejlesztésének a jövőhöz fűzhető reményeit illetően igen fontos körülmény az, hogy a legszomszédosabb nyugati és egyben ipari államok, Német-, Olasz- és Csehszlovákia, tehát azok az államok, amelyek mezőgazdasági kivitelünk fejlesztésének jelentékeny terei, az utolsó években megélenkült kiviteli kereskedelmet fejtettek ki. Az 1925 és 1927 év összehasonlításában Németország kivitelének értéke 429 millió dollárral, az 1925. évi kivitel 20·6 %-val, Itália kivitelének értéke 75 millió dollárral, 10·4 %-kal és Csehszlovákia kivitelének értéke 42 millió dollárral, 7·5 %-kal emelkedett. Ezen államok kivitelének emelkedése annál jelentősebb, mert ugyanezen időben pl. Anglia, India, Kanada, az amerikai Egyesült-Államok és más jelentős nagy kiviteli államok kivitelének értéke visszaesést szenvedett. A kivitel emelkedéséből okvetlenül élénkebb gazdasági életre, valószínűség szerint nagyobb ipari termelésre és ezeknek nyomán az általános jólét emelkedésére következtethetünk. Az általános jólét emelkedésével párhuzamos a szükségletek és ezek között az élelmiszer fogyasztásának növekedése. Részünkre, kik ezen fejlődő államokban élelmi cikkeket akarunk eladni, a gazdasági helyzet javulása nagyobb eladási lehetőségeket és esetleg jobb elhelyezési feltételeket is jelent.

Természetesen ez a lehetőség nem okvetlenül következő, mert éppen Csehszlovákia példájából azt látjuk, hogy míg kivitele jelentékenyen emelkedik, bevitele eddigelé stagnál. (A bevétel emelkedésének teljes elmaradására azonban ebből még nem szabad következtetni, mert a szükséglet emelkedése lassabban követi a kereseti lehetőségek megnövekedését.)

*

Csehszlovákia külkereskedelmi mérlege az 1927. évben 17,937 millió cseh korona bevétel és 20,126 millió cseh korona kivétel mellett 2,189 millió cseh korona kiviteli többletet mutat. A külkereskedelmi forgalom be- és kivitele a brüsszeli terminológia által felállított öt legfontosabb árucsoport között a következőképpen oszlik meg :

	Bevitel millió cseh korona	Kivitel értékben
élő állatok	725	48
élelmiszerek	3,790	2,871
nyersanyagok	8,500	3,948
gyártmányok	4,908	13,246
nemes fémek	14	12

Külkereskedelmi forgalma jobban már nem is bizonyíthatja a csehszlovák állam ipari jellegét. Behozatalának 36·5 %-a ipari nyersanyagokra esik és kivitelének közel fele 45·8 %-a ipari gyártmány. A gyártmányok forgalmának aktívuma olyan hatalmas, hogy nemcsak kiegyenlíti a többi áruosztályok passzívumát, hanem azonkívül egyedül szolgáltatja a mérleg teljes aktívumát.

Csehszlovákia ipari- és kimondottan exportállam jellegét szabatosan kidomborítja külkereskedelmi mérlege fentebb közölt tételeinek percentuális egymás mellé állítása :

	Bevitel %-ban	Kivitel %-ban
Mezőgazdasági termelés ..	25·1	14·2
Ipari termelés	74·9	85·8

A mezőgazdasági termelés árai 1600 millió cseh korona passzívumot mutatnak, mely beviteli többlet ezen árucsoportok teljes forgalmának 21·5 %-a.

A mezőgazdasági termelésből származó és Csehszlovákiába irányuló kivitelünk szempontjából fontos áruk forgalma 1927-ben a vámosztályok szerint következő :

	Bevitel millió csehkrona	Kivitel értékben
gabona és liszt	2,172	1,000
gyümölcs és főzelék	649	644
állatok	725	48
állati termékek	557	275
zsírok	626	49
élelmiszerek	131	—

Legnagyobb tehertétel a gabona forgalmából előálló 1,173 millió cseh korona beviteli többlet, annak ellenére, hogy ezen aránylagosan nagy beviteli passzívumot az árpa- és a nagy mennyiségű malátakivitel jelentékeny mértékben csökkenti. Az állatok és zsírok forgalma közel 100%-ban passzív. A gyümölcs- és zöldségbevétel értéke körülbelül ki-

egyenlíti egymást. Az állati termékek és más élelmiszerek forgalmában mutatkozik még nagyobb passzívum. A külkereskedelmi mérlegnek a lakosság ellátásából származó passzívumát egészében jelentékeny mértékben csökkenti a 100 %-ban a belföldi mezőgazdasági termelésből származó és 100 %-ban aktív, 1,525 millió cseh korona értékű cukorkivitel.

Tagadhatatlan, hogy Csehszlovákia belföldi mezőgazdasági termelésének eredménye nem is különösen nagyobb mértékben marad vissza a lakosság aránytalanul nagyobb ipari foglalkozású részének élelmiszer-szükségletével szemben. Ennek megállapítása a mi kivitelünk jövő esélyeire, illetőleg a Csehszlovákiába irányuló kivitelünk fejlesztése felől táplált reményeinket illetőleg minden esetre nagy fontosságú. Fontossága annál nagyobb, mert az élelmiszerek külkereskedelmének aránylag kedvező állása kelti a cseh agrároknak azt a rájuk nézve kecsegtető reményt, hogy mezőgazdasági termelésük megfelelő vámvédelem esetén a belföldi szükségletet jelentékeny mértékben elláthatja. És ha mezőgazdasági bevitelre szükségük lesz is, minden esetre emelhetik olyan mértékben termelésüket, hogy a bevitel összegét a mezőgazdasági termelésből származó kivitel egyensúlyozni fogja.

A cseh agrárok álláspontja, illetőleg törekvése bennünket nagyon közelről érdeklő kérdés. Mezőgazdasági kivitelünk emelésének szempontjából a Csehszlovákiába irányuló kivitelünk, illetőleg a csehszlovákiai piac jövő alakulása semmi esetre sem lehet közömbös. Kétségtelen, hogy mezőgazdasági kivitelünk esélyeit Csehszlovákia mezőgazdasági bevitelének agrár elbírálása kedvezőtlenül befolyásolhatja. A cseh agrár párt nagy politikai befolyással és hatalommal rendelkezik s ennél fogva még kevésbé becsülhető le az agrár vámok felemelésére irányuló törekvés. Hiba volna azonban azt a következtetést vonni le, hogy az értékesítési lehetőségeknek Csehszlovákiában áthidalhatatlan akadályai lehetnek. Ellenkezőleg, helyes, céltudatos és tervszerű külkereskedelmi politikánkkal és a cseh nagyipar érdekeibe való bekapcsolódásunkkal elhelyezési lehetőségeink emelkedésére számíthatunk. A cseh piacot minden esetre figyelemmel kell kísérnünk, hogy a cseh agrár körök önellátásra törekvő poli-

tikájával szemben biztosítsuk bevitelünknek legalább jelenlegi mértékét a jövőben is. A cseh piac okvetetlenül nagy figyelmet kíván, hogy a cseh agrárok terveiről és szándékairól, valamint elérhető eredményeiről idejében tájékozódást szerezzünk. A cseh piac részünkről beható megdolgozást kíván, az eladás szervezését teszi szükségessé. Az eredményre reményt meríthetünk az ipari termelés további fejlődéséből, ami minden időkre biztosítani fogja a mezőgazdasági bevétel szükségességét. A mezőgazdasági bevétel elől nem zárkozhatik el már azért sem, mert kimondottan ipari állam lévén, létkérdése az ipari kivétel. Hozzánk jövő ipari kivitele mindig elég érv lesz számunkra, hogy ennek ára fejében magunknak az odairányuló bevételt biztosíthassuk.

Az ottani piacon végzendő intenzív munka azzal veszi kezdetét, hogy Csehszlovákia kereskedelmi viszonyait ne csak nagy vonásokban, hanem minden részletében ismerjük.

Az önellátási politika kétségtől való eredményét igazolja a mezőgazdasági bevételnek fokozatos csökkenése is, különösen ha figyelembe vesszük — amire már előbb rámutattam, — hogy a mezőgazdasági bevétel csökkenésével egyidejűleg ipari termelésük emelkedett.

Bevittek az egész bevétel %-ában :

	1924-ben	1925-ben	1926-ban	1927-ben
elő állatot	5·2	4·4	3·9	4·0
élelmiszereket		23·1	22·4	21·1

Még szemléltetőbb a mezőgazdasági bevétel fokozatos csökkenése, ha az egyes csoportokat külön-külön vizsgáljuk :

	1924-ben	1925-ben	1926-ban	1927-ben
gabona és liszt	14·9	14·4	12·2	12·1
gyümölcs és zöldségfélék ...	3·3	3·2	3·8	3·6
állati termékek	2·9	3·2	2·7	3·1
zsírok	1·3	1·0	1·2	0·7
élelmiszerek	1·3	1·0	1·2	0·7

Különösen csökkenő irányzatot mutat éppen a minket leginkább érdeklő gabonabevételük, melynek 1927-ben bekövetkezett csökkenése az 1924. évi bevételnek 7·8 %-a. Ugyanilyen jelentékeny mértékben csökkent az állatbevétel 12·8 %-kal és a zsíroké 21 %-kal.

Csehszlovákiának kiviteli viszonyai is számíthatnak érdeklődésünkre annyiból, hogy ismerjük a külállamok értékét a cseh termelés szempontjából. Összkivitelük és főkivitelük tárgyainak ismeretében eljutunk azon jelentőség kellő értékeléséhez, amelyet hozzánk jövő kivitelük összes kivitelük szempontjából részükre jelent. A mi oda irányuló kivitelünknek teendő engedmények meghatározásánál első sorban mindig arra lesznek figyelemmel, hogy kiviteli politikájukban, illetőleg kivitelük fejlesztésében piacunk milyen értéket képvisel számukra. Megfordítva, mi, kivitelünk biztosítását illetőleg, a szerint igényelhetjük kereskedelmi összeköttetésünkben jóindulatukat, amilyen mértékben ipari gyártmányaik elhelyezését piacainkon lehetővé tesszük.

Csehszlovákia 20 milliárd cseh korona kivitelében mi 1,680 millió cseh koronával szerepelünk, ez az összeg egész kivitelének 8·34 %-a. Hozzánk irányuló exportjuk semmi esetre sem kimagasló hányada összkivitelüknek, de minden esetre igen lényeges mennyiség. Tőlünk eredő bevitelük összbavitelüknek 5·24 %-a. A viszonyosság ilyen beállítással, köztudomás szerint, az ő javukra van. Egymás közti kereskedelmi viszonyunknak más megvilágítását nyerjük azonban akkor, ha figyelembe vesszük, hogy Csehszlovákia mezőgazdasági bevitelének összegében a mi tőlünk eredő bevétel 21·38 %, vagyis több mint egy ötöde.

Csehszlovákia kivitele 1927-ben a bennünket érdeklő, illetőleg azon árucsoportokban, amelyekből hozzánk jövő kivitelük jelentékenyebb, a következő volt :

	Millió csehkrona értékben	Az összkivitelük %-ban
textilárúk	7,056	35·1
üveg és agyagárúk	1,603	8·0
papír	448	2·2
gépek, vasárúk, fémek	2,433	12·0
bőr- és bőráruk	1,093	5·4
fa	1,056	5·3
szén	976	4·9

Kivitelüknek legfontosabb áruja a textiláru, mely kivitelükben mi 618 millió cseh koronával, kivitelük 8·76 %-val veszünk részt. Összkivitelük és hozzánk irányuló kivitelük

között, valamint textil összkivitelük és a hozzánk irányuló textilkivitel között pontos párhuzam áll fenn. Ahogy Csehszlovákia hozzánk irányuló kivitele összkivitelének 8·34 %-a, úgy a hozzánk jövő textilkivitel össztexilkivitelének 8·76 %-a. Csehszlovákia textilkivitele összes kivitelének 35·1 %-a és a hozzánk irányuló textilkivitel a hozzánk jövő összes kivitelnek 36·7 %-a.

A hozzánk irányuló kivitel jelentőségének részükről történő elbírálásában mindenestre előnyösen esik latba, hogy legfontosabb iparukban, a textiliparban — a magunkénak jelentékeny fejlesztése ellenére is — még mindig számottevően részesedünk. Aránylagos részesedésünk, a részükre kisebb jelentőségű papíráru kivételével — melynek összkivitelében 15 %-kal részesedünk — a többi ipari kivitelükben alacsonyabb és átlagban 5 % alatt marad. Ezzel szemben nyersanyag, főleg fa- és szénkivitelükből nagyon jelentékeny mértékben vesszük ki részünket. Fakivitelüknek 33·5 %-a, vagyis több mint egy harmad része és szénkivitelüknek közel 15 %-a hozzánk jön.

III.

Csehszlovákia mezőgazdasági bevitelének legnagyobb része a határait érintő államokból származik. Az élelmezést szolgáló árukat a szállítás értékének nagysági sorrendjében Magyarország, Románia, S. H. S. állam és Lengyelország szállítja. A távolabb fekvő európai államok közül csak Hollandia szállítása számottevőbb. Az európai államokon kívül mezőgazdasági terményekben jelentékeny bevitele van Amerikából is.

Máskülönben külkereskedelme rendkívül szétaprózott, ami szárazföldi fekvésében, az állam alakjában és kiváló kereskedelmi vénájában találja magyarázatát. Külkereskedelmi összeköttetéseiben rendkívül nagy szerepe van jelentékeny tranzitó forgalmának nyugatról-keletre. A nyugatról elinduló kereskedelmi áramlat majdnem teljes egészében Csehszlovákián keresztül ömlik keletre. Angliából indul ki és a Balkánra megy. Bevitelének 40 %-a a nyugati államokból származik és kivitelének 36 %-a a Balkánra irányul.

Hamburgból, Brémából, Angliából, az amerikai Egyesült-Államokból, Franciaországból, Belgiumból, Hollandiából jövő behozatal és Németország tranzitó szállítmánya összesen ugyanannyi, mint az Ausztriába, Triestbe, Magyarországra, Romániába, S. H. S. államba, Albániába, Görögországba és Törökországba menő összes kivitele. Ez a tranzitó forgalom összeségének 60 %-a. A nyugatról jövő import 60 %-ban nyersanyag, a keletre menő export 70 %-ban kész gyártmány. Csehszlovákiának ez a kiépített kereskedelmi racionalizmusa nem kis mértékben érdekelhetné kivitelünk fejlesztésére irányuló politikánkat.

A legfontosabb beviteli államok 1927. évi bevitelük feltüntetésével :

	a csehszlovákiai bevétel értéke millió csehkoronában	az összbevétel százalékában
Németország	3,755	20·9
Hamburg	1,849	10·3
Ausztria	1,279	7·1
Amerikai Egyesült-Államok ..	1,228	6·9
Lengyelország	1,023	5·7
Magyarország	962	5·4

Csehszlovákia beviteli államainak sorában a bevétel értékének nagysága alapján mi a hatodik helyet foglaljuk el.

Németország bevételének összegében nagy összeggel szerepel a Németországból keletre irányított tranzitó forgalom. Ugyanez a helyzet Hamburg, illetőleg az amerikai Egyesült-Államok nagy bevételében is. Ausztria jelentékeny bevitelére még a monarchia korából fennálló szoros régi összeköttetésekben leli magyarázatát. Mindezen államok bevitelére túlsúlyban az ipari termelést érinti. A mezőgazdasági bevételben jelentékeny európai államok közül a bevétel értékének nagyságában csupán Lengyelország előz meg bennünket, de ez se mezőgazdasági bevételével, mert összbevételi értékének 60 %-a nem mezőgazdasági áru, főleg nyersolaj és szén.

Csehszlovákia mezőgazdasági bevételében a legelső helyet Magyarország foglalja el.

Bevitelünk értékének mozgási irányzatát az utolsó években figyelve és azt összehasonlítva más, főleg a mezőgazdasági államok bevételi értékének mozgásával, azt tapasztaljuk,

hogy míg Amerika, Románia, S. H. S. állam bevitele emelkedő irányt mutat, addig Magyarország bevitele az utolsó négy évben jelentékeny mértékű visszaesést szenvedett.

Csehszlovákia legfontosabb kiviteli államai az 1927. évbeli kivitel értékének feltüntetésével a következők:

	a csehszlovákiai kivitel értéke millió csehkoronában	az összkivitel százalékában
Németország	4,851	24.1
Ausztria	3,069	15.2
Magyarország	1,622	8.1
Anglia	1,520	7.6
Amerikai Egyesült-Államok ..	1,012	5.0

A kiviteli államok sorában a kivitel értékének nagysága alapján mi a harmadik helyet foglaljuk el. Jelentősebb helyünk már nem lehet és méltán igényelhetjük, hogy ezen előkelő kiviteli részesedésünk, bevitelünk megfelelő támogatása révén nyerjen elismerést.

Bevitelünk értékének csökkenő mozgási tendenciájával szemben behozatalunk Csehszlovákiából emelkedő irányzatot mutat.

A külkereskedelmi mérlegek legnagyobb része Csehszlovákiára aktív. A tíz legnagyobb kereskedelmi forgalmú ország közül a mérleg aktivitásának nagyságát illetőleg a harmadik helyen van.

Magyarország részére kereskedelmi összeköttetései között a Csehszlovákiával való összeköttetése igen fontos, de nem kevésbé fontos Csehszlovákia részére Magyarországgal való összeköttetése. A két államnak összeköttetése mindkét részről majdnem egyformán és oly annyira fontos, hogy az egyik állam éppen úgy nem nélkülözheti a másikkal való kapcsolatát, mint ahogy a másik nem nélkülözheti azt. Az egymásra utaltságnak és egymás kiegészítésének akadémi-kus példája a két állam között fennálló viszony. Ezt a megállapítást a fentebb felsorakoztatott adatok eredményezik és ez a megállapítás pontosan kijelöli kereskedelmi politikánk-nak Csehszlovákiával szemben követendő irányát.

A mezőgazdasági termelésből származó áruk szállításában, ha az összes szállítás értékét nézzük, legnagyobb verseny-

társunk Románia. A mi összes szállításunkat a növénytermelésből származó áruk és ezek között is különösen a gabonaszállítás jellemzi. A tőlünk menő legnagyobb értékű élelmiszer-szállítmányt, a szállított élelmiszer értékének nagysági sorrendjében közvetlenül követi Románia. Utána jön az S. H. S. állam és Hollandia és csak ezek után jönnek az amerikai Egyesült-Államok.

Az állatszállítás értékének sorrendjében mi nagyon hátul vagyunk. Más államok állatszállítása mellett a mienk, tekintetbe véve Csehszlovákiával fennálló összeköttetésünk fontosságát, szinte jelentéktelen. A főszállító Lengyelország, melynek összes szállítását az állatszállítás éppoly mértékben jellemzi, mint a mienket a gabonaszállítás. Az állatszállításban a szállítás értéke nagyságának sorrendjében Lengyelország után Románia és az S. H. S. állam részese-dik és mi a sorrendben csak ezek után következünk.

A mezőgazdasági árukat jelentékenyebb mennyiségben szállító európai államoknak Csehszlovákiával az 1927. évben lebonyolított kereskedelmi összforgalma az alábbi képet mutatja :

	bevitel Csehszlovákiába millió cseh korona értékben	Csehszlovákia összbevételé- nek százalé- kában	Kivitel Csehszlovákiá- ból millió cseh korona értékben	Csehszlovákia. összkivitelének százalékában.
Lengyelország	1,023	5·7	662	3·3
Magyarország	962	5·4	1,622	8·1
Románia.....	662	3·7	907	4·5
S. H. S. állam	585	3·3	926	4·6
Hollandia	376	2·1	315	1·6

A bevitel nagysági sorrendjében az összbevétel értékének alapján Lengyelország az első és bevitelének értéke 60 millió cseh koronával meghaladja a mi összbevételünket. Lengyelország és a mi szállításunk értéke között a különbség bevitelünk értékének 6·3 %-a. Ezen összeg aránylag jelentéktelen és semmiesetre sem befolyásolhatja Csehszlovákia összbevételének szempontjából a mi bevitelünk fontosságát. Románia összbevitel 300 millió cseh koronával kisebb értékű a mienknél, ez a különbség a mi szállításunk értékének több mint 30 %-a.

A mezőgazdasági bevitelben résztvevő öt legnagyobb forgalmú állam között a vezetőszerepen osztozunk Lengyel-

országgal. Ez a helyzetünk Csehszlovákia részéről velünk szemben méltánylást igényel, magunkkal szemben pedig arra kötelez, hogy a helyzet megtartása érdekében igyekezzünk a csehszlovák piacnak eddig irányunkban megnyilvánult bizalmát továbbra is megtartani és örködjünk a fölött, hogy a versenytársaink részéről esetleg ellenünk irányuló támadásokkal szemben idejében megfelelően védekezhessünk. Helyzetünkől arra kell ösztönzést merítenünk, hogy összekötötetésünk jelenlegi mértékét ne csak megtartsuk, hanem megszilárdítva és kimélyítve lényegesen emeljük is. Erős munkára van szükségünk, hogy szállításunknak csökkenő irányzatát ne csak megállítsuk, hanem emelkedővé változtassuk.

Az öt, mezőgazdasági árut szállító európai állam közül Csehszlovákiában történő vásárlás nagysága szempontjából az első vagyunk, vásárlásunk értéke több mint 700 millió cseh koronával nagyobb, mint az utánunk következő legnagyobb mezőgazdasági bevitelű állam, Románia vásárlásának értéke. Lengyelország vásárlásának értékét kereken egy millió cseh koronával haladja meg vásárlásaink értéke s ez a különbség Csehszlovákia összkivitelében is már jelentékeny mennyiség, mert annak 5 %-át teszi ki. Mivel minden üzleti összeköttetésnek a kompenzáció az alapja, okkal számíthatunk arra és jogosan követelhetjük, hogy vásárlásaink értékének nagyságával szemben Csehszlovákia mezőgazdasági szállításainkat támogassa, kedvezményekben részesítse és a maga jól felfogott érdekében minden eszközzel előmozdítsa.

A figyelembe jövő európai mezőgazdasági államok a mezőgazdasági termények, az élő állatok és a mezőgazdasági termékek összeállításában az alább feltüntetett mennyiségekkel vesznek részt.

	Ezer cseh korona értékben				
	Magyarország	Románia	S. H. S.	Lengyelország	Hollandia
Gabonafélék, hüvelyesek és malomipari term., rizs ..	585,735	359,625	232,836	113,444	4,419
gyümölcs, zöldségfélék, növények .	45,978	10,078	35,675	19,724	123,099
élő állatok	115,016	162,043	139,486	291,618	10,407
állati termékek ...	28,553	6,200	29,472	51,942	10,648
zsírok	76,265	164	5,437	4,722	108,969

Románia szállítását a mi szállításunkhoz hasonlóan a gabonaszállítás jellemzi, mely összes szállításának 67 %-a. Csehszlovákia összes gabona-bevitelének Románia gabonaszállítása 16·6 %-a. Ez a részesedése a mi 24 %-os részesedésünkkel szemben ránk nézve az első tekintetre nagyon jelentékeny mennyiségnek látszik: Románia gabonaszállításának legnagyobb mennyisége tengeri és 1·682 q tengeri szállításával Csehszlovákiának 4 millió q tengeri összbevételében nagy szerepet játszik. Jelentékenyebb szállítása van még rozsban, mert 300,000 q szállítása az összbevételnek 18 %-a. A bennünket érdeklő verseny szempontjából Romániának első tekintetre tekintélyesnek látszó gabonaszállítása nem nagy jelentőségű, mert 1750 ezer q búzaliszt összbevételében, a mi 522,000 q szállításunk mellett, csak 128,000 q szállításával részesedik, ami az összbevételnek 7·3 %-a. A 3330 ezer q búza összbevételben és a mi 1·558,000 q szállításunk mellett, szállítása 223,000 q, ez a mennyiség az összbevételnek 6·7 %-a és a mi szállításunknak 14·3 %-a.

Míg Románia gabona- és főleg búzaszállításával nem jelent részünkre veszedelmes vetélytársat, addig az élőállatok szállításában erősen ver bennünket. Legnagyobb mennyiségű szállítása 1927-ben 60—120 kg-os sertésben volt, melyből 62,500 drb-ot szállított, az általunk szállított 4613 drb mellett és szállítása az 520,000 darabot kitevő összbevételnek 12 %-a volt. 120 kg-on felüli sertést 41,000 darabot szállított, az összbevételnek több mint egynegyed részét, de kereken 10,000 darabbal kevesebbet, mint mi. Jelentékenyebb szállításai voltak még vágóökökben, 4553 drb összbevittel szemben 4315 drb és sovány ökökben 12,000 drb. összbevittel szemben 9000 drb. Ezekben a szállításokban mi egyáltalán nem tudtunk résztvenni és Csehszlovákia szarvasmarha-bevitelét, az S. H. S. állam jelentékenyebb borjú- és növendékmарha-szállítása mellett, Románia szinte monopolizálja. Lengyelország szállítása szintén elenyésző mennyiségű. Az 1927-ben 12,000 darabot kitevő juhbevételben osztozunk Romániával és míg mi 7000 darab szállításával az összbevételnek nagyobb részét szállítottuk, az összes szállításnak 38 %-a Romániából származott. Ránk nézve, a fentebb már

ismertetett élőállat-szállításon kívül főleg annak van jelentősége, hogy 6000 q friss marhahúst szállított Románia, az összbevételnek kereken 33 %-át, míg a mi friss marhahús-szállításunk csak 13 q.

Az S. H. S. állam gabona-szállításának legnagyobb része, kereken 1.000,000 q mennyiségben, szintén tengeri. Búzaszállítása 1927-ben kereken 500,000 q volt, ez a mennyiség Románia szállításának több mint kétszerese, az összbevételnek 15 %-a és a mi szállításunknak egyharmad része. Az S. H. S. állam ezen mennyiségű búzaszállításával Csehszlovákia harmadik legnagyobb s rajtunk, valamint Amerikán kívül egyedül számottevő búza-szállítója. Búzaliszt szállítása jelentéktelen. Élőállatokban nagyon jelentékeny 57,000 darab 120 kg súlyon felüli sertés szállítása, az ezen osztályú sertés összbevételnek 36 %-a. Ezen osztályú sertés szállításában a legerősebb szállító és a mi szállításunkat is meghaladja pár ezer darabbal, pedig egész Csehszlovákiába irányuló élőállat-kivitelünk voltaképpen csakis 120 kg súlyon felüli sertések szállításában van. Alig van az összes versenyző élőállat-szállítmányok között olyan tétel, melyben élesebb verseny volna és különösen ránk nézve fontosabb volna, mint ez. Az összes élőállat-bevitelben a sertésbevétel a főszerep. A sertésbevételben számszerűleg Lengyelország halad az élen, 1927-ben egymaga 400,000 darabnál több sertést szállított, de ezeknek súlya 120 kg-on alul volt. Mivel ebből az osztályból a mi szállításunk csupán 4—5 ezer drb és ezen sertések különben sem jelentik a maximális hasznosítást, Lengyelország óriási, a mienknek százszorosát kitevő szállítása nem köti le a figyelmünket annyira, mint a legnagyobb jövedelmezőséget biztosító és minden tekintetben a legfontosabb, 120 kg súlyon felüli sertések szállítása. Ilyenekben Csehszlovákiának összbevitelére kereken 150,000 drb és ebben a szállításban az S. H. S. állam, mi és Románia körülbelül egyenlően egy-egy harmad résszel szerepelünk.

Lengyelország mezőgazdasági eredetű szállítása majdnem kizárólag élőállat-szállításra szorítkozik, ez összes szállításának $\frac{3}{4}$ része. És ez a nagymennyiségű állatszállítása — mint már előbb érintettem — jelentéktelen mennyiségű más

állat szállításától eltekintve, kizárólag sertésszállítás, még pedig 1—2 %-ot leszámítva, 60—120 kg közti súlyú sertéseké. 14,000 q vágottsertés szállítása a 17,000 q összbevitelnek mindenesetre jelentékeny mennyisége és értékben is számottevő, de különben mondhatni, hogy Lengyelország egész bevitele sovány, illetőleg félighízott sertésből áll. Csehszlovákia 29,000 q tojásbevételében részesedik még Lengyelország jelentékenyebb mennyiségben, amennyiben 26,000 q tojás szállításával az összes bevitelnek közel 90 %-át szállítja. Ezen, szintén majdnem monopolisztikus szállítása nem kis mértékben érdekelhetne bennünket.

Hollandia jelentékenyebb mennyiségben lenmagot és legkülönbözőbb olajos magvakat, káposztát, hagymát és más főzelékféléket, disznózsírt és vaját szállít. Érdeklődésünkre számíthat, hogy 2000 q káposztaszállításunkkal szemben 23,000 q-t és 26,000 q hagymaszállításunk mellett 12,000 q-t szállít. 23,000 q disznózsír szállításával is majdnem eléri 47,000 q szállításunk 50 %-át és rajtunk kívül az egyedüli európai állam, mely Csehszlovákiába jelentékenyebb mennyiségű disznózsírt szállít. Különösnek tetszik ez, ha a távol-ságot megmérjük és ha tekintetbe vesszük Jugoszláviának és Romániának semmiesetre sem jelentéktelen sertéshizlalását, Lengyelország óriási sertéstenyésztését és mindezen államok nagymennyiségű élősertés-szállítását.

Amerika körülbelül egyenlő mennyiségben szállít búzát, búzalisztet és tengerit. Búza, de főleg búzaliszt-szállítása nagyon tekintélyes és természetesen minden tekintetben nagyon sérti érdekeinket. Kereken 900,000 q búzalisztet szállít, az összbevitelnek majdnem pontosan felét. A mi szállításunkhoz viszonyítva, Amerika liszt-szállítása a mi szállításunknak 170 %-a. Búzaszállítása nem ennyire félelmetes, de kereken szintén körülbelül 900,000 q szállítása az összbevitelnek mégis több mint egy negyede és a mi szállításunknak közel 60 %-a. Kereken 800,000 q tengerit és 330,000 q rozsot szállít. Rozs-szállítása abszolút számokban messze visszamarad búza-szállítása mellett, de relative és ránk nézve majdnem olyan lényeges, mert az összbevitelnek 18 %-a és a mi bevételünknek 57 %-a. Igen tekintélyes és nagyfontosságú ránk nézve közel

200,000 q zsír szállítása. Csehszlovákia összes zsírbevitelének közel 70 %-át és a mi szállításunknak közel négyszeresét szállítja Amerika.

Csehszlovákiával fennálló összeköttetésünk és kereskedelmi viszonyunk, kiváló fontossága ellenére is, a mi kereskedelmi kapcsolatainknak is csak egyik része. A világgazdaság szempontjának magaslatából nézve pedig két európai, belföldi, jelentéktelen államnak partikuláris viszonyáról van szó. És mégis e két állam egymáshoz való viszonya és gazdasági helyzete a világgazdaság mai állásának jellemző tüneteit mutatja. A csehszlovák piac kereskedelmi viszonyainak tükrében is párhuzamos jelenséget ismerhetünk fel, a Magyarország gazdasági életében beállott válságos helyzet és egész Európa világgazdaságának válsága között. Magyarország kiviteli nehézségeinek s az ezek nyomán bekövetkezett mezőgazdasági válságának nem a tőlünk vásárló államok rosszakarata vagy ellenszenve és nem a velünk versenyző szomszédos államoknak esetleg nem tisztességes eljárása az oka. Még a mi kis szárazföldi országunk mezőgazdasági terméneinek értékesítésében jelentkező nehézségek okát is a világgazdaság uralmának eltolódásában kell keresni. Amerika gazdasági hatalmáról és sem akadályokat, sem határokat nem ismerő gazdasági diktatúrájáról van szó. Az európai háború következtében megszerzett világgazdasági helyzete és befolyása biztosítja versenyének, a világ minden eldugott fészkeiben, a biztos győzelmet. Ahol megjelennek végetlen kereskedelmi hálózatának pionnierjei, ott minden versenyző állam visszavonulásra kényszerül. A beköszöntő válság és a beálló pusztulás a támadásnak már csak elmaradhatatlan következménye. A természetes életösztöntől sarkalt kis európai államoknak nincs más fegyverük, mint a közös veszedelemnek felismerése és egymásra utaltságuknak megértése után, a termelés módszerének racionalizálása és drótsóvényként felállított kereskedelmi szervezetek hálózatának kiépítése.

A védekezés módja adva van és sikere az üzleti ügyeségtől, az egymásra utaltságból folyó viszonzóság kihasználásától függ. Csak a közös bajnak és az egyformán fenyegető

veszélynek felismeréséből származó önérzet befolyásolhatja javunkra a küzdelmet és kényszerítheti Amerikát, az életünket jelentő visszavonulásra.

IV.

Csehszlovákiába irányuló mezőgazdasági kivitelünk boldogulását és kedvező fejlődését nagy mértékben befolyásolja Csehszlovákia külkereskedelmi politikája és a velünk versenyző, a mezőgazdasági szállításban számottevő államokkal fennálló kereskedelmi megállapodásai, végül pedig belföldi mezőgazdaságának iránya és célkitűzése.

Kereskedelmi helyzetét, a hatalmas belföldi ipari termelése által megkövetelt nagy expansibilitásnak megfelelően, a kiviteli lehetőségeknek legtágabb mértékére való törekvés jellemzi. A kivitel számára elérhető legnagyobb előnyök megszerzése egész közgazdaságának, államháztartásának és külkereskedelmének szempontjából sokkalta fontosabb, mint belföldi termelésének megvédése a behozatallal szemben. Kereskedelmi politikájában ennek ellenére nem látjuk ennek az iránynak egységes követését, aminek az agrárok nagy befolyása és politikai hatalmuk az oka. Az agrárok tisztára a maguk osztályszempontjának érdekében kívánják a gazdasági kérdések megoldását és mivel a politikai hatalom kezükben van, nagyrészen sikerült a maguk akaratát keresztülvinni. Ennek tulajdonítható az agrár vámok minimumát kimondó 1926-iki törvény létrejötte is.

Viszont ez a törvény akadályozza az agrár államokkal kötendő kereskedelmi szerződések létrejöttét. Ennek tudható be, hogy Jugoszláviával és Németországgal már évek óta eredmény nélkül folynak a kereskedelmi szerződésre vonatkozó tárgyalások. Ez akadályozza a Romániával fennálló kereskedelmi viszony rendezését. Állandó vita folyik e körül az agrárok és a nagyipari érdekeltségek között. A nagyipar és kereskedelem követeli a mezőgazdasági termények autonóm vámjainak szerződéses úton történő enyhítését, hogy így ipari termelésének tágabb kiviteli lehetőségeket biztosítson. A mezőgazdák pedig még a jelenleg érvényben lévő autonóm

vámokkal sem elégszenek meg, hanem a leghatározottabban követelik az állatvámoknak autonom úton történő felemelését. A két ellenkező irányú törekvésnek mintegy kiegyenlítését jelenti a cseh gazdasági tanácsnak állásfoglalása, mely megállapítja a mezőgazdasági termelés védelmének szükségét és főfeladatának nyilvánítja a mezőgazdaság helyzetének megjavítására irányuló kérdéssel való legbehatóbb foglalkozást. Ezzel egyidőben azonban leszögezi azt is, hogy a vámvédelem még nem jelenti a mezőgazdasági termelés jövedelmezőségének biztosítását.

A mezőgazdasági államok közül Lengyelországgal és Magyarországgal vámtarifa-szerződése van. Lengyelországgal fennálló szerződése 1926 óta van érvényben. A részletes és az egyes vámtételeket megállapító vámtarifa-szerződés mellett is a két állam gazdasági viszonya legkevésbé sem mondható nyugodtnak. Lengyelország mindig a legkülönbébb új rendelkezéseket teszi behozatala védelmére és állandóan különféle követelésekkel lép fel kivitelének emelése érdekében. A kereskedelmi viszonyt ezt a bizonytalanságát igazolja, hogy már az eredetileg megkötött szerződést is utóbb két függelékkal egészítették ki és se hossza se vége az állandóan folyamatban levő tárgyalásoknak. A kereskedelmi bizonytalanságnak tudják be a csehek, hogy kereskedelmi forgalmuk Lengyelországgal szemben passzív. Forgalmuk passzivitását úgy igyekeznek eltüntetni, illetőleg kivitelük emelését úgy gondolják elérhetőnek, hogy összeköttetésük állandósítása érdekében Lengyelország mezőgazdasági behozatalának a törvényes kereteken kívül kedvezményeket engedélyeznek. Egyik megnyilvánulása ez irányú törekvésüknek az a mértéken felüli jóindulat, melyben a lengyel sertés bevitelét részesítik.

A mezőgazdasági államokkal fennálló kereskedelmi kapcsolatok között a Magyarországgal fennálló kereskedelmi kapcsolatuk mutatja a legnagyobb stabilitást. Az agrár körök ugyan nyugtalanoknak és elégtelennek Magyarországnak aránylagosan nagy szállítása miatt, de a nagyipar annál inkább megelégedést mutat a mi vásárlásainkkal szemben. A cseh nagyiparnak és objektív szemmel nézve

kereskedelmi kapcsolatunkat, a cseh államnak egészében nem lehet oka semmi panaszra, mert a mi kereskedelmi szerződésünk rájuk nézve kedvezőbb és nekik nagyobb előnyöket jelent, mint nekünk. A legtöbb kedvezmény elvének biztosítását a gyakorlatban csak Csehszlovákia élvezi, mint ahogy a szerződés fennállása óta előnyt láttak abból, hogy Franciaországgal és Svájjal megkötött kereskedelmi szerződéseink révén vámtarifánk tételei leszállítást nyertek. Nekünk a legtöbb kedvezmény elve, nem tekintve ránk nézve jelentéktelenebb tételeket, nem hozhat ilyen előnyöket a már említett minimalizált mezőgazdasági vámok miatt. Valamelyes előnyt jelentett számunkra Csehszlovákiának 1927-ben Svájjal kötött megállapodása, mely többek között mérsekelte a tenyész szarvasmarhák vámtételeit; de, sajnos, ezt mi nem nagyon használjuk ki.

Romániával és az S. H. S. állammal nincs kereskedelmi szerződésük és kereskedelmi összeköttetésüket csupán keretszerződések szabályozzák.

V.

Csehszlovákiába irányuló kivitelünk érték szerint összkivitelünknek második legnagyobb tétele. Búzakivitelünknek fele Csehszlovákiában talál elhelyezést és búzaértékesítésünknek második legfontosabb piaca Csehszlovákia. Ha állatkivitelünkben felvevő képessége nem is ilyen kedvező, mégis sertéskivitelünknek fele és zsírkivitelünknek $\frac{3}{4}$ része oda törekszik. Kétségtelen tehát, hogy Csehszlovákia összkivitelünknek és mezőgazdasági termelésünknek fontos és jelentékeny bázisa. Fontos ránk nézve, hogy jelentőségében ne csökkenjen, hanem vásárlásának növekedésével biztos eszköze legyen termelésünk nagyobb jövedelmezőségének. Szükséges a meglevő összeköttetések kimélyítése és megszilárdítása, hogy azok megingathatatlanok legyenek.

Hatalmasan kiépített ipara és annak nagy expansibilitása biztosítják gazdasági fejlődését. A fejlődésének következtében beálló nagyobb szükséglet számunkra nagyobb elhelyezési lehetőséget jelent. Ipari fejlődésüket hasznunkra

kell kiaknáznunk, hogy azzal párhuzamosan mezőgazdaságunk kivitelének emelkedését biztosíthassuk.

Mezőgazdasági szükségleteinek még további kiaknázása lehetséges és nagyon sok terményünk van, melyek könnyen találhatnak ott piacra. Áruinknak reklámra van szükségük, meg kell szereznünk részükre bizalmukat és új összeköttetéseket kell létesítenünk.

Az agrár törekvésekből le kell vonnunk a következményeket és olyan termények elhelyezésére kell a súlyt vetnünk, melyeknek termelése náluk akadályba ütközik. Szállítmányainkat minőségbeli emelésük révén kell versenygyőztessé tenni.

Azért a szolgálatért, hogy iparuknak értékes vevői vagyunk, egyenlő értékű ellenszolgáltatást kell követelnünk, mely hivatva legyen biztosítani forgalmunk értékének kiegyenlítődését. Kereskedelmi összeköttetésükben elfoglalt előkelő helyzetünket értékeltetnünk kell és annak megbecsülését ki kell vívnunk. Egymás kiegészítésére és kölcsönös megbecsülésére kell törekednünk.

A velünk szomszédos mezőgazdasági államok áruszállításai ez idő szerint nem jelentenek döntő versenyt számunkra, de olcsóbb termelésüknél fogva árszínvonalunk tartását állandóan veszélyeztetik. Termelési költségeinket és árszámításainkat ezért a versenyhez kell idomítanunk, nehogy a piacon elfoglalt helyzetünk veszélyeztetve legyen.

Az amerikai versennyel szemben okvetlenül szükséges küzdelem céljából kiépített kereskedelmi hálózatra, mozgékony és érzékeny üzleti ügyességre van szükségünk. Az ajánlatban áldozat árán is lépést kell tartanunk velük és nem szabad velük szemben piacot veszítenünk. További terjeszkedésüket minden eszközzel meg kell akadályozni, mert az általuk megszerzett piac mindörökké elveszett számunkra.

Abban a vitában, melyet a mezőgazdaság és a nagyipar érdekei között levő ellentét eredményezett, az államérdek a mellett szól, hogy a nagyipar és kereskedelem világgazdasági mozgási szabadsága védelemben részesüljön. A nagyipar érdekét külkereskedelmi forgalmukban elfoglalt pozíciónál fogva, okkal-móddal támogatnunk kell az irányban, hogy

kivitelenek biztosítása érdekében a mi bevitelünk szabadságát védje.

Kedvezően kihasználható részünkről az a helyzet, hogy külkereskedelmi szempontból az európai mezőgazdasági versenyző államokkal fennálló viszonya rendezetlen és egyedül velünk van részletes és alapos vámtarifa-szerződése, valamint nyugodt kereskedelmi kapcsolata. A nyugodt kereskedelmi összeköttetés védelme alatt helyzetünk megerősítésére kell törekednünk és kereskedelmi szervezetünket addig kell kiépíteni, míg ez a ránk nézve kedvező helyzet tart.

Csehszlovákiával fennálló kereskedelmi összeköttetésünk meglévő feltételeit tudatos és tervszerű munkával kell kihasználnunk és minden irányban kiaknáznunk, hogy azt megszilárdítsuk és fejlődésében oda irányítsuk, hogy mezőgazdaságunk fejlődését, jövedelmezőségét, külkereskedelmünk egyensúlyozottságát biztosítsa. A tudatos és tervszerű munkának egyik része a mezőgazdasági termelés megszervezésére vonatkozik. A szervezés kiterjed a termelés módszerének megjavítása által a termelés minőségére és standardírozására. Elengedhetetlen feltétel továbbá a termelési költségek csökkentése, az olcsóbb hitel, a kisebb közköltségek, valamint a megfelelő és olcsó szállítási lehetőség biztosítása. A munka másik része, hogy a kereskedelmi lehetőségek üzleti ügyességgel legyenek kihasználva és az értékesítés folytonosságát erős üzleti szervezet biztosítsa.

Magyarország lakosságának 85 %-a mezőgazdasággal foglalkozik, ezért nem lehet fontosabb gazdasági feladat, mint a mezőgazdaság érdekeinek kielégítése minden tekintetben. Magyarország közgazdaságának egyetemes érdeke és külkereskedelmi érdekei is teljesen azonosak a mezőgazdaság érdekeivel. Külkereskedelmi politikáját a mezőgazdasági érdekeinek kell irányítani. Kereskedelmi politikánknak legfőbb feladata mezőgazdasági termelésünk értékesítésének és mezőgazdaságunk jövedelmezőségének biztosítása. Mezőgazdasági termelésünk értékesítésének lehetőségét biztosítani kell még olyan módon is, melynek következtében gazdasági életünk egyes ágai esetleg hátrányt szenvedhetnek. Az értékesítés lehetőségét elsősorban szomszédos piacokon kell keresni,

mert a szomszédos piac biztosítása az értékesítés nyugodtságára pótolhatatlan előnyöket jelent. Mezőgazdasági terményeink értékesítésére természetesen — és majdnem kizárólag is — kínálkoznak a tőlünk nyugatra fekvő szomszédos ipari államok, melyek önellátásra törekvő politikájuk ellenére is, belátható időn belül mezőgazdasági terményekben behozatalra fognak szorulni. Terményeink elhelyezésének lehetőségei természetesen biztosítva vannak; külkereskedelmi gazdasági politika szükséges azonban az értékesítési lehetőségek feltételeinek kihasználására. Kereskedelmi politikánk, a külkereskedelmi mérleg megjavítására irányuló törekvésénél, a behozatal csökkentése érdekében nem határozhatja magát olyan intézkedések megtételére, melyek kivitelünk lehetőségeinek feltételeit károsan befolyásolhatnák. A külkereskedelmi mérleg passzivitása önmagában és elszigetelten még nem jelent okvetlenül gazdasági válságot. A behozatal emelkedése nem feltétlenül káros gazdasági jelenség, sőt ellenkezőleg, lehet nagyon kedvező gazdasági helyzet folyománya. A mi külkereskedelmi mérlegünkben is nem a behozatal emelkedése, hanem a kivitel stagnálása a kétségbeesítő. Nem jelenti ez, hogy a behozatal csökkentése nem jár gazdasági előnyökkel, de az erőszakos egyoldalú csökkentés a kivitel terén káros következményeket is vonhat maga után.

Magyarországnak legfontosabb és mondhatni egyedüli törekvése csak az lehet, hogy mezőgazdasági kivitelét lényegesen emelje. Ha mezőgazdasági kivitelének emelése csak a mai behozatal fenntartása mellett, illetőleg csak ennek árán lehetséges, akkor mezőgazdaságunk érdekében viselni kell a behozatal gazdasági hátrányait. Mezőgazdasági kivitelünk a külállamok részéről csak úgy és csak azért számíthat támogatásra, mert azok részére a mi piacunk felvevő képessége határozott előnyt jelent. Egészen természetes, hogy egy ipari állam azon állam mezőgazdasági terményeit részesítse szükségletének fedezésénél előnyben, amely állam ipari gyártmányainak fontos piaca. Ugyanúgy magától értetődő, hogy a mezőgazdasági állam az ipari gyártmányok behozatala ellenében mezőgazdasági terményeinek vásárlására igényt tarthasson. Az üzleti ügyességtől és a kereskedelmi

szervezettségtől függ, hogy az egymásra utaltságot melyik fél tudja jobban a maga előnyére kihasználni. Magyarország részéről mezőgazdaságának tönkretetésével, gazdasági romlásával volna egyenlő, ha annak megakadályozására törekednék, hogy mezőgazdasági terményeinknek piacot biztosító szomszédos ipari államok ipari gyártmányaikat nálunk elhelyezhessék.

Az ipari behozatal bizonyos mértékig mindenesetre károsan befolyásolja a belföldi ipar érdekét, de közgazdaságunk egyetemes érdekeinek szempontjából ez a károsodás korántsem mérhető fel azzal az előnnyel, melyet a behozattal a mezőgazdaság részére biztosíthatunk. A belföldi iparnak ezt az esetleges károsodást azonban csak abban az esetben szabad elszenvednie, ha az ipari behozatal révén a mezőgazdaság tényleg elvitathatatlan és lényeges előnyöket tud a maga részére biztosítani. Az ipari behozatalnak kétségtelenül bizonyos határokon belül kell maradnia és értékének nem szabad meghaladnia mezőgazdasági kivitelünk értékét. Ha az ipari behozatal révén sikerül a mezőgazdasági kivitel emelkedését biztosítani, akkor nem feltétlenül következik az, hogy az ipari behozatal a belföldi ipar károsodását vonja maga után. A biztos gazdasági alapokra fektetett mezőgazdaság nagyobb vásárló erejénél fogva ugyanis elmaradhatatlan következménye a belföldi iparnak természetes fejlődése.

A mezőgazdaság érdekeinek előnyben részesítése az ipar érdekeivel szemben nem jelenti azt sem, hogy az ipar fejlesztése gazdasági megerősödésünknek nem érdeke. Az ipar fejlesztésének lehetőségeit és módját olyan területen és oly irányban kell keresni, hol nem sérti és nem befolyásolja károsan a mezőgazdaság érdekeit. Iparunk tervszerű és cél tudatos fejlesztési politikájának fontos feladata, hogy első sorban azon iparágak fejlesztése nyerjen támogatást, melyek mezőgazdasági terményeinknek feldolgozás útján történő értékesítését biztosítják. Meglevő nagy mezőgazdasági iparaink, mint a malom-, maláta-, cukor- és söripar, további kiviteli lehetőségek megteremtésére vannak szorulva. A hús, bőr, gyapjú, csont, gyümölcs, főzelékfélék stb. ipari feldolgozásának és ezek feldolgozásával foglalkozó iparoknak tág

fejlődési lehetőségeik vannak és erre az ipari fejlődésre mezőgazdaságunk érdekében ugyancsak szükségünk van. A mezőgazdasági terményeinket és termékeinket feldolgozó ipar értékesítési irányai nem ütköznek össze nyersterményeink értékesítésének irányjaival, mert azoknak elhelyezésére a szomszédos piacokon vajmi kevés lehetőség nyílik, de annál több piac áll azoknak távolabb rendelkezésükre. Azok az iparok, melyek nyersanyagaikat vagy félgyártmányaikat legnagyobb részben nyugatról voltak kénytelenek beszerezni, a keleten találhatnak elhelyezési lehetőségeket és ezáltal, a nyugati ipari államok behozatala ellenére is, biztosíthatják fejlődési feltételeiket. Tervszerű termelési politika céltudatos irányítására van szükség, mely feldolgozó iparunkat a nyugati ipari nyersanyag-feleslege és a keleti ipari gyártmány-szükséglete közé iktatja.

Csehszlovákia összkivitelének általában és hozzánk irányuló kivitelének különösen is nagy érdeke fűződik textilgyártmányainak kiviteléhez. Textilkivitelének biztosítása érdekében éppúgy hajlandó áldozatokra, mint ahogy nekünk is bűzakivitelünk érdekében készeknek kell lennünk áldozatokra. A kölcsönös érdekek biztosítására irányuló kezdeményezést nekünk kell megtennünk, mert a mi érdekünk a nagyobb és a kezdeményezéssel előnyöket biztosíthatunk magunknak. A Csehországból jövő textilbehozatal megszervezésére van szükség és a textilbehozatal lebonyolítására alakítandó szindikátus részére megfelelő formában kedvezményeket kell biztosítani. Ha sikerül lekötnünk a cseh textilipar érdekeit, akkor biztosíthatjuk, hogy saját érdekükben ők teremtik meg lisztkivitelünk biztos csehországi elhelyezésének feltételeit. Gazdasági helyzetünknek nagy mértékű javulását köszönhetnők annak, ha sikerülne olyan értékű lisztet szállítani Csehországba, mint amilyen értékben textilgyártmányokat veszünk onnan. Nem új, hanem megszokott módszere a nagyiparnak és a világkereskedelemnek, hogy a kereskedelmi szerződések írott malasztját kartel formájában biztosított üzleti alappal helyettesítik. A nagystílusú amerikai módszerekkel szemben csak szervezett, egymás érdekeit kölcsönösen kielégítő és biztosító kereskedelmi eljárással véde-

kezzük. Egy magyar-cseh beviteli és kiviteli érdekeket egyaránt szolgáló szindikátus munkájának további célkitűzése lehetne, hogy a Csehországba irányuló román és jugoszláv mezőgazdasági termények és a cseh gyártmányok árucseréjét rajtunk keresztül bonyolítsa le.

A megváltozott viszonyokhoz képest és a ma dúló gazdasági világháború módszereihez alkalmazkodva, tervszerű és céltudatos kereskedelmi szervezettségre van szükség, hogy történelmi hivatásunkat a Duna medencéjében az elkövetkező ezer évben is teljesíthessük, hogy tovább is a nyugatnak kelet felé vezető útja legyünk és hogy a monarchia területén felsőbbségünket biztosíthassuk.

IFJ. MÁGOCZY-DIETZ SÁNDOR.

HÓMAN ÉS SZEKFÜ MAGYAR TÖRTÉNETE.¹

I.

Nagyszabású történelmi művek ismertetőjéhez nem illik a mű tartalmával kapcsolatban nem álló kérdések tárgyalása. Hóman—Szekfü *Magyar történetével* szemben is illenék egyenesen in medias res térni, mégis kivételt kell tennünk. Erről a műről vita indult meg, hónapokkal a megjelenés előtt. Sajátos magyar viszonyaink idézték elő, hogy a vita világnézeti és politikai ellentétek harci eszközének tüntette fel a hazai történetírást.

A közbéke érdeke — úgy tűnik fel első pillantásra — hallgatást követel ebben az ügyben; alaposabban megvizsgálva a kérdést, úgy találtam, hogy a komoly tárgyalás nemcsak a közbékét szolgálja, hanem azért is szükséges, mert a magyar nemzet kebelében élő különböző irányzatok küzdelmének egyik legértékesebb eredménye az, hogy felszínre vetődnek elvi kérdések, melyek károsak addig, amíg csak ellentéteket éleznek ki, de felettébb hasznosak és tudományos gondolkodásunkat mélyebbé, színesebbé teszik, ha komoly megvitatásra kerülnek.

Egyik ilyen felvetődött remény inkább, mint gondolat, hogy Hóman és Szekfü meg fogják írni, kik az igazi lázadók a magyar történelemben — amire joggal szólalt meg az aggodalom: hogyan, hát kétféle történelem van? lehet-e nemzeti hőseinket lázadóknak minősíteni?

Mindenekelőtt arra kell gondolnunk, hogy a magyar történelemben számtalan irányzat állott egymással szemben

¹ Hóman Bálint és Szekfü Gyula: *Magyar történet* I. k. *Őstörténet, törzs-szervezet, keresztény királyság*. Írta Hóman Bálint 442 l. IV. k. *A tizenhatodik század*. Írta Szekfü Gyula, 437 l. Bpest (1928), Kir. magy. egyet. nyomda.

és mi valamennyien beletartozunk egy-egy ilyen irányzatba. Egyikünk ma is átkozza az 1867 utáni liberális irányzatot : ez alig húsz esztendővel maradt el napjainktól, nyolcvannal maradt el, aki a jobbagyfelszabadítást, Kossuth politikáját siratja. Van aki Pázmány Pétert, van aki a reformációt tartja minden baj okának : az első az ellenreformáció korában él, a másik Budavár elestének idejében. Szekfü említ egy bús magyart, aki a *Himnusz*ből ki akarja hagyni a törökökre vonatkozó részt — ez erősen modern gondolkozású férfiú, vagy talán Kossuthért hálás Kemál pasa népének ; Hóman céloz arra a másikra, akinek keservesen fáj, hogy Veszprémnél a lovagiatlanul páncélba bújt német Vencelin ledöfte a vitézül páncél nélkül harcoló Koppányt : ez a jámbor honfitársunk lélekben Vatának kortársa.

Nem tudom, kinek kortársa az, aki most, évszázadok multán történetírók által akarja kipótoltatni a törvényhozás mulasztását, amiért némelyeket nem bélyegzett lázadóknak úgy, mint II. Rákóczi Ferencet és társait. Aki ilyen gondolatokat forgat, az nagyon nehéz kérdést tesz fel. Ha a szigorú legitimizmus álláspontját fogadjuk el, akkor lázadó volt pl. Nagy Frigyes is, de ugyan hol akad olyan történetíró, aki Nagy Frigyes életét beállítaná abba a szemszögbe, amelyből lázadónak látszik? Ha azt nézzük, hogy kinek gondolatát igazolta a történelem s az ellenkező irányban harcolókat elítéljük, akkor most pl. azoknak kellene szobrot emelnünk, akik a világháború folyamán az entente mellé akarták állítani a magyarságot.

Általán a történelemben a bűnösség, felelősség kérdését nem lehet olyan egyszerűen feltenni, mint a mindennapi életben. Nem ok nélkül történik az, hogy politikai bűnösöket nem adnak ki egymásnak a művelt nemzetek. Politikai és történelmi felelősség kérdését politikai okokból szokták felvetni, ahhoz a történettudománynak nem sok köze van. Fényesen látjuk ezt a háborús felelősség kérdésének tárgyalásánál, amelyről így nyilatkozott a «háborús felelősség» kérdésének egyik legalaposabb ismerője, Stieve Frigyes (*Németország és Európa 1890—1914 c. műve előszavában*) : «Az előadás menetében szándékosan mellőzve van a háborús

felelősség ismert kérdésére való válaszkérés. A történetírónak kötelessége a fejlődés törvényeit kutatni és felfedezni az államok életében. Erkölcsi ítéletet kerülni fog már azért is, mert belsőleg meg van győződve minden történésnek belső szükségszerűségéről. Arra a gondolatra, hogy a világháborúnak európai szerencsétlenségéért egy államot vagy egy államcsoportot tegyenek erkölcsileg felelőssé, t. i. Németországot és szövetségeseit, erre a gondolatra csak politikusok juthattak, akik ezzel átlátszó politikai célt szolgáltak. A komoly történetíró szemében ez csak olyan korszellem megnyilatkozása, amelynek legkevesebb köze ahhoz a fogalomhoz van, amelyet szolgálatába akar kényszeríteni, t. i. az erkölcsöz.

Ami a másik aggodalmat illeti, való igaz, hogy a történelem feladata pusztán a tények előadása, erkölcsi bírálat nélkül, de minden történetíró ember. Hóman a hírlapi vitában történetíróhoz illő komolysággal és férfi asággal jelentette ki, hogy neki is vannak meggyőződése, neki is van világfel fogása, és ha ő, mint történetíró küzd is az ellen, hogy egyéni nézeteit bevigye a tényekről szóló bírálataiba, bizonyos, hogy az ő magyar, katolikus gondolatvilága munkájából felismerhető lesz.

A történetírónak végtelenül nehéz igazságos ítéleteket alkotnia. Ebben az irányban természetesen nevezetes haladást láthatunk. Minden egyes embernek megvan a maga történetszemlélete, de természetes, hogy a számtalan irány közül néhány előtérbe jut s a történetíródalomban ez a néhány irányzat küzd a vezetésért. Századok folyamán ezek az irányzatok közeledtek egymáshoz, amint t. i. az elfogultság felett uralomra jutott a feltárt adatokra támaszkodó biztosabb tudás, majd újabb irányzatok törnek érvényesülésre.

A történetíró erkölcsi ítélet nélkül dolgozni nem tud. Oszlja a dícséretet és a lesújtó kritikát, de minél modernebb, annál elfogulatlanabb és annál óvatosabb. Van a történelemben «vaslogika», amely egyeseket, egész nemzeteket, világrészeket bizonyos cselekvésekre kényszerít. Ez a vaslogika az, ami miatt ítéleteiben a történetíró állandóan fékezni igyekszik önmagát. Ítélete mégis megvan, gyakran

kimondatlanul, előadásának tartalmában, hangjában. A mai hírlapírói technika korában nem kell magyarázni, mit jelent az elhallgatás, mit a kiemelés, mit az előrebecsátás és az olvasó befolyásolásának számtalan más fogása. Nem szokták használni ezek közül a történetírók a kövér betűkkel szedést, pedig a hírlapi tudósításokból láthattuk elégszer, hogy ugyanannak a körmondatnak egészen más értelmet ad az, ha az elejét vagy a végét emelik ki kövér betűkkel.

A történetírók nem szokták szövegük egyes részeit aláhúzogatni, de elvégzi helyettük ezt, sőt az ítéletek alkotását is, az olvasó. A magyar olvasó szeme át fog szaladni az augsburgi, a mohi csatavesztés leírásán és évszázadok távolán át érezve a nemzetét sujtott csapás fájdalmas rémületét, önkénytelenül rázza meg fejét: Uram Isten, be kár volt! Olvasni fogja Zápolyai megválasztatásának történetét, és előre ismerve a következményeket, kelletlen érzéssel keresi a «vajda» ködbevesző arcvonásait, hogy szemébe mondhassa neki: miért kellett a királyság arravaló erő és tehetség nélkül? Majd szomorú érzések közt újítja fel Ferdinánd trónkereső igyekezetének rajzát, megismétli azt, amit Frangepán egri püspök néhányadmagával Károly császárnak írt 1540-ben a török háborúról: «Reméltük, hogy Felségtek komolyan fog ehhez kezdeni, mert azt szükségesnek találjuk, hogy Felséged felséges testvérével együtt vagy teljesen elhagyja ezt az ügyet, vagy komolyan kezdjen hozzá. Mert óvatos támadásból nekünk csak biztos romlásunk származhatik. Az Isten irgalmára kérjük Felségedet, gondoskodjék az ország védelméről és fennmaradásáról... vagy béke vagy adófizetés vagy erő segítségével... Ha ezek közül egyiket sem akarja tenni Felséged... az Isten szerelmére könyörgünk, ne akarja vesztünket, inkább rendelje meg felséges öccsének, engedje egyesülni a királyság testének többi részével az országnak azt a részét is, amely birtokában van, hogy... megtarthassuk a keresztyén köztársaságnak ezt az egykor igen jeles királyságát.»¹

Lesznek olyan olvasók, akik nem elégesznek meg ilyen

¹ Gévay: *Urkunden und Aktenstücke* etc. III. 3., 88., 89. l.

beleolvasásokkal; lesznek, akik a szöveg mögött keresni fogják az író gondolatát, ítéletét. A kritikus tartozik mindkettővel: keresnie kell a szöveg igazságát, a szövegből levonható tanulságok helyességét és keresnie kell az írónak esetleg titkolt véleményét.

II.

Hóman és Szekfű hét kötetre tervezi a *Magyar történet* terjedelmét. Azok közt a tudósok közt, akiket a magyar nemzet történetének összefoglalásában elődeikként sorol fel előszavuk, voltak, akik nagyobb, és voltak, akik kisebb terjedelemben végezték el ugyanezt a munkát. Hómanék a legtöbb nehézséggel járó terjedelmet választották. Kisebb terjedelemben elég lett volna a főszempontok kiemelése megvilágításul néhány jellemző adattal. Nagyobb terjedelemben inkább az anyag elrendezése okozott volna gondot, kihagyásokkal nem sokat kellett volna törődniök. Az általuk választott terjedelemben az áttekintő szempontok tökéletesen érvényesülhetnek, történeti tények elmondására hely több van, semhogy néhány példa előadására lehetne szorítkozniok. A szerzőknek egyik legnagyobb gondjuk tehát az lehetett, mit mondjanak el és azt milyen részletességgel.

Egyik legfontosabb mondanivalójuk a forrásanyag ismeretése volt. Ha előszavukban azt állítják, hogy mindenik nemzedék tartozik a nemzet multjának annyival, hogy erre vonatkozó ismereteit összefoglalja, kötetek függelékében bebizonyítják, hogy céljuk több volt, mint pusztá összefoglalás.

Minden tudományszakban szükséges az elért eredmények összefoglalása időnkint, hiszen sem a művelt nagyközönségtől, sem a más szakon működő tudósoktól nem lehet elvárni, hogy valamennyi tudományág részletkutatásait folytonos figyelemmel kísérjék. Fontos az összefoglalás az általános műveltség szempontjából, de fontos a tudósoknak is ez, ha nem akarják, hogy szakjuk teljesen népszerűtlenné váljék. Marczali Henrik kiadta a magyar történet kútfőinek kézikönyvét, ez sok jó szolgálatot is tett, de nem akarthatta szolgálni azt a célt, amelynek elérésére nevezetes lépést tesznek

a Hóman-Szekfű történet függelékei, *Kútjók és irodalom* címen. Ezek a fejezetek rövid méltatással sorolják fel minden korra nézve a fontosabb feldolgozásokat, a forráskiadványokat, rendszerességükkel bőséges kárpótlást nyújtanak azért, hogy a szövegben nem hivatkoznak bizonyítékaikra. Nagyon hasznosak ezek a fejezetek, de Szekfű szerényen megjegyzi, hogy ezeknek sem hivatásuk feleslegessé tenni a nem csekély szégyenünkre és kárunkra még mindig hiányzó magyar történeti bibliográfiát.

Ennek a függeléknek lelkiismeretes összeállítása hozzátartozik «korunk szellemi színvonalához», amelynek megfelelő munkát akartak írni Hómanék. Előszavukban kiemelnek néhány szempontot, amely szükségessé tette az összefoglalást sajátos viszonyainkra tekintettel. Főlemlítik a nemzetiségi kérdés előzményeinek elhanyagolását régebbi történelmi könyveinkben, a külpolitikai viszonyok új bírálataának szükségét, tekintettel arra, hogy megszűnt az az államjogi kapcsolatunk Ausztriával, amely elhomályosította látásunkat, és említik a történelmi segédtudományok roppant fejlődését, aminek következtében számos kérdésre pontos és világos feleletet tudunk adni ott, ahol derengést sem mertünk volna remélni egy évtizeddel ezelőtt.

*

A most megjelent két kötet közül az első Hóman Bálint műve, ez az egésznek I. kötete lesz s a magyar nemzet történelmét az eredettől 1196-ig, III. Béla haláláig írja le. A másik kötet — az egész műnek IV. kötete — Szekfű Gyula tollából, a mohácsi vésztől Bocskai felkeléséig vezet el.

A történelem segédtudományainak nagymértékű haladásáról legfeltűnőbb bizonytságot az első kötet ad, annak is első része. Bármennyire is megróttá egy külföldön megjelent ismertetés a magyar történetírókat a miatt, hogy újabban megint igen sok gondot fordítanak az őstörténetre, az érdeklődés növekedését ebben az irányban jogosultnak kell tartanunk, minthogy éppen erre a korra valósággal szenzációs felfedezésekkel világított rá a nyelvtudomány és az antropológia. A magyar nemzetnek azelőtt ezer éves történelmét

másik ezernél több esztendővel toldotta meg ez a kutatás : időszámításunk előtt 500 évnél előbbi időből meglehetősen bizonyossággal beszélhet a történetíró a magyarok őseiről, azokról, akiket Hóman szerencsés műszóval «előmagyaroknak» nevez.

A kötet további folyamán is számos olyan részre bukkantunk, amely az utolsó harminc év eredményei alapján újat nyújt a régebbi összefoglalásokkal szemben. Ilyen az ősmagyarok műveltségének tárgyalásánál az írás ismeretének feltételezése ; a tréfás gúnnyal emlegetett ősmagyar írás létezése valósággá kezd sűrűsödni tudásunkban : a köktürk írás az, amelyet, úgy látszik, századokon át megőriztek őseink. Ilyen a gyeprü-rendszer méltatása, azokkal a következőkkel együtt, amelyek a gyeprü-rendszeren belül történt letelepülésből származva szabták meg történelmünk alakulását évszázadokon át. Hóman saját kutatásai élesebb világításba helyeznek egyes személyeket is, könyvének ez egyik legmeglepőbb és legérdekesebb vonása.

Ranke nem hitte, hogy lehessen élvezhető módon írni történelmet olyan korról, amelyből csak nagyon nyers anyag : oklevelek, száraz krónikák maradtak fenn. Ezzel mintegy elárulta azt is, hogy művészetének egyik titka az, hogy ő kiváló feldolgozásokat, éleslátással és kiváló írói készséggel megírt követjelentéseket használt. Ranke tulajdonképpen egy általános igazság következményeit vont le a történelem szempontjából. Történetírók sem tudnak igazán művészt alkotni előmunkálatok nélkül. Ilyen előmunkálatok a régebbi összefoglalások és az újabb részletkutatások, amelyek újabb és újabb fejtörésekkel világítanak meg azelőtt ismeretlen adatokat, kapcsolatba hoznak régieket. Ilyen szerencsés kapcsolatba-hozást látunk Hómannál pl. Bulcsu vezér jellemzésében.

Bulcsuról a köztudatban alig élt egyéb, mint az, hogy résztvett az augsburgi szerencsétlen ütközetben. Volt adat arra, hogy megjárta Konstantinápolyt és ott felvette a keresztséget. Ezt s néhány más szórványos adatot feltevésekkel kiegészítve, Hóman pompás jellemzését adja egy erőteljes egyéniségnek : «A horka méltóságát 949-ben Kál horka fia,

Bulcsu viselte, kit a magyarok kemény és véres harcaiért Vér-Bulcsunak neveztek. Törzstartománya a Balaton vidékén — a későbbi Vas, Zala és nyugati Somogy területén — volt, hol a XIII—XIV. században a Vér-Bulcsu nemzetség élt s a család emlékét az egykori szállástelepek helyén álló Kál, Bogát, Bulcsu falvak őrzik. Bulcsu nevét nyugaton 954-ben említik először, pedig szereplése sokkal korábbi keletű. A 937. és 954. évi csekély eltéréssel azonos útvonalon és stratégiával lebonyolított attilai méretű hadjáratok ugyanazon vezér irányítására vallanak. Alig lehet kétségünk a felől, hogy az Eberhard bajor herceggel szövetségben Ottó ellen indított 937. és 938. évi hadjáratok vezére már Bulcsu volt. Ugyanő irányította a mindkét esetben ötévi békével végződő 938. és 943. évi bizánci hadivállalatokat.

Bulcsu (konstantinápolyi) látogatását és megkeresztelkedését a második békeciklus lejáratainak évére, vagyis 948-ra kell tennünk, mert maga a császár 949-ben már «vendégbarátjának» mondja őt... Befolyása ezidőben már tetőfokára emelkedett, hatalma szinte korlátlan katonai hatalommá nőtt. Solt, Fájssz és Taksony — úgy látszik — teljesen befolyása alá kerültek. Erre vall a hazai hagyomány elbeszélése Bulcsu és társai vezéri szerepléséről Solt idejében, a nyugati hadjáratokban vitt vezérlő szerepe és konstantinápolyi szereplése. Lélel és Botonddal együtt való szereplése saját törzse keretein túlhaladó hatalmát bizonyítja. Árpádházi Tormás konstantinápolyi látogatása és a császárral kötött barátsága mindenesetre Bulcsu műve volt, aki mint hadvezér előbb adófizetésre kényszerítette a császárt, majd Bizáncban megkeresztelkedve, római patríciusi rangot nyert... Megtérésének gyümölcsei elmaradtak, mert 950 óta a nyugati törzsek erejét a bajor szomszéd ellen vívott kemény küzdelem kötötte le.»

A jellemzésekben Hómannak igen nagy nehézségekkel kellett küzdenie. Feltűnő, hogy számos uralkodónkról élesen ki lehet mondanía, hogy nyugatra nézett. Ilyen volt Árpád, ilyen Géza, István és utána többen. Természetes, hogy a jellembeli tulajdonságok felsorolásánál az olvasónak vigyáznia kell: végig kell olvasnia az egészet, különben a

kép egyoldalúvá válik. Pl. Szent Istvánt saját szavaival jellemezve, béketűrő, szánakozó, kegyes, irgalmas, szelíd stb. uralkodónak írja le, a jellemzés részletesen folytatódik a benső vallásossággal, de aztán megcsattan a vége: «saját vérei, Koppány, a gyula és Vászoly... összetörték kíméletlenül lesújtó kezének haragos csapásai alatt.» Ha a Koppányt felnégylettő Istvánról azt írja kortársa, hogy «legyőzöttekkel kegyesebben senki sem bánt nála», akkor még rettenetesebbnek kell látnunk Géza alakját, akire Istvánnal való összehasonlításban mondja a legenda, hogy véreskező (manus humano sanguine pollutas gestans).

Tudtuk azt, hogy Géza fejedelem békét tartott szomszédaival, mégis újságként hat az az erős kiemelés, amely rámutat arra, hogy Géza és István, a krisztusi hit terjesztői és az egységes állam szervezői, hatvan évnél tovább tudatosan békés külpolitikát folytattak. Mennyire fontos napjainkban arra eszmélni, hogy nagy és tartós eredményeket csak nemzedékek megfeszített munkájával lehet elérni...

Újszerűen hat a középkori magyar történetírás maradványainak méltatása. A középkori gesta-irodalom rövid jellemzésével mintegy méltó keretbe téve dicséri meg az elvesztett *Gesta Ungarorum* ismeretlen szerzőjét. «Az egyházas felfogású szerzeteskrónikásoknál ismeretlen nemzeti öntudat és büszkeség, a határozott politikai pártállás, a dinasztia s különösen az uralkodó királynak (Szent László), bátyjának és apjának tisztelete lépten-nyomon kiütözik szavaiból... Az ő hőse, az ő ideálja a krisztusi hitet, a ker. gondolatot megtestesítő, ellenfelének megbocsátó, a béke és a kiengesztelődés szellemét hirdető «kegyes király» volt... A *Gesta Ungarorum* nem krónika, hanem önálló felfogással és egyéni íróművészettel írt gesta, még pedig a históriás formában írt középkori nemzeti történeti művek jobbjai közül való. Tárgyi megbízhatóság, objektivitás tekintetében talán mögötte marad... a szerzetes krónikáknak, de íróművészet, elevenség és sokoldalúság tekintetében messze felülmúlja azokat.»

Újszerű a nyelvészeti kutatásoknak nagymértékű felhasználása. A régi nevek jelentésének megfejtése (Sarolta =

sar aldu = fehér menyét, bán = baján stb.) első ízben foglalja el összefoglaló történeti műben a megillető helyet.

Újszerű, mert új kutatások, névszerint éppen Hóman Bálint kutatásainak eredményét fonja az előadásba a középkori magyar pénzügyek leírása, ugyanezt lehet elmondani az Anonymusról szóló részről is.

Árpádkori történelmünk nevezetes fordulóit kiválóan jellemzi több ízben egy-egy élesen világító ténnyel, pl.: a trónviszályok Kálmán király óta csak epizódjellegűek történelmünkben, III. Béla családi politikája elődeinél előkelőbb dinasztiaiakkal keresett összeköttetést.

*

Hóman Bálintnál nem illik dicséretképpen említeni szempontjainak érdekességét és sokaságát. Természetes, hogy a magyar kormányformáról, alkotmányról részletesen ír, az erre vonatkozó részekből csak azt emelem ki, amely megvilágítja, hogy Szent István korában két szervezet élt egymás mellett, az ősi magyar nemzetségi és az új, idegenből átültetett királyi szervezet; a kettőnek összeolvadása évszázadokba került.

Láttuk fentebb, milyen gondot fordít jellemzésekre, a műveltség emlékeire, pénzügyekre, amint természetesen gondot fordít a gazdasági viszonyok ismertetésére. Megkísérli az átlagos népszaporodás, az átlagos életkor megállapítását: elsősorban a fejedelmi család viszonyaiból következtet, de figyelembe veszi a többi nemekről ismert adatokat és a X. századbeli népszaporodást az eredeti népszám háromszorosára teszi. Megfigyeli az uralkodók életkorát, megállapítja, hogy Kálmán királyunk halála óta az első egész férfi király III. Béla. Milyen természetes magyarázata ez XII. századbeli történelmünk vigasztalan képeinek! Több táblázatban mutatja be Árpád családjának származási rendjét, amelyek a trónviszályok megértéséhez és a krónikák, legendák keletkezésének kutatásához nagyon jó szolgálatot tesznek. Ismerteti a magyarok támadó és védő katonai szervezetét a honfoglalás korában, majd a letelepülést követő századokban is, több részletes csataleírást ad; 40—50 ezer főnyire teszi III. Béla

korában a királyi haderőt a nemesség nélkül, és felteszi, hogy ennek jórésze nyugati módra fegyverzett páncélos lovas volt.

Méltatja a szerzetesek érdemeit: tanítottak, a térítés százada után mintagazdaságot tartottak fenn, betegeket ápoltak, könyveket másoltak, zarándokoknak adtak szállást, példájukat követte a világi papság.

Jellemző Hómanra a térkép gondos tanulmányozása. A magyarok vándorlása, a letelepülés, egyes kalandok, csaták, megkívánták a térkép lelkiismeretes tanulmányozását. Sokat ír a külpolitikai viszonyokról. Kiválóak ezek a világpolitikai áttekintések, kezdve a római birodalom és a kínai császárság által alkotott harapófogó leírásától. Nagyon érdekes a Szent István által megghiúsított bizánci-német szövetség története, Zvoimirnál a görögkeleti valláshoz hajló nép körében a görög uralomtól irtózó uralkodó kényes helyzete. Méltóan sorakozik ezekhez Mánuel nagykoncepciójú terveinek jellemzése.

Szívesen tételezi fel őseinkről a tudatosságot cselekvéseikben. Tudatos volt Árpád honfoglaló háborúja, sőt Hóman feltételezi, hogy Árpád «Simeon cár hatalmának megtörésétől nyilván a tiszai bolgárság erejének gyengülését várta». Kalandozásaikban tudatos politikai cél követését látja: «Inkább a veszedelmes nyugati szomszédok ellen fordultak, mert politikai érdek — a maguk hatalmának biztonsága — követelte, hogy a nemrég elfoglalt Pannónia birtokára igényt tartó hatalmas szomszéd erejét törjék meg.» Kutatja azt is, vajjon Szent László és Kálmán felismerték-e a tengerparti tartományok nagy külpolitikai, katonai és gazdasági jelentőségét, vagy egyszerű hódító célt követtek-e megszerzésükkel. Kiemeli a természeti állapothoz közelálló népre annyira jellemző józanságot: ha egy ellenségtől vereséget szenvedtek, nem könnyelmű bosszúra gondoltak, hanem a következményeket levonva békére törekedtek az erősnek bizonyult ellenféllel.

Szívesen elfogadja ténymegállapításul régebbi kutatók tetszetős feltevéseit, sőt maga sem riad vissza merész feltevésektől. Ilyen a Bulesu jellemvonásainak összeállítása, ilyen Árpád honfoglalás körüli terveinek leírása, ilyen az, amikor Ajtony és Gyula azonosságára következtet abból,

hogy Ajtony országrészében több Gyula nevű helység, Gyuláéban viszont Ajtony helynév fordul elő. Ebből az adatcsoportból t. i. éppen ilyen valószínűséggel lehetne az ellenkezőre, Ajtony és Gyula ellenséges viszonyára következtetni, aminek Gellért legendájában nyoma is van.

*

A történelem a politika multja, a történettudomány tehát kiváltkép politikai tudomány. Mai napig folyó politikai és társadalmi ízü vitáink érveinek egy részét az Árpád-korból vesszük. Hóman kifejezetten állást foglal ezek közül pl. a nyugati és keleti hittérítés elsőbbségének kérdésében: «A görögkeleti térítés prioritásáról nem beszélhetünk, mert a bizánci és bolgár egyház ez időben a pápa főségét elismerve, hitegységben élt a római katolikus Anyaszentegyházzal s mert egyidejűleg a Dunántúl is terjedt a keresztény hit... A megtérés — e szó igazi értelmében — Szent István apostoli munkásságának eredménye volt.»

Ilyen napjainkig aktuális vitatárgy Kálmán király 1102-i koronáztatásának ügye. «Valószínűnek kell tartanunk, hogy Kálmán, ki ez idő óta az Isten kegyelméből Magyarország, Horvátország és Dalmácia királya címet használja, ünnepélyesen is megkoronáztatta magát új országa királyának, mert e koronázás dokumentálhatta legerőteljebben uralmának törvényességét.»

Nem foglalkozik részletesen Hóman egy másik időszerű tárggyal: a zsidóság szerepével a honfoglalás korában. A magyar zsidóságot láthatóan izgatja az a kérdés: voltak-e zsidók hazánkban a honfoglalás előtt, voltak-e zsidók a honfoglaló magyarok között, végül: milyen rokonságban állottak a legelőkelőbb magyar családok a kazárok zsidóvallású kagánjával? Egyik törzsfő, Lebed, tudvalevőleg a kazár kagántól kapott feleséget, ez a nő tehát valószínűleg zsidó volt, de ebből nem szabad olyan messzemenő következtetéseket vonnunk, hogy Álmos és Árpád családjába is kerültek zsidók. Azt sem következtethetjük, hogy a kabarok csatlakozása zsidókat vezetett volna a magyarok soraiba, mert a kazárok közt a harcos osztály mohamedán volt, a zsidó

vallású kazár fejedelem ellen fellázadó kazárok közt ennél fogva inkább mohamedánokat kereshetünk, mint zsidókat.

Ezt a kérdést Hóman nem tárgyalja. Nem is kötelessége. Ő arra vállalkozott, hogy e mű első kötetében a magyar nemzet történetét előadja a legrégibb időktől III. Béla koráig. Amit megtörténtnek tart, azt elmondja; téves és eléggé meg nem alapozott feltevésekkel helyszüke miatt sem vitakozhatik. Minden fenntartás nélkül állapítja meg pl., hogy az 1848-ban Székesfehérvárott kiásott királysír III. Béláé, mert előtte van a kézzelfogható bizonyíték: a két kőkoporsó, benne királyi dísszel egy férfi és egy nő csontváza, és előtte élt kutatók eléggé indokolt feltevése szerint III. Bélára kell következtetni. Ellenmondás a feltevés ellen nem merült fel: Hóman tényként fogadja el. A zsidókról az itt említett feltevések nem helytállóak, Hóman mellőzi megemlítésüket. A többi kérdés: voltak-e zsidók hazánkban a honfoglalás előtt, voltak-e a honfoglaló magyarok közt, el nem dönthető. A zsidóság mozgékonyágát ismerve, ez inkább valószínű, mint nem, de adatunk reá nincsen, a kérdést tehát mellőzni az írónak joga van.

Szívesen vennők az Árpádkori építkezések jellemzését. Lehet, hogy a későbbi kötetekben erre visszatér Hóman, amint nem tartom kizártnak, hogy a hazai zsidóság multjára is visszatér a IV. Béla korában történt nagyobb bevándorlás kapcsán. Ilyen visszatérésre példát mutat az I. kötet is pl. Szt. István esetében, akinek jellemzésére Szent Lászlóval, illetőleg a Szent László korabeli Gestával kapcsolatban tér vissza a szerző.

*

Ha most keresem az író jellemét, nem tudok a sorok közt való keresésre gondolni addig, amíg meg nem állapítom, hogy nagy feladatához méltó tudású, európai készségű, finom műveltségű íróról van szó. Amit erről a korról tudni lehet és tudni érdemes, azt Hóman összeszedte komoly tudóshoz illően, a bizonyító anyagot európai színvonalnak megfelelően mutatja be, egész művében pedig jól rendezett, élvezetes olvasmányt nyújt.

A sorok közt keresve, ki kell kapcsolnom a korfestő vonásokat. Ilyen korfestés pl., mikor nestoriánus «tévtanokról» beszél, mikor az «Anyaszentegyház» szót nagy betűvel írja, hajlandó vagyok idesorolni az «oláh» szót is: valósággal anachronizmus volna «román» szóval fordítani a középkori «blacus»-t.

Ellenben nem tekinthetem korfestő vonásnak azt, mikor bizonyos bánattal emlékszik meg arról, hogy a magyarokat nyugati és bizánci «szövetségeik» csak ki akarták használni. Annál kevésbbé vehetem ezt a bánatot korfestésnek, mert Hóman a magyarokról is megírja, hogy a szövetséget saját céljaikra akarták kihasználni, amint a világ teremtése óta minden szövetséget a maga céljára akart kihasználni mindenik szerződő fél és bizonyára így fog tenni ezután is valamennyi. Nem korfestő az sem, amikor bizonyos maliciával jegyzi meg, hogy Bulcsu felakasztatása után «a császári vendégbarát, Bíborbanszületett Konstantinosz külön követség útján kívánt szerencsét Ottó királynak a maga birodalmának tiszteletbeli patriciusán aratott diadalhoz.» Bizonyos sajnálkozó rokonszenv csendül ki hangjából, mikor a pogány hit szertartásaihoz ragaszkodó «bús magyar pásztorokról» emlékezik meg, ezekkel a soraival az itt szintén használt «eltévelyedés» szó ellenére is meg lehet elégedve még a Hadurnak szóló áldozatokat visszasíró, világfájdalmas modern magyar is.

Nem tekinthető korfestésnek az, mikor a magyar vereiségekről lehetőleg jelzők nélkül, a németekéről jelzőkkel, határozókkal színezve (szégyenszemre stb.) emlékezik meg.

A tudományos viták szenvedélye érzik abból, hogy Anonymus korának tárgyalásánál ellenfelei felfogásának (hogy t. i. Anonymus nem fogadható el komoly történeti forrásnak) egyik magyarázatául azt mondja, hogy ezek Anonymus «hitelét kisebbítendő» teszik őt IV. Béla kortársává.

Kimutattam, hogy modern történetíró lelkesedni tud minden nagy, szép és nemes eszméért, emberért, még ha az eszme ellenkezik is az író saját belső vágyaival és meggyőződéseivel, még ha az az ember ellensége volt is az író eszményeinek, — nem találhatom különösebben jellemzőnek

Hómanra, hogy lelkesedik a pápaságnak Szent Ágoston által megrajzolt ideáljáért, sem azt nem tarthatom különösebben jellemzőnek, hogy lelkesedik a magyar középkori történet-irodalom remekeiért.

Összevonva ezeket a sorok közt megbúvó jellemző vonásokat, azt látom, hogy Hóman egyénisége, jelleme sokoldalú, de azok közül a kapcsok közül, amelyek őt embertársaihoz kötik, legszilárdabb a magyar nemzeti érzés. Lelkesedik saját katolikus egyházáért, de szívéhez szorítja a «bús magyar pásztort», ha még olyan pogány is; leírja tudós becsületességgel a magyarok vereségeit is, de a vereségekből előtte csak a németé szégyenletes.

III.

Szekfű Gyula a ma élő magyar történetírók közül a legismertebb, és — tegyük hozzá mindjárt — a legfélreismertebb. Materialista, Habsburg-párti, elfogultan katolikus, pedig vallástalan, tekintélyromboló híre van. Mielőtt megkísérelném megrajzolni történetírói arcképét, hadd számoljak le ezekkel a vádakkal, amelyekkel később foglalkozni nem akarok, hogy a kitűzött céltól el ne térítsenek.

Materializmusára néhány idézetet hozok fel most megjelent munkájából. «A Serédyekhez hasonló hitetlen urak kétségkívül kivételt képeznek : a legtöbb nagyúr, aki a protestantizmushoz állott, vallásos hévvel dolgozik az új hit terjesztésén s magának is állandóan lelki szükséglete lesz az új hit embereinek tanításával élni. Még az olyan féktelen természetű urak is, mint Török Bálint és Majlád István a Héttoronyban naponta ájtatosan hallgatják egy protestáns lelkésznek prédikációit, az új hit nagyurainál a hitélet ezen bensősége általában megállapítható . . . A tisztán anyagiakra irányzott lélek meglegedhetett a rombolással, új viszonyok felépítéséhez megint csak hit kellett.» (255. l.)

«Az előző történetekből teljes bizonyossággal megtanultuk, hogy Szent István térítő munkája, évszázados hatásában, a magyar nemzetet végkép kiemelte a keleti népek közösségből s helyét örök időkre, ameddig magyar lesz Európában,

a nyugati nemzetek oldalán jelölte ki; ha ezen nyugati, keresztény közösséget valami még jobban megerősíthette, úgy ez a reformáció és ellenreformáció ténye, melyeken Magyarország a Nyugattal szoros kapcsolatban ment keresztül... ezek a hullámok ismét megállnak a keleti határokon, ismét Magyarország Európa legszélsőbb határterülete... a magyarság ez újabb vallásos élményeiből érthető, hogy közte és orthodox szomszédai közt minden újabb korszak csak növelhette az ellentéteket... A vallási mozgalom tehát újra megbizonyítja, hogy Magyarország Európának tartománya, még pedig legszélső területe, melyen túl nincs többé európai kultúra és európai fejlődés.» (232. l.)

A tekintélyromboló Szekfü így ír nagy magyarokról: «Nádasdy (Tamás) nem maradhatott a törökbarát János mellett, ahol a kormányzó, Gritti, életére is tört. Ferdinánddal köt tehát egyezséget, mely neki és menyasszonyának (Kanizsai Orsolyának) adja át teljes birtokjoggal az összes Kanizsai javakat és egyúttal megengedi neki, hogy János király, volt ura ellen, ne legyen köteles harcolni, ami jellemző Nádasdynak abban a korban ritka finom lovagi érzületére. ... Mindkét király vetekedve hozta neki a gazdag örökösnő kezét s már előbb is, a birtokok nélkül, mágnássá tette, eléggé mutatja Nádasdynak személyes, ész- és jellembeli kiválóságát.

Benne jelentkezik teljes harmóniában a magyar és nyugati kultúra... Nyugodt, önmagán mindenkor uralkodó természet, étel-italban mértékletes... ruganyos, elhízásra nem hajló alak, fiatal korban rettenthetetlen vitézségű harcos, még mint horvát bán is személyesen vesz részt a harcokban, melyeket őmaga irányít, bölcs mérséklettel, semmit sem kockáztatva... Nincs munka, aminek szükséges voltát felismerve, magára nem vállalná, napjai folytonos dologban telnek el» stb. Leírja, milyen jó példája az ő nagybirtoka annak, hogy mennyire a lakosság javára volt használható a servitori viszonyból származó hatalom. Nem nyomja el jobbagyait, nem él vissza hatalmával a kisnemességgel szemben, védi a népet a török ellen. «Mindez mutatja, hogy a dominus hatalma nem tisztán erőszakon és erőszakért áll fenn.»

Természetes, hogy a jellemzésben materiális tényezők is szerepet játszanak. Erdélynek végleges elszakítása teljességgel lehetetlenné teszi századokra ilyen univerzális magyar egyéniség kifejlődését, írja Szekfű. Vessen követ reá ezért a szóért az, aki a tragikus elszakadásnak keserves következményeit megérteni képtelen.

Tovább folytatva Nádasdy jellemzését, megemlíti, hogy egész családokat kapcsol magához servitori viszony által a végből, hogy megvédelmezze a magyar határt. Katzianer eszéki veresége után Nádasdy maga mint vezér, servitorai mint az ő alparancsnokai, várkapitányai merevítik meg a védelmi vonalat a Dráva és Száva közén.

«Vegyük mindehhez a nagy tevékenységhez soha nem lankadó kulturális érdeklődését, mely iskolák és nyomdák alapításában és fenntartásában, fiatalok külföldi iskoláztatásában tényeket alkotott, vegyük hozzá, hogy mindenütt született magyarok a servitorai, pártfogását született magyarokra terjeszti ki s amint ő maga szép magyar nyelven írja fölényes kedvességű szatirikus leveleit szerelmetes Orsikájának, éppen így megköveteli pártfogoltjaitól a magyar beszédet és írást.»

Megemlékezik Nádasdy hibáiról is : «Szent ő sem volt, benne is tomboltak vad indulatok, mély szenvedéllyel tudott gyűlölni, de mindenkor uralkodott magán, kivéve egy esetet : Istvánffy Pál királyi tanácsosnak fiát, Istvánt embereivel Pozsonynál a Dunába szorítottatta. Pörbe fogták ugyan, de a pört soha nem tárgyalták le.»

Zrínyi Miklósról így emlékszik meg egyebek közt : «Nádasdy nyugodt, frázistalan írásai mellett szinte lángol Zrínyi leveleinek páthosza. Losonczynak temesvári hősies védelméről örömtől lelkendezve ír Nádasdynak . . . mert hisz Nádasdy is szerető fia a hazának : bonus amator patriae. És hogy mindez nem frázis, hanem a lélek lobogó lángja, igazi hazaszeretet, ezt megbizonyította 1566-ban, amikor önfeláldozását lelkes szavakban jelentette be Nádasdy Tamás félénk özvegyének, elhatározta, hogy bezárkózik Szigetvárba, Istenért, a császári és királyi felségért, a keresztény republikáért és a szegény végső nyomorúságba jutott édes hazáért —

dulcis patria — melyet ő állandóan és vidám arccal, vére ontásával, és ha a sors úgy akarja, feje pusztulásával is szolgálni fog. Ha görög vagy római lett volna Zrínyi, ezeket a szavait, miket vér pecsételt meg, századok óta egész világ ismerné és iskolában tanulná.» (215. l.)

Két szemrehányás érhet a hosszas idézetekért: miért nem jellemzek rövidebben és saját szavaimmal, másrészt, miért kapok ki egyes részleteket olyan igazságnak bizonyítására, amelynek bizonyítására az egész könyvet kellene jellemeznem. De kénytelen vagyok hosszabb idézeteket beiktatni, mert egyes szavakat, sőt mondatokat is könnyű volna bármilyen munkából összeválogatni bárminek igazolására. Ha azt akarom bizonyítani, hogy Szekfű nem materialista és nem tekintélyromboló, akkor hosszabb részletekkel kell előállanom, nehogy facsarás gyanújába essem. Másrészt érzem azt a kötelességet, hogy rövidebben és saját benyomásaim alapján jellemezzem az ő történetírói működését, ezt meg is fogom tenni az alábbiakban, de annál a jellemzésnél polemizálni nem akarok. Az eddigi idézetek hadd ejtsék gondolkozóba azokat, akik még a Rákóczi-hajsza idejéből hoztak előítéleteket magukkal Szekfűvel szemben. Ugyanezért hozok fel néhány példát Szekfűnek «Habsburg-pártiságára».

Elismeri a dinasztia érdemeit, ha vannak. A Habsburgok hatalma védelmezte a nyugati országrészt a törököktől, Ferdinánd kiépítette a védelmi várvonalat, Szekfű jellemzésénél ezekre az elismerő nyilatkozatokra szintén rá fogok mutatni, de megmondja véleményét a Habsburgok hibáiról is: «Ferdinánd maga rátalálván a Konstantinápolyba vezető útra, sűrűn járatta rajta követeit, kikkel Jánosnak minden békülési szándékát beárulta Szolimánnak.» (36. l.) Megírja, hogy a Habsburgok haditanácsa tudatos németesítést kezdett már a XVI. század közepén (166. l.), megírja a magyar katolikus egyház kincseinek széthordása alkalmával, hogy «a budai várkapolna kincseit négy vasas ládában, végképpen Miksa király rabolja el». Megírja a polgárháborúk jellemzésében, hogy a moldvai és havasalföldi vajdákat Erdély nyakába zúdítták a viszálykodó királyok, «ez irányban az első

lépéseket Ferdinánd tette meg, rögtön trónralépése után külön ügynököket küldve a vajdákhoz, nekik szövetségét felajánlandó».

A tizenöt éves háború történetét ilyen szavakkal végzi: «A haditanácsnak Bécsben ülő tagjai semmi képességgel nem rendelkeztek hadi feladatok megoldására, őket és a névleg vezénylő főhercegeket, Miksát és Mátyást okolja minden egykorú kútfő a haszontalan vérveszteségekért.» Ezekből a szavakból még kétség merülhet fel: Szekfű prókátor, úgy tesz, mintha mondana valamit, pedig nem mond semmit, hiszen az «egykorú kútfő» okolja a főhercegeket és nem Szekfű. Bizonyára nem ilyen gyanúsítás elkerülése végett, de megírja Szekfű a saját szavaival is ugyanezt: nem vesztegetés okozta szerinte az ügyetlen intézkedéseket, «a legnagyobb baj a Habsburg ház tagjainak, a született vezéreknek katonátlan szelleme volt, amely úgy látszik, Ferdinándtól kezdve vált örökletessé» (362. l.). «A főhercegek és haditanácsosaik bizalmatlansága fosztotta meg a hadjáratokat Nádasdy (Ferenc) és Pálffy fővezérletétől is, akik a terep, emberek és viszonyok ismeretével, biztos szempillantásukkal és régi magyar támadó kedvükkel egyedül foglalhatták volna el a török védvonal központját, Budavárát.» (363. l.) Majd Bocskairól szólva: «aki végigkoptatta a Hradsin tekervényes lépcsőit és folyosóit, aki dús lakomákon, melyek felemésztették egész falvainak jövedelmét, végigette az alacsony sorsból felkapaszkodott, de barokk méltóságba szívesen burkolózó titkos tanácsosokat, aki ott ácsorgott Lang Fülöp és társai, a császári lakájok előszobáiban, várva, mikor kegyeskednek ezek nagy összegekért kilátásba helyezni a császári audienciát, aki közlőül ismerte a főhercegek politikai és hadvezetésbeli impotenciáját» és így tovább.

Meghatóan poétikus Balassa Bálint halálának leírásánál, lelkesedik akkor, mikor kimutatja, hogy a kath. egyház a tridenti zsinat után tudott hódítani, lelkeket vigasztalni uradalmak nélkül is. Katholikusként katolikus Szekfű, egy árnyalattal melegebb a hangja, mikor katolikus egyházával kapcsolatos eseményekről ír, de igazságot szolgáltat a protestánsoknak is. Leírja röviden Luthernek állásfoglalását a

mohácsi vész előtti és utáni időben, azután így folytatja : «Luthernek ezen törökellenes tanításához hívek maradnak a protestánsok mindaddig, míg a század végén a tizenöt éves háború évenkénti szerencsétlen hadjáratai meg nem tanítják őket arra, hogy a kereszténység nem elég erős a török kivezésére. Melancthon maga, bár természetesen ragaszkodott azon alapfelfogásához, hogy a törökkel Isten a katolikusok bűneit bünteti, imáiba foglalja a török kiűzését, ... csak természetesnek tarthatjuk, hogy magyar protestánsaink, a török torkában, még inkább törökellenesek.»

És most XVI. századbeli őseink példájára gondolok, akik egyformán küzdöttek a nagy célért, akár protestánsok voltak, akár katolikusok, gondolok Szekfű példájára, aki az egyetemes magyarság érdekét tartja mindenekfölött valónak és megvizsgálom Szekfű munkáját egyetemes magyar érdek, a magyar tudományosság szempontjából.

IV.

Nyolcvan év történelmét öleli fel ez a kötet : három nemzedék életét. Az első nemzedék a Mohács előtti Magyarországot látta még, a másodiknak emlékezete Buda elestével kezdődött, ugyanez a második nemzedék borzadt el a szigeti veszedelem hírére ; a harmadik nemzedék reménytelenségben kifáradva a kétségbeesés fegyveréhez nyúlt, szövetkezett a halálos ellenséggel a koronás király ellen, akinek családjától nyolcvan évvel azelőtt szabadulását várta a nemzet.

Az előadás a mohácsi csatavesztés másnapjával kezdődik. Szekfű nem tárgyalja, mi lett volna akkor, ha Ferdinánd belenyugszik János megválasztatásába. Beszél később arról, hogy János elmulasztotta a végvárak erősítését, míg Ferdinánd ezen a téren teljesítette kötelességét. János király bizony súlyos kritikát érdemel, de tudjuk róla, hogy legalább Buda várát megerősítette, az ki is bírta Ferdinánd seregeinek ismételt ostromait. Bármilyen gyámoltalan volt is János, feltételezhetjük, hogy békében uralkodva idővel megerősítette volna országát annyira, hogy egy ellenséggel szemben fenn tudja tartani magát. Ferdinándnak mindenesetre

több ideje volt az erősítésekre, hiszen ő János halála után még 24 évig uralkodott.

1541 utánra elfogadhatjuk, amit Szekfű Nyugat-Magyarországról ír. «Ha Nyugat-Magyarország nincs a Habsburgok kezén, úgy ez a helyzet az örökös tartományok és Németország sorsát is örökösen kérdéssé teszi, hiszen János király is meg-megpróbálta a törököt az osztrák vidékre zúdíttani. A Habsburgokra és az általuk képviselt középeurópai érdekekre létkérdés volt még a kis, csonka Magyarországnak a megtartása is», sőt hozzá teszem, létkérdés volt ez még a magyarságra is, hiszen az a foszlány fenn nem tarthatta volna magát a török nyomás ellenében, ha idegen segélynek még reményére sem támaszkodhatott volna. De 1541, vagyis Budavár eleste előtt Ferdinándnak többi birtokai szempontjából semmi szüksége sem volt magyar területre. Mátyás után 36 évig éltek osztrák szomszédaikkal békében a magyarok, a békét csak az zavarta meg, ha osztrákok támadtak magyar területre. Semmi okunk sincs feltételezni, hogy János vagy utódai egész Magyarország birtokában az osztrákok ellen akartak volna fordulni, semmi okunk sincs feltételezni, hogy magyar haderő állott volna a szultán szolgálatába németek elleni háború céljából, ellenben feltételezhetjük, hogy a segélykérő magyar követségek úgy jártak volna tovább is a birodalmi gyűlésekre, mint 1526 előtt.

Ismertnek tételezi fel Szekfű Magyarország katonai gyengeségét, t. i. a tűzéréség és gyalogság hiányát, amivel az egykorú magyarok nem voltak eléggé tisztában. Kiemeli a délszlávok szerepét János udvarában. Ez magában véve csakugyan feltűnő, magyarázatul önként kínálkozik János déli származása, másik magyarázata ezeknek a délszlávoknak hazájukból való kényszerű távozása. Nemcsak János udvarában találunk délszlávokat, ott vannak azok Ferdinánd környezetében is, és nevezetes, hogy közülök olyan verekedő és vitéz katonákat is, mint a legendás Hoberdanacz és Jurisics, éppen konstantinápolyi követségekre használ fel Ferdinánd. Szekfű nem nagy rokonszenvvel ír ezekről a délszlávokról, akik műveletlenek a magyarokkal összehasonlítva,

akik könnyebben állanak szóba a törökkel, mint a töröktől irtózó magyarok.

Pedig azok a délszlávok, akik akár Jánosnak, akár Ferdinándnak állottak szolgálatába, ezt nem a török iránt érzett rokonszenvükből tették, aminek bizonyága pl. a Zrínyi-család története. Ezeket a délszlávokat fascinalta a Mohács előtti Magyarország emléke. Közülök János hívei éppen úgy nem vették észre Magyarország katonai elmaradottságát, mint nem vették észre azt a magyar nemesek sem. Éppen úgy képzelődtek, hogy vagy János, vagy Ferdinánd a szerencsétlen ország érdekében képes lemondani a királyságról, mint a kenesei gyűlés magyarjai. Délszláv volt az a Frangepán Ferenc is, aki a fentebb idézett levelet írta V. Károly császárhoz.

Feltűnő, amit Buda elestével kapcsolatban a leghíresebbik délszlávról, Fráter Györgyről ír: «Nem csoda, hogy Fráter György, aki a politikában ujonc volt, nem látta meg idejében a szörnyű valót». Fráter György a köztudatban úgy élt, mint a politikai ravaszság megtestesítője, vele szemben legfellebb arról lehetett szó, vajjon ki is volt hát az, akit be akart csapni? Szekfű Gyula azt bizonyítja, hogy nem csapott be ő a világon senkit, csak — saját magát.

Az «adattörténetnél» Szekfű előadásában fontosabb szerepet játszik az állapotok leírása. Későbbi történetünk megértéséhez alapvető fontosságú Ferdinánd berendezkedésének ismerete. Ferdinánd burgundi örökségként hozta magával a feudális hatalmaktól független egyénekből álló központi kormánysszervezet gondolatát, ugyanazt a gondolatot, amelyet Hunyadi Mátyás törekedett Magyarországon megvalósítani.

Könyvének ez a része egyfelől lényegesen gyarapítja ismereteinket, másfelől Kemény Zsigmond tragikus regényeinek hangulatára emlékeztet. Még látjuk a mitsem sejtő hős küzdelmeit, de az író rámutat az elháríthatatlanul közelgő vészre, amely semmivé tesz minden reményt.

A magyar, feudális kormánysszervek kihalásra vagy legalább hatalom- és jelentőségvesztésre voltak ítélve. Ha a magyarok bemennek a központi hivatalokba, akkor Magyar-

ország legfőbb hivatalai beolvadnak a központi főhatóságba; ha nem mennek belé, aminthogy nem mentek, akkor elkerülhetetlenné válik az elidegenülés a központi kormány és a magyar nemzet között: «az emberi dolgok vaslogikája» hozta magával a végzetes összeütközések csíráit. Ferdinánd titkos tanácsából kiszorulnak a főurak, tér nyílik polgári származású szakértőknek. Ferdinánd reformja Magyarországot tartományok közé szorítja, melyeknek központi kormányait az új, országfölötti központi szerveknek kell alárendelni. «Bármennyire szomorú volt is ez a helyzet Magyarország államiségára, kétségtelen, hogy az új központi kormány-szervezet európai szükséglet eredménye volt.»

Már 1527 január 1-ről kelt udvari státusrendeletéből látszik, hogy az új központi szervezetben el fog homályosodni a magyar állami souverainitas. 1528 február 12-i utasításában meghagyja, hogy amit az osztrák főkancellár a király nevében rendel, azt a magyar titkárok kötelesek elvégezni. A magyarok közül a beavatottak sem vették észre a fenyegető veszélyt; Szalaházy Tamás magyar kancellár Ferdinándnak magyar titkáruul az osztrák kancelláriába Logschan Györgyöt ajánlotta, egy sziléziai humanistát, aki olyan jól ismeri a magyar viszonyokat, «mintha maga is magyar volna».

A régi magyar nádori méltóság utódja, Thurzó Elek «helytartósága a személyes, feduális kormányforma csődjét jelentette.» Lemondása után Várdai Pál esztergomi érsek vezetése alatt nyer állandó, nyugati mintájú formát a helytartótanács. Benne helyet foglaltak a régi közjogi méltóságok is, akik függetlenebbek voltak a királysággal szemben, mint az egyszerű jogtudós hivatalnokok. «Ha Magyarország nem csonka ország akkor, ha súlypontja itthon van, ha királya bennszülött magyar, akkor természetesen nem lett volna veszedelmes a feudális eredetű hatóságok végleges kiküszöbölése és polgári eredetű kormány létrehozása . . . de az ország tényleges helyzetében úgy a magyar nemzetnek, mint államának halálos veszedelmét jelenthette volna egy tisztán az idegen király akaratától függő kormányhatóság.» A nádor hármass hatalmából a hadügyi veszendőbe ment, a kormányzást átvette a helytartótanács, a főbíróit pedig az

igazságügyi helytartó, ilyen módon került el a magyar állam az osztrák tartományokba olvadás sorsát. Külügyekben alig volt szava a helytartótanácsnak, török ügyekben is mellőzte Ferdinánd a magyarokat, mert többi tartományainak érdeke ellenkezett a magyarokéval. A magyarok mindig háborút kívántak, Ferdinánd többi országai békét. A magyarok legfellebb utólag tárgyalhatták meg a külpolitikai ügyeket, hátrátételük miatt azonban ritkán panaszkodtak, mert középkori felfogás szerint a külügy dinasztikus jellegű.

Pénzügyi téren hasonló eredményt ért el Ferdinánd; sikerült központi hatóságot szerveznie, amelynek mintegy alá volt rendelve a magyar kamara. Formája az alárendelésnek itt is az, ami a helytartótanácsnál: a magyar kamara köteles jelentést tenni a «királynak», a számadásokat is be kell küldenie a «királyi udvarba».

A Magyarországra küldött idegen katonaság teljesen független volt a magyar hatóságoktól, a főparancsnoki állás is kettőssé lesz: egyik, a supremus regni capitaneus, marad a nádor illetőleg helyettese, másik a generalis capitaneus, aki az idegen haderő fölött rendelkezik.

«Külföldre költözött, idegen származású királlyal szemben a nemzetet alkotmányjoga még nem tudja megoltalmazni... Négyszáz esztendő példánk mutatja, akár az egész európai államrendszerre való érvénnyel, hogy a határokon kívül székelő királysággal szemben alkotmányjogilag szinte lehetetlenség egy nemzet önrendelkezési jogát biztosítani.»

A török-magyar viszony jellemzésénél legszembeötlőbb a magyarok engesztelhetetlen török-gyűlölete. «A magyar immár félezredéven át végigment a nyugati társadalmi fejlődésen, melynek során rendek képződtek ki... a nyugati társadalom már a munka elvén épült fel, a hadakozó nemes és főúr egyképpen vérükben hordozták annak tudatát, hogy így vagy úgy, de dolgozniok kell... A török úr nem védte szolgáját, nem kívánt tőle hűséget, csak pénzt, értéket, mit ő felhasználhasson». Viszont a törökök is gyűlölték a magyarokat és nem tettek különbséget köztük. «Gyakran úgy tüntetik fel a törököt, mintha alatta a protestánsoknak jobb

dolguk volna, mint a katolikusok alatt s a török nekik barátjuk volna . . . Ilyen és hasonló állítások a XVI. században csak hitvita-célokat szolgálnak . . . A töröknek protestánsbarátsága csak illúzió, mely a valóság első érintésére, az országban felhangzó fegyverzajban rögtön szétfoszlik. A XVI. századi protestáns kivétel nélkül törökellenes volt — és ha nem lett volna az, úgy Magyarországot és Európát a XVI. század második felében, mikor alig volt az országban katolikus úr, senki sem menthette volna meg a török inváziótól.»

Próbálták a törökök elpártolásra bírni a magyarokat és mivel ez nem ment, próbálták befeketíteni őket a király előtt.

Volt ugyan elégedetlenség az országban, de a töröktől elsősorban sanyargatott nyugati rész magyarjai látták, hogy Ferdinánd törődik velük. Az országgyűlések kérései igazolták a század második felében a Habsburg király megválasztását. «Igaz, a nemzet a választás napján bizonyára nem azt remélte, hogy a Komárom—Esztergom—Léva—Tokaj-vonalat fogja Ferdinánd birodalmi segéllyel megtartani számára . . . az illúziók eltűnével ébredtek tudatára a habsburgi, birodalmi összeköttetés tényleges, reális jelentőségének.» Így kerülnek aztán a király kezébe a magánváarak, egyik a másik után.

Részletes számadatokkal mutatja ki Szekfű, mennyibe került a várvonal védelme. Már 1550 körül évi 600,000 frtot meghaladó összegre rugott az ország hadi költsége, a század végén, de még a 15 éves háború előtt kétmillió a költségvetés. Ezzel szemben a magyar királyi jövedelmek összesen mintegy 600,000 frtot értek el: bányákból és pénzverésből közel 200,000, harmincadból ugyanannyi, vártartományokból 80,000, rendi hadiadóból 100,000 frt. Feltűnően kevés a városokból eredő jövedelem, mindössze 10,000 frt, ugyanennyi a sójövedelem. Polgári közigazgatásra ment ebből mintegy 30,000 frt, egyébként a hadi kiadásokon kívül leg súlyosabb a mai szemüvegen át nézve hihetetlenül magas összegre rugó udvari kiadások terhe. Miksa uralkodásának végén «az udvarnak és a hozzátartozó központi kormánynak és külügyeknek költsége egy évre 490,000 frt, a többi főhercegi udvartartással együtt 900,000 frt, ugyanannyi, mint

akkor a magyar védvonal!» «Az ország pénzén idegenek éltek, távol a harctól, fényűző városokban, mikor itt az éhező katonák zsold híján rabolták a szegény népet. Hogy ez a helyzet Ferdinándtól kezdve századokon át változatlanul fennmaradhatott, ezt nem menti, de megmagyarázza a magyar királyi hatalomnak középkori telje.»

Múlhatatlanul szükségessé vált a német birodalom és az osztrák tartományok segítségül hívása. A birodalomból várható segélyt évente 600,000 frtra irányozta elő az udvari kamara 1566 óta, de ez az összeg bizonytalanul folyt be. Az osztrák kerület fel volt mentve alóla, mert amúgy is hozzájárult a költségekhez, a burgundi kerület kötelezve lett volna, de mivel a spanyol Habsburgok birtokához tartozott, nem fizetett még akkor sem, mikor Alba herceg teljes hatalommal, rémuralommal uralkodott, a többi kerület is állandóan hátralékban volt. Tényleg a jobb években mintegy 300,000 frt folyt be. Ausztriából és Csehországból is kevés segély jött a szükséglethez viszonyítva. Ezeket a segélyeket a királyok szerették volna meghatározott védelmi vonalrészek ellátására fordítani, de a vonal felosztása rendezetlen maradt, különösen a miatt, hogy a csehek a segély fejében magyar területek annexiójára gondoltak, számon kérték a magyar egyházi birtokok és a királyra szállott világi birtokok jövedelmének hovafordítását. Horvátországban is idegenek kezébe jutott a katonai vezetés: «Ausztria még meg sem alakult formálisan s máris kinyújtotta kezét a magyarság déli határának szervezetére».

A külföldi pénzből fizetett katonaság idegen volt. A segélytadó országok kenyérkeresetnek minősítették a katonai szolgálatot és a segély fejében rendszeresen kikötötték, hogy az ő területükről toborozzanak katonaságot az ő területükről befolyó pénzből; kikötötték azt is, hogy ezeket hogyan kell fizetni. A magyar katonának abból a pénzből kellett zsoldot húznia, amit Magyarország fizetett, a magyar rendek pedig magas létszámú haderőt akartak fenntartani, e miatt alacsony zsoldot állapítottak meg magyar katonák részére.

Számszerűen mutatja ki Szekfű, hogy az ellenség első támadásának kitett és veszélyesebb fekvésű kis várakba

magyar, az ellenségtől távolabb fekvő nagyobb várakban idegen őrség volt elhelyezve elsősorban. Az idegen katonaságot a gazdagabb keleti országrészekben kommasszálják, ahol az ellátás könnyebb volt és ahol ezek németesítési célokra is szolgáltak. Mindezekből «nemcsak a védelmi vonal adminisztratív titkai tárulnak fel, hanem mélyebb tanulságok is nyerhetők egyrészt az állam történetére a magyar állami souverainitás megcsonkítását illetőleg, másrészt a nemzeti lélek fejlődésére s a németgyűlölet megerősödésére».

«A nemzeti egyéniség szinte meghatványozódva reagált a védelmi vonalba befoglalt német momentumokra, és ez a reakció képezi alapját annak a történetnek, mely Bocskaitól II. Rákóczi Ferencig a németgyűlöletnek többé-kevésbbé tudatos politikai kifejezése volt.»

Nyugaton végöráit éli a nagybirtokosok politikai érvényesülése, nálunk a nagybirtok éppen ekkor veszi át a védelem nemzeti és állami funkcióját. Ennek világos kifejtésével Szekfű kettős munkát végzett: előrevitte ismereteinket és teljes fényében mutatta be a főúri osztály megtépázott becsületét. A servitori intézmény jórészt elejét vette még annak is, hogy a hatalmukkal visszaélő főurak ellen panaszoljanak az országgyűlések, hiszen az alispánok, megyei urak maguk is servitorai a főuraknak vagy rokonságban vannak ezekkel a servitorokkal. Egy-egy főúr hatalma így birtokainál sokkal nagyobb területre terjed ki.

Servitornak beállottak a legelőkelőbb családok sarjai is, de a ranglétrán érdemeik szerint léptette elő őket a dominus. Előnyben részesítette bizalmi állásoknál a rokonokat, de a servitori sorban felemelkedett jobbágyságiak olyan tisztességben állottak, mint a hasonló rangban álló nemesek. A dominus nemcsak jövedelmező álláshoz juttatja servitorait, hanem birtokadományokhoz segíti, vagy önmaga ad nekik, sokszor védelmezi servitorainak cselekedeteit: a servitorok hatalmának és vagyonának gyarapodása a dominus tekintélyét és befolyását is növelte. A servitor-erkölcs példája Tinódi Lantos Sebestyén, maga is servitor: korholja a nagyurak bűneit, Ferdinánd-pártisága ellenére dícséri Daczó Tamást, aki a rabló Balassa szolgálatában egy egész hónapig védte

a királyi sereggel szemben Léva várát, megrója a csábrágiakat, akik hasonló esetben megadták magukat.

A dominusok pártállása egész országrészek felett döntött. 1534-ben a két Erdődy testvér és Nádasdy Tamás Ferdinánd pártjára áll, «ezen három nagyúr egész servitori uszályával együtt Szlavóniát és Dunántúl déli részeit Ferdinándhoz viszi át... Jánosnak pártja, mintha elvágták volna, megszűnik itt.» A nagyuraknak ez a nagy hatalma befolyással volt erkölcsükre is. Felelősségük érzetében békeakciókat kezdenek az ellenkirályok közt és egymás közt. Az adott helyzetben kényszerűségből csatlakozniok kellett valamelyik királyhoz, e miatt kényszerűségből hadakoztak egymás ellen is. Érezték ezeknek a harcoknak kényszerű voltát a bíróságok is, és békítgetéssel igyekeztek végét szakítani azoknak a pusztító harcoknak, amelyeket nemrég divat volt a «feudális» urak rablóösztonéinek tulajdonítani.

Mint minden korban, a nagybirtok uralmának korában is gyakran találkozik az egyéni érdek a közérdekkel. Ezt látjuk Nádasdy Tamás emelkedésének történetében. Szintén a közérdek és egyéni érdek egybeolvadását látjuk a hős Pálffy Miklós esetében. Győr visszafoglalója a nagy hadvezérekre abban is emlékeztet, hogy lángeszű — hadsereg-élelmező volt.

Pálffy Miklós példája vezet át Illésházy esetének megértéséhez. Illésházy nem volt katona, de szállításokkal ő is foglalkozott. Nagyszerűen kezelt birtokaiból jövedelme egyre fokozódott, pénzét szívesen vette kölcsön a kamara. Ez volt a magyar urak egyik pénzbefektetési lehetősége; ezen az úton jutottak zálogbirtokokhoz, és mivel a kamara fizetni rendszeren nem tudott, ezen az úton jutottak az urak örökadományokhoz is. Aki birtokot nem szerezhett, annak a török veszély könnyen menthető ingóságok szerzését tette ajánlatossá. Nem pusztá fényűzési vágy vitte urainkat arra, hogy drága ruhákat, ékszereket halmozzanak fel; innen érthető a XVI. századbeli ötvösiparunk bámulatos fejlettsége: az egy Kassán 120 ötvösmester élt a XVI. században. Sokan az arany- és ezüstpénzt thezaurálták.

A magyar nagybirtokos állandó katonai szolgálatot tel-

jesített a XVI. században, a harcos szellem az egész nemzetet átjárta. Mi ezekben a harcokban megbámultuk a hősiek várvédelmek, a merész és fortélyos kalandok leírását, Szekfű figyelmeztet arra, hogy megvolt a XVI. század magyar katonájában az igazi katonának elengedhetetlen és alapvető fontosságú erénye: a fegyelem, mégpedig legmagasabb fokában, az önfegyelem alakjában. A végvárak vitézeinek egyes török harcosokkal vívott párbajai «a személyes bátorságnak és fegyelemnek valóban nagy iskolái voltak és magukban is megmagyarázzák, hogy magyar végváriak közt lázadás, fegyelemsértés sohasem fordult elő, nem úgy, mint vallonok és németek, vagy török janicsárok között. A magyar katonaság tisztjeivel összeforrva egyetlen instrumentummá vált, mely gépszerű biztonsággal indult el, az adott pillanatban, a török védelmi vonal ellen.»

A magyar tisztek, főurak maguk adtak példát a közkatonáknak az önfegyelmelésben. «A magyar úr meghajol a parancs előtt, mely királya nevében jön, alárendeli magát az idegennek, ha érdemetlen is, hogy továbbsszolgálhassa eddigi körében a nemzeti védelem ügyét és tovább gondoskodják a magyar vitézekről.»

A végvári élet művelődésbeli fejlődést is jelentett. Az a derék néposztály, mely nemcsak azért érdemli meg rokonszenvünket, mert magyar volt, hanem vitézi és emberi erényeiért is, Európának nemcsak eredményes támogatását, hanem bőven megérdemelt tiszteletét sem bírta megszerezni. «Nyugat közönye és Kelet dühe közt összeroppanásra volt ítélve... Némettől elnyomva, törökhöz forduló magyartól elhagyatva végső pusztulás felé ment a tetszhalál évtizedein keresztül.»

Az utóbbi szavakból nem szemrehányás érzik a keleti magyarsággal szemben, hanem a kényszerhelyzet fájdalmas felismerése. A keleti magyarság ösztönszerűen érezte, hogy Budavár visszafoglalása előtt a török ellen fordulni eszeveszett merény. Tapasztalhatta ezt a maga bőrén, mikor Temesvárral, majd Gyulával termékeny országrészek vesztek el, tapasztalhatta a tizenötéves háború rémes korszakában Basta idejében, tapasztalni fogja ezt 1660-ban, mikor a

keleti magyarság a nyugatitól «elhagyatva» éli át az újabb török-tatárjárás rombolásait. Amikor a keleti magyarság így sorsára bízta a nyugatit, akkor nemcsak józan vezetőinek szavára hallgat, hanem követi azt az ősi ösztönt, amely minden idők hadvezetésének alaptörvénye. Eerre hallgatott a honfoglalás korának magyarsága, mikor vereségei után nem bosszúhadjáratokon járatta esztét, hanem a következtetést levonva otthon maradt, vagy más, könnyebb diadallal kecsesgető harcteret választott. A XVI. században túlságosan erős ellenséggel állottunk szemben. Ilyen esetben katonai előírás szerint az ütközetet félbe kell hagyni. Ha a seregnek egyik része nehéz helyzetbe jutott, akkor az ép részt nem szabad kockáztatni a másik kiszabadítása végett, hanem sorsára bízva a veszni indult csoportot, menteni kell, ami menthető. Kegyetlen előírás, de tökéletesen egyezik a XVI. és a XVII. század keleti magyarságának politikájával. A nyugati magyarság végveszélyben forgott. A keleti megtehetette volna, hogy önmagát hasonló veszélybe döntse. Ha megtette volna, fokozottabb igazsággal mondhatnók — ha ugyan még mindig volna Magyarország: «Isten csodája, hogy még áll hazánk».

A reformáció terjedésének ismertetésénél Szekfü részletesen leírja azokat a körülményeket, amelyek megkönnyítették Luther és Zwingli tanítványainak munkáját Magyarországon. Megállapítja a régi igazságot, hogy reformáció és ellenreformáció Magyarország keleti határán túl nincsen, ez a két nagy szellemi mozgalom újabb kapcsolatot létesít a magyarság és Nyugat művelt népei között, egyúttal újabb falat emel keleti határainkon. Ismerteti az egyházi nagybirtok felbomlását, a kath. főpapi székek betöltetlenségét; jellemzi a katolikus papság leolvadásának mértékét a cseri barátok példájával: a mohácsi vész korában még hetven kolostorban 1500 fráter élt, 1605-re öt kolostorban harmincan maradtak. A papság kipusztulását jórészt megelőzte az egyházi kincsek pusztulása. «Az adatokból megállapíthatólag, ez az elszegényedés is a protestáns mozgalomtól függetlenül folyt le.»

Említi ecsedi Báthori Istvánt, aki a birtokába jutott egyházi ékszerek megsemmisítését rendeli el, ha az a veszély fenyegetne, hogy azok újra «pápisták» kezébe jutva «bálványozásra» adnak alkalmat. De amint Szekfű írja, «az egyházi vagyon pusztulása szempontjából mindegy volt, katolikus világi olvasztatta-e be, vagy protestáns égettette-e vagy adatta-e el».

A régi egyház összeroppanásával magyarázza Szekfű azt a valóban feltűnő jelenséget, hogy a reformáció jóformán harc nélkül terjedt el. Kimutatja itten Szekfű régi és új prot. egyháztörténeti írók, Payr Sándor és különösen Révész Imre kitűnő munkája alapján a földesúri hatalom döntő szerepét. A földesurak elfogadva az új tanokat, ezek követését megkövetelték alárendeltjeiktől is; ennek tulajdonítható, hogy az egyes országrészekben egységesen zárt vallási területek alakultak ki: egyik vidéken kizárólagosan református, másikon evangélikus vagy megint csak kizárólag katolikus. A reformáció tehát nálunk is a német fejlődéshez hasonlóan a *cujus regio ejus religio* elve szerint terjedt el, csakhogy itten nem a fejedelmek, hanem a főurak birtokai szolgáltak alapul.

A protestantizmus elterjedése tehát nem jelentette a vallásszabadság követelését, de már a XVI. században előfordultak esetek, amikor a pap meggyőződése nem egyezett földesuráéval. Míg a térítés első hevében mindenik reformátor követelte a tanoknak megnyert úrtól, hogy alárendeltjeit erővel is vezesse az «igazi hitre», az új ellentétek kipattanása felébreszti a vallásszabadság eszméjét. «Heltai Gáspár, aki a századnak talán legszabadabb szelleme, már korán tiltakozik a világi fejedelmek vallási ügyekbe avatkozása ellen.» A tömeg jogosnak tekintette tovább is a földesurak rendelkezését hitbeli dolgokban, kivételek az olyan férfiak, mint Bejthe István, aki a csepregi zsinat tanulságai után lelkiismeretének áldozatul hozza állását.

Lényegileg hasonló a fejlődés Erdélyben, itt azonban az új egyházak közjogi elismertetésüket is elérték fejedelmi pártfogással. Fráter György sem tudta megakadályozni a százsz városokban és egyes főurak birtokain a reformáció.

uralomra jutását, az ő halála után a református Petrovics Péter lefoglaltatta az összes addig szekularizálatlan katolikus egyházi javakat. Az 1557-i országgyűlés megengedte a kath. és ágostai hitűek szabad vallásgyakorlatát, Izabella a kath. egyházi tizedeket a lutheránus egyházaknak ajándékozta. Így a katolikus egyház kedvezőtlenebb helyzetbe jutott, mint az evangélikus, helyzetének javítására akkor sincs ereje, mikor az 1564-i országgyűlés a református egyháznak az evangélikussal egyenlő állást biztosít. Ez az 1564-i törvény sem ad abszolút vallásszabadságot, az újítás annyi, hogy a város vagy falu maga szabja meg, milyen vallású legyen a prédikátora, aki nem felel meg, azt elküldheti. «Kolozsvári hitben» élő birtokokról szabad a «szebeni hitben» élő birtokra költözködni. «A gondolkodás még nem szabadul a vallásilag egységes, zárt területek fogalmától, az emberek még el sem tudják képzelni, hogy ugyanazon politikai, közigazgatási területen különböző hitbeliek békésen éljenek egymással; egyéni vallásgyakorlat helyett, miután a nagybirtok vallási egysége a három vallás térfoglalásával már megszűntnek tekinthető, a városok és falvak vallásbeli egységét mondják ki.» Az 1570-i törvény zárja le ezt a fejlődést, amennyiben megengedi az unitáriusoknak is, hogy szuperintendensük legyen, mint a reformátusoknak és evangélikusoknak (a katolikusoknak püspökjük Erdélyben nem lehetett), de előírja a törvény, hogy további újítással ne próbálkozzanak.

A vallásszabadság eszméje nem kereshető a XVI. században, századokkal a felvilágosodás előtt. «Négy különböző egyháznak területileg összekevert fennállása azonban magában véve is soha nem látott jelenség az akkori európai történelemben, úttörő kezdemény, mely anticipálja a későbbi fejlődést . . . Az erdélyi ember . . . előfutárja lett a felekezetek békés és egyenjogú együttélésének.»

Miután így leírta Szekfű a reformáció terjedésének külső történetét, áttér a hitelesítő munkájának ismertetésére. A legtöbb prédikátor a kath. egyház alsó papságából vagy kismemesi vagy jobbágyorsból került ki, akiknek műveltségük sem mindig kielégítő, ezért egy sokáig érvényben maradt kánon csak feddhetetlen életet követelt a prédikátortól, de

előírta a magyar biblia olvasását és a keresztyénség «fundamentumának» ismeretét.

A vezető hitújítók életének jellemzéséül Bornemissza Pétert hozza fel: gazdasággal foglalkozik, jobbágysai, marhái adnak gondot neki, felesége, gyermekei, tanítómestere, deákjai, könyvnyomtatói, könyvkötői vannak, sokoldalú elfoglaltságában bizonyára nagyon rászorult grófjának támogatására. Megemlíti, hogy Méliusz Juhász Péter kezdte a német eredetű szidalmazásokat Magyarországon egyházi vitákban, a katolikusok csak a XVII. században fizettek hasonló pénzzel. «De a XVI. sz. prot. papok nagy része mindennemű polémikus éltől mentesen iparkodik híveinek lelki szükségletét kielégíteni.» Gyönyörű szemelvényeket ad a magyar reformátorok irodalmi műveiből, melyek közül «különösen nagy morális lendülettel van írva Heltai Gáspár *Vigasztaló Könyvetkéje*... Bornemissza Péternek leírása a kikeletről, szavakba öntött Brueghel-kép.» A prédikátorok tősgyökeres magyar nyelve továbbfejleszti a kódexirodalom nyelvét és a könyvnyomtatás segélyével ezekben teszi tudatossá az ősi nyelvet.

Ferdinánd király megkísérelte a reformáció terjedésének korlátozását, de sikertelenül. Hiába rendelte el még azt is, hogy csak katolikusok lehessenek tanácsosokká, maga Várdai érsek lép közbe egy esetben, szerinte a magyar jog értelmében hivatalvesztéssel ilyen okból senkit sem lehet büntetni. «Ferdinánd méltányolta helytartójának e véleményét, s különben sem lehetett volna az elbocsátandó protestánsok helyébe katolikus hivatalnokokat kapni ebben az immár egészen protestáns országban.»

Oláh Miklós megkísérelte állami törvények, érseki rendeletek, nemzeti zsinatok tartása útján változtatni a helyzeten, utána az egyháziatlan szellemű Veráncsics, majd a betöltetlenség ideje következett. Hosszú ideig nincs Magyarországon iskola, melyben katolikus theológiát tanulni lehetne. 1590-ben megnyílik a nagyszombati szeminárium, de az ellenreformáció legkiválóbb harcosai nem innen kerülnek ki: a katolikus újjászületés is külföldi forrásokból táplálkozik, mint félszázaddal korábban a reformáció. A XVI. század

utolsó tizedeiben alkotja meg a Collegium Germanicumból a Collegium-Germanico-Hungaricumot a pápa, mielőtt azonban ennek növendékei megindítnák a harcot, már megkezdni néhány katolikus pap, mégpedig a protestánsok fegyvereivel, szívesen hivatkozva a «régi magyarokra», «a mi eleinkre». «A katolikus restauráció nagy vezetője, Pázmány Péter úgy lép elő a század végén, mint a nagy színész, aki mielőtt páratlan jelenését eljátszaná, maga előtt bocsátja a kisebbeket.» Volt előttejárója politikában: Forgách Ferenc érsek, egyházi adminisztrációban és hitvitában Telegdi Miklós pécsi püspök és Monoszlai András, a lelkek csendes magához hajlításában Pécsi Lukács.

Érdekes a hitbeli harcokban, hogy míg Luther sikerrel alkalmazta az engedékenységet: a régi szertartások ideiglenes tisztelenbentartását, a katolikus ellenhatásban «a zsinati atyák közül az olaszok és spanyolok, valamint a jezsuita theológusok helyesen jövendölték, hogy az ilyen engedménynak semmi hatása nem lesz». Ennek csak azt a magyarázatát tudom adni, hogy a reformáció tudatosabbá tette a valósi meggyőződéseket.

*

Magyarország kettészakadása «hatalmi szónak, külpolitikai kényszernek lett az eredménye s e tekintetben a szultáni parancs, mely nem tűrte, nem tűrhette a keleti és nyugati magyarság egyesülését, az európai történetben szinte példátlan erőszakot konstituált, melyhez hasonlóra csak a világháború utáni békediktátumok mertek vetemedni». A példátlan az, hogy egy nemzet tagjait erőhatalommal kényszerítik arra, hogy különálló, látszat szerint önrendelkező államot alapítsanak.

Erdély multjának, nemzetiségi és a reformáció idején kialakult egyházi viszonyainak, az itt-ott véres összeütközésekre vezető nemzetiségi ellentéteknek ismertetése kapcsán élesen kiemeli Szekfű, hogy Erdély Magyarországtól elszakadni nem akart, de sorsa nem a bérces hazában dőlt el.

Fentebb egy talán félremagyarázható szó kapcsán rámutattam az erdélyi politika kényszerű irányára, Erdély el-

szakadásának elbeszélésénél világosan megírja ezt Szekfű maga is. János halála után Ferdinánd követe, Harinnay Farkas igyekezett az erdélyi rendeket Ferdinánd pártjára vonni, magyarázta nekik, hogy a szultán igáját le nem rázhatják, ha egyszer magukra vették. «Az ilyen bölcс meggondolások azonban — írja Szekfű — nem számítottak többé, amikor Buda török kézre került és Szolimán elhatározta, hogy a keleti részekből hűbéres fejedelemséget alakít magának.»

Meglepő összehasonlítást tesz Szekfű a magyar és az erdélyi alkotmányos viszonyok közt és arra az eredményre jut, hogy Erdély ellenállás nélkül vetette alá magát minden fejedelmi szónak, míg a csonkának maradt Magyarország viszonylag féltékeny gonddal őrizte önrendelkezési jogát és rendeinek szabadságát. A fejedelmi tanácsnak semmi alkotmányjogi befolyása nincsen, az országgyűlés semmit önállóan nem kezd. János király fiának és özvegyének erdélyi fejedelemsége török parancsszóra jött létre, «a nélkül, hogy Fráter György benne bármi szerepet játszott volna», írja Szekfű. Fráter György török politikája bizonyára naiv volt, megítélésében mégis érdekesnek tartom megemlíteni, hogy Ferdinánd sztambuli követe, az egyébként szintén naiv Malvezzi János Mária is azt hitte, hogy Ferdinánd Erdély elfoglalása után is elfordíthatta volna a szultán haragját magáról, ha beküldte volna az 1547-ben kikötött évdíjat.

Már Fráter György kormányának jellemzésénél éreztette Szekfű azt, hogy Erdélyt tulajdonképpen a Tiszavidék gazdag területének támogatása tartotta fenn, Báthory István fejedelemmé választása bevezeti azt a korszakot, amelyben Bethlen Gábor korát kivéve, Apaffy Mihályig Erdély fölött magyarországi nagybirtokosok uralkodtak. «Erdély megint független lesz, mert van egy hatalmas* dinasztia, aki családi hatalmával családi hatalmáért megvédi függetlenségét.»

Szekfű méltán nagy szeretettel időzik Báthory István hatalmas alakjának jellemzésénél. «Báthory az első, aki az erdélyi-magyar-török probléma történetfilozófiáját végiggondolja. A lehetőségek közt a török csatlakozás soha fel nem merül nála. Amit a töröktől vár, a legtöbb csak az, hogy «ez nyomorú földet ne üldöznék». Szeretné a lengyel-erdélyi

kapcsolatot állandósítani, ha lehetne a török megsértése nélkül. De rendkívül éles érzéke a realitások iránt megtanítja arra, hogy Erdély számára egyetlen lehetőség a Magyarországgal való egyesülés. «De ez a Magyarország, melytől a magyarság megmaradása remélhető, ne legyen többé német kézen . . . hibáztatja, hogy a magyar rendek Rudolfot már atyja életében megválasztották . . . Első lépésnek Moszkva megsemmisítését tartja, mert ezzel hátában nem tudná rávenni a lengyelt, hogy Magyarország megmentésére az ő vezetésével elinduljon. A következő lépés a török hatalom megtörése s csak ezután lehet a németnek Magyarországból való kiverésére gondolni», írja félreismerhetetlen lelkesedés hangján a «Habsburg-barát» Szekfű.

Báthory Zsigmond kormányát így jellemzi Szekfű: «A politika magas szempontjai, nagyurak mérhetetlen nagyra-vágyása, állatias vérszomj, renaissance-pompa felvonulásai, éjszakai sötétben menekülés, vártömlőc mélyében megfojtás, városi piacon felállított bársonnyal bevont emelvényen hóhérpallos zúgása, az ablakokban udvari népek, hölgyek és fiatal fejedelem: mindez megvan az erdélyi tragédiákban, melyek Shakespeare-jökre még nem találtak.» Míg egyfelől nem hallgathatjuk el azt a megjegyzést, hogy ilyen sorok olvasása után Móricz Zsigmond is másképpen írta volna meg erdélyi történeti regényeit, sőt figyelmeztetnünk kell önmagunkat is, hogy a művészi előadás tökélye ne vonja el figyelmünket a munka és az író hideg megfigyelésétől, másfelől rá kell mutatnom Szekfűnek itt és másutt számtalanszor megnyilatkozó pesszimizmusára. Nála a pesszimizmus nem csodálható. A pesszimizmus kitűnően alkalmas rajzszer a művész kezében, mert felülmúlhatatlanul éles vonalakat ad. A művészre, tehát Szekfűre is kétségtelenül csábító a hatásnak ez az eszköze, Szekfűt pesszimizmusra csábítja a tárgy is: ez a kötet gyászos korokban gazdag történetünknek egyik leggyászosabb, reménytelen koráról szól. Annyira gazdag ez a kor szenvedésekben, hogy ezeknek részletes leírása unalmas volna; hiába, a kitartó munka és a hosszas szenvedés leírása megoldhatatlan mint művészi feladat. Szekfűnél nemcsak a belső fejlődés jellemzésére való törekvés magyarázza

a külső események leírásának háttérbe-szorulását, hanem a művész visszariadása is a képtelen feladattól. Az író lelke azonban megtelik a meg nem írt harcok és szenvedések fájdalmaival, érzi gyengeségét és ilyen felkiáltásokkal könnyít lelkén.

*

Báthory Zsigmond szélkakas-politikájának következményeit elbeszélvén, így ítélkezik Szekfű: «A század végének valóságos vérzivatarjaiban ez a szerencsétlen nemzedék minden politikai tehetetlensége mellett is gondolkozni kezd, vajjon megér-e annyi keservet Zsigmond szerződése, mellyel Rudolfnak kötelezte el az országot. És erre a kérdésre csak tagadó választ adhatott az, aki végigélte Basta és német biztosai rémuralmát . . . A katonai uralom után nem lehetett kétséges, hogy a három nemzet, ha egyszer megtalálja szavát, mit fog válaszolni a Habsburg uralkodó parancsaira. Basta uralma célszerű előkészítése volt Erdély tényleges függetlenségének», írja nem egy Kossuth-párti népszónok, hanem a «Habsburg-párti» Szekfű, akitől az igazi «lábadók» leleplezését várták némelyek.

A Bocskai-felkelés előzményeinek jellemzésében Szekfű igazolja Figaro mondását: a szegény embernek több tudásra és számításra van szüksége életének fenntartására, mint amennyivel száz évig kormányozták egész Spanyolországot. Körülbelül ez a Habsburg-uralom korának történetfilozófiája Magyarországon: mindig az alattvalóktól követelt az belátást. Az idegen befolyást kezdik kényelmetlennek érezni a magyarok, elégtelenségükre már János Zsigmond és Báthory István számíthatott. Ezzel kezdődik a századokig tartó circulus vitiosus: «Minél több idegen jön be az országba, annál inkább nő a magyarság idegessége, nyugtalansága s annál inkább növekszik e beküldött idegenek rémlátása. Az Erdéllyel szomszédos felvidék szemmeltartása végett Kassán német vagy olasz főkapitány székel, aki egyedülvalóságában és félelmében minden magyarban ellenséget kezd látni . . . szemmeltartás helyett így lesz az ő feladata fékentartás, s a bizalmatlan magyarok így változnak át, észrevétlenül, felkelőkké, lábadókká.»

A magyar szenvedések végevárhatatlanul hosszú olvasása azonban nemcsak modern olvasónak volna unalmas, unalmas volt az már az egykorúak előtt is. «Tommaso Con-
tarini 1596-ban kegyetlennek, kapzsinak, szót nem tartónak rajzolja a magyart, akkor, mikor az legtöbbet szenved más népek kapzsisága miatt s mikor század múlt, hogy szavát egyszer sem szegte meg. De Európa akkor sem szerette az elégedetlen népeket.»

Nagyon nevezetes az a számítás, amellyel kimutatja Szekfű, hogy a magyarság vérvesztése a béke éveiben elhurcolt rabok és elesett magyar katonák beszámításával 10 évenként az ország lakosságának 3%-át felülhaladta. Figyelmeztetnünk kell arra, hogy modern statisztikai adatok szerint a tízévi természetes szaporodás átlagban felülhaladja a 10%-ot, tehát tízévi 3%-os külön veszteség nem idézné elő a népszaporodás stagnálását, de a Szekfű által említett 3% éppen a nemzőképes korban levők sorait ritkította, tehát elfogadhatjuk Szekfű megállapítását, hogy a török hódoltság másfél százada alatt e miatt stagnált a magyar nép szaporodása. Így történhetett meg, hogy a magyar nemzet lélekszáma, amely Mátyás uralma idején az angol népszámmal vetekedett, napjainkban az egész világon élő angolok számának 10%-át meg sem közelíti.

Ki fog követ dobni Szekfűre annak láttán, hogy ilyen adatok felkutatása közben bizonyos mértékig rajta is úrrá lesz a XVI. század magyarjainak törökgyűlölete? És ki fogja csodálni, hogy a XVI. század magyarjai szakadatlanul követelték a török elleni háborút?

Örömmel üdvözölte az a szerencsétlen nemzedék a század végén azt a hírt, hogy Erdély fejedelme szövetkezett a német-római császár—magyar királlyal, derekas segílyt küld a birodalom és a pápa! Szekfű az egyes harcok ismerete alapján bizonyosnak tartja, hogy a tizenötéves háború folyamán jobb vezetés mellett a török uralmat János korabeli határai mögé lehetett volna szorítani. De a haditanács nagy háború vezetésére semmi képességgel sem rendelkezett. «Nyugat közvéleménye előtt mind világosabbá lett, hogy a magyar-

országi küzdelem meddő küzdelem, melyre kár pénzt, vért és gondot áldozni.»

Így vett erőt a magyarságon az elhagyatottság érzése. Évről-évre látnia kellett, hogyan versenyez pusztításban törökkel-tatárral a nyugati segítőserég, melynek vezérei az év nagy részét Bécsben, mulatságok közt töltik, csak nyáron jönnek a téli szállásra itthagyt katonaság prédájául dobott országba. Ezekben az években pusztult ki Bihar és Csongrád honfoglaláskori magyarsága, aligha bujdosott szét a megmaradt nép a nélkül, hogy szerte az országban el ne terjesztette volna keserű panaszait.

A szegény nép rettentő sorsa fokozhatta vitéz főuraink elkeseredését a miatt a mellőzés miatt, melyben részük volt a tehetségtelen idegen vezérekkel szemben. Vagyoni érdekeiket egy ideig sikeresen védelmezték az országgyűléseken, megakadályozták pl. a koronára szállott birtokok kincstári értékesítését; első pillanatra azonban tehetetleneknek látszottak az Illésházyéhoz hasonló esetekben.

Nagyon érdekes az a két különbség, amelyet Szekfű Illésházy jellemzése közben említ. A kettős királyválasztás ideje óta eltelt idő alatt végbement konszolidálásra jellemző, hogy «míg korábban egy Serédy Gáspár erőszakkal s annak utólagos királyi elismerésével szerezte össze nagy birtoktestét, addig Illésházy pénzüzletekkel, kölcsönökkel, zálogüzletekkel, bor-, gabona-, állatkereskedelemmel, szállításokkal gyűjti vagyonát». A személyeket jellemzi akkor, mikor az Illésházy ellen intézett támadáshoz hasonló Bocskai-ellenes akcióról írja: «Barbiano támadása az évek óta inaktív Bocskait azon választás elé állította, hogy vagy Illésházy példáját követve, birtokait és vagyonát prédául hagyva lengyel vagy török földre fut, vagy pedig szembeszáll a veszedelemmel. Illésházy nem lévén katona, menekülhetett, Bocskai, a győzelmes hadvezér, ezt nem tehetette.»

Leírja Szekfű a magyarok aggodalmát a török szövetséggel szemben, Bocskai a törökhöz készültében Homonnai-val megígérteti, hogyha «a török közé meneteléből nyavalyája lenne, soha a török nemzetségnek kérlek ne higgyetek».

Igen szerencsésen nevezi el Szekfű Bocskai programját

«kismagyar programnak». «A dolgot önmagát néző, bismarcki magyar most kap először Hunyadi Mátyás óta hatalmat kezébe s ez a hatalom, a dolgoknak tisztán hatalmi lehetőségek szerint nézése az, mi Bocskait magasabbrendű államférfiúvá teszi kortársainál. Az ő koncepciója egy ilyen hatalmi lehetőség volt, mely egyszer megvalósítva saját erejéből is meg tudott állani lábán, sőt még, Bethlen korában, eredeti feladatain túlmenőleg is használható volt» . . . «Nem alkotott ideális koncepciót, mely a magyarság életében haladást, nagyobb energiakifejlesztést jelentett volna, de ő volt az egyetlen, aki a valóság talajára állva lemondott az akkor elérhetetlenről és megalkotta azt, ami az adott helyzetben és sokáig utána egyedül volt elérhető. Az erdélyi megoldás lemondás volt Nagymagyarországról, visszavonulás, de ezt senki sem vethette Bocskai szemére, aki akkor az egyedüli alkotó magyar volt.»

V.

Alig van nagyobbterjedelmű történelmi munka, amelyben ne találkoznánk annak kifejezésével, hogy a modern kor felfogásának ítéleteit nem lehet alkalmaznunk a régi eseményekre és emberekre. Gyakran ovasható az a fordulat is, hogy valamely kísérlet más körülmények közt, más nép körében egészen más eredményre vezetett volna. Fentebb idéztem Szekfű nyilatkozatát Zrínyi Miklósról: ha görög vagy római lett volna. akkor most levelét minden iskolában tanulnák. Közhely az is, amit Szekfű a reformáció szervezkedése alkalmából ír: hit nélkül alkotni nem lehet. Mindezek a nyilatkozatok visszavezethetők egy történetszemléletre, amely más írónál sokkal kevésbé érezhető, mint Szekfűnél; arra a történetszemléletre, amelyet a filozófus determinizmusnak nevez, a hívő lélek predesztinációnak.

Szekfű munkájában ismételten használja mind a predesztináció, mind a determinálás szót. A determinizmusnak, illetőleg predesztinációnak összes következtéseit azonban nem vonja le, különösen személyekkel szemben, azok egyes cselekedeteinél tartózkodik ilyen kijelentésektől. Vajjon azt hiszi,

hogy az egyén felelőssége eltűnik akkor, ha minden tettében determinált, vajjon nem hiszi azt, hogy mi magunk determinálva vagyunk arra, hogy bizonyos cselekedeteket dicséretesnek vagy büntetésre érdemesnek tartsunk, ezt megítélni nem tudom.

Szekfű munkájának másik vonása, amely megkülönbözteti Hómanétól, a művészi hatásra való törekvés. Hóman élvezi az általa leírt események érdekességét, a jellemek nagyságát, írásművek szépségeit és ezzel hasonló élvezetet szerez olvasóinak; Szekfű tudatosan igyekszik esztétikai hatásra, ő tudatosan szépirodalmi művet akar alkotni. Neki ez különben könnyebb, mint Hómannak lett volna, mert a XVI. század forrásanyaga is sokszor művészi becsű.

Törekvésének megvannak fény- és árnyoldalai történetírói szempontból. Mélyen bevésődik ennek következtében az olvasó emlékezetébe a nagybirtok jelentősége a XVI. századi Magyarországon, de háttérbe szorulnak a szegény jobbagyok, akiknek pl. közmunkaterhe meg sincs említve. Élesen kiemelkedik a nagybirtok szerepe a reformáció kizárólagos elterjedésének rajzában, de szinte homályba szorul, bár említve van, hogyan lett protestáns a nagybirtokos? Megdöbbentő a mohácsi vész után kitörő «szittyá» hangulat leírása, bár a döbbenet csökken, mikor látja az olvasó, hogy ez a János udvarából a rokon lengyel királyhoz jelentéstevő Cricius benyomását tükrözi vissza. Éles és jellemző az a megfigyelés, hogy a XVI. század közepén alig tudták elképzelni egy és ugyanazon politikai község területén több felekezet együttélését, de magyar területen mégis volt példa erre: Kecskeméten éppen az 1564. erdélyi törvény évében egyeznek ki a «pápista hitön valók» a «luter körösztýennekkel» az öreg kőtemplom használatára nézve.¹

Szekfű igyekszik összekapcsolni a XVI. századbeli magyar történelmet a régebbi korokkal. A protestáns hitbuzgalom a középkori magyar vallásosság folytatása, a protestánsok a kath. iskolázás romjain fejlesztik ki magasabbfokú iskolákat, a protestáns kornak magyar irodalma továbbfej-

¹ Hornyik János: *Kecskemét tört.* II. 224.

leszti a kódexirodalom magyar nyelvét. Megvolt ez az összekapcsolásra igyekezés régebbi irodalomtörténeti íróinknál, megvan ennek vágya minden jó magyar emberben. Ennek lehet tulajdonítani azt a féltő, szerető gondosságot, amellyel körül vesszük nyelvemlékeinket, ennek tulajdonítható az a kitörő öröm, amellyel fogadja közvéleményünk a középkori magyar nyelv írásos emlékeit. De bármilyen szeretettel kutassunk a pergamen uralmának korában, nem találjuk nyomát magyarnyelvű hivatalos levelezésnek, magyarnyelvű törvénynek, történeti és egyéb tudományos irodalomnak. még a költészet terén is alig van emlékünks, sőt ami van is, az sem mind kétségtelen hitelű. Nem pusztán a példányszám emelkedett, hanem az irodalom maga a régihez nem hasonlítható gazdagsággal fejlődött. Szekfű ismerteti a valóságos tárgyú irodalmat, ez munkájának egyik legszebb része: megemlékszik a szépirodalom termékeiről is alkalmilag, összefüggő képet adni irodalmunkról nem akart.

Ez az utóbbi megfigyelés vezet el Szekfűnek egy rendkívül jellemző tulajdonságához: ökonómiájához. Ő a XVI. századbeli magyar történet megírására vállalkozott. Ami ezen kívül esik, azt elvégezni másnak feladata. Bibliográfiai Függelékében céloz arra, hogy nincs megfelelő magyar nyelvű világtörténelem (413. l.), de ennek pótlását nem érzi hivatásának, világtörténeti elmefuttatásokra az okvetlenül szükségeseken kívül nem ragadtatja magát. Irodalomtörténetet írni szintén nem az ő feladata. Ő a XVI. század történetét írja, régebbi korokkal nem foglalkozik. Ahol szükséges a rövid összefoglalás, nagyon fontos fejezetek bevezetésénél, mint pl. a nagybirtok vagy Erdély történetének leírásánál, ott visszapillant a régebbi korokra is; egyébként gyakran ismétlődő kifejezéssel («amint láttuk») hivatkozik a *Magyar Történet*nek még meg sem írt II. és III. köteteire. Ugyanezzel az ökonómiával indokolom azt is, hogy a XVI. századi magyar történetirodalomról csak a Függelékben emlékezik meg. Ez az eljárás kényszeríti az olvasót a Függelék áttekintésére is, így a Függelék, mely sok más írónál valóban az: megértés és teljesség szempontjából mellőzhető, nála a Fejezetekkel egységes műnek az összefüggéshez tartozó részévé válik.

Függelékében szemrehányást tesz az utóbbi 60 esztendő magyar történetirodalmának, amiért a köztudatból ki hagyta veszni azt, hogy a magyarságot Habsburg, pápai és német segítség ellenére is, a török tette tönkre 200 éves pusztításával. Feltűnő a végvári életről való teljes megfélemezése történetírásunknak, különösen feltűnő ez olyan intelligens történetírónál, mint Salamon Ferenc volt. Nála ezt nem is tudom mással magyarázni, mint azzal, hogy önálló levéltári kutatások híján nagyon befolyásolta őt Hammernek levéltári kutatások alapján megírt, de természetesen első-sorban a török viszonyokat tárgyaló nagy munkája.

Nyomatékosan hangoztatja Szekfű, hogy modern történetírásunk nagy feladata a török korszak alapos ismertetése. Ha ez nem volna is olyan erkölcsi tőke, amelyet most politikailag is kamatoztatnunk lehet, akkor is tartozunk megismerni azt a kort, amely hazánkat a nagyhatalmak sorából leszorítva, alig másodrangú államocskává süllyesztette, amelynek következményeit még a népesség eloszlása tekintetében is 200 évig sínylette az ország, a magyar fajban véghezvitt véres pusztításait pedig többé semmi jóvá nem teheti.

Nem ez az egyetlen feladat, amelyet jövő történetírásunk számára kijelöl Szekfű. Történettudományunk egyéb hiányaira mind ő, mind Hóman számos esetben rámutat, és ez az, ami munkájukat alapvető fontosságúvá teszi a jövő magyar történetírás szempontjából. Tárgyakat jelölnek meg mindketten a fiatal történettudósok részére, tárgyakat, amelyeknek feldolgozásánál egyesül a közérdek az egyéni érdekel; tárgyakat, amelyeket tisztáznunk kell, amelyeknek tisztázása mindenesetre új eredményeket hoz, gazdagítva történettudományunkat — és a megszokottnál nagyobb érdeklődést biztosít a kutató munkájával szemben.

Ez az, ami különösen európaivá teszi a *Magyar történet* köteteit, bizonyára ez az, ami európaivá teszi a két tudósnak egyetemi tanári működését. Iskolát alapítanak, tudományos értelemben.

TÖRÖK PÁL.

A KARTELEK TÖRVÉNYES SZABÁLYOZÁSÁRÓL.¹

Az ember a maga természeti tulajdonságai következtében célkitűzéseit többnyire nem tudja embertársaitól elkülöníteni, csak a maga erejére támaszkodva megvalósítani, hanem kénytelen embertársaival összeműködni és terveit egyesült erővel valóra váltani. Már a nomád települők is kötelekeket alkottak földjeik közös megművelése céljából, mert felismerték az egyesülésben rejlő nagyobb erőt. Ez az összefogás, a közös érdekűeknek együttműködése és tömörülése tehát már a legrégibb időkben is jelentkezik és végigvonul a történelem egész folyamán, természetesen a mindenkori gazdasági és kulturális állapotnak és fejlettségnek megfelelő formában.

A gazdasági élet primitív alakját : a házi gazdálkodást, azt a rendszert, amelyben mindegyik háztartás maga állította elő a maga szükségletei kielégítésére szolgáló javakat, felváltja a cseregazdaság, a munkamegosztás rendszere. Lassanként feltűnnek a falvakban az önálló iparosok, akik már élethivatásszerűen foglalkoznak ellenérték fejében mások részére ipari szolgáltatásokkal és akik a háztartási szükségleteik kielégítésére szolgáló különféle javakat már nem maguk termelik vagy állítják elő, hanem csere útján szerzik meg. A megszorodott iparúzóknak hamarosan észreveszik, hogy mind gazdasági, mind politikai közös érdekeiket jobban érvényesíthetik egyesült erővel, mint különállóan. Ekkor és ezért alakítják meg az első céheket, amelyekkel Németország-

¹ Közljük ez értekezést, mert egy actualis kérdéshez kellő tudományos felkészültséggel szól hozzá, bár szemlátomást egyoldalú szempontból. Szükség tehát megjegyeznünk, hogy ez nem a *Szemle* állásfoglalása e kérdésben, hanem készséggel közlünk oly dolgozatot, mely a kérdést más oldalról világítja meg. Szerk.

ban már a XII. században találkozunk. A céhek feladata : az ipari termelés szabályozása, bizonyos műszaki előírások megadása, a munka jóságának biztosítása, a kontároknak, a tisztességtelen versenynek a kizárása. A céhek kitűzött cél-

at csak úgy érhatték el, ha minden iparos céhtaggá lett és ezért hamarosan megszületett a céhkényszer, s attól kezdve már csak az folytathatott ipart, aki a szakmabeli céhnek tagja volt. Kezdetben mindenki, aki tisztességes szülőktől származott és a megkívánt vizsgát sikerrel kiállotta : céhtag, illetőleg mester lehetett és így iparüzési jogot nyert. Minél inkább erősödött azonban a céhek gazdasági és politikai hatalma, annál inkább elzárkóztak az új tagok felvétele elől. Ezeknek az elhatalmasodó céheknek a célja már nem az ipari tevékenység közérdekű szabályozása, hanem sokkal inkább a hatalmon levő iparosok monopolisztikus helyzetének biztosítása és a verseny lehetőségének elhárítása.

Ezekben a céhekben találjuk a mai kor karteljeinek a középkor gazdasági viszonyaihoz alkalmazkodó ősalakját. Hiszen a céhek meghatározták, hogy egy-egy iparos mennyit termelhet ; hol, mikor és hány munkással dolgozhat ; milyen nyersanyagokat, milyen gépeket használhat ; biztosították tagjaiknak a piacon a monopolisztikus helyzetet, egyszóval végezték mindazokat a gazdasági funkciókat, amelyeket korunkban a kartelek látnak el. És ahogyan beszélünk ma a kartelek és trösztök politikai hatalmáról is, éppen úgy szólhatunk erről a középkor céheivel kapcsolatban is, a különbség legfeljebb csak annyi közöttük, hogy míg a kartelek hatalma országokra, sokszor világrészekre terjed ki, addig a céheké rendszerint csak egy-egy város területén érvényesült.

A XVIII. században bekövetkezett ipari forradalom, a gyáripár kialakulása azonban megadta a céheknek a halálos dőfést. Lassanként eltűntek a gazdasági élet színteréről, hogy a termelők újabb tömörülési formáinak adjanak helyet.

A XIX. században szárnyat bontó gyáripár minden erejével küzdött az ipari tevékenység korlátozottsága ellen. Ezekben az időkben úrrá lesz Európa legtöbb államában a politikai szabadság gondolata és mindenünnen felhangzik a kívánság, hogy a politikai szabadságot gazdasági szabadság-

gal kell alátámasztani. A középkor megkötött, korlátozott szolidarisztikus gazdasági elvét az individualizmus, a gazdasági liberálizmus elve váltotta fel. Elhangzik a gazdasági életben a «laisser faire — laisser aller» kiáltás, mert úgy vélik, hogy a szabad verseny a javaknak a legnagyobb mennyiségben, a legjobb minőségben és a legolcsóbb áron való szolgáltatásához vezet. A küzdelem nem volt hiábavaló. A gazdasági szabadság a nyugati kultúrállamokban mindenütt uralomra jutott és az előretörő gyáripár most már a szabad verseny keretében legteljesebb függetlenséggel folytatta tevékenységét. Az ipari élet egyre nagyobb méreteket ölt, újabb és újabb nagy és hatalmas vállalatok létesülnek és ezek mindig verseny segítségével próbál termékeinek piacot szerezni. A szabad versenyben az iparosok véres harcot vívnak egymással a vevőkért és a küzdelemben az erősebb a gyengébbet, a nagyobb tőkeerejű vállalat a kisebb tőkével dolgozókat, a technikailag jobban felszerelteket az egyszerűbb berendezéseket kíméletlenül eltiporják. Az így állandóan emelkedő verseny maga után vonta egyfelől a tőkekockázat növekedését, másfelől a nyereség csökkenését. Ez a helyzet azonban csak addig tarthatott, ameddig egy-egy iparágban az iparúzők arra a megállapításra nem jutottak, hogy a nyereség már nem fedezi a megnövekedett kockázatot. Abban a pillanatban, amikor ennek tudatára ébredtek, adva volt annak a lehetősége, hogy abbahagyják az egymással folytatott harcot és kartelekben tömörülve, a harcot most már ne egymás ellen folytassák a vevőkért, hanem közös erővel vegyék fel a küzdelmet a vevők ellen az ipar létének a biztosításáért. Beteljesedett tehát Prudhon jóslata: a verseny megöli a versenyt. A szabad verseny valóban antagonisztikus elv. Szabadságot hirdet, de magában hordja az egyeduralkodó csíráját. A versenyben a gyengék elhullanak, csak a legerősebbek maradnak meg és ezek kevesen lévén, végezetül egymással megegyeznek. Megszületnek, mint a szabad verseny gyermekei, a kartelek és trösztök, a monopolium megtestesítői.¹

¹ Dr. Robert Liefmann: *Kartelle, Konzerne und Trusts*. Stuttgart, Emil Heinrich Moritz, Verlag 1927.

Az utolsó évtizedekben, különösen pedig a háború után, a nagy ipari államokban a kartelek alakulása rohamosan tört előtérbe. Németországban 1923-ban az ipari kartelek számát 1500-ra becsülték. 1926-ban a német birodalmi kormány szerint az összes kartelek száma 3000 volt, amelyből 2500 az iparra, 400 a nagykereskedelemre és 150 a kiskereskedelemre esett. Ezek a számok mindennél világosabban beszélnek, mert azt mutatják, hogy Németország legfontosabb iparcikkait a kartelekben tömörült vállalatok állítják elő. A világhíres kálium-szindikátus, a vas, az acél, a szén, a villamossági, a textil, a téglá, a papír kartel csak kiragadott példák a német kartelek tengernyi sokaságából és a szakszerű számítások szerint Németországban a kartelirozott iparok által előállított árucikkek száma az ezret jóval meghaladja. Amikor tehát azt látjuk, hogy Németország és az egész világ legnagyobb és legfontosabb iparvállalatai kartelekben tömörültek, amikor megállapíthatjuk, hogy ezek a kartelek az ország ipari termelésének túlnyomó részét foglalják magukban, amikor ezek a nemzeti vagyonnak jelentékeny hányadát tesztetik meg, amikor az emberek millióinak kenyerere és sorsa jórészen ezektől függ, amikor számos ország gazdasági élete ezeken épül fel : akkor nem felesleges a kartelek mélyreható közgazdasági jelentőségét hangsúlyozni.

Természetes tehát, hogy ezeknek a nagy fontosságú közgazdasági szervezeteknek működését minden ország kormányszata iparkodik a közérdekkel összhangzásba hozni. A különféle államok ily irányú közgazdaságpolitikai intézkedéseinek részletes tárgyalása jelen dolgozatomnak nem célja, mert ezuttal csak a különféle államoknak a kartelek szabályozása érdekében jogi téren tett intézkedései taglalásával kívánok foglalkozni.

*

Az európai államok közül mindeztideig csak Németország és Norvégia alkotott külön karteltörvényt, míg a többi államokban a kartelek jogi szabályozását kisebb vagy nagyobb mértékben a polgári törvénykönyvben, a kereskedelmi és a büntetőjogban találjuk meg.

A német karteltörvény 1923. évi október hó 13-án láttott napvilágot és az idevonatkozóin tézkedéseket az ugyan-ezen évi november hó 2-ikán kiadott, a gazdasági hatalom-mal való visszaélésről szóló birodalmi rendeletben, az úgy-nevezett kartelrendeletben találjuk meg.

A kartelrendelet 1. §-a kimondja, hogy mindazok a szerződések és határozatok, amelyek termelési és elhelyezési kötelezettségeket, üzleti feltételek kötelező alkalmazását, az ármegállapítás módját, vagy bizonyos árak előírását foglalják magukba (szindikátusi, kartel, konvenció és hasonló megállapodások), írásba foglalandók. Ezek a szerződések írásbeliség hiányában érvénytelenek. Ugyancsak érvénytelenek az ilyen szerződések, ha a kartelbíróság illetékességét kizárják.

Ha a kérdéses szerződések vagy határozatok, illetőleg ezek végrehajtása a közgazdaságot vagy a közjót veszélyeztetik, abban az esetben a kartelrendelet 4. §-a értelmében a közgazdasági miniszter :

a kartelbírósnál a szerződés vagy határozat semmissé nyilvánítását vagy a végrehajtás bizonyos módjának megtiltását javasolhatja ;

elrendelheti, hogy a szerződést, illetőleg a határozatot a szerződő felek bármelyike haladéktalanul felmondhassa vagy attól visszaléphessen ;

elrendelheti a szerződés vagy a határozat végrehajtására vonatkozó megállapodások másolatának beadását és kimondhatja, hogy ezek a megállapodások csak a másolat elküldése után érvényesek.

A kartelrendelet szerint a közgazdaság, illetőleg a közjó különösen akkor forog veszélyben, ha a termelést vagy az eladást közgazdasági szempontból indokolatlanul megszüktik ; az árakat emelik, vagy magasra tartják ; ha állandó áralakulás mellett a kockázat után külön felárat számítanak vagy ha a gazdasági szabadságot a vétel és eladás terén kizárással vagy eltérő árak és feltételek megállapításával méltánytalanul korlátozzák.

A karteltagok mozgási szabadságának biztosítása érdekében a kartelrendelet 8. §-a megadja a karteltagoknak a jogot arra, hogy a kartelrendelet 1. §-ában körülírt szerződés-

seket nyomós okból bármikor azonnali hatállyal felmondhasák. Nyomós oknak tekintendő az, ha a felmondónak gazdasági szabadságát, különösen a termelés, az elhelyezés és az ármegállapítás tekintetében a kartel méltánytalanul korlátozza. A felmondás jogossága tekintetében az érdekeltek kívánására a kartelbíróság dönt.

Ugyancsak a karteltagok védelmét szolgálja a kartelrendeletnek az az intézkedése is, amelynek értelmében a kartelbíróság elnökének előzetes engedélye nélkül a rendelet 1. §-ában megjelölt szerződés alapján a biztosítékokat nem értékesíthetik és zárlatot vagy ehhez hasonló jelentőségű hátrányos gazdasági intézkedést nem alkalmazhatnak. Az erre vonatkozó engedély kiadását a kartelbíróság elnökének meg kell tagadnia, ha a tervbe vett intézkedések a közgazdaságot vagy a közjót veszélyeztetnék. illetőleg, ha az érdekeltek gazdasági szabadságát méltánytalanul korlátoznák. A kartelbíróság elnökének ezirányú döntése ellen a felek négy héten belül a kartelbírósághoz fellebbezhetnek.

A kartelek ármegállapítási jogát a kartelrendelet 10. §-a korlátozza. E szakasz értelmében ugyanis, ha a vállalatok vagy ezek egyesüléseinek (tröszt, érdekközösség, szindikátus, kartel, konvenció és hasonló kapcsolatok) üzleti feltételei vagy ármegállapítási módozatai alkalmasak arra, hogy a gazdasági hatalom kihasználásával a közgazdaságot vagy a közjót veszélyeztessék, a gazdasági miniszter indítványára a kartelbíróság kimondhatja, hogy a hátrányos helyzetbe jutott felek mindama szerződésektől visszaléphetnek, amelyeket a kifogásolt feltételek mellett kötöttek meg. Ha fölmerülhet az a vélemény, hogy a szerződést a kifogásolt feltétel nélkül is megkötötték volna, akkor a kartelbíróság döntése csak arra jogosítja fel az érdekelt feleket, hogy a kifogásolt üzleti feltételtől, illetőleg a kifogásolt ármegállapítási módozat alapján létrejött áregyezménytől visszaléphetnek.

A kartelbíróságot a birodalom gazdasági bírósága mellett alakítják meg és az mindig négy ülnökből és az elnökből álló tanácsban határoz. A kartelbíróság tanácsának ülnökei közül egyet a birodalmi gazdasági bírósági tanácsosok sorából, kettőt a szemben álló gazdasági érdekek figyelembevételével,

egyét pedig a független szakemberek sorából kell kijelölni. A kartelrendelet 12. §-a értelmében a kartelbíróság határozata végleges, fellebbezhetetlen és a bíróságokra, továbbá a választott bíróságokra kötelező.

A kartelbírósnak messzemenő súlyt ad a kartelrendelet 12. §-ának az a rendelkezése, amely szerint, ha valamely jogvita eldöntése egészben vagy részben olyan megállapítástól függ, amelyre a kartelbíróság illetékes, akkor a bíróságnak a tárgyalást a kartelbíróság döntéséig fel kell függesztenie. Az ilyen jogvitákban az érdekeltek az ezirányú indítvánnyal közvetlenül is fordulhatnak a kartelbíróshoz, ha a gazdasági miniszter a kartelbíróság döntésének bevárását nem indítványozta, vagy ha a felek erre vonatkozó kérelmének beérkezte után két héten belül sem indítványozza.

A büntető rendelkezéseket a kartelrendelet 17. és 18. §-a foglalja magában. Ezek szerint a kartelbíróság mindazokat, akik a kartelszerződéseknek jelen rendelet alapján történő semmissé nyilvánítását, a bíróságok és a zárlatok alkalmazására vonatkozó korlátozásokat figyelembe nem veszik, korlátlan összegű rendbírsággal sújthatja. Elzárás és pénzbüntetéssel sújthatók továbbá mindazok, akik második személyt azért, mert ez a kartelrendeletnek különféle szakaszaiban biztosított jogával élt vagy azért, hogy azt jogai gyakorlásától visszatartsák, gazdasági előrejutásában megkárosítanak.

A kartelrendelet intézkedései nem terjednek ki törvény vagy rendelet alapján alakult egyesületekre, továbbá azokra az üzleti feltételekre és ármegállapítási módozatokra sem, amelyeket valamely felső birodalmi vagy országhatóság rendelt el, illetőleg, amelyek a hatóság jóváhagyása alá esnek.

Mindazokat a kartelrendelet 1. §-ában körülírt szerződéseket, amelyek a kartelrendelet hatályba léptekor érvényben voltak, de addig írásba nem foglaltattak, a semmissé válás terhe mellett három héten belül írásba kellett foglalni.

A német karteltörvény a birodalom válságos esztendejében látott napvilágot és ez a körülmény letörölhetetlenül rányomta bélyegét a törvény szellemére és intézkedéseire. Az 1920/23-as évek Németországban az infláció beteges kor-

szaka..Máról-holnapra hatalmas vagyonok láttak napvilágot és egyidőben régi cégek buktak el. Az árak pillanatszerű ijesztő emelkedése válságos helyzetbe juttatta a fogyasztók széles táborát és érthető, ha minden eszközzel iparkodtak a forrongó gazdasági állapotokat rendezni, a termelők és a fogyasztók helyzetén javítani. Ezeknek a törekvéseknek a sorába tartozik a kartelrendelet is, amelynek a főcélja megvédeni egyfelől a fogyasztókat a monopol-alakulatok indokolatlan árfelhajtása, másfelől a karteltagokat az esetleg létüket veszélyeztető megkötöttség ellen.

Az árfelhajtás elleni kormányintézkedések nézetünk szerint ritka esetben vezethetnek eredményre. Az ezirányú rendelkezések lényegét abban foglalhatjuk össze, hogy a kartelbíróóság a karteltagokat felmentheti a kartelszerződés megtartásának kötelezettsége alól, ha megállapítása szerint a kartel az árakat indokolatlanul emelte. A törvény tehát árfelhajtás esetén a szabad versenyt állítja helyre, abban a reményben, hogy az így kialakuló verseny csökkenti majd az árakat. Ez az intézkedés azonban csak akkor lehet eredményes, ha a kartelek olyan nagy teljesítményű és nagy tőkeerejű vállalatokból alakultak, amelyek között nincs szoros egyetértés. Mert ha a karteltagok száma csekély, vagy ha a termelés és az elhelyezés terén a karteltagok közül csupán egy-kettőnek vezető szerepe van, akkor a kartelszerződésnek jogi megsemmisítése sem fogja szükségképpen maga után vonni az árak leszállítását, mert sokkal valószínűbb, hogy az érdekelt nagyvállalatok minden szerződés nélkül, barátságos megbeszélés alapján áraikat továbbra is egyformán állapítják meg. Azok a kisebb vállalatok pedig, amelyek a nagyobb forgalom reményében áraikat esetleg leszállítják, nem tudják az ország piaci viszonyait érezhetően befolyásolni.

A kartelekkel szemben igen erélyes álláspontot képviselő német kartelrendelet sem jogosítja fel — igen helyesen — a gazdasági minisztert vagy a kartelbíróóságot a maximális árak megállapítására, mert a kartelrendelet alkotói előtt is világos volt, hogy az ilyen irányú rendelkezés egész gazdasági berendezkedésünknek, a kapitalista termelési rendszernek a felforgatásával lenne egyenlő.

A német kartelrendelet tehát az áralakulás szabályozása terén nagyobb reménnyel nem kecsegtet, viszont igen sok esetben egyenesen károsan befolyásolhatja a gazdasági életet. Így bizonytalanságot teremt, azáltal, hogy a kartelszerződések megsemmisítését, illetőleg a visszalépési jognak biztosítását arra az esetre helyezi kilátásba, ha a kartel a közjót vagy a közgazdaságot veszélyezteti. A kartelrendelet szerint — amint kifejtettük — a közjó akkor forog veszélyben, ha az árakat indokolatlanul emelik vagy ha a termelést és az elosztást indokolatlanul megszükkítik. Kétséges már most, hogy a bírói testület, alakuljon az bármilyen kiváló férfiakból is, mint kívülálló helyesen tudja-e mindig eldönteni a közgazdaságpolitikának azt az egyik legnehezebb kérdését, hogy az árak változása vagy a termelés korlátozása megfelel-e a mindenkori közgazdasági viszonyoknak. Ennek a kérdésnek az elbírálásához nemcsak jogi képesség, hanem sokkal inkább az általános közgazdasági viszonyok, az érdekelt iparágak gazdasági helyzetének legalaposabb ismerete és a kartelben tömörült vállalatok egész működésének, szervezetének, pénzügyi helyzetének áttekintése szükséges. Ezt a messzemenő szakértelmet és a szükséges közvetlen kapcsolatot pedig a kartelbíróság összetétele aligha biztosíthatja.

Sok tekintetben helytelennek kell minősítenünk a kartelrendeletnek a karteltagok mozgási szabadságának védelmére tett intézkedéseit is. A kartelrendelet félredobja a szerződéshűség kifejeződött alapelvét, megadván a jogot a karteltagoknak, hogy nyomós okból a kartelszerződést azonnali hatállyal felbonthassák. Minthogy a rendelet szerint nyomós oknak tekintendő, ha a karteltag mozgási szabadságát méltánytalanul korlátozzák, a bíróság önkényes megítélésének tág tere nyílik. A kartelszerződéseket a legtöbb esetben hosszabb időre kötik és e szerződések alapján a racionális gazdálkodás érdekében sok esetben nagyarányú beruházásokat fogyanatosítanak. Lehetetlenség tehát, hogy e jogviszony szilárd alapját: a szerződéshűséget, a bírói megítélés bizonytalanságával cseréljék fel. Helytelen intézkedése a kartelrendeletnek az is, hogy a felmondás nem a bírói jóváhagyás után, hanem már a bejelentés pillanatában lép hatályba, továbbá,

hogy a kartelbíróság a szerződés érvényességének megállapításakor csak a kilépő tag érdekeit veszi figyelembe, míg a kilépésből a kartelre háruló kárt nem mérlegeli.

Egyáltalában igen helyesen hangsúlyozza a kartelkérdés egyik legkiválóbb szakértője, Isay, az 1928. évi stuttgarti jogászgyűlésen tartott előadásában, hogy a német karteltörvény életbelépése óta a karteltagok egyéni érdekből, de a közérdekre való hivatkozással gyakorta megtámadják a kartelszerződéseket és kérik azoknak semmissé nyilvánítását.¹ Rámutatott Isay arra a körülményre is, hogy a kizárásra és a bojkottra vonatkozó rendelkezések a trösztökkel, a concernekkel és a kevés tagból álló kartelekkel szemben nem érvényesíthetők, mert a kartelrendelet csak azt tilthatja meg, hogy a bojkottot a kartel vezetősége határozatban kötelezőleg elrendelje, de nem akadályozhatja meg azt, hogy azt a kartel tagjai önszántukból minden parancs nélkül ne alkalmazzák. Isay szerint igazolódott az is, hogy a német kartelrendelet sok esetben módot nyújtott a karteltagoknak kötelezettségeik teljesítésének indokolatlan elodázására, mert megengedi a vevőnek, hogy perindítás esetén, hivatkozván arra, hogy az ellene érvényesíteni szándékolt követelések alapját a közérdeket veszélyeztető szállítási feltételek teszik, a kartelbíróséghez forduljon. Miután a törvény értelmében a rendes bíróság ilyen esetben a per tárgyalását a kartelbíróság döntéséig köteles szüneteltetni, az adós kötelezettségének teljesítését hosszú időre elodázhathatja.

A német karteltörvény ellen az utolsó négy évben sok észrevétel hangzott el és az 1928. évi stuttgarti jogászgyűlésen a két hivatalos előadó, dr. Isay és dr. Nepperdey, éles bírálatot mondott róla. Ennek eredményeként a stuttgarti jogászgyűlés a kartelrendelet számos pontjának megváltoztatását és a szerződéshűség fokozott biztosításának szükségességét javasolta.

Németországon kívül az európai államok közül csak Norvégia alkotott külön karteltörvényt. *A versenykorlá-*

¹ Rudolf Isay : *Die Reform des Kartellrechts*. Berlin, Heymanns Verlag, 1929.

tozásról és az árviisszaélésekről címet viselő törvény 1926 március hó 12-én nyert szentesítést. A törvény értelmében a kartelügyek intézésére két szervet létesítettek, nevezetesen : az Ellenőrző Irodát és az Ellenőrző Tanácsot. Utóbbi az elnökből és négy tagból áll, akiket a király nevez ki. Kartelekben érdekeltnek nem lehetnek a Tanács tagjai.

A törvény életbelépteti a bejelentési kötelezettséget. Ennek értelmében az Ellenőrző Iroda elrendelheti a keresetűzők azon egyesületeinek bejelentését, amelyek az árakat, a termelést vagy az elhelyezési viszonyokat szabályozó határozatokat hoztak, feltéve, hogy ezek az egyesülések a bel-földi piac szempontjából fontosnak minősíthetők. Elrendelheti továbbá az Iroda mindazon keresetűzők bejelentését, akik a norvég piacon az árúk áralakulására lényeges hatást gyakorolnak, és az olyan üzemek tulajdonosának, illetőleg vezetőjének a bejelentését, amely üzemek akár egy, akár több államban az illető iparcikk áralakulására döntő hatást gyakorló külföldi vállalat alvállalata vagy ilyen külföldi vállalatok egyesülésének a tagja. Azt, hogy mely egyesülések jelentendők be, az Ellenőrző Iroda állapítja meg. A törvény 17. §-a értelmében, ha bejelentés kötelezettsége alá eső egyesülést nem jelentenek be, a tagsági kötelezettség a bejelentés megtörténteig szünetel. A bejelentéseket mellékleteikkel egyetemben az Ellenőrző Irodában iktatják és nyilvántartják. A nyilvántartás általában titkos és csak az ellenőrző hatóságnak áll rendelkezésére, mégis indokolt esetben az Ellenőrző Iroda és a Tanács e nyilvántartásokba másoknak is engedhet betekintést.

A részvénytársaságok és egyesülések, amennyiben az előbb körülírt megegyezéseket és megállapodásokat kötöttek és ha részvénytőkéjük, illetőleg vagyonuk legalább egymillió norvég korona, vagy ha az Ellenőrző Tanács ezt külön elrendeli, kötelesek évente mérlegüket és nyereség-veszteség számlájukat az Ellenőrző Irodának beküldeni. A beküldött zárszámadást előzetesen hites revizor láttamozásával kell el-látni.

A törvény nemcsak a fentebb említett vállalatok és egyesülések nyilvántartását írja elő, hanem 10. §-ában el-

rendeli, hogy az Ellenőrző Hatóság kívánságára mindenki köteles megadni az árait, forgalmi és egyéb gazdasági viszonyaira vonatkozó mindazon felvilágosításokat, amelyekre az ellenőrző hatóságnak a törvényből folyó jogai és kötelességei gyakorlásához szüksége van. Az ellenőrző hatóságok e célból a vállalatok üzleti könyveibe, levelezéseibe betekinthetnek. Ezek a felvilágosítások, amennyiben nem műszaki titokról van szó, közérdekből nyilvánosságra hozhatók.

A törvény korlátozza a keresetűzők ármegállapítási szabadságát is, a 12. §-ban kimondván, hogy a keresetűzők egyike sem kérhet vagy igényelhet méltánytalan árat vagy ellenszolgáltatást. Az Ellenőrző Tanács szabályozó rendelkezéseket bocsáthat ki (a törvény ezek mineműségét közelebbről nem írja körül), ha azt találja, hogy valamely egyesülés vagy a fentebb tárgyalt valamely megállapodás, illetőleg bejelentési kötelezettség alá eső keresetűző méltánytalan árat szed vagy méltánytalan hasznót számít.

A törvény értelmében az Ellenőrző Tanács elrendelheti továbbá valamely versenyt szabályozó egyesülés feloszlását, ha úgy találja, hogy az egyesülés a belföldi ár alakulására, a termelésre és elhelyezési viszonyokra káros hatást gyakorol vagy ha az egyesülés ténykedése méltánytalan. Az Ellenőrző Tanács e tárgyban hozott határozata ellen a király által kinevezendő öttagú bizottsághoz lehet fellebbezni. A törvény feljogosítja az Ellenőrző Tanácsot a minimális árak előírásának eltiltására is, ha a Tanács véleménye szerint ezeknek alkalmazása drágulást eredményezne.

A karteltagok szabadságát is messzemenően védi a törvény. Ezek szerint az egyesülések a versenykorlátozó határozataikat megszegő tagjaikat büntetéssel nem sújthatják, ha a határozat méltánytalan volt, illetőleg, ha annak fenntartása közérdekbe ütközik. Kimondja a törvény a keresetszerűen folytatott bojkott tilalmát, ha ez a közérdeket sértené vagy méltánytalan volna. A törvény értelmében bojkottnak tekintendő az összeköttetés felvételének megtagadása azokban az esetekben, ha ennek indoka :

a keresetűzők számának korlátozása ;

az a körülmény, hogy a bojkottált cég kooperatív szövet-

kezet vagy, hogy nem tagja valamely egyesülésnek, illetőleg megállapodásnak ;

hogy a bojkottált a kartel által megállapított áráktól eltérő árakat alkalmaz ;

végül az az eset, hogy a bojkottált cég egy vállalattal vagy ezek egy csoportjával sem áll kizárólagos összeköttetésben.

A törvény 22. §-a tiltja a kötelező kizárólagossági összeköttetést, kimondván, hogy nem köthető oly irányú megállapodás, amelynek értelmében valamely keresetűző kizárólag, vagy elsősorban, vagy különösen kedvező feltételek mellett egyetlen keresetűzővel, vagy ezek, illetőleg a fogyasztók egy meghatározott körével köteles összeköttetésben állani, ha feltehető, hogy az ily irányú megállapodás a közérdeket sértené vagy a kívülállók valamelyikével szemben méltánytalan volna. E tekintetben az Ellenőrző Tanács dönt. Ugyancsak megtilthatja az Ellenőrző Tanács a különféle felekkel szemben, illetőleg a különféle körzetekben az eltérő árak és üzleti feltételek alkalmazását, ha véleménye szerint ez a körülmény a versenyt méltánytalanul korlátozná, vagy ha az árkülönbözetet nem a szállítási költség, vagy a felelős üzletvitel indokolja. Ugyancsak megtilthatja az Ellenőrző Tanács, hogy a keresetűzők áruikat indokolatlanul alacsony áron hozzák forgalomba vagy hogy árukat aránytalanul magas áron vásároljanak, ha véleménye szerint a keresetűzők ilyen irányú magatartása a verseny méltánytalan korlátozására vezetne, illetőleg, ha a keresetűzők ezirányú ténykedésének a célja kimondottan a versenyvállalat megkárosítása lenne.

A törvény súlyos büntető rendelkezéseket is foglal magában, amennyiben 27. §-a szerint az ellene vétők 100,000 norvég koronáig terjedhető pénzbírsággal, három hónapig terjedő elzárással sújthatók, sőt iparüzési engedélyüktől is megfoszthatók.

Amint az elmondottakból láthatjuk, a norvég törvény megvalósítja a kartelek hatósági nyilvántartását. E tekintetben messzemenő ellenőrzési jogot biztosít az államnak, de nézetünk szerint ezeknek az intézkedéseknek az eredménye sokkal inkább az ipari tevékenység korlátozása, mintsem az

esetleges visszaélések kiküszöbölése lehet. Bármennyi adatot is kell bejelenteni, bármilyen részletességgel kell közölni az érvényes árakat, nagyon nehéz feladat annak eldöntése, hogy a keresetűzők által alkalmazott ár méltányos-e vagy sem.

Túlzottnak és indokolatlannak kell minősítenünk a törvénynek a bírságolásra, a bojkottra, a kizárólagos összeköttetésre, az árkülönbözetre vonatkozó korlátozásait is. Az ez irányú panaszoknál a törvény értelmében a bíróság mindig azt köteles vizsgálni, hogy ez említett intézkedések a karteltag szempontjából nem méltánytalanok-e. És éppen úgy, mint a német kartelrendeletben, ebben a törvényben sem találunk olyirányú rendelkezést, amelynek értelmében az illetékes bíróság a kartelviták eldöntésénél a kartelek jogos érdekeit is köteles volna fontolóra venni.

A törvény szerint senki sem követelhet méltánytalan árat vagy illetéktelen nyereséget. A törvénynek ez a meghatározása tág magyarázatokra adhat alkalmat, éppen úgy, mint az a rendelkezése is, hogy méltánytalan áralakulás esetén az Ellenőrző Iroda szabályozó határozatokat hozhat. Arról, hogy e szabályozó határozatok milyen irányúak, milyen terjedelműek lehetnek, maga a törvény nem intézkedik. Végül sok esetben az egészséges közgazdasági viszonyok alakulását károsan befolyásolhatja a minimális árak előírására vonatkozó tilalom is.

A norvég karteltörvény a magángazdaság mozgási szabadságát messzemenően korlátozza. Azt, hogy milyen hatással lesz a norvég kereskedelmi és ipari életre, a törvény életbelépése óta eltelt idő rövidsége miatt nem tudjuk megállapítani, de azt hiszem, nem csalódunk, ha Liefmannal¹ együtt annak a véleményünknek adunk kifejezést, hogy miként az amerikai tröszt-törvények számos szakasza csak papíron él, éppen úgy a norvég karteltörvény rendelkezéseit is csak részben fogják tényleg végrehajtani.

*

¹ Dr. Robert Liefmann: *Kartelle, Konzerne und Trusts*. Verlag von Ernst Heinrich Moritz, Stuttgart, 1927.

Norvégián és Németországon kívül a többi európai államok mindez ideig nem alkottak külön karteltörvényt s a kartelek jogviszonyait részint a polgári és büntető törvénykönyvek, részint a kialakult joggyakorlat szabályozza.

Franciaországban 1926-ig az 1810. évi *Code Pénal* 419. §-ában találunk a kartelekre vonatkozó intézkedéseket. E szakasz értelmében ugyanis mindazokat, akik az árúk és élelmiszerek legfontosabb tulajdonosai között az árúknak és élelmiszereknek visszatartása vagy csak bizonyos áron történő áruba bocsájtása céljából létrehozott egyesüléssel azt eredményezték, hogy az árúk és értékpapírok ára a szabad és természetes verseny mellett kialakuló árszínvonal alá süllyedt vagy a fölé emelkedett, elzárással és pénzbüntetéssel kell sújtani. Ezt a szakaszt módosította és némely irányban kiterjesztette (egyes személyekre), másirányban pedig megszűkítette (a jó és káros kartelek megkülönböztetése), az 1926. évi november 19-iki törvény. E módosítás szerint a *Code Pénal* 419. §-a értelmében mindazokat, akik akár önállóan, akár egyesülés útján a piacot a kereslet és kínálat játékanak meg nem felelő nyereség elérése céljából befolyásolják és ezáltal akár közvetlenül, akár közvetve az árúk, élelmiszerek, vagy értékpapírok áremelkedését vagy árcsökkenését okozzák, vagy ezt megkísérlik, két hónaptól két évig terjedő elzárással és 2000-től 100,000 frankig terjedő pénzbírsággal kell sújtani, sőt polgári jogaik elvesztésére is ítéltethők.

A francia büntető törvénykönyv szerint tehát a kartelek árszabályozó tevékenysége önmagában még nem büntetendő, hanem a büntethetőség előfeltétele, hogy az árváltozás a piacra gyakorolt befolyás eredménye és hogy a cél az aránytalan, tehát olyan nyereség elérése legyen, amely nem a kereslet és kínálat szabad játékanak a folyománya. A méltánytalan nyereség tehát csak abban az esetben büntetendő, ha ennek elérése érdekében valaki az áralakulást mesterségesen befolyásolta.

A törvény sarkpontja tehát a kereslet és kínálat szabad alakulásának meg nem felelő nyereség. Kérdés, hogy mikor tekintendő a nyereség olyannak, amely nem felel meg a kereslet és kínálat szabad alakulásának. Ennek eldöntését a

törvény a bíróra bízza. Helyesen mutat rá Leon Mazeaud¹ könyvében, hogy a bíró az árfelhajtás tényét csak a nyereség nagyságának figyelembevételével állapíthatja meg. Hiszen — amint mondja — ha a termelők egyesülésük előtt veszteggel dolgoztak, míg egyesülés után méltányos nyereségre ettek szert, akkor, noha az árakat befolyásolták, mégsem vétettek a *Code Pénal* 419. §-a ellen.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a francia büntető törvénykönyv különbséget tesz jó és káros kartelek között. A jók azok, amelyek az árakat nem a méltánytalan nyereség elérése céljából emelik vagy csökkentik, míg károsak azok, amelyek ezirányú ténykedését a méltánytalan, az aránytalan haszon után való törekvés táplálja. A törvény a jó irányú kartelek működését nem korlátozza, míg a károsakét büntetéssel sújtja. A francia jog szelleméből következik, hogy magánjogi tekintetben a jó irányú kartelszerződések érvényesek, míg a káros kartelek szerződesei jogilag semmisek.

1926-ban Franciaországban is javasolták a kartelek kötelező bejelentésének életbeléptetését, az ez irányú javaslatot azonban az illetékes körök elvetették.

Nincs külön karteltörvény az iparosodás oly magas fokán álló Angliában sem. Angliában a kartelkérdés jogi szabályozása a bírói gyakorlatban a Common-law keretében alakult ki. Anglia évszázadokon át erőteljesen képviselte a gazdasági szabadság gondolatát és ez a törekvés rányomta bélyegét a bíróságoknak a kartelkérdésekben elfoglalt álláspontjára is. Ha az angol bírói joggyakorlatot vesszük vizsgálat tárgyává, megállapíthatjuk, hogy vannak kartelszerződések, amelyeket a bíróság jogérvényeseknek, viszont vannak olyanok, amelyeket nem peresíthetőknek minősített.

A *Common-law* régebben a kereskedelem szabadságának minden irányú korlátozását (*Restraint of Trade*) semmisnek nyilvánította. E merev állásponton a gazdasági élet fejlődésével a bíróság kénytelen volt változtatni és noha ma is

¹ Leon Mazeaud: *Die Rechtliche Behandlung der Unternehmerzusammenfassungen in Frankreich*, Berlin, Heymanns Verlag, 1927.

félte őrzi a gazdasági szabadságot, mégsem nyilvánítja elvileg semmisnek az ily irányú korlátozásokat, hanem ezektől a bírói jogvédelmet csak akkor tagadja meg, ha azok nem méltányosak (reasonable) és ha a közérdek (public policy) ellen irányulnak.

Arra vonatkozóan, hogy a kartelszerződés mikor tekinthető méltányosnak, Fritz Koch¹ a következőket mondja: «Irányadó e tekintetben az, hogy a felek egyessége nem haladja-e meg jogos érdekeiknek szükséges és észszerű védelmét, annak megjegyzése kapcsán, hogy az érdekek jogosultságának és az észszerűen szükséges védelem mértékének megállapításánál a felek szempontjain túlmenőleg a közszempontokat is figyelembe kell venni.» Az angol bíróság a kartelügyekben általában azt az álláspontot foglalja el, hogy a közérdek veszélyben forog, ha a kartel helyzete monopolisztikus, vagy ha a kartel az árak aránytalan felhajtására törekszik.

Az érvényes kartelszerződések peresíthetők. Ennek alapján a felek nemcsak bizonyos ténykedés abbahagyását, hanem kártérítést is követelhetnek. A kereskedelem szabadságának fentiekben körülírt korlátozása miatt törvényellenesnek (illegality) nyilvánított kartelszerződések azonban nem peresíthetők, vagyis ilyen kötelezettségek teljesítésére a felek a bíróság igénybevételeivel nem kényszeríthetők.

A *Trust Committee* 1919-ben Angliában is foglalkozott a kartelek messzebbmenő szabályozásának kérdésével és javasolta a kartelbíróság felállítását és a kartelek fokozott ellenőrzését. Ily irányú javaslatot készített Sir John Macdonnell is, de a törvényhozás e javaslatok egyikét sem fogadta el; az angol anyaországban ma sincs külön karteltörvény.

A többi európai államok közül Svédország sem alkotott külön karteltörvényt és megelégedett azzal, hogy az 1925. évi június 18-iki törvényben a kormányt feljogosította, hogy a monopolisztikus üzemeknek az áralakulásra és az elhelyezésre gyakorolt hatását vizsgálja.

¹ Fritz E. Koch: *Grundzüge des englischen Kartellrechts*. Berlin, Heymanns Verlag, 1927.

Nem alkotott külön karteltörvényt és nem tiltja a kartelek alakítását: Spanyolország, Olaszország, Svájc, Románia és Csehország sem.

*

Az európai országokétól sok tekintetben eltérően alakult Amerikában a kartelkérdés törvényes szabályozása. Ezt érthetővé teszi Amerika gazdasági fejlődésének különleges iránya, a nagyvállalatok, a trösztök gyors iramú alakulása. Az amerikai államok közül Kanadában a kartelek jogviszonyait két nagyjelentőségű törvény szabályozza. Az egyik az 1906. évi *Criminal Code*, amelynek értelmében büntetendők azok, (jogi személyek is), akik második személlyel a szállítás, gyártás, raktározás vagy kereskedés lehetőségének méltánytalan korlátozására azért kötnek megállapodást, hogy ezzel a kereskedelmet és ipart mértéktelenül korlátozzák, vagy hogy annak ártsanak. — továbbá, hogy valamely jószág előállítását méltánytalanul korlátozzák vagy megakadályozzák, — végül, hogy az árakat mértéktelenül emeljék, illetőleg, hogy a versenyt mértéktelenül megakadályozzák. A büntetés, ha fizikai személyekről van szó, 4000 dollárig és két évi elzárásig, ha pedig jogi személyről van szó, 10,000 dollárig terjedhet.

A kartelkérdést szabályozó másik kanadai törvény az 1923. évi *Combines Investigation Act*. E törvény szerint Combines-nek tekintendők a közérdekbe ütköző egyesülések. Ezek sorába tartoznak: a trösztök, a fúziók, a monopol alakulatok, továbbá bizonyos szerződések és részesedések, ha céljuk a szállítási, termelési, gyártási, kereskedelmi lehetőségek korlátozása, a termelés megakadályozása vagy csökkentése, általános viszonteladási árak megállapítása, az árak emelése, szabad verseny megakadályozása. A Combines-nek tekintendő egyesülések jogilag semmissek s az ilyenek létesítését a törvény, ha fizikai személyről van szó, 10,000 dollárig terjedő pénz és két évig terjedő elzárás, ha pedig jogi személyekről van szó, 25,000 dollárig terjedő pénz-büntetéssel sújtja.

A kanadai törvényhozás nem elégedett meg e büntető rendelkezések életbeléptetésével, hanem a kormányt a kar-

telek szabályozására gazdasági téren is messzemenő intézkedési joggal ruházta fel. A törvények értelmében a kormányzó, ha úgy véli, hogy valamelyik Combines közszempontból helytelenül működik, felfüggesztheti, illetőleg mérsekelheti a behozatali vámokat. Ugyancsak megvonhatja a hatóság az ilyen vállalatoktól a szabadalmi jogot is.

A sajátságos amerikai közgazdasági viszonyokat élénken visszatükrözik az amerikai Egyesült-Államoknak trösztellenes törvényei is. Az 1890-ig érvényben volt köz-törvény még az angol törvélynél is szigorúbban őrködött a gazdasági szabadság biztosítása felett, abból a téves elgondolásból indulva ki, hogy a gazdasági tevékenység legteljesebb szabadságának biztosításával megteremtheti a gazdasági fejlődésnek feltétlen egészséges alapját. A bíróságok ennek folytán a kartelszerződéseket általában jogilag érvénytelennek nyilvánították. Igaz, hogy ennek ellenére már az 1870-es években is alakultak kartelek, mint például a vasutak nyereség-felosztó karteljei, az úgynevezett Pool-ok, de a nagyvállalatok vezetői iparkodtak olyan egyesülési formákat találni, amelyek léte a kartelekénél jogilag és pénzügyileg egyaránt jobban biztosított, s a bíróságok ellenséges álláspontjától is függetlenek. Így létesültek egymásután a trösztök legkülönbözőbb alakjai. Kevéssel azután, hogy Rockefeller a petróleumiparban megalkotta az egyik leghatalmasabb trösztöt, csakhamar tudatára ébredt a közvélemény annak, hogy mit jelent, ha a gazdasági és politikai hatalom kevés számú érdekesoportok kezében összpontosul. Ennek következményeként az Egyesült-Államokban trösztellenes törvények láttak napvilágot. Meg kell jegyeznünk, hogy 1890-ig az Egyesült-Államokban az egyesülési jog szabályozása az egyes államok törvényhozásának a hatáskörébe tartozott és noha az államok közül egyesek trösztellenes törvényeket alkottak, ez a trösztök megalakulásának és az Egyesült-Államok egész területére kiterjedő hatalmának nem lehet akadály, miután az Egyesült-Államok egyik-másik országa nemhogy megakadályozta, hanem törvényeiben egyenesen előmozdította a trösztök alapítását, az Egyesült-Államok alkotmánya pedig lehetővé tette, hogy az egyik államban jogszerűen alapított társaság az Egyesült-

Államok bármelyik államában folytathassa tevékenységét.¹ Az első jelentős törvény, amely az egész birodalomra kiterjedő hatállyal szabályozta a trösztöket, az 1890. évi július 2-iki *The Federal Antitrust Law* volt (szerkesztőjéről «Sherman-törvény»-nek is nevezik), amely érvénytelennek minősít minden olyan szerződést, minden tröszt vagy egyéb jogi formában való egyesülést és összebeszélést, amelynek célja az egyes államok között és a külfölddel szemben a kereskedelmi szabadságának korlátozása. Ugyancsak büntetendő cselekménynek minősíti a törvény iparágak monopolizálását, illetőleg az erre irányuló törekvést. A törvény megszegői ellen a kormány büntetőjogi úton járhat el és ha szükséges, a törvényt sértést más eszközökkel is elnyomhatja.²

Kiegészítette ezt a törvényt az 1894. évi Wilson Tarif Act, amely a behozatallal foglalkozó monopol-vállalatokat szabályozza.

Az Egyesült-Államok kormánya 1903-ban felállította a Bureau of Corporations-t és e hivatal feladatává tette az államok közt kereskedő vállalatok nyilvántartását, felülvizsgálatát, sőt megadta a jogot e hatóságnak arra is, hogy észleleteit, megállapításait nyilvánosságra hozza.

Az 1890. évi Sherman-törvény rendelkezéseit megerősítette az 1913. évi március 4-iki Panama-csatorna törvény, amely elzárja a csatornahálózatot az amerikai vizeken foglalkoztatott mindazon hajók előtt, melyek tulajdonosai az 1890. évi törvényt megsértették.

Az 1914. évi szeptember 26-iki törvénnyel a trösztök ellenőrzésére újabb szervet: a Federal Trade Commission-t létesítették, amely tisztességtelen versennyel dolgozó vállalatok ellen a bíróságtól kérheti az eljárás megindítását és a vállalatoktól általában a legszélesebbkörű adatszolgáltatást követelheti. Kevéssel e törvény életbelépte után látott napvilágot az 1914. évi október 15-iki Clayton-törvény, amely

¹ Dr. Robert Liefmann: *Kartelle, Konzerne und Trusts*. Stuttgart, Ernst Heinrich Moritz Verlag, 1927.

² C. Lammers: *Kartellgesetzgebung des Auslandes*. Berlin, Heymanns Verlag.

megtiltja, hogy valamely vállalat más vállalat részvényeit megszerezze abban az esetben, ha ez a körülmény a versenyt lényegesen csökkentené. Ugyancsak szabályozza e törvény a kizárólagos összeköttetést, kimondván, hogy az ez irányú megállapodás a szerződő fél mozgási szabadságát méltánytalanul nem korlátozhatja.

A Sherman-törvény szigorát némileg enyhítette az 1918. évi Export Trade, amely a kizárólag kivittel foglalkozó vállalatok egyesülését megengedi.

Bármilyen szigorral fordult is az Egyesült-Államok törvényhozása a kartelek és trösztök ellen, még sem tudta megakadályozni a nagyvállalatok egyesülését és a trösztellenes törvényekkel legfeljebb azt érte el, hogy az egyesülések szervezői kénytelenek voltak tömörülésüket mindig újabb és újabb jogi köntösbe öltöztetni. A Standard Oil Társaság ma is egységes vezetés alatt áll és az amerikai acél-tröszt, a gumi-tröszt, a Morgan-csoport érdekeltsége, ma is a világ leghatalmasabb vállalatainak egyesülését testesíti meg.

*

Az eddigiekben pillantást vetve a nyugati nagy hatalmaknak a karteleket szabályozó törvényes intézkedéseire, vizsgáljuk meg a továbbiakban a magyar kartelek közgazdasági helyzetét és törvényes szabályozásuk kérdését.

Nekünk nincs külön karteltörvényünk és nincs kodifikált magánjogunk. Mind régebbi ipartörvényünk (1884: XVII. tc.), mind az azt módosító 1922: XII. tc. az osztrák ipartörvénynek azt a rendelkezését, amelynek értelmében az iparúzóknak áremelést szolgáló összebeszélései semmisek, nem vette át. Bírói joggyakorlatunk régebben mindenfajta kartelszerződéstől megtagadta a bírói oltalmat, mert azt «ipso jure» erkölcstelennek és így semmisnek minősítette. Újabban belátván azt, hogy a kartel a gazdasági élet fejlődésének szükségszerű kísérő jelensége, a bírói joggyakorlat elismeri a kartelszerződésnek mint ilyennek érvényességét és ezt is csak akkor minősíti semmisnek, ha olyan tények és körülmények

nyernek igazolást, amelyeknek alapján bármely szerződést semmisnek lehet nyilvánítani.¹

Karteltörvény hiányában is egyik-másik törvényünk szabályozza a kartelek működését. Így a kartelekre is kiterjed az 1920. évi XV. tc., amely az árdrágításról intézkedik és kimondja, hogy árdrágítás vétségét követi el az, aki valamely olyan közszükségleti cikket, amelynek árát a hatóság maximálta, a költségek és a gazdasági helyzet figyelembevételével mellett aránytalan nagy haszonnal ad el, vagy ennek az árunak a termelését vagy eladását az előbbi célból korlátozza. Büntetendő az is, aki e végből másokkal összebészél. Ugyancsak alkalmazható a kartelekre a tisztességtelen versenyről szóló 1923. évi V. tc. is és bizonyos tekintetben foglalkozik ezekkel kihágási büntetőtörvénykönyvünk is a nyilvános árverésekkel kapcsolatban.

A közelmúltban több oldalról elhangzott az a kívánság, hogy a kartelek jogviszonyait hazánkban szintén külön törvényben kell szabályozni. Ha azt akarjuk megállapítani, vajjon hazánkban helyes-e, időszerű-e, célszerű-e, az egyetemes magyar közgazdaság érdekében álló-e a karteltörvény megalkotása, akkor három alapvető kérdéssel kell foglalkozni. Az egyik az, hogy közgazdasági szempontból helyes lenne-e a karteltörvény, a másik, hogy elvileg mely kérdések szabályozhatók e törvényben, a harmadik pedig, hogy mit várhat a gazdasági élet, főleg pedig a fogyasztók tömege a magyar karteltörvénytől.

A magyar kartelek közgazdasági viszonyait vizsgálva, rá kívánok mutatni arra, hogy a karteltörvény sürgetői követelésüket általában azzal indokolják, hogy a kartelek államot alkotnak az államban és hogy monopolisztikus hatalmuk révén könnyen megvalósított mértéktelen árfelhajtással a fogyasztókat kiuzsorázzák. Ezzel szemben, ha a kartelkérdést elfogulatlanul vizsgáljuk, meg kell állapítanunk, hogy Magyarországon a kartelek mind terjedelmük, mind a fogyasztókra gyakorolt hatásuk tekintetében messze elmaradnak

¹ Dr. Kuncz Ödön: *A kartel mint jogi probléma. Közgazdasági Szemle.* Budapest, 1928.

a külföldi kartelek mögött. Míg Németországban 1926-ban egyedül az ipari kartelek számát 2500-ra és a kartelekben tömörült vállalatok által előállított cikkek számát 1000-nél többre becsülték, addig Magyarországon Meszlényi Artur¹ szerint csak a következő kartelek működtek: a szén, a vas, cukor, petroleum, mész, drogéria és gyógyszer, spiritusz, cement, textilnyomó, csavar, enyv, bőr, tégl, műtrágya és szesz kartel, mely utóbbi törvényes rendelkezésen alapuló kényszeregyesülés. A kartelbe tömörült iparágak száma tehát hazánkban csekély. Az is kétségtelen, hogy a kartelekbe tömörült vállalatok a magyar fogyasztás kielégítése szempontjából sem foglalnak el teljesen monopolisztikus helyzetet.

A kartelbe szervezett iparágak monopolisztikus helyzetéről csak annyiban lehet beszélni, hogy az ország szükségletének ellátása szempontjából — *ceteris paribus* — a külföldi vállalatokkal szemben előnyösebb helyzetet élveznek. Ebből következik, hogy a kartelbe tömörült iparágak monopolisztikus helyzetükben sem tudják áraikat a védvám által biztosított árszínvonalnál a külföldi dumpinggel dolgozó vállalatok legélesebb versenyeinek veszélye nélkül magasabbra emelni. Ami pedig a védvám által biztosított árszínvonal megközelítését vagy kihasználását illeti, méltán veti fel a kérdést dr. Nádas László,² hogy lehet-e a közjó megsértéséről beszélni, ha a kartel alkalmazza azokat az árakat, amelyeket a törvényhozás a vámtarifatörvényben maga is elismert, mondhatnók biztosított. Különösen hazánkban indokolt ez a kérdés, ahol a vámtarifa megszerkesztésénél sokkal inkább a mezőgazdaság, mint az ipar szempontjai jutottak érvényre.

A magyar ipar nem azért követelt védvámot, hogy ezzel a mértéktelen haszon kútforrását megnyissa, hanem azért, hogy az ipar létét megmentse. A világháború gazdag és virágzó államokat döntött pusztító senyvedésbe, gazdasági egységeket tagolt szét, megteremtette a gazdag és nyomorgó országok egymással szemben álló táborát és ezzel a gazdasági

¹ Dr. Arthur Meszlény: *Die industriellen Kartelle. Ungarisches Wirtschafts-Jahrbuch*, 1926.

² Dr. Ladislaus Nádas: *Das ungarische Kartell und Konzernrecht*. Berlin, Heymanns Verlag, 1928.

életben féktelen versenyt hívott életre. A világháború befejeztével fényesen igazolódott az az állítás, hogy nem a védvám szüli a karteleket, hanem hogy válságos időben az ipar egyaránt követel védvámot és karteleket. Védvámot követel az ipar a féktelen külföldi verseny leküzdésére és karteleket alkot a belföldi piac szabályozására, mert a védvám önmagában nem mentheti meg az ipart a belföldi öldöklő verseny romboló viharától.

A kartelek ellenzői sokszor hivatkoznak arra, hogy a magyar kartelek drágábban elégítik ki Magyarország fogyasztását, mint amennyiért a külföldi ipar hajlandó a szükséges árucikkeket importálni. Ennek az álláspontnak a szószólói figyelmen kívül hagyják, hogy a termelési költség országonként az eltérő természeti. tőke- és munkaviszonyok, az ipari fejlettség foka és a belföldi fogyasztás mértéke szerint igen különböző. továbbá, hogy az export-ár a belföldi piacon alkalmazott árral szükségképpen nem egyenlő. Utóbbi állításunkat egy példa igazolhatja. Tegyük fel, hogy valamely iparcikk ára a belföldi piacon 100 egység. Tegyük fel, hogy e 100 egységből 30 esik a nyersanyag-költségre, 20 a munkabérre, 40 az általános regie-re és 10 egység a nyereségre. Ezek szerint a belföldi egységár méltányosnak tekinthető. Az illető iparcikk előállítója azonban, ha kivitel nélkül üzemének teljesítőképességét nem tudja kihasználni, hajlandó lesz a külföldre szállított áru egységárát a belföldi árral szemben 60 egységben megállapítani, mert e 60 egység fedezi az anyag és munkabéreköltséget és legalább részben csökkenti azt az általános költséget is, amely export nélkül teljes egészében a belföldi piacot terhelné. Ha azonban ugyanez a vállalat a belföldi piac számára is 60 egységre mérsékelné az egységárát, kétségtelen, hogy a fejlődés útjáról hamarosan a csőd posványába kerülne.

Ennek az üzemgazdasági körülménynek tehát szükség-szerű folyománya a nemzetközi dumping, amelyet erősít a tőkeerős államok nagyvállalatainak hódító vágya. Ezek a nagyvállalatok szívesen exportálnak a legszűkebben számított tényleges önköltség (anyag és munkabéreköltség) alatt is, csak hogy féktelen versenyükkel a belföldi ipart megöljék

és annak helyét elfoglalják. Teszik ezt abban a reményben, hogy az áldozatul kiszemelt állam iparának megölése után megszabadulnak annak versenyétől és busásan behozhatják a dumping alkalmazásakor szenvedett veszteségüket.

A közgazdasági szakirodalom legkiválóbb tagjai egytől-egyig elismerték, elméletileg és gyakorlatilag egyaránt megvilágították a karteleknek és trösztöknek nagy közgazdasági jelentőségét, valamint a termelés racionalizálása, a termelési és az elhelyezési költségek olcsóbbítása szempontjából fennálló nagy hivatottságát. Amikor tehát ezek a megállapítások mint vitán felül álló tények, mint a közgazdaság-tudomány kifejeződésének alapelvei állanak minden szakember előtt, akkor szürke ismételten lenne e kérdéseknek újból való taglalása.

Miután a kartelalakítás egyik leghatékonyabb eszköz a vállalatok racionalizálására, a rege csökkentésére, a vállalatok szilárd megalapozottságára, fejlődési lehetőségüknek biztosítására, szabad-e ezt a lehetőséget a magyar ipar elől elzárni, vagy azt e tekintetben korlátozni? Lehet-e a magyar ipart attól a fegyvertől megfosztani, amely a védvám mellett egyedül alkalmas megakadályozni, hogy a külföldi ipar hazánkat is gyarmatai sorába sorozza? Célszerű-e korlátozni léteért folytatott küzdelmében azt a magyar ipart, amely a csonkaország nemzeti vagyonának jelentékeny részét testesíti meg és odadobni a nemzeti vagyon értékes elemét a pusztulásnak és kenyértelenségre ítélni az ipari munkások százezreit? Bizonyára nem. Ha azonban ezt az álláspontot magunkévá tesszük, akkor elemi kötelesség előmozdítani, nem pedig a karteltörvény tengernyi hivatalos rendelkezésével és formásával megnehezíteni az ipar szabad mozgását és lehetővé tenni, hogy egyesülés útján mindjobban megvalósítsák a termelés racionalizálását, biztosítsák a termelés és fogyasztás összhangját és ezzel megalapozzák a magyar ipar fejlődését.

A második kérdés, amelyet az esetleg megalkotandó magyar karteltörvénnyel kapcsolatban felvetettünk, az volt, hogy a karteltörvény általában mely kérdéseket és milyen eredménnyel szabályozhat.

Előre kell bocsátanom, hogy a gazdasági élet két alapelven nyugszik: az egyik a gazdasági tevékenység szabad-

ságának, a másik a szerződéskötés szabadságának a gondolata. Ez a két elv a kapitalista magángazdasági termelési rendszernek két olyan pillére, amelyet egész gazdasági be rendezkedésünk megrázkódtatása nélkül nem lehet megdönteni. Karteltörvényünknek tehát ezt a két alapelvet feltétlenül tiszteletben kellene tartani.

A karteltörvény intézkedései három nagy kérdés-csoportot szabályozhatnak. Az egyik: a kartelek és a fogyasztók viszonyának a szabályozása, tehát a fogyasztók védelme az indokolatlan árfelhajtással vagy áruelvonással szemben. A második: a kartelnek és az attól függő helyzetben levő, a kartelen kívül álló iparosok és kereskedők viszonyának rendezése. A harmadik: a karteltagok és a kartel jogviszonyának szabályozása.

Ami az első kérdés-csoportot illeti, úgy véljük, hogy az esetleg megalkotandó magyar karteltörvény e tekintetben nem lenne nagy jelentőségű, miután jogi intézkedéseivel a kartelek netáni árfelhajtásával szemben megfelelő védelmet nyújtani nem tudna. Amint rámutattam, a német karteltörvénynek idevágó rendelkezése, mely szerint árfelhajtás esetén a kartelbíróság felmentheti a kartel tagjait a kartelszerződés alól, a gyakorlati életben árcsökkenést ritkán vont maga után. Pedig Németországban e tekintetben sokkal könnyebb a helyzet, hiszen ott nagy taglétszámú kartelek működnek és nagyobb a valószínűsége annak, hogy lesznek olyan karteltagok, akik a bírói döntés után áraikat a nagyobb forgalom reményében leszállítják. De nálunk, ahol a karteltagok száma általában csekély, a kartelszerződések sokkal inkább a «Gentlemen's agreements»-hez, mintsem a jogilag megalapozott, szervesen kiépített szerződéseken felépülő egyesületekhez hasonlók. Ezek kötelező erejét nem a kartelszerződésben kikötött bírságok, hanem a tagok kölcsönös belátása biztosítja. Ebben az esetben pedig az árpolitikán mit sem változtatna a kartelszerződésnek semmissé nyilvánítása. Az árak leszállítását jogi eszközökkel csak akkor lehetne biztosítani, ha az illetékes hatóságnak megadtnék a jog a maximális árak megállapítására és törvényben kimondatnék a szállítás kötelezettsége.

Az is kétségtelen, hogy ha a kormány a kartelekéről törvényjavaslatot készítene és ebben az árfelhajtás ellen a német rendszer szerint védekeznék, akkor nem elégedhetnék meg azzal, hogy árfelhajtás esetén a kartelbíróság a karteltagok megtámadása alapján mondja ki a kartelszerződés semmisségét, hanem biztosítania kellene a gazdasági miniszternek is a jogot arra, hogy fenti esetben a kartelszerződés megsemmisítését indítványozza, mert e nélkül a kartelbíróáságnak árkérdésekben csak ritka esetekben lenne módjában szavát hallatni.

A gazdasági miniszternek ilyen joggal történő felruházása azonban azt jelentené, hogy ő lenne a magyar gazdasági élet legfőbb ármegállapítója és hogy megállapításait a kartelbíróság lenne hivatott szentesíteni. Ámde vállalkozhat-e miniszter vagy bíróság nyugodt lelkiismerettel arra a feladatra, hogy az általános ipari árpolitikát elbírálja és azt megváltoztassa, avagy helybenhagyja és ezzel iparunk sorsáért a felelősséget magára vállalja?

A háborús ármegállapítások kudarca teljesen igazolja, hogy a gazdasági élet körforgását a gazdasági fejlődés veszélyeztetése nélkül jogi intézkedéssel nem lehet korlátozni.

A kartelek esetleges indokolatlan árfelhajtásának a leküzdése és a fogyasztók érdekeinek a megvédése céljából nincs szükség karteltörvényre. Az árdrágításról szóló idézett törvény alapján a hatóság indokolatlan árfelhajtás esetén teljes szigorral eljárhat a kartelek ellen is és az a körülmény, hogy e törvényt manapság még a piaci kiskereskedőkkel szemben is, akiknél az ármegállapítás aránytalanul egyszerűbb, elvértve alkalmazzák, világos bizonyossága annak, hogy az államhatalom az árak alakulását jogi eszközökkel nem tudja befolyásolni.

A másik kérdés-csoport, amelynek szabályozását általában a karteltörvények feladatául tűzik ki, a karteleden kívül álló kereskedők és iparosok védelme. E tekintetben elsősorban a bojkott és kizárás kérdéséről kell röviden szólni.

A bojkott és kizárás sok esetben érzékenyen érintheti a kartelen kívül állónak gazdasági helyzetét, mégis azt kell mondanunk, hogy e nélkül a kartel a termelés és elosztás

terén a racionalizálást igen gyakran nem tudja megvalósítani. Ettől a fegyvertől a karteleteket általában megfosztani nem lehet. Előfordulhatnak esetek, amikor a kizárás a kívülállók gazdasági helyzetét szükségtelenül vagy méltánytalanul sújtja, de e tekintetben a karteltörvénynek esetleges oly irányú rendelkezése, hogy a bojkott-megállapodást indokolt esetben a bíróság semmisnek nyilváníthatja, csekély eredményű lesz. Ugyancsak nem lenne nagyjelentőségű kis tag-

számú kartelekkel szemben, ha a törvény a bojkottot és a kizárólagossági összeköttetés kikötését általában megtiltana, mert a törvény csak az ily irányú kartelhatározat, azaz pa-
ancs kibocsájtását tilthatja meg, de a karteltagok egyikét sem kényszerítheti arra, hogy önálló elhatározásuk ellenére bárkivel is felvegyék az üzleti összeköttetés fonalát.

A harmadik kérdés-csoportról: a karteltagok jogviszonyának a szabályozásáról szólva, tagadhatatlan, hogy a kartel csökkenti tagjainak önállóságát és korlátozza azoknak szabadságát, de viszont az is igaz, hogy ezt a körülményt a kartel-szerződés aláírásakor az érdekeltek mindegyike előre tudja. Ha ennek ellenére a vállalatok kartelekbe tömörülnek, teszik ezt azért, mert a tömörüléstől az önállóság megtartásánál nagyobb előnyt várnak. A karteltagoknak széleskörű felmondási joggal történő felruházása egyet jelentene a szerződési hűség elvének, a magángazdasági rend éltető elemének az alá-
ásával. Az ilyen rendelkezés a karteleteket, amelyek a korlátolt időre kötött szerződés folytán amúgyis bizonytalan jellegűek, teljesen a bizonytalanság ingoványába állítaná és ezzel alkalmatlanná tenné azokat a gazdasági élet racionalizálásához szükséges mindazon nagyszabású feladatok elvégzésére, amelyek megvalósításához hosszabb ideig tartó, feltétlenül kötelező és biztos együttműködés szükséges.

Nem állítom, hogy a kartelen kívül állók és a karteltagok jogviszonyai és gazdasági helyzete szempontjából nem merülnek fel kérdések, amelyeknek törvényes szabályozása kívánatos, de úgy vélem, hogy ezek kielégíthetően rendezhetők magán és kereskedelmi jogunk keretében.

Karteltörvény, mely a népszerű szólamoknak engedve, a karteleteket elnyomja, a fogyasztókon semmit sem segítene,

viszont lehetetlenné tenné az ipar megerősödését és előmozdítaná a trösztök képződését. A tröszt azonban, amely nem ideig-óraig tartó megállapodáson, hanem pénzügyi alapon a tőke egységén épül fel, a gazdasági élet szempontjából sokkal mélyrehatóbb lehet, mint a kartel.

A magyar kormánynak a karteltörvény megalkotásánál sokkal sürgősebb feladata megvédeni a belföldi ipart a külföldi trösztöknek hazánkban is mutatkozó terjeszkedése ellen.

Karteltörvényünk a hazánkra is kiterjedő külföldi kartelek és trösztök ellen rendelkezéseit nem tudná érvényesíteni, miért is hazánkban, amely ipari és kereskedelmi tekintetben élénk összeköttetésben áll a külfölddel, aligha lehetne karteltörvényt alkotni addig, amíg e lépésre a sokkal fejlettebb iparú szomszédos államok nem szánják rá magukat.

A kartel nem jogi és nem politikai probléma.

Mint egyesülés csak formailag tartozik a jog birodalmába, lényegileg azonban a gazdasági élet gyermeke. Ugyanezért működésében semmiféle jogi intézkedéssel korlátozni nem lehet. Ha ennek ellenére mégis törvénnyel korlátoznák a kartelek működését, ezzel kicsavarnánk közgazdaságunk kezéből azt az eszközt, amelynek segítségével az ipari válságok lehetőségét csökkenthetjük, a termelés és a fogyasztás összhangját biztosíthatjuk és az ipar egészséges fejlődését megalapozhatjuk.

Miként a nyugati kultúrállamokban, hazánkban is a közgazdasági életet a háborút megelőző félszázad alatt a gazdasági szabadság virágoztatta fel.

Ismételjük: a kartel nem a fékevesztett nyereségvágynak a szülőtte, nem a fogyasztók kiuzsorázására tömörült vállalatok egyesülése, hanem a kapitalista termelési rendszernek szükségszerű alkalmazkodása a gazdasági élet kívánalmaihoz. Ha tehát helyesen ebben a megdönthetetlen gazdasági tényben látjuk e monopol alakulatok keletkezését és mibenlétét, ha ettől az elgondolástól vezérelve figyeli az állam azok működését, akkor a gazdaságpolitika megtette a döntő lépést azon az úton, amely a kartelek közérdekű munkásságának gyors és eredményes biztosításához fog vezetni.

MÁRKUS GYÖRGY.

TÖRTÉNETÍRÁS ÉS TÖRTÉNETFILOZÓFIA.

— Első közlemény. —

Ez a dolgozat csak alapozó felvetése kíván lenni egy nagyobb kérdés-csoportnak és bevezetése néhány önálló, folytatólagos értekezésnek. Célja annak a kimutatása, hogy a Darwin- és Rickert-iskola elméleteinek fogyatkozásai — csődjükkel — mennyire követelik, illetőleg igazolják a szellemi jelenségek általános átrendezésének a szükségét. Pozitívumot nem mond többet, mint hogy a szellemi produktumoknak ebben a helyesbítendő rendszerében a történelem helye mindenesetre valahogyan közelfekvő lesz annak a filológiának jellegzetes középhelyéhez, amellyel megegyezik az életauszkultáló jellegnek és objektíváló törekvésnek egyidejű jelenlétében, illetőleg egyforma fontosságában.

I.

Már a XVIII. század felvilágosodása, elsősorban Voltaire, nagy kétellyel nézte a mesélgető történetírás «igazságait». Mégis a történetírás csak a XIX. század fordulója felé eszmélt a maga létkérdéseire: hogy lehetséges-e az objektív történeti megismerés, azaz tudomány-e a történetírás és vannak-e valóban történeti törvények?

Ekkoriban az így feltett kérdésekre a «felvilágosult» természettudományos gondolkozás meglehetősen egyértelműséggel válaszolhatott.¹ A. N. de Condorcet-nak halála után,

¹ A naturalizmus alapján álló történetírásról, kezdve Saint Simon-on, részletesebben szól E. Trötsch: *Der Historismus und seine Probleme*, 1922, főleg 383. kk. L. A. Grotenfelt: *Geschichtliche Wertmassstäbe in der Geschichtsphilosophie* 1905, 3. pont, 26 kk. is. A történeti törvények keresésének történetéhez v. ö. W. Bauer: *Einführung in das Studium der Geschichte*, 1928², 24. kk., ill. 31. kk.

1795-ben megjelent legnépszerűbb műve (*Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*) egyszerűen tény- és adatgyűjteménynek tekintette a multat, melyből a történelmi törvények működését megfigyelhetjük és a jövőre következtethetünk.¹ «S' il existe une science de prévoir les progrès de l'espèce humaine, de les diriger, de les accélérer, l'histoire de ceux qu'elle a faits, en doit être la base première» írja és műve befejezéseül meg is kísérli képet vázolni az emberi szellem jövő haladásáról.² Később — Turgot nyomán³ — A. Comte, a *Cours de Philosophie Positive* (1830—42) szerzője, hogy a történetírás «költőiségének» ódiumát elhárítsa, a történelmet mint «szociológiát»⁴ (histoire sans noms!) végeredményben mégis csak a természettudományok közé sorozta. Világos t. i., hogy jóllehet Comte szociológiai természettudománya elismeri a külön történeti módszert, valósággal az individuális különösségeket csak mint az eredmények áttekinthetetlen bonyolultságának a következményét, mint «beteges tüneteket» tudja tekintetbe venni, úgyhogy nála az individualitásnak az engedménye csak annál jobban követeli a normálstruktúrát. Rendszerében a megengedett dinamika legfeljebb felületes járulék, pannus purpureus — egy alapján sztatikus elképzeléshez.

A XX. századig a kutatók túlnyomó része előtt a történet csakugyan úgy szerepel, mint szükségszerű természeti folyamatoknak láncolata és ennek megfelelően a történelem ideálja is egyenlő valami matematikai levezetés-féle, oksági indukcióéval. Herbert Spencer mint értéktelen és érdektelen lomot veti el azokat a kiszámíthatatlan történelmi eseményeket, melyek csupán elvonják a figyelmet a struktúrák közt lefolyó kölcsönös vonatkozásokról; őt a történelmi esemény nem tudta másként érdekelni, csak mint a maga

¹ V. ö. Nagy József: *A modern gondolkodás*, 1927, 169. k. l.

² 1798⁴, 304. kk. II.

³ A *Discours sur les progrès successifs de l'esprit humain* és szerzője jelentőségéről v. ö. általában Grotenfelt, 43. kk.

⁴ L. Tröltsh, i. h. 393. kk. II. — K. Reiche most megjelent kis, speciális munkáját: *Auguste Comtes Geschichtsphilosophie*, 1927 (*Philosophie und Geschichte*, 15) még nem láttam.

szociológiai törvényeinek igazolása.¹ Ebben a korban a történetíró feladata általában az, hogy «az emberiség történetét is úgy tanulmányozza, mint a természettudós vizsgálja bármely állatfajnak, például a hangyáknak életét.»² «A történelem fizikai tünemény, — írja mi nálunk Pauler Gyula — melyet tehát azon módszerrel kell vizsgálnunk, mely módszernek a természettudományokban oly fényes vívmányokat köszönünk.»³

Ennek az irányzatnak legkiválóbb képviselőinél (mint Buckle — a *History of civilisation in England* [1857—61.] szerzője —, Taine, K. Breysig, stb.) «a történeti tények végeredményben valamely egyenlet tagjaihoz hasonlítanak. Jól kell felállítani őket, hogy az igazság önként következék belőlük.»⁴ A történeti tényekből levonódó tanulságok inkább csak igazolják az induktív úton nyert általánosításokat. Így még Wundt is, — aki pedig jól ismeri a lelki okszerűség másféleségét vagyis a történelmi ok és okozat kiszámíthatatlanságát, — minden misztika nélkül, úgy képzei a történet élet-elemeinek viselkedését, mint egy a lelki komplikációk különösségének alaptörvényétől meghatározott folyamatot,⁵ az alkalmazott lélektannak egy bonyolultabb esetét. K. Lamprecht pedig — bár kitűnő lélektani érzéke akadályozta elveinek következetes végrehajtásában — elvben mindenestre a szociálpszichikai kultúrszakok (Kulturzeitalter) törvényszerű egymásutánjának kimutatásában keresi a történetírás feladatait; öntudatlan híve Comte-nak⁶, aki rendszere

¹ V. ö. Trötsch i. h. 420. kk., kül. 429₂₂₁ k. l.

² M. Nordaубól idézi Kornis Gyula: *Történetfilozófia* MTt Kk I., 1., 1924, 145. l.

³ *Századok*, 1871, 530. l., idézve Thienemann T.: *A pozitívizmus és a magyar történettudományok*, Minerva, 1922, 19. l.

⁴ *Századok*, 1871, 632. l. (Thienemann i. h. 12. l.) — V. ö. I. G. Droysen felháborodott «vádiratát» Buckle ellen (*Histor. Zeitschr.* 1863, 9. k., főleg 20. l.), aki «puszta természettudományos történevéssé alacsonyította le a történelmet».

⁵ V. ö. Wundt: *Logik* III^a, 458. kk. és hozzá Trötsch, i. h., 435. kk., különösen 443. kk.

⁶ L. már Bernheim: *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*, 1903, 159. l.

kedvéért (szinte jobb meggyőződése ellen) az objektív kauzalitás szempontjait erőszakolja¹ és — új formában bár — csak az általános felé való haladást tartja a tudomány elengedhetetlen kritériumának.

Természetes azonban, hogy soha semmi korszak összes egyéniségeiben egyforma kizárólagossággal ugyanaz a felfogásmód nem uralkodhatott. Ellenkezőleg: mindig és mindenütt, ahol emberek vannak, a spekulatív gondolati lehetőségek és fogalmak egyszerre élnek, legfeljebb nem mindig és mindenütt ugyanazzal a súllyal és jelentőséggel. Így a pozitívizmus a maga virágzása idején is csak nagy-általában vezetett és a történelem létkérdéseit illetőleg eddig ismertetett felfogások is ugyancsak ilyen általánosságban, nem mindig egyforma tisztasággal feleltek meg ennek a korhangulatnak. Taine, Buckle és mások — kezükben a pozitívizmus legkönnyebben, kínálózó fegyverei, — sokszor állottak be önkénytelenül, csakúgy ahogy Lamprecht tette, a romanticizmus harcsoraiba.² És nemcsak a közvetlenül megelőzőleg oly nagy szerepet játszott «német» idealizmus élt tovább (mint természetes visszahatás) a pozitívizmus évtizedeiben: az is «idealizmus» volt tulajdonképen, ha egy korban, melyben a történelmet természettudománynak kellett elképzelni, sokan — mint Oswald, Spencer, P. Barth stb. — ezt a megismerésfajtát inkább mindenestül kivették a tudományok sorából. Mindamellet: a pozitívizmusba nyakig merült tudományos gondolkodásnak csak igen körülményesen és különböző utakon volt módjában a jobb belátáshoz elérkeznie.

¹ L. különösen Lamprecht: *Moderne Geschichtswissenschaft*, 1905; *Deutscher Aufstieg*, 1914; *Was ist Kulturgeschichte? Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, NF, I. (1896/7) 75. kk. — Törekvéseit jellemzi Tröltzsch, i. h. 460. kk., Kötschke & Tille: *K. Lamprecht, Eine Erinnerungsschrift der deutschen Geschichts-Blätter*, 1915, Kornis, i. h. 14. kk. stb. Egyéb irodalmat ad a nagy vitához Bauer i. h., 32. k. — Kurt Breysig, Lamprecht legjelentősebb tanítváya, mesterének tanait kiterjesztette a világtörténelemre (*Der Stufenbau und die Gesetze der Weltgeschichte*, 1905) s a hibájakat is természetesen megfelelő mérvben fokozta.

² Croce—Pizzo: *Zur Theorie und Geschichte der Historiographie*, 1915, 263. kk.

Előbb át kellett esni a tétovázások gyermekbetegségein. Így még a legvilágosabb fők is — mint Széchenyi — csak épen meglátták, hogy pl. Hellas szobrai eddigelé senki sem érte utól; egyébként úsztak a «progressziót» kereső kor-divattal.¹

Hogy a vallásos gondolat Jézus óta, az epikus költészet Homeros óta haladt volna, azt persze ebben a korban sem állította senki komolyan, Darwin a legkevésbé. De pillanatnyilag még hiányoztak az erőfeltételek annak az mindent körülfogni látszó, hatalmas ércfalnak az áttörésére, melyet Spencer és a darwinisták evolúciós *trouvail*-a alkotott. Azokat a jelenségeket tehát, amelyeket lehetetlen volt az oksági láncolattal indokolni és kiszámítani, egyszerűen nem feszegették: szemet húnytak felettük. Egy új tudományos látásmód kialakulása és uralomrajutása sokszorososan összetett folyamat. Ahhoz, hogy a korhangulat hivatalosan megfordulhasson, hosszú és messzeágazó előkészítések munkájára volt szükség. Mielőtt Dilthey, Windelband, Rickert és a többiek elérkezhetek a történetírás mai, tisztultabb felfogásához, másoknak még egyetemes gondolkodásunknak számos, általánosabb jelentőségű vívmányát kellett tudományos közkinccsé elfogadtatniok. Így szinte tartott századunk elejéig, míg a közvélemény a pánevolucionizmus lázalmából felébredhetett.

Az előkészítés visszanyúlik Hegel iskolájának vívmányaihoz: a természettudományos gondolkodás modern meghaladásához elengedhetetlen lépés volt, hogy ennek az iskolának, amely egy már elmúlt korszakban eredményesen képviselte a most visszatérendő idealizmust, döntő érvénnyel sikerült (a Kant-féle történetfilozófia morális egyoldalúsága ellen) az igazság- és kultúrafogalmakat újjáteremteni, illetőleg felszabadítani. De szükség volt Nietzschére is másodszor, hogy ellenállhatatlan dialektikájával a tett, a cselekvés, a támadás (Werden) mögött egyenesen tagadja a létezést (Sein)² és ezzel a túlzással vessen éles világot az evolucionizmusnak arra a

¹ L. Angyal D.: *Gróf Széchenyi István történeti eszméi. Budapesti Szemle*, 1907, 14. l. (kny.)

² V. ö. Nagy J.: *A modern gondolkodás*, 54. l.

- végzetes tévedésére, hogy szerinte a mozgás (fejlődés) mintegy utólag járul az élő szubjektumokhoz.¹ Az ő szemével tanultuk meg látni, hogy az organizmus apriori csak mozgásban van, tehát fenomenológiai realitása («lényege») is csak a támadásában lehet, nem a létezésében: dinamikus milyensége szükségkép reálisabb a tárgyi tökéletességnél. Nála van a gyökere, ha mai tudásunk általában nem a dolgok természetére, hanem
- történetére, arra irányulhat, amit ugyan a lét alsóbb fokain sűrűn burkol a végtelen stabilitás, de ami mindig annál fontosabb követelmény lesz, minél magasabbrendű a szóbanforgó lény.² Nietzsche filozófiájában gyökerezik, ha ma az ú. n. szellemi tudományok teleológikusan a teremtetési pillanat értelmének a megtalálására irányulnak (a létet keletkezéséből akarják megismerni),³ ha dönt bennök a velünk született speciális, phylogenetikus illetőleg ontogenetikus energiafajták adottsága és ha ma a kutatásban nem a fejlődés szabályosságának, hanem a szabadságnak, az okság törvényei alól való mentességnek az elve uralkodhatik. (Droysen.)

De Nietzsche mellett — harmadszor — épúgy jelentős része volt a mai «idealisztikus» történetfelfogás kialakításában annak a Schopenhauernek is, aki — szemben a törvényszerű haladás hirdetőivel — talán legsötétebben variálta a Sextus Empiricus-féle ἀμείβοδος ὄλην vádját.⁴ Aki fanatikus gyűlölettel hirdette a történeti ismeretek tudományos értéktelenségét (zwar ein Wissen, aber keine Wissenschaft) és — mint ismeretes — különös szeretettel egy eszme ügyetlen

¹ V. ö. H. Cysarz: *Literaturgeschichte als Geisteswissenschaft*, 1926, 181. kk.

² E. Boutroux: *De la contingence des lois de la nature*, 1908 (= 1874), 145. l.

³ V. ö. K. Breysig: *Eindruckskunst und Ausdruckskunst*, 1927, 249. k.

⁴ Grotenfelt, i. h. 56 kk. finom jellemzésben mutat rá, hogy Herder, aki általában ugyan, evolúciós látással, a történelem menetét az isteni ész művének tekintette, *részletekben* feltűnően szerette hangsúlyozni a történelem ijesztő mozzanatait, a kultura haladásának illuzórius voltát, a lázas európai törtételessel szemben a nyugodt, keleti életmód előnyeit, stb. Mindezek miatt talán csakugyan joggal tekinthetjük őt Schopenhauer előzőjének.

kiszolgálóinak, megcsalt csalóknak nevezgette a világtörténet vezetőit.¹ Éppen akkor t. i., amikor (a természettudományos kontinuitás híveinek a végletességét is túlszárnyalva) legkíméletlenebbül használta ki a történelem ellen a szellemi jelenségek nyilvánvaló szingularitását és fejlődéseik kiszámíthatatlanságát, aényt, hogy az egyvonalú kontinuuális fejlődés nem felel meg a történeti tények valóságos fejlődésének; éppen akkor, amikor leghevesebben tagadta Európa — akkori — törtóiai önszemléletének a jogosultságát,² Schopenhauer éppen akkor adott legerősebb lökést a hisztorizmus új irányban való megindításának. És hasonlóképen: amikor tanaival olyan tág teret nyitott a geniekultusznak és az exotizmusok érvényesülésének, csak az egyszer-való és a közvetlen adottság fogalmainak az előkészítését kezdeményezte. Aminthogy hasonló hatása volt napjainkban Th. Lessingnek is, a mestert a helyes mag torzító túlzásában is követő kiváló tanítványnak, amikor hasonló hangon, a történetben minden értelmet pusztán a velünk született illuzióképesség eredményének, a rendszerező ész kívülről belevitt munkájának minősítve, a világ-történelmet a közönségesség meg az ostobaság vásárának minősítette.

De last not least, sőt talán elsősorban, elengedhetetlen volt a történeti megismerés helyes megpillantásához — bármily távolinak lássék a felületről, — az az általános érvényű megismerés is, hogy emberi létünk sohasem lezárt kör, hanem ellenkezőleg: mindig nyitva áll bizonyos metafizikai összefüggések betörésének. Hogy minden emberi cselekedetünk apriori irracionális (a pusztá rációval megfoghatatlan), aminek közvetlen következményeire a franciáknál Bergson, az

¹ Főleg: *Die Welt als Wille und Vorstellung*, III., 38. fej. (*Über Geschichte*) stb. — Jól jellemzi Schopenhauert, mint a hisztorizmus ellen való «lázáadás» fejét Trötsch, i. h. 309. kk., kinek a 136. kk., ll. olvasható fejtegetéseit nem oszthatjuk mindenben.

² Így már Trötsch is, i. h. 310. k. l.

³ *Geschichte als Sinngebung des Sinnlosen*, 1919 (1923³). — V. ö. Cysarz, i. h. 190. l. Az ú. n. történelmi szkepticizmus jellemzéséhez és irodalmához l. Kornis: *Történetfilozófia*, 61. k. is.

angoloknál James, a németeknél Eucken¹ mutatott rá, mindenestre némi hangsúly- és árnyalatkülönbségekkel.

Azonban Hegel, Nietzsche, Schopenhauer és Bergson tanai természetesen csak egyes — mindenestre igen fontos — gondolatfejlődési előzményeket jelentenek, nem az összes előfeltételeket, amelyeknek alapján a történetírás legmodernebb felfogása kialakulhatott. Ezeknek az összes összetevőknek teljes listáját nemcsak lehetetlen, felesleges is volna erőszakolnunk.² Az, hogy a speciális történetfilozófiának újabbanolyan irányt kellett vennie, amely többé nem a természet-tudományok (matematika, fizika, kísérleti lélektan stb.) segítségével, hanem az emberiség általános kultúrájának történetén, a kultúrának a filozófiáján át próbálja megismerni a történelem jelenségeit, — ennyiből is érthetővé lett.³

Már Kant hirdette, hogy a mechanikai világfelfogás az élő organizmusokról nem ad kielégítő magyarázatot. Az a gondolat azonban, hogy az ember — mint pszichofizikai lény — értelmével a «fizikai» fölé egy másféle («elki») világot is teremt magának, kétségkívül csak Dilthey által jutott központi jelentőséghez, aki a modern történetfilozófiát megindította.⁴

¹ V. ö. Eucken: *Erkennen und Leben*, 1912, ahol szerző tanulságosan szegezi le álláspontját a másik két tudóssal szemben; és J. Goldstein: *Wandlungen in der Philosophie der Gegenwart*, 1911, 163. l.

² Többek közt a relativitás gondolata is idetartozik, főleg amennyiben hozzásegít, hogy helyesebben képzeljük el a relatívnek és az abszolútnak találkozását az individuumban (v. ö. Tröltsch, i. h. 219. k.; Bauer, i. h. 87. l. stb.), de persze a relativitás-gondolat Einsteinnél factum, a történetfilozófiában megoldandó feladat (Tröltsch).

³ Itt említjük meg, hogy közben a *problematicai és tartalmi átalakulásokról az újabb történetfilozófiában* (1883—1927) Korek Valéria adott értékes áttekintést az Athenæum 1928., 135. kk. és 235. lk. lapjain.

⁴ Első — sajnos, befejezetlen — műve: *Einleitung in die Geisteswissenschaften*, I., 1883 után, (melynek eredetileg a *Kritik der historischen Vernunft* címet szánta), v. ö. még: *Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie*, 1894; *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*, 1910, stb. Egészben l. róla Kornis: *Dilthey történetelmélete*, 1913.

Dilthey tette először tudatossá, hogy az embernek természettudományos történelme mellett szükségkép van egy másik, erre erősen visszaható, képzelt történelme is, amelynek területén nem uralkodik a fogalmi megismerés és lehetlenné válik a természettudományos tárgyalás.

Az a körülmény, hogy mint magasbrendű gondolkodás, érzés és akarat mozgatói, képesek vagyunk teremtető szintézisekre, kiszámíthatatlan beavatkozásokra és az oksági rend megváltoztatására, sok tekintetben kívül helyez bennünket a természeti törvényszerűségek sáncain¹ és a reánk vonatkozó történelmi valóságokat kiveszi az egyetemesítő tendenciák hatásköréből. Aki arra törekszik, hogy a történelem szinguláris anyagát «alchimiai úton az absztrakció tiszta anyagává változtassa át s így a történetet kényszerítse végső titkának elárulására», époly reménytelenül téved, mint aki a Természet végső szavát reméli kipuhatolni.² A jó történelem nem hamisíthatja meg a voltságot olyan egyoldalúsággal, hogy eszmei fejlődések Prokrustes-ágyához szabja a jelenségeket, illetőleg az okság szempontjait hajtsa be rajtok. Még egy abszolút belső és külső némaságban élő társadalomnak, ami csak feltevés lehetne, még egy ilyen társadalomnak sem volna a történelme természettudományos, egyszerűen mert nem lehetne — csak anthropológiája. Egyébként aztán nincs teljességgel lezárható fejlődési kör, mert ha egy olyan megállt folyamatra vonatkozóan, aminő pl. a görögök vagy rómaiak története, «minden» ténynek birtokába juthatnánk is (?), még itt sem volna módunk — természetesen — exakt tudományossággal küzdeni le a lényegtelenések kiválasztásának végtelen nehézségeit. Nem volna, amíg kezünkben nincs az Ember fizikai individuál- és szociálpszichológiai megfejtése; amíg kilátástalanul hiányzik tudattalan ösztönéletünk és a társadalmi hatások törvényeinek a teljes ismerete³ stb. Az emberen kívül és az ember fölé nem állhatunk s a makrokozmosz és mikrokozmosz lényegét és összes törvényeit nem

¹ V. ö. Kornis: *Tört. filozófia*, 21. k. 1.

² Kornis: *Dilthey történetelmélete*, 1913, 6. 1.

³ V. ö. G. Simmel: *Probleme der Geschichtsphilosophie*, 1905², 15. 1.

ismerhetjük: e nélkül pedig legfeljebb ha bizonyos fajta monográfiákban, essaykben, illetőleg nagyobb munkák egyes részleteiben sikerülhet és legfeljebb a külszínes tudományosságot megközelítenünk. Különben a történeti folyamat mindig lelki történések vetülete és a történelmi eseményekbe belejátszó tudat, — az egyén egész áttekinthetetlen multjának aktív hordozója, — mindig szükségképen olyan előzmény (causa) marad, amelynek következményei a mechanikai okság alapján kiszámíthatatlanok. A lelkiállapotok nem eredményeződnek exakt oksági egyenletek alapján a külső behatásokból;¹ az előzmény nem adhatja ki a következményt: a lélek élő dinamizmusa kiszámíthatatlan.² A történelem «pszichológiai» oksága nem a konstruktív pszichológia mechanikus oksága, a történetírás nem pályázhat a kémia babéraitra. A valódi történet valódi tényeit, aminők pl. a kereszténység erkölcsi génuszának ereje vagy Goethe csodálatos nagysága, semmiféle előzmény, milieu-ismeret és a racionalizáló okságkeresés semmi hasonló igyekezete még csak meg sem közelítheti.³ Az életesemény a maga intenzív értékében kiszámíthatatlan lecsapódása a lelki adottságoknak. Nem javuló tendenciák és kiiktatódó tévedések, az organikus kozmosz életét az emberi életformák kaleidoszkópikus metamorfózisai teszik ki.⁴ Az egyes emberi kulturák összhangban állanak ugyan a fejlődés szabályaival, de nem tekinthetők e szabályok függvényeinek. Lapidárisan fejezi ki ezt az igazságot Th.-W. Danzel formulája:⁵ «kulturelle Entwicklung ist ein *Anderswerden*, aber *nicht* ein Fortschritt.» A fejlődési következetesség gondolatát csak a «korszellem», azaz gondolkodásfejlődésünk egy stádiumának a tévedése csúsztatta bele a szellemi jelenségek történetébe. Szorosan véve azonban a Természethen sem ismétlődik semmi, még kevésbé

¹ Kornis: *Történetfilozófia*, 134. kk., (103. kk. §§.)

² V. ö. Kornis: *Okság és törvényszerűség a pszichológián*, 1911, s. *Történelem és Psychológia*, 1914, 62. kk. 1.

³ Kornis: *Történetfilozófia*, 137. 1.

⁴ Cysarz: i. h. 170. 1.

⁵ Legutóbb *Der magische Mensch* (Das Weltbild 8. köt.) 1928, 19. kk.; 1. még *Kultur u. Religion des primitiven Menschen* 1924 2. stb.

ismétlődhetnek a történet jelenségei,¹ ahol mindig valamely individuális, egyszeri totalitás szerepel mint alapegység,² tehát már az azonos okok, feltételek és hatások hiánya is utal rá, hogy itt az okviszony törvényszerűsége — eredmény nyelv — nem kutatható.

A történeti megismerés sohasem lesz valójában alkalmas és képes az élet várható menetére, azaz törvényeire megmegtanítani ;³

sántán követi csak
A meglevő ifjú tapasztalást,
S miként bérencköltője a királynak
Kész kommentálni a nagy tetteket,
De megjósolni hivatása nincs.⁴

Semmi történetfelfogás erőszak nélkül nem fog a haladás gondolatával boldogulhatni.⁵ Az események valójában nem érnek meg és nem múlnak el kronológiailag leszögezhető, egyvonalú és általános folyamatokban. A szellemi jelenségekben is mindenesetre van progresszió, bár nem egyenletes és nem nyílegyenes (sőt talán «spirális» sem, amint Leibnitz, Lotze⁶ és mások képzelik), de csak akkor van, ha a jelenségeknek csupán bizonyos mozzanatait és csak értelmünkkel vizsgáljuk. Van — bizonyos, választott egyénfajtákra vonatkozólag — valami (mondhatnók) «technikai», illetőleg a külső körülményekben való haladás (amint már Buckle látta), azon-

¹ V. ö. A D. Xénopol : *La théorie de l'histoire*, 1908, 80. k. ; Lasson : *Hegel als Geschichtsphilosoph*, 1920, 91. ; Fr. Eulenburg : *Sind historische Gesetze möglich ?* (Hauptprobl. der Soziologie, Erinnerungsg. f. M. Weber, I., 1923), főleg 25. kk. Az életpillanatok individualitásáról, azaz az egyes momentumok tartalmi egyszerválóságáról és különségéről részletesen : Litt : *Individuum und Gemeinschaft*, 1926³, 87. kk., *Erkenntnis und Leben* 1923, 130 kk. és 10. (Tröltsch vonatkozó dolgozatainak felsorolásával,) stb.

² Ennek a problémájához v. ö. Kornis : *Történelem és Psychológia*, 1914, 82. kk.

³ V. ö. G. Simmel, i. h. főleg 67. kk.

⁴ Madách : *Az ember tragédiája*, XII., 163.

⁵ V. ö. Burckhardt : *Weltgeschichtliche Betrachtungen*, 1905, 64. kk. 265. kk. és hozzá Angyal D., i. h. IV. fejj., 59. kk.

⁶ *Mikrokosmos*, 1869—72², II. 345. kk., III. 21., 29., 180. kk. stb.

ban az életeseményeknek (amelyeknél egyedül az intenzitás lehet lényeges), ezek az oksági láncolatok és a perennáló fejlődésgondolat legfeljebb extenzív formájára vonatkozhatnak;¹ nem érnek el a valóságos fejlődéshez, amelyről — túl a gondolati rend- és törvényszerűség-kitevőkön — az összes lelki értékeknek és nagyságoknak kell tájékoztatniok. Az összes értékeknek és nagyságoknak, amelyeknek közreműködése az individuális vagy kollektív történések folyamán megállapítható.

A Comte-éhoz hasonló kísérleteknek vagy a törvény fogalmát kellett túlságosan határozatlanul megfogalmazniok, vagy a történetírást mostohatestvérként valahová a természet-tudományos rangsor végére beszorítani. Ezért lett már Kant ismeretelméletének sarkalatos elvévé, hogy elménk szerkezetében kell keresni a világ magyarázatát. Dilthey óta aztán átmént a köztudatba, hogy a történeti megismerés törekvésének túl kell lépnie a világról gondolati formákba foglalható ismereteinken, vagyis a lelki élet titkaihoz kell fordulnia felvilágosításért.

Persze a jövő kiszámítása ezen az alapon sem képzelhető el. Dilthey eredménye mindössze annyi, hogy az értékek bizonyos szabályosságához képest felismer bizonyos általános történeti «szokásokat», ismétlődő kolonokat, tipikus eseteket és főleg a legbensőbb, irracionális élet- és élményvonások szerint, empirikus generalizálások útján, megállapítja azokat az ismert «típusokat», melyeknek célja: «tiefer in die Geschichte zu sehen, und zwar vom Leben aus».² Ezeken a típusokon méri ő a különböző ötvöződések-ből és kereszteződések-ből előálló individuumokat, illetőleg az individuálisat, amely számára mindig speciális esete ezeknek az általánosabb pszi-

¹ V. ö. Cysarz : i. h. 78. k., 167. l. stb.

² *Weltanschauung, Philosophie und Religion* (Frischeisen-Köhler kiad.) 1911, 30. l. — Ilyen típus Diltheynél (a lelki megélés-képesség hármasszárnyának, illetve a valóságfelfogás, életérzés és akarati viselkedés tendenciáinak megfelelően) elsősorban a logikusan megismerni, esztétikusan szemlélni és erkölcsileg hatni akaró, amikről v. ö. R. Unger : *Weltanschauung und Dichtung*, 1917, főleg 38., 48 l.

chológiai fogalmaknak.¹ Például: a «görög»-nek nevezett típusfogalom annyi, mint egy általános kultúrértéknek bizonyos formában való realizálódása, amely minden korban újra öröndetes elismerésre indít azzal szemben, akire ráillik (és aki így reprezentálja lesz egy specifikus értéknek). A típus demonstrálni hivatott, hogyan tetszik át mindig újra egy változatlan és maradandó elem, egy általánosság, a történelem változó folyamatában;² ennyiben azután már megvan természetesen az a tudatosan fejleszthető mellékfunkciója is, hogy alkalmazása a vele involvált összehasonlítás révén kiválasztja a nem tipizálódó specifikus mozzanatokat és figyelmünket állandóan ébren tartja a szingularitás, a történeti individualizálás jelentősége felé is.³

Mindenesetre Dilthey gondolatai nyomán és azokkal párhuzamosan más kutatók is, többek között J. G. Droysen⁴ és W. Windelband⁵ hasonlóan igyekeztek annak a történettudománynak a sui generis tudományos jellemét felismerni, amely nyilván sohasem engedheti háttérbe a neveket és előtérbe a törvények igazságait. Így jutott különösen Windelband az egyéniség- és értékfogalom kombinálásával a történelmi fogalomalkotás olyan közelebbi jegyéhez, amely lehetővé tette, hogy a természet- és történettudományos fogalomalkotás azonososságának csődbekerült gondolata helyett a tudományoknak nomothetikus és idiográfikus tudományokra való felosztását javasolhassa.⁶ Mindezt itt nem részletezhetjük. Így is világos, hogy Rickert egy hosszú törekvésláncolatot

¹ V. ö. Trötsch, i. h. 520. l.

² G. Mehlis: *Lehrbuch der Geschichtsphilosophie* 1915, 192. l.

³ A típusról, mint az egyéni különbségek logikai elrendezésének heurisztikus elvéről a történelemben l. Kornis: *Történelem és Psychológia*, 96. kk. A módszert (a «felvilágosodás»-típus és alkalmazása,) irodalmunkban sikeresen használta Hornyánszky Gyula könyve, *A görög felvilágosodás tudománya, Hippokrates*, 1910.

⁴ *Grundriss der Historik*, 1882³ (először 1858, ill. 1868). — Róla v. ö. E. Fueter: *Geschichte der neueren Historiographie*, 1925² (= 1911), 492. kk.

⁵ Jelentőségéhez v. ö. Trötsch, i. h. 550. kk., 476. l.

⁶ Először *Geschichte und Naturwissenschaft* c., 1894-es Strassburgban tartott rektori beszédében.

zárt le,¹ amikor kétségkívül szerencsés összefoglalása a «közvetlen adottság» kategóriájának a jelentőségét — szemben a naturalisztikus fogalmak «közvetett» természetével — végleg elfogadtatta. Amikor ő általa vált kétségtelenné a történelmi fogalomalkotásnak és a történelmi kauzalitásnak a másféleltsége: a fogalom generalizáló (természettudományos) formája mellett az individualizálónak a megkülönböztetése; és általa alapozódott meg a történelmi módszer külön értéke.² Ezért és ennyiben használhatjuk tehát alantakban az ő nevét a tőle inkább csak diadalra segített irány jelöléseül. Egyéb-ként az így kialakult idealisztikus tannak csak a legnélkülözhetetlenebb vonásait jellemezhetjük.

MARÓT KÁROLY.

¹ *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung, Eine logische Einleitung in die historischen Wissenschaften* 1913²; *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft* 1910² (12 év előtt, mikor e dolgozatomat először fogalmaztam meg Kolozsvárt, ebből a munkából csak az 1899-i első kiadás állt rendelkezésemre); *Gegenstand der Erkenntnis*, 1904; *Geschichtsphilosophie* a *Die Philosophie am Beginn des 20. Jahrhunderts*-ben (Festschr. f. Kuno Fischer, 1907²) stb.

² V. ö. Mehlis i. h. 106. k. I. és e szerző *Geschichtsphilosophie* című dolgozatát is, *Jahrbuch der Philosophie*, 1913.

KÖLTEMÉNYEK.

Őszi faültetés.

Amennyi fám, majd mind beteg,
Helyettök újat ültetek,
A régi buzgalommal —
De jaj, már nem a régi bizalommal.

Az élet őszi estvelén
Csak pislogó láng a remény —
Az első szélfúvásra
Kialszik könnyen gyöngé lobogása.

A meg-megzörrenő haraszt,
Hulló levél is felriaszt,
Bennem bús sejtelem kél —
Szorongva állok szigorú telemnél.

Nem bánom én, hogy menni kell,
S napom gyorsan enyészik el,
S hogy én is elenyésem —
Örömből, búból kijutott a részem.

Napom bár télbe, éjbe vesz,
A lelkem máson révedez :
Munkámnak lesz-e haszna,
E puszta föld kivirúl-e tavaszra?!...

Tavasza télben.

Tavasszal, még jól föl se kelt a nap,
Pillámon is félálom ült,
Már gerle búgott ablakunk alatt,
S rigó füttyült.

Most tél van és hó. Mint fáradt öreg,
Későn kel a nap, bár korán lement.
Hosszú az éj, oly lassan jó a regg —
S künn néma csend.

De a gyermekszobában kél a zaj,
Fölébredtek a fürge unokák,
Vidám beszéd, feleselés, kacaj
Hallatszik át.

A fák között künn mély, halotti csend,
Még szél se zúg, csak csöndesen havaz —
De víg madárszó csattog idebent —
Itt a tavasz! . . .

Az élet országútján.

Már láttam én is jó napot,
De a világ el nem kapott.
Utáltam az uraskodást,
Az oktalan rugaszkodást.

Ha gyors fogat került elé, —
A port türelmesen nyelém —
Kergetni örültem minek
Szegény sovány gebéimet? . . .

Csak arra jó a nyargalás,
Magad körül hogy mit se láss,
Csak tűnve-tűnő útfelet,
S az unalom repül veled.

Jobb, kocsorászni csendesén.
Az út nem untat percre sem —
Lelkem két éber ablakán
Kép rajzolódik kép után.

Hisz engem minden érdekel :
Egy-egy tehén, amint legel,
A zöld vetés, útszéli fák,
Az ezerarcu kisvilág.

Minél több tárgyat befogad :
A lélek annál gazdagabb.
Mit felfogott, az mind övé,
Úgy gyűjti mézét, mint a méh.

Akármilyen lassan haladsz,
Attól ne félj, hogy elmaradsz —
A végén ugyis egy a cél,
Ahhoz mindenki odaér . . .

VARGHA GYULA.

SZEMLE.

Egységes magyar irodalom.¹

Tisztelt ünneplő közönség!

A Kisfaludy-Társaság örömmel követte a debreceni Csokonai-Kör és Debrecen város szíves meghívását, hogy itt egy vidéki gyűlésre jöjjünk össze. Ki fogom fejteni azokat az okokat, amelyek ránk nézve hazánk jelen viszonyai között általában kívánatosná és szükségessé teszik a vidékkel való közvetlenebb érintkezést; de mindenekelőtt rá szeretnék mutatni azokra a különleges körülményekre, amelyek Debrecen és az itteni Csokonai-Kör hívását nekünk különösen kedvessé s annak elfogadását szinte erkölcsi kötelességünkké tették.

Mikor szabadságharcunkban az első válságos fordulat állott be, a forradalmi törvényhozás és kormány szinte ösztönszerűen Debrecenbe menekült. Ez a választás mindenkorra rányomta városukra annak az elismerésnek a bélyegét, hogy ha a nemzetet az erőszak ideiglenesen megfosztja életműködése középponti szervétől, fővárosától, ez a hely az, amely a középpontot az életműködés nagyobb megzavarása nélkül pótolni képes. Debrecennek ez az elismert, történelmileg szentesített második helye a magyar városok között ránk nézve, az irodalom embereire s különösen a Kisfaludy-Társaságra nézve még más visszaemlékezésektől is nyer ihletet.

Néhány hét múlva lesz éppen 80 éve, hogy a Kisfaludy-Társaság egykori érdemes tagja, ki regénypályázati alapítványával az Akadémiában is megörökítette nevét, ifj. Péczely József itt Debrecenben elhunyt. Itt lakott és halt meg tagtársaink közül Fiók Károly műfordító is. A Kisfaludy-Társaság multjára fényt árasztó tagok közül a debreceni híres kollégium növendékei voltak Kölcsey Ferenc, Arany János és a vértanu gróf Tisza István, kinek most nevét viseli a debreceni egyetem.

Itt időzésünket felhasználtuk arra is, hogy a mai nap reggelén koszorút tegyünk a Csokonai Vitéz Mihály és a Péczely József sírjára.

Debrecen a maga kulturális hivatásának tudatában nemcsak az élő irodalmat becsüli meg, aminek a mi meghívásunkkal is jelét

¹ Elnöki beszéd a Kisfaludy-Társaságnak 1929 április 28-i debreceni gyűlésén.

adta, hanem kegyelettel őrzi irodalmunk letűnt nagyjainak emlékét is, különösen azokét, akiknek neve úgyszólván összeforrt ezzel az ősmagyar várossal. Ezért alakította meg Csokonai-Körét, mely nevéhez méltó munkásságot fejt ki, s mindig ápolva a Társaságunkkal való érintkezést, a mai ünnepi összejövetelben is, mint vendéglátó házigazda, egyúttal munkatársunkul szegődik.

Itt nemcsak ez a derék kör, hanem minden arra a fiatal poétára emlékeztet, akinek pályája Debrecenből indult ki és Debrecenbe tért vissza, s akinek mindennel adósa maradt a sors, úgy hogy most ezt a nagy adósságot legalább az elkésett elismerés és megbecsülés engesztelő áldozatával kell lerónia az utókornak; s vajjon melyik város lenne méltóbb rá, mint Debrecen, hogy Csokonainak s az ő korában meg nem értett jelentőségének az ő neve alatt társuló irodalmi munkában is állítson emléket?

Ezek azok a helyi vonatkozások, melyek itteni találkozásunknak bensőségteljes melegséget kölcsönöznek. Azonban, t. közönség, nem csinálunk titkot belőle, hogy idejövetelünk inkább példaadás akar lenni, mint ötletszerű, elszigetelt jelenség, hogy mi a mai időkben mélyen érezzük a szükségét annak, hogy megmaradt magyar közönségünkkel gyakoribb, szorosabb, lehetőleg személyes érintkezésbe is lépjünk.

Ne feledjük, hogy ma a magyar irodalomnak a multhoz képest egy harmadrésznyi országgal és egy alig több mint harmadrésznyi nemzettel van dolga. Az égbekiáltó igazságtalansággal megvont trianoni határok emyire szállították le hazánkat, és mikor nemzeti államokat akartak alkotni, három és fél milliónyi magyart csatoltak át hazánktól a győztesek pártfogását bíró szomszéd államokhoz. És még ez sem elég; azok a győztes államok, amelyeknek éppen csak hogy közönyös volt Magyarország, elkényeztetett védeneciknek még azt is elnézik, hogy a törzsétől elszakított magyarságot a békeszerződések világos rendelkezése ellenére a legerőszakosabb eszközökkel kivetköztessék nemzeti jellegéből s alantasabb nemzeti kultúra fölvételére kényszerítsék. Példátlan az a világtörténelemben, hogy egy nagy háború után annak győztesei összefogjanak azért, hogy egy nemzet ellen, melynek a háború előidézésében semmi része nem volt, a béke megkötése után is irtó háborút folytassanak. Minden jel arra mutat, hogy a győztes nemzetek között az elfogultlanabbak már kezdik lelkiismeretükben érezni ennek a vállalkozásnak szörnyűségét, de a mi általok megnövesztett kis ellenségeink souverainitásuk védpajza alatt egyelőre még akadálytalanul folytathatják az irtóháborút a magyarság ellen, a magyarság nyelve, iskolája, irodalma ellen. A harci eszközökben nem válogatósak;

egy szobrászati remekmű lerombolásával kezdték s most magyar könyvtárak elégetésével folytatják. Petőfi, Madách, Jókai, Mikszáthnak a világ minden nyelvére lefordított könyvei mint közveszélyesek máglyára kerültek a balkáni szellem diadalaképpen, a világháború által állítólag felszabadult XX. századbeli európai emberiség nagyobb dicsőségére.

Ennek a magyarság ellen intézett irtóháborúnak a fegyvertárába tartozik az a rendszabály is, mellyel a bennünket északról, keletről és délről környező ú. n. utódállamok Magyarország újabb irodalmi termelését — még a politikától teljesen távolesőt is — kitiltják területükről. Ez állítólag az irredenta veszélye elleni küzdelem, de a valóságban semmi egyéb, mint szintén egyik eszköz az elszakadt magyarságot a maga nemzeti kultúrájából kivetkőztetni.

Ezt a célt azonban az új hatalmasok el nem érik; a magyarság ott, az elszakított területeken csodálatraméltó eréllyel és szívóssággal küzd a maga nemzeti kultúrája megtartásáért, s maga igyekszik előteremteni azt az irodalmat, amelynek természetes forrásait elzárják előle. Ez dicséretére válik és sokat pótolhat, de nem mindent. Az irodalmi élet egysége, az irodalmi hatás kölcsönössége az ádáz gyűlölet és féltékenységtől emelt korlátok által mégis meg van törve magyar és magyar között, és fennforog a veszély, hogy valami káros kettéoszlás fog keletkezni a trianoni határokon innen és túl fejlődő, élő, dolgozó és ható magyar irodalom között.

Ezenfelül Magyarország magyar irodalmára nézve ez által az elzárkózás által máris beállott az a kár, az a veszteség, hogy rendes és állandó olvasóközönsége lényegesen megfogyott. Amit azelőtt tízmillió fajmagyar és még sokkal több magyarul tudó magyar állampolgár számára írtunk, azt ma, leszámítva az analfabétákat és magyarul nem tudókat, alig hét millió számára írjuk.

Olvasóközönségünk e megfogyása teszi szükségessé, hogy minél szorosabb érintkezés által minél jobban hatoljunk be irodalmunkkal ebbe a közönségbe, azt minél teljesebben hassuk át vele. Ezért kell fölkeresnünk a vidéket, összeköttetéseket létesítenünk a vidékkel, jobban megismerkednünk és szorosabban egymáshoz simulnunk.

És még egyre van szükségünk. Nagymagyarországban megengedhettük magunknak az irodalmi kettéoszlás és harc fényűzését; ma kötelességünk kölcsönös jóakarató közlekedés, kölcsönös megértés útján, egy kis elnézéssel és türelemmel is megteremteni irodalmunk egységét. Ne nézzük, hogy melyik táborból jön valami, csak azt nézzük, jó-e. Örüljünk minden tehetségnek, minden sikernek, legyen csak egy tábor, a jó magyar irodalom tábora; ami rossz és ami ellentmondó a magyar léleknek, a magyar szellemnek, azzal

forduljunk szembe közakarattal, nem nézve, hogy írója melyikünkhöz áll közelebb.

Ne legyen pajtáskodás az irodalomban, se kizárólagosság, se önző reklámhajhászat a saját szűkebb körünk számára. Alkossanak a jó magyar irodalom barátai egy táborát, az irodalombarátoknak olyan táborát, aminőt itt Debrecenben találunk s aminőnek szívem mélyéből fejezem ki az immár több mint kilencven éves Kisfaludy-Társaság üdvözlését!

Berzeviczy Albert.

Három opera-bemutató.

A tenor. Vigopera 3 felvonásban. Szövegét Karl Sternheim *Bürger Schippel* című vígjátéka nyomán írta: Góth Ernő. Fordította: Harsányi Zsolt. Zenéjét szerezte: Dohnányi Ernő. Bemutató előadása 1929 február 9-én. — *A végzet hatalma.* Opera 4 felvonásban. Szövegét F. M. Piave olasz eredetije után átdolgozta: F. Werfel. Fordította: Lányi Viktor. Zenéjét szerezte: G. Verdi. Bemutató előadása 1929 március 23-án. — *Francesca da Rimini.* G. d'Annunzio tragédiája négy felvonásban. Operaszöveggé átdolgozta: T. Ricordi. Fordította: Lányi Viktor. Zenéjét szerezte: R. Zandonai. Bemutató előadása 1929 május 3-án.

A m. kir. Operaház három bemutatóját nem lehet sem zene-történeti, sem más szempontból közös nevezőre hozni. Összefüggésekben, egyezésekben, vagy ellentétekben nem világíthatjuk meg egyikkel a másikat. Külön kell tehát mindeniket mérlegelés alá vennünk.

*

A tenor (op. 34) című vígopera Dohnányi Ernőnek negyedik színpadi műve. Vázlatát 1920-ban készítette s vezérkönyvét 1927 szeptemberében fejezte be. Tehát legújabb műve, mely abból a zenei hangulatkörből való, mint tavaly bemutatott III. vonósnygyese. Vidámság, derű, csúfolódásra ingerlő jókedv s mosolygó humor vezette tollát a hangjegyírás labirintusaiban.

Dohnányi Ernő nagyjértékű zeneköltői pályafutása alatt többször belenyúlt finom humorának rakott tarsolyába. Első operája, a *Simona néni* (op. 20) vígopera. *Változatok egy gyermekdalra* (op. 25) című, zongorára és nagy zenekarra írott kimagasló vezérkönyve élére ő maga jegyzi fel mottóul: «A humor barátjának örömére, másoknak bosszúságára.» Harmadik vonósnygyesének utolsó tétele nem más, mint ötletes csúfolódás az ultramodern zene túlkapásai ellen.

Dohnányi szövegírója — sajnos — ismét nem magyar. A lib-

rettista, Góth Ernő, úgy emlékszünk, a Pester Lloyd munkatársa volt. Munkáját Karl Sternheim *Bürger Schippel* című nagysikerű vígjátéka nyomán végezte s német nyelven írta. A mű irodalmi szelleme tehát Sternheimé.

Tipikus német kisvárosi történet a mult század végéről. Tagadhatatlanul ügyes és mulatságos szöveggönyv. Egy német városka híres férfikvartettjének tenoristája meghalt. Nincs utódja s a kvartett felbomlik. Volna ugyan egy széphaugú ember, de a tisztos városi kispolgárok szemében olyan züllött, mulatós legény, hogy vele jóhírű polgár szóba sem áll. Végszükségből mégis próbát énekeltetnek a fiúval s elámulnak hangja szépségétől. Beveszik a kvartettbe, de kezét nem fognak vele. A legény erre megbokrosodik s kicsúfolva a pohos társaságot, faképnél hagyja őket. Belép a nagyherceg, aki éppen arra lovagolt, kissé megszárdult a nyeregben s vizet kér. Felismeri a kvartett tagjait s reméli, hogy a legközelebbi dalosversenyen ismét el fogják nyerni a dízszerleget. A kvartett zavarban van, hiszen éppen most hagyta őket cserben az a csirkefogó korcsmai zenész. Mit tegyenek? a nagyherceg szava mégis csak parancs, utána mennek a korcsmába s visszaveszik az együttesbe. A nagyhercegnek igen megtetszett a kvartett vezérének szépséges leánya s egy óvatlan pillanatban találkát kér tőle. A nagyherceg szava mégis csak parancs... (I. felvonás).

A kvartett a házban javában próbál s kint a kertben a nagyherceg és a leány. A leányba rég szerelmes a kvartett egyik vékonydongájú tagja s az új tenorista lángrollobbant iránta. És a leány éjnek idején a nagyherceggel enyeleg a kertben. A kvartett észreveszi őket. Magyarázkodás ide, magyarázkodás oda, kitör a botrány. Csúnyán összevesznek, aminek a tenorista és a régi szerelmes közt párbaj a vége (II. felvonás). A tenorista azonban hajlandó arra a barátságra, hogy énekel a versenyen a kvartettel s csak azután legyen a párbaj. A dízszerleget tényleg megnyerték s most jön a duellum. A zene nagyszerű humora feledhetetlen képet rajzol a remegő párbajozókról és segédek-ről. Nem történt sebesülés... minden jó, ha a vége jó (III. felvonás).

A zene Dohnányi legjobb művei közül való. Nem igényes, nem mutatós, de magasztendően művészi. Nagyrészt helyzetfestő muzsika. Folyamatos, egységes, invenciótól duzzadó énekbeszéd. Torzító ereje bámulatos. Állandó mosolyt ültet az ember arcára s kitörő nevetést, néhol hahotát vált ki. És mindig előkelő, finom eszközökkel. Partitúrja a kedvesség, kedélyesség és tréfálkozás mesteri szövete. Tanulmányt lehetne írni hangszerelésének humoros vonásairól, de komoly hangulatai is megragadóak. Nemzetközi művészeti viszonylatban is egyik legjelentősebb alkotása a mai zeneirodalomnak. Nem faji zene,

de aki a *Ruralia Hungaricát*, *A vajda tornyát* stb. írta, annak ilyen elkalandozást nem lehet felrónunk.

*

A német operaszínpadok valóságos Verdi-kultuszt űznek. Ciklusokat rendeznek a mester műveiből, sorban újítják fel operáit, jelentéktelenebb műveit átírják, átdolgozzák, a modern színpadi technika minden eszközével szolgálják, kápráztatják Verdi nagyrészt halandó librettóit. Vajjon miért? A melódiáért! A zenének újabban nagyon háttérbe szorított legfőbb eleméért. Az ultramodern zene túlkapásai növelték meg ennyire német földön az olaszok legnagyobb melódikusának genialis szellemét. Az emberek áhítoznak a hűtlenül elhagyott melódia ölelő, megbékéltető karjai után. Ebből pedig legtöbbet Verdi műveiben kapnak. Ha Schönberg, Schrecker, Alban Berg, Hindemith, Krenek és társai az utóbbi években «új zene» címe alatt nem ontják oly sűrűn ritmusorgiáikat s melódiátlan zenéjükkel nem tépdésik a jámbor füleket, Verdi *La forza del destino*-ja sohasem került volna színre Drezdában, Bécsben s még egy sereg színpadon. Az akció-reakció általános érvényű élettörvény. Ebből a szemszögből igen érdekes zenetörténetet lehetne írni.

Miután Operaházunk, bár kisérszben és akaratlanul, még mindig függvénye a bécsi Staatsopernek, ahol a *Macht des Schicksals*t nagy sikerrel játsszák, természetesen elkerült hozzánk is. Nem kifogásoljuk, sőt szívesen vesszük, mert Verdi mégis csak Verdi, akinek melódiabőségében gondolkodás nélkül gyönyörködünk. Kultúrténynek azonban bizonyára maga az Operaház sem tartja a bemutatót.

Verdi operájának végzetes hibája : a szövege. Mikor F. M. Piave hetven évvel ezelőtt megírta, ügyefogyottsága folytán majdnem megbukott. Verdi maga is érezte a hibát s Ghislanzoni-val átdolgoztatta. Hiába, a librettójától nem lehetett megszabadítani a partitúrát. Legújabban aztán F. Werfel gyúrta át a szöveget. Nem sok eredménnyel. Hosszadalmas, zavaros, túlkomor ultraromanticizmusa most sem kell senkinek. Még ürügynek is rossz — a zenélésre. Ki szereti a gyűlölködést, bosszúállást, borzalmakat, gyilkosságokat? Igaz, hogy Verdi genialis keze befogja szemünket, de ma, amikor az operák szövege fontosabb kezd lenni, mint a zenéje, ez a librettó csaknem elviselhetetlen. Elviselhetetlen azonban a *Rigolettó*-é és jónéhány társáé is. Aki el tudná mondani jól a *Rigoletto* meséjét, annak kell elmondania *A végzet hatalmát* is, mert mi erre nem vállalkozunk.

A partitúra gazdag. Tipikus Verdi-féle zenei szépségek bőséges tárháza.

*

A *Francesca da Rimini* komponistája: Riccardo Zandonai, a modern olasz zenedráma egyik előkelő képviselője. Operáit művészi siker jegyében adják. Most bemutatott műve, a *Francesca da Rimini*, melynek első előadása Turinban volt, 1914-ben készült. Négy felvonásos tragédia, melynek nagy értéke, hogy szövegét Gabriele d'Annunzio, az olaszok hírneves költője írta, pontosabban mondva, d'Annunzio hasonló című tragédiájából Tito Riccordi dolgozta át operaszöveggé, tulajdonképpen csak rövidítő eljárással, úgyhogy a librettót joggal tarthatjuk d'Annunzio munkájának. Tárgya a középkor egyik legszebb legendája, melyet Dante is feldolgozott *Divina Commediájában*. A szépséges Francesca da Rimini és Paolo szenvedélyes szerelméről szól. Francesca a púpos Giovanni felesége, Giovanni délcég testvére: Paolo és Francesca izzó vággyal szereti egymást. A harmadik testvér, az irigy, félszemű, gonosz Malatestino, Francescáék szerelmét besúgja Giovanninak, aki egyszer együtt találva a szerelmes párt, egy dőféssel átszúrja feleségét és fivérét. Izgató drámai feszültség fűti a mesteri tollal vezetett szerelmi történetet. Olvasva: gyönyörűség. Színpadon valahogy elvesz költői ereje. Az opera, a megalkuvásból élő műfaj, elhervasztja d'Annunzio költői szépségeit és finomságait. D'Annunzio nem akart megalkudni és Zandonai nem tudott zenei d'Annunzióvá válni. Ez az oka, hogy a *Francesca da Rimini* értékes, de nem eléggé érdekes opera.

A vezérkönyv jelentős, szép munka. Stílusában Wagner, Debussy, Strauss és Puccini keverék, de egészséges, erős zenei vénából áradó, hamisítatlan olasz szellemű muzsika. Hibája, hogy zenei mozaikmunka. Nem nagylélekzetű. Zenei rajzában nincs elég lendület. Aprólékos szépségeit könnyen elfelejti a hallgató. Néhány nagyarányú zárt számra vágytunk volna, melyet hatásosan ékíthetne a zenei mozaikfolyam. A partitúra fiatalos drámai erőtől duzzadó, lírai beszéde választékos és emelkedett, de ez a zenei épület nem készült elég meggondoltan. A líra, dráma, epika kellő adagolását (a mindenkori opera e követelményét) a zeneszerző elmulasztotta. Mindezek mellett is kiváló zenész értékes munkája a partitúra, melynek szövete, ha hosszúságú zenei anyagból készült volna, elérné Puccini magaslátát.

Mindhárom új opera előadása: kitűnő.

Papp Viktor.

IRODALOM.

Proust kultusza.

Hommage à Marcel Proust, avec un portrait et des textes médits
de Marcel Proust, Paris, Librairie Gallimard. 1927, 319 l.

Az a kultusz, mely Proust körül támadt, mindinkább fokozódó lendülettel terjed. Alig húnyta be szemét, nagyszabású műve (*A la recherche du temps perdu*) elemzése, méltatása és dicsőítése olyan bőségben árad, hogy fel kell figyelnünk reá. Mindez a teremtető lángelme előtt való hódolat megkapó bizonyossága.

A *Les Cahiers Marcel Proust* első köteteként jelent meg az *Hommage à Marcel Proust*-könyv. Nagyrészt értékes dolgozatokat tartalmaz a nagy író életére és munkásságára vonatkozóan. Kár, hogy nem kellő csoportosításban következnek egymásra. A sorrend, melyben beszámolunk róluk, a magunk felosztása szerint való.

Elsősorban a meleg közvetetlenségű visszaemlékezések ragadják meg figyelmünket. Robert Proust (*Marcel Proust meghitt körben*) meghatottan ír a figyelmes, szerető lelkű testvéréről. Robert Dreyfus (*M. Proust a Champs-Élysée-n*) gyermekkori emlékeket elevenít fel. Robert de Billy (*Harmínckétéves barátság*) Proust éber érdeklődését, «cselekvő» barátságát dicséri, melegen szól csodás intuiciójáról s érdekes adatokat szolgáltat társadalmi és magánéletéről. Reynaldo Hahn (*Séta*) Proust «elmés» szeretetreméltóságára utal s jellemzi nagy természetszeretetét. Georges de Lauris (*Néhány év Swann előtt*) Proust lebilincselő egyéniségéről ír melegen. Jacques E. Blanche (*Néhány pillanatkép M. Proustról*) lírai hangú visszaemlékezésében szól Proust meglepő értelmességéről, műveltségéről, bámulatos emlékező tehetségéről, kedves, bókos, ajándékos, elmés, noha érzékeny társas modoráról. Walter Berry (*Guermantés-ék felől*) Proust társalgásának sziporkázó szellemességéért lelkesedett. Jacques Truelle (*Marcel Proust mint alakjai bírója*) Proust szánakozó jóságát emeli ki. Philippe Soupault (*M. Proust Cabourg-ban*) mély szeretettel eleveníti fel Proust emlékeztétét, mint a benső és könnyed hangon író Jacques Porel is (*Képzelet a barátságban*). Az angol Stephen Hudson (*Arckép*) úgy emlékszik Proustra, mint aki teljesen elmerült a

kutatás vagy a társalgás tárgyába. Nem kevésbé kedves egy másik angol, Douglas Ainslie, emlékezése (*Egy barát tanuskodása*).

Már a visszaemlékező sorokban is fel-felvillan néhány olyan mozzanat, melyek inkább vonatkoznak az íróra, mint az emberre. Egész csoportokba sorakoztathatók azok, melyek Proustról általános jellemzést nyújtanak. Fernand Gregh (*A lakoma korszaka*) úgy látta, hogy Proust szellemének forrásai kimeríthetetlenek voltak s hogy kritikai tehetsége kiállotta a versenyt teremtőerejével. Lucien Daudet (*Áttételek*) Proust látásának élességét magasztalja. Találó az a megállapítása is, hogy Proustban olyan természetű volt a társadalmi érzék, mint bizonyos madarakban a tájékozódás ösztöne. Paul Morand (*Jegyzetek*) Proust tájképei pontosságáról s ítéletei helyességéről szól. Henri Bordac (*M. Proust, a jós*) arra utal, hogy az ágyhoz kötött Proust, lángelméje fényénél, mintegy látomásos erővel, tisztán idézi maga elé az egész külső világot. Jacques Rivière (*M. Proust és a pozitív szellem*) azt hirdeti, hogy Proust híján volt a metafizikai szellemnek vagy építő becsváagnak, mintegy atombomlás tanui vagyunk nála. Henri Ghéon (*Néhány szó*) elragadtatva írja, hogy Proustnál nem is sejtett, kimeríthetetlen kincsre talált. Proust nagy regényét tények, megfigyelések s bonyolult érzelmek párrajritkító összeségének tekinti. François Mauriac (*M. Proust sírján*) teremtnének nevezi, kit saját alkotása emésztett el.

Egy-két méltató több oldalról vizsgálja s behatóbban elemzi Proust írói jelleme sajátos vonásait. René Boylesve (*Első gondolatok M. Proust művéről*) a mai élet találó s eredeti rajzát fedezte fel benne; feledhetetlen alakokra, fátyolozott gúnyra, benső költészetre talált nála: «új varázslat tündértaván» érezte magát. Edmond Jaloux (*M. Proust lélektanáról*) észreveszi Proustnak azt az elvét, hogy a szerelem mozzanatát meg kell szabadítani az abszolút fogalomalkotás mythosától: a szerelem értékelése csak viszonyos lehet. Rávilágít az idő jelenségére is. Proust embereiben erkölcsi sejtek támadnak, a régieket helyettesítik, ezért tetteikért csak félig-meddig felelősek; ez a roppant jelentőségű tárgy tölti meg a *Temps perdu* kötetét. Az angol Francis Birell (*A kétségbeesés problémája*) Proustot a kétségbeesés bölcselőjének tartja. Melegen méltatja Proust multfeltámasztó erejét: a *décadence* Saint-Simon-ját látja benne. Csoválja elemzőkészségét s azt az éleselméjűséget, mellyel áttekinti a világi kapcsolatok legfinomabb árnyalatait is. Robert—Ernst Curtius (*M. Proust*) kiemeli, hogy Proust művészetének két forrása van: friss közvetlenségű érzékenysége s a legmélyebb műveltség áthatotta értelem; e két elem összevegyül nála. Jól látja, hogy Proust

kitágította az emberi lélek területét s hogy mindannyiunk életét megszépítette. José Ortega Y Gasset, a madridi egyetem bölcsészettanára, (*Az idő, a távolság és a forma Proustnál*) azt fejtegeti, hogy a regénytárgyak Proustnál ürügyül szolgáló jelenségek: kis köpnyűlások, melyeken át emlékezései rebbenő sora repül tova. Ez az idő jelensége, de még meglepőbb a tér mozzanata, ebben szószaporító és aprólékos. Dícséri Proust lélektani mélységét. Élesen látja, hogy Proust alakjainak nincsenek határozott körvonalaik, időről-időre változnak, nem cselekszenek, statikus helyzetek egymásutánjában tűnnek elének.

Vannak a kötetben olyan dolgozatok is, melyek csak egy szempontból vizsgálják. Két író a *Les plaisirs et les Jours*-t (1896) figyeli, az ex ungue leonem elve alapján. André Gide (*A Les Plaisirs et les Jours újabb elolvasása után*) találóan utal arra, hogy mindaz, amit a nagy regény főalakjaiban: Swann-ban és Guermantes-ban csodálunk, csírájában megmutatkozik a *Les Plaisirs et les Jours*-ban is. Az angol Logan Pearsall Smith (*A kis Proust*) azt fejtegeti, hogy ez a könyv genialis fiatalember műve: a születő és kihamvadó szerelem s a nagy regény egyéb motívumai is felötlenek benne.

Van, aki Proust széptani nézeteit fürkészi. Royer Allard kiemeli (*A képzőművészetek M. Proust munkájában*), hogy Ruskin Proustra, a Ruskin-fordítóra nagy hatással volt.

Nem egy méltatója dícséri lélektani éleslátását. Jacques Boulenger szerint (*M. Proustról*) Proust nemcsak az igazat írja, hanem csodálatos elméjével mindent bírál, mérlegel és elemez; hatalmas alkotása: summa psychologiae. Joseph Conrad (*Levél*) úgy látja, hogy az analízis hatalmában Proustot senki sem múlja felül. John Widdleton Murry (*Egy bíráló tanuságtétele*) is ezt a mozzanatot élezi ki.

Fontos jelenség, hogy Proust a tudatalattiságnak irodalmi értékesítője. Gabriel de La Rochefoucauld (*Emlékek és észrevételek*) Proustnak ezt az érdemét hangoztatja: az emberi természet «titokzatos» zugainak, a tudatalattinak művészi kiaknázója volt.

Nem kevésbé lenyűgöző Proustnál az emlékezet jelensége. Benjamin Crémieux (*Jegyzet az emlékezet szerepéről Proustnál*) úgy találja, hogy Proust főtehetsége az emlékezet, minden egyébnek ébresztője és rendezője; *Le temps perdu*-je semmi egyéb, mint Proust mindegyik, egymásután elhalt énjének kiásása, szülő-, barát- és szolgakísérőivel együtt. Úgy érzi, hogy bizonyos hipnotikus és hallucinációs állapot magyarázza nála a legjobban az emlék mechanizmusát, amint ez nagy művében jelentkezik. Robert de Traz (*Jegyzet a tudat-*

talánról Proustnál) azt igyekszik bizonyítani, hogy Proust lángelméje semmi egyéb, mint hosszú memória, s hogy regényeit «álmai kelméjéből» alkotta. Jacques Lacretelle (*Proust munkájának kulcsai*) úgy véli, hogy Proust lelkében «titkos vegyülés» útján, több tapasztalati mozzanat került össze. Az amerikai Ellen Fitzgerald (*Levél az Egyesült Államokból*) azt fejtegeti, hogy az emlékezés mozzanatával Proust új lelkierőt vezet be a regénybe. Nem csoda, hogy akad olyan méltatója is, ki *mémoire-író*-nak tekinti. François Tosca szerint (*Az idő szín M. Proustnál*): más *mémoire-íróktól* abban tér el, hogy a multnak jelenné varázsolásában remekel: erre megvan sajátos *couleur temporelle*-je is.

Az idő mozzanatában mélyed el Canille Vettard (*Proust és az idő*). Találón írja, hogy míg a bölcseletben Bergson, a tudományban Einstein foglalkozik az idő problémájával, művészi értékesítését Proustnál találjuk: mintegy negyedik dimenzióknak tekinti. Proustnál valóságos lelki ciklusokra bukkan: ezek kiinduló- s végsőpontja között számos olyan megnyilatkozásra talál, melyeket Proust regényíró elődei elhanyagoltak.

Az idő elvont mozzanatával szemben reálisabb a jellemrajz kérdése. Paul Desjardins (*Egy szempont Proust munkájában: az egyén feloldódása*) arra utal, hogy Proustnál az egyik jellem mintegy a másikban folytatódik. André Maurois (*Proust tudományos álláspontja*) azt tárgyalja, hogy alakjait Proust a természettudós pontosságával figyeli, így Swann szerelme egy eset alakulásának klinikai rajza. Louis-Martin Chauffier (*Proust, az analitikus*) azt hirdeti: beható és szigorú látásának köszönheti Proust, hogy metsző élességű elemzővé s lebilincselő jellemrajzolóvá fejlődött. Az angol Stephen Hudson is (*Egy regényíró tanuskodása*) Proust egyéniségének bűbáját méltatja, nagy jellemteremtő művészetét emeli ki.

A szerelem szempontja irányítja Emma Cabire-t (*A szerelem alanyi felfogása M. Proustnál.*). Úgy tudja, hogy míg a legtöbb ember a szerelemben természetfeletti erőt érez, Proust megfosztja azt a kellem varázsától s úgy tekinti, mint egyéb általános törvények irányította lelki jelenséget. A viszonzott szerelem illúziókkal van tele, Proust szemében a kétely és a féltékenység: a szerelmi élet legtanulságosabb mozzanatai. Elég Swannra gondolnunk!

Proust sajátos, egyéni stílusa is tanulmányt érdemel. Ramon Fernandez (*Elvesztett hangsúly*) érdekesen írja, hogy Proust munkájában, mint valami élő szövetekben, a legcsekélyebb szónak is súlyos tartalma van. Albert Tribaudet (*M. Proust és a francia hagyomány*) Montaigne-nyal és Saint Simon-nal veti össze. Saint-Simon-

nál történeti, Proustnál lélektani folyamat hullámszik. Úgy hiszi, hogy a francia stílus történetében Saint-Simon és Proust részére külön fejezetet kellene kijelölni. Proust éppen annyira a *mémoire* stílus mestere, mint Saint-Simon, míg reflexióival a Montaigne-nal induló moralista írók sorába tartozik.

Meglepő a visszaemlékezések és méltatások gazdagsága, melyről az *Hommage* tanuskodik. Az emlékezések melegsége éppen annyira szembeszökő benne, mint az értékelések alapossága, a szempontok sokrétűsége. Nyomukban feltűnik az eredmények bő áradása. Ha itt-ott a kutatók találkoznak is egy-egy kérdésben, ítéletük saját látásuk talaján sarjadt. Tagadhatatlan, hogy a kötetben vannak felületes tartalmú közlemények is (Valéry Larbaud, Paul Valéry, Charles Du Bos, C. Marx cikkei). De ezek szinte elsikkadnak az értékesek mögött. Különösen két érdemét emeljük ki e könyvnek: a *problème proustien* nem egy jelenségének éles megvilágítását s egy érzelmi mozzanat kiváltását: a szolidaritás láttára támadt hangulatot. Valóban, a franciák szeretettel tekintik, figyelik, vizsgálják és dicsőítik az újabb idők nagy íróját, ki nemzeti dicsőségüket éppen olyan messzeható erővel ragyogtatja, e könyv tanuskodása szerint is, mint irodalmuknak századok kipróbálta klasszikusai.

Elek Oszkár.

Egy új írói életrajz.

Farkas Gyula: *Mécs László*. Bpest, Studium, é. n. (1929). K. 8-r.
63 l. (*Kortársaink*, 7. sz.)

Ez a Mécs Lászlóról írt kis füzet, éppúgy mint a *Kortársaink* című vállalat eddig megjelent füzetei, adja hőse életének részletes rajzát s ebben a keretben emberi és költői egyéniségének jellemzését, meg költészetének méltatását. A füzetnek ezzel a kritikai részével nem kívánok foglalkozni, noha volna mondanivalóm. Véleményem ugyanis messze eltér a szerzőjéétől, aki Mécs Lászlóban az újabb magyar líra egyik legértékesebb képviselőjét látja, s meg van arról győződve, hogy az irodalomtörténet majd megállapítja róla: „Új hangot hozott a magyar költészetbe és öröklött kifejezési lehetőségeket széles arányúvá fejlesztett tovább. A neve ott fog állani annak a fejezetnek élén, amelynek ez lesz a címe: „Új idealizmus felé.” Lehet, hogy a jövő irodalomtörténete igazolja Farkas Gyula tanítását — és akkor, remélhetőleg, megmagyarázza, mit jelent «az öröklött kifejezési lehetőségek széles arányúvá tovább fejlesztése» —

de ez ma még csak kritikai megállapítás, s a kritika, Farkas Gyula tanítása szerint «magasztal és kárhoztat, nem abszolút értékek mértéke, hanem érdekkapcsolatok szerint». Ez a sívár s az igazi kritikát megbélyegző fölfogás egészen jogosulatlan ugyan, de mint Farkas Gyula egyéni álláspontját el kell fogadnunk, viszont neki sincs joga tiltakozni az ellen, hogy mi az ő egyik legjobb barátjáról mondott értékítéleteit nem tekintjük egyébnak «érdekkapcsolatok szerint» történt «magasztalásnál», s így az, éppen életrekeltő motivumának tudománytalan volta miatt, kiszorul a tudományos jelentőségű kritika köréből.

A füzetnek tudományos szempontból ismertethető része tehát az életrajz. Mécs László életének részletes, minden csip-csup mozzanatára is kiterjedő elbeszélése. Most már, Farkas Gyula kutatásai alapján, jobban ismerjük Mécs László életét, mint Petőfiét. Megtudjuk, hogy a kis László libát és tehenet őrzött, szénát szállított, fát vágott, gyomlált, csépeelt, sőt még a szántásban is segített — mint minden falusi gyerek; majd szorgalmasan tanult és tanított gyöngé diákokat, ministrált és kéziratot szerkesztett, kitűnt az önképzőkörben és szerepet játszott a Mária-kongregációban — mint annyi ezer diaktársa. Efféle képet kapunk életének későbbi folyásáról is. Újságriport-szerű beszámolók tájékoztatnak arról, mit tett-vett Mécs László plébános- és író-korában, hogy borozgat és diskurál barátaival, hogyan egyezkedik kiadójával, hogy járja be a Fölvidéket Kassától Pozsonyig, Lévától Beregszászig, mennyire ünneplik verseiért és szavalaatáért, míg aztán «holtfáradtan» hazaérkezik. A színészek és költők emberi életébe mohó kíváncsisággal betekinteni vágyó tömeget talán érdeklik ezek a «curiosum»-ok, de mi köze hozzájuk az irodalomtörténetnek? Újabban mind nyomatékosabban hangsúlyozzák az irodalomtörténetnek szellemtudomány jellegét, s új célokat tűzvének eléje, bizonyos kicsinyléssel tekintenek eddigi pozitivisták irányára, amely nem a szellemet vizsgálta, hanem adatokat hajszolt. Pedig azok között az «ódsi» pozitivisták között voltak sokan, akik jól tudták, hogy az adatok, a tények önmagukban a tudomány számára nem jelentenek semmit, értékük csak akkor van, ha segítségükkel az író meg tudja értetni az irodalomban nyilatkozó szellemet. Ez az «elavult» fölfogás azt tanítja, s gyakorlatával igazolja, hogy a tudományra csak az tartozik az író életmozgalmaiból, ami emberi egyéniségének kifejlődésére és költői világának kiformalására hatott, ami jellemző az íróra, ami sajátos vagy legalább is színes, érdekes: szürke, sablonos vonásokból nem alakul ki egyéni kép — tipizálással meg az irodalomtörténetben nem sokra megyünk. Farkas Gyula, úgy tudjuk, elmélet-

ben az irodalomtörténet modern koncepciójának híve, gyakorlatban azonban annyira teletömi hőse életrajzát «petits faits insignifiants»-nal, hogy az sokkal messzebb kerül az írói életrajz ideáljától, mint sok más régiszabású, pozitivistá dolgozat.

Az életrajznak még csak egy részletével akarok szembenézni. Ismeretes, hogy Mécs László irodalmi szereplését ú. n. emigráns írók között kezdte, forradalmi és pacifista szellemben, s ez itt a Csonkaországban megdöbbenést keltett. Farkas Gyula igen ügyesen, sőt mesteri fogással iparkodik megértetni hőseit: «Az elszakított területeken egy egészen új magyar lelkiség alakult ki, mely az összes régi értékeinket újraértékelte. Más értelmet nyert ott a hazafiság, mely többé nem állam-, hanem nemzethűséget jelent. Más értelmet az emberszeretet, mely ott nem lanyha pacifizmus, hanem heroikus fajmentés.» Nincs itt terünk arra, hogy kimutassuk ennek az elméletnek alaptalanságát, de egypár idézet Mécs László verseiből talán rávilágít arra, mint értelmezi a költő a pacifizmust és a nemzet-hűséget.

Üdv néktek győzők! Átok a rút pártoskodókra,
hiú virtuskodókra, vérük-pocsékolókra,
nagy népi Célok szavára vak, süket
kakaskodókra, hárman-kilenc-felé-futókra,
kik béka egérharcban elveszték népüket.

(Üdv a győzőknek.)

Akiket a költő megátkoz, azok mi vagyunk, s a győzők, akiket például állít elénk, a csehek.

A másik helyen azt olvassuk, hogy egy gyermek nevetésére

Cseh, zsidó, magyar... családdá melegedtek.

Szép gondolat, igazi emberszeretet. De a vers (*A gyermekség prófétasága*) következő sora így hangzik:

Gyermek, próféta, prédikálj nekünk!

Szóval: legyen a magyar és a cseh egy család tagja! S valóban, egy másik versében azt hirdeti, hogy

Átkozott, ki most sem áll a testvércsökos hajnaltáncba!

Átkozott tehát a magyar, aki nem borul a cseh nyakába! Farkas Gyula hozzáfűzi ehhez a vershez azt az óhaját, bárcsak minden szív meghallaná ezt a kiáltást, s azt a megjegyzést, hogy az emberek, akik ezt olvasták, szegyenpírral az arcukon néztek magukba. Igaza van, de az az izgalom, amely vérünket az arcunkba kergette,

más természetű volt, mint ahogy ő gondolja. Mécs László és Farkas Gyula fiatalos emberszeretetét mi öreg konzervatívek nem tudjuk megérteni, viszont van bennünk annyi humor, hogy jól mulassunk azokon a sorokon, amelyekkel bennünket a költő kifiguráz:

A bieder májer májuson merengnek ifjak és a vének
mely még a konzervatívek szőrrel benőtt, rokkant szívének
is tud olcsó romantikát csurgatni csöndes holdas éjen...

(Baráti szavak Áprilishoz.)

E fajta versek vezetnek Farkas Gyula «Új idealizmus»-a felé!

r. r.

Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság május hó 4-én tartotta 1929. évi rendes közgyűlését, amely az 1928. évi nyereséget 207,652-88 pengőben, az osztalékot pedig 15— pengőben állapította meg.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

614. SZÁM

1929 JANUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1929

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. JEDLIK ÁNYOS, AZ ELEKTROTECHNIKA MAGYAR ÚT-TÖRŐJE. — Zelovich Kornéltól	1
II. AZ ELSZAKÍTOTT ORSZÁGRÉSZEK SZEREPE IRODALMUNKBAN. — Császár Elemértől	31
III. SZÉCHENYI SAJTÓPOLITIKAI ESZMÉI A HITEL-BEN. — Hlatky Endrétől	44
IV. BIZÁNC ÉS SZTAMBUL. — Németh Józseftől	59
V. TÜRRI ISTVÁN 1860-BAN. — Kastner Jenőtől	73
VI. TANULSÁGOK A DÁN GAZDASÁGI VISZONYOKBÓL. — Gesztelyi Nagy Lászlótól	118
VII. ÁLL A MALOM... — Komáromi Jánostól	129
VIII. KÖLTEMÉNYEK: — <i>Váltógazdaság a temetőben.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Fürdön.</i> — Jakab Ödöntől	136
IX. SZEMLE: 1. <i>Szendrey Julia emléke a Petőfi-Társaságban.</i> — Pekár Gyulától.	
2. <i>Sigrül Undset és a mai norvég elbeszélő-irodalom.</i> — Leffler Bélától	140
X. IRODALOM: 1. <i>Móricz Zsigmond újabb kötetei.</i> — (Móricz Zsigmond: <i>Baleset.</i> — <i>Arany szoknyák.</i> — <i>Úri muri.</i> — <i>Az ágytakaró.</i>) — Kékay Lajostól.	
2. <i>Szinészettörténeti dolgozatok.</i> — (Lugosi Döme: <i>Kelemen László és az első «Magyar Játzó Szini Társaság».</i>) — (Rexa Dezső: <i>A Nemzeti Színház megnyitásának története.</i>) — —s.-tól	151

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

615. SZÁM

1929 FEBRUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1929

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. FRANCIA-MAGYAR TÖRTÉNETI KAPCSOLATOK. — Lukács Györgytől	161
II. EMLÉKEZÉS KORÁNYI FRIGYESRE. — Bálint Rezsőtől	174
III. ADAM SMITH, A FIZIOKRATÁK ÉS A MEZŐGAZDASÁG. — Bernát Istvántól	194
IV. KAZINCZY ESZTÉTIKAI TÖREKVÉSEI. — Mitrovics Gyulától	212
V. A «TUDATTALAN» SZEREPE A MŰVÉSZI ALKOTÁSBAN. — Németh Antaltól	263
VI. A NÉMA ZONGORÁK. — Elbeszélés. — Lőrinczy Györgytől	275
VII. KÖLTEMÉNYEK: — <i>Pilisi erdőben.</i> — <i>Mikor az erdő halk szel- lője lebben...</i> — Sajó Sándortól. — <i>A gladiátor.</i> — Szathmáry Istvántól. — <i>A talicska.</i> — Edmund Rostand után, franciából, — Hankiss Jánostól	285
VIII. TOLSZTOJ ÉS A ZENE. — Sonkoly Istvántól	292
IX. SZEMLE: — 1. <i>Visszapillantás hat év magyar szobrászatára.</i> — Petrovics Elektől.	
2. <i>Marcel Proust.</i> — (Léon Pierre—Quint: <i>Marcel Proust.</i>) — Elek Oszkártól	296
X. IRODALOM: — 1. <i>P. Gulácsy Irén két kötete.</i> — (Gulácsy Irén: <i>Átal a Tiszán.</i> — <i>Hamueső.</i>) — k. 1.-től.	
2. <i>Magyar diplomácia.</i> — (Horváth Jenő: <i>Magyar diplomácia.</i> <i>A magyar állam külpolitikai összeköttetései 1815—1918.</i>) — Csekey Istvántól.	
3. <i>Egy kötet vers.</i> — (Szász Béla: <i>Versek.</i> — Bpest, 1928. — Kisfaludy-Társaság.) — v.-tól	312

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséghez illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

616. SZÁM

1929 MÁRCIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1929

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A PAP-LITERÁTOR. — Ravasz Lászlótól	321
II. ILLÉSHÁZY ISTVÁN ÉS A TITKOSRENDŐRSÉG. — Takáts Sándortól	330
III. AZ EGYETEMI TANSZÉKEK BETÖLTÉSÉNEK MÓDJA. — Grósz Emiltől	356
IV. LESSING, A MAI EMBER SZEMÉBEN. — Wildner Ödöntől ..	362
V. BLACKWELL ANDRÁS JÓZSEF ANGOL ÜGYNÖK MAGYAR- ORSZÁGI KÜLDETÉSEI 1843–1848. (I.) — Horváth Jenőtől ..	378
VI. ÚJABB SZEPARATISTA HORVÁT ÉS MONTENEGRÓI IRO- DALOM. — Bajza Józseftől	417
VII. A LÁP. — Elbeszélés. — Bibó Lajostól	427
VIII. KÖD. — Részlet egy verses regényből. — Bárd Miklóstól ..	445
IX. SZEMLE: — <i>Szász Károly</i> . — Vargha Gyulától	465
X. IRODALOM: — 1. <i>Tóth Árpád utolsó kötete</i> . — (Tóth Árpád: <i>Lélektől lélekig</i> .) — Kéky Lajostól.	
2. <i>Egy új regényíró</i> . — (Márai Sándor: <i>Bébi, vagy az első szere- lem</i> .) — r. r.-től.	
3. <i>Egy győri polgár naplója a szabadságharc korából</i> . — (Lám Frigyes: <i>Egy győri polgár a reformkorszakban</i> .) — Kerekes Emiltől	472

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőségnek illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

JÓSIKA MIKLÓS MŰVEI

*Teljes szövegű, az író eredeti kézírata alapján készült,
változatlan, hű kiadások.*

Abafi	5.—
A csehek Magyarországon	14.—
A két mostoha	3.20
A két barát	5.60
A szegedi boszorkányok	4.80
A szegény ember dolga	6.40
A tudós leánya	4.80
A zöld vadász	4.80
Egy magyar család a forradalom alatt	19.20
Jósika István	8.—
Két királynő	3.20
Pygmalion	3.20
II. Rákóczi Ferenc	12.80
Régibb és újabb novellák	6.40
Utolsó Batori	12.—
Várt leány várat nyert	4.80
Zólyomi	2.40

VAS GEREBEN MŰVEI

*Teljes szövegű, az író eredeti kézírata alapján készült,
változatlan, hű kiadások.*

Nagy idők, nagy emberek	Fűzve	7.—
Pörös atyafiak	«	9.—
Egy alispán	«	10.—
Garasos arisztokrácia	«	7.—
Jurátus élete	«	5.—
Életunt ember	«	5.—
II. József császár	«	5.—
Parlagi képek	«	5.—

BARABÁS ÁBEL: **VAS GEREBEN ÉLETE**

Fűzve 5 pengő.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

† RÁKOSI JENŐ †

EMLÉKEZÉSEK

Adatok Magyarország történetéhez

1848—1926

A három kötet díszes félbörkötésben 48 pengő.

★

RÁKOSI JENŐ MŰVEI

12 kötetben

Művészies egészszedezskötésben 100 pengő, fűzve 60 pengő.

GYULAI PÁL MŰVEI

Költeményei. I—II. ... Fűzve 9-20

Változatok és képek ... „ 8—

Tartalma: Egy régi udvarház, Nők a tükör előtt, Vén színész, Három beteg, Egy anya, Glück-Szerencse úr, A fősvény halála, Az első magyar komikus.

Egy régi udvarház. — Nők a tükör előtt. —

A vén színész ... „ 6—

Varju István ... „ 2—

Vörösmarty életrajza ... „ 4—

Katona és Bánk bánja ... „ 8—

Bírálatok ... „ 5—

Kritikai dolgozatok ... „ 10—

Emlékbeszédek. I—II. ... „ 10—

Dramaturgiai dolgozatok. I—II. ... „ 16—

Irodalmi emlékei ... „ 6—

Gyulai Pál esztétikája

(Gyulai-breviárium) szerk. Mitrovics Gy. „ 4—

Amateur-kiadás.

Nők a tükör előtt.

E könyvből 100 finom velinapapirosra és 400 fa-mentes papirosra nyomtatott számozott példány készült. Művészi összeállítását és a díszítő rajzo-
kat Jaschik Álmós festőművész tervezte.

1—100. szám egész bőrkötésben ... 28—

101—500. szám félbörkötésben ... 18—

A FRANKLIN-TÁRSULAT

kiadói tevékenysége az 1928-ik évben

I. Közlemény.

Magyar írók munkái.

	Pengő
Almásy János: Hatezer magyar közmondás *) — — — — —	fűzve 4.—
Bodnár István: Mesemondás. Elbeszélések — — — — —	„ 8.—
Fáy András: A Bélteki-ház. Regény két kötetben *) — — — — —	„ 14.—
Földi Mihály: A csábító. Regény — — — — —	„ 8.—
— A láthatatlan út. Elbeszélések — — — — —	„ 6.—
Iványi Ödön: A püspök atyafisága. Regény két kötetben *) — — — — —	„ 10.—
Jókai Mór: Politikai divatok. Regény (új kiadás) — — — — —	„ 10.—
— Egy az Isten. Regény két kötetben (új kiadás) — — — — —	„ 14.—
Jósika Miklós: Csehek Magyarországon. Regény két kötetben *) — — — — —	„ 14.—
— Az utolsó Bátor. Regény két kötetben *) — — — — —	„ 12.—
Kemény Zsigmond: A rajongók. Regény két kötetben *) — — — — —	„ 14.—
Kóbor Noémi: Elmult világok. Kis regények — — — — —	„ 6.—
Magyar Klasszikusok 40 kötetben — — — — —	kötve 148.—
Molnár Ferenc munkái. Gyűjteményes kiadás 20 kötetben — — — — —	„ 125.—
Molnár Ferenc: Toll. Feljegyzések — — — — —	fűzve 7.—
— Olympia. Színmű — — — — —	„ 4.—
Pálffy Albert: Egy mérnök regénye. Regény *) — — — — —	„ 6.50
Pintér Jenő: Képes Magyar Irodalomtörténete. Két kötet. Diszkiadás — — — — —	fűzve 46.—, kötve 65.—
Prímás-Album. Dr. Serédi Jusztinián tiszteletére. Album-alakú diszkiadás — — — — —	kötve 50.—
Révay József: Zarándokút a kegyhelyekre. Albumalakú diszkiadás színes műmellékletekkel — — — — —	„ 44.—
Szász Béla: Versek — — — — —	fűzve 6.—
Szász Károly: Képek és történetek. Elbeszélések — — — — —	„ 5.—

A *) jellel ellátott művek címlapkiadások.

Külföldi írók munkái.

Külföldi Regényírók.

	Pengő
Bonsels: Tündérvilág. Regény — — — — — füzve	4:50, kötve 7:—
Galsworthy: A fehér majom. Regény — — — — — füzve	7:—, kötve 9:50
— Az ezüst kanál. Regény — — — — — füzve	7:50, kötve 10:—
Sinclair Lewis: Arrowsmith. Regény két kötetben — — — — — füzve	12:—
	kötve 17:—
H. G. Wells: Az új Machiavelli. Regény három kötetben (új kiadás) — — — — — füzve	7:50, kötve 15:—
— A püspök lelke. Regény — — — — — füzve	5:50, kötve 8:—
— Joan és Péter. Regény két kötetben füzve	13:—, kötve 18:—
— Házasság. Regény (új kiadás) — — — — — füzve	8:50
— Emberistenek. Regény (új kiadás) — — — — —	4:50
Stefan Zweig: Az érzések zürzavara. Három kis regény — — — — —	5:—
	kötve 7:50

Külföldi írók.

Ossendowski: A sivatag népe — — — — —	kötve 10:—
---------------------------------------	------------

Mindnyájunk Könyvtára.

Lesage: A sánta ördög. Regény — — — — —	füzve 4:—
P. Mérimée: Testvérharc. Regény — — — — —	4:50

Kultúra és Tudomány.

Angyal Dávid: Szakaszok Magyarország újabb történetéből, kötve	5:80
Bartók György: Böhm Károly — — — — —	5:50
Kárpáti Aurél: A kételkedő kritikus — — — — —	6:—
Stefan Zweig: Tolsztoj — — — — —	5:80

Világjárók.

Berger: Az örök tavasz szigetein — — — — —	kötve 6:40
Cholnoky Béla: Gróf Teleky Sámuel útja Kelet-Afrikában — — — — —	6:40
Hedin Sven: Belső-Ázsia küszöbén — — — — —	6:40
Mansilla: A pampák utolsó vad indiánjai — — — — —	6:40
Mungo Park: A Gambiától a Nigerig — — — — —	6:40
Wegener: Egy világjáró emlékeiből — — — — —	6:40

Kaphatók minden könyvkereskedésben, valamint a

FRANKLIN-TÁRSULAT könyvkereskedésében,

Budapest, IV., Egyetem-utca 4. és

LAMPEL R. könyvkereskedésében,

Budapest, IV., Andrássy-út 21.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

KÜLFÖLDI REGÉNYÍRÓK

új kötete

STEFAN ZWEIG

AZ ÉRZÉSEK ZÚRZAVARA

(Verwirrung der Gefühle)

Fordította **Kiss Dezső**

A lélek rejtett szenvedélyeinek három kis regénye

Egészvászonkötésben 7 pengő 50 fillér, fűzve 5 pengő

OSSENDOWSKI

új könyve

A SIVATAG NÉPE

Az «Állatok, emberek és Istenek» világhírű írójának izgalmas afrikai útja

Egészvászonkötésben 10 pengő

MAGYAR KÖNYVTÁR

új sorozata

1111—12. *Mikszáth* : A fekete kakas

1113. *Kipling* : Suddhoo házában

1114—15. *Conan Doyle* : A beryll-fejék története

1116—17. *Lovik Károly* : Szergiusz

1118—20. *Ibsen* : Nóra

Egy-egy szám 40 fillér

OLCSÓ KÖNYVTÁR

új sorozata

2121. <i>Kivi</i> : A pusztai vargáék	---	---	---	---	---	P	3.—
2122. <i>Almási Tihannér</i> : Cigány Panna	---	---	---	---	---	«	1-20
2123. <i>Berczik Árpád</i> : Az igmándi kispap	---	---	---	---	---	«	1-20
2124. <i>Andersen</i> : Az én életem meséje	---	---	---	---	---	«	—80
2125. <i>Mérimée</i> : Guillot Arsène	---	---	---	---	---	«	—80

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

SZENTHELYEK KÖNYVE

ZARÁNDOKÚT A SZENTHELYEKRE

Írta

Dr. Révay József

a «Szentek legendái» szerzője

Bevezette

Dr. Lepold Antal

pápai prelátus

A Szentföld, Róma, Assisi, Padova, Lourdes, a külföldi és magyarországi Mária-kegyhelyek ismertetése bensőséges lelki zárandoklat formájában

Albumalakú diszkiadás színes műmellékletekkel, egészvászonkötésben 44 pengő

KULTÚRA ÉS TUDOMÁNY

új kötetei

STEFAN ZWEIG

TOLSZTOJ

Fordította

Sajó Sándor

Illusztrált kiadás

Kötve 5 pengő 80 fillér

BARTÓK GYÖRGY

BÖHM KÁROLY

A kiváló magyar filozófus
életművének beható
ismertetése

Kötve 5 pengő 50 fillér

SZÁSZ BÉLA

VERSEK

A Kisfaludy-Társaság könyvtárában

Ára 6 pengő

891.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

617. SZÁM

1929 ÁPRILIS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1929

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. RUDOLF TRÓNÖRÖKÖS. — Angyal Dávidtól — — — — —	1
II. IRODALMUNK NEMZETI JELLEME. — Császár Elemértől — — —	25
III. SHAKESPEARE MŰHELYÉBŐL. — Sebestyén Károlytól — — —	41
IV. SZINYEI MERSE PÁL POLITIKAI IDEÁLJAI. — Jeszenszky Sándortól — — — — —	60
V. A SZÍNJÁTSZÁS ESZTÉTIKÁJÁNAK VÁZLATA. (I.) — Németh Antaltól — — — — —	75
VI. BLACKWELL ANDRÁS JÓZSEF ANGOL ÜGYNÖK MAGYAR- ORSZÁGI KÜLDETÉSEL. 1843—1848. (II.) — Horváth Jenőtől —	102
VII. CARL SPITTELER: OLYMPOSZI TAVASZ-A. — Költemény, német- ből — Kállay Miklóstól — — — — —	116
VIII. SZEMLE: 1. Rákosi Jenő. — Berzeviczy Alberttől.	
2. Képzőművészet. — Ybl Ervintől — — — — —	141
IX. IRODALOM: 1. Concha Győző összegyűjtött dolgozatai. — Ereky Istvántól.	
2. Egy önéletrajzi regény. — (Komáromi János: Régi ház az országútnál.) — —s.-től — — — — —	153

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

618. SZÁM

1929 MÁJUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1929

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. GRÓF TELEKI LÁSZLÓ KATASZTRÓFÁJA. — Berzeviczy Alberttől	161
II. GYÖRGY ENDRE EMLÉKEZETE. — Bernát Istvántól	180
III. MONTI EZREDES ÉS AZ OLASZ LÉGIÓ SZEREPE A MAGYAR SZABADSÁGHARCBA. — Hory Etelkától	214
IV. CSONKA-MAGYARORSZÁG ELLENSÉGES MEGSZÁLLÁSA ÉS KULTURÁLIS KÁRAINK. — Olay Ferencről	234
V. SZÁSZ KÁROLY. — Voinovich Gézáról	244
VI. BLACKWELL ANDRÁS JÓZSEF ANGOL ÜGYNÖK MAGYARORSZÁGI KÜLDETÉSEI. 1843—1848. (III.) — Horváth Jenőtől	254
VII. A SZÍNJÁTSZÁS ESZTÉTIKÁJÁNAK VÁZLATA. (II.) — Németh Antaltól	281
VIII. A NIDA-PARTI LEGÉNYEK. — Komáromi Jánostól	306
IX. GYALOGJÁRÓ EMBER ÉNEKE. — Költemény. — Sik Sándortól	313
X. IRODALOM: 1. <i>Két évtized lírai termése.</i> — (Lampérth Géza: <i>Csendes ünnep.</i>) — r. r.-től.	
2. <i>Az elszakított területek magyar irodalmi almanachja.</i> — (Reinel János: <i>Új Auróra.</i>) — —s.-től	317

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtáros is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

619. SZÁM

1929 JÚNIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1929

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A KÉT EÖTVÖS. — Berzeviczy Alberttől	321
II. A KISEBBSÉGI KÉRDÉS. — Lukács Györgytől	331
III. ÍRÓ ÉS KÖZÖNSÉG. — Surányi Miklóstól	344
IV. CSEHSZLOVÁKIÁBA IRÁNYULÓ MEZŐGAZDASÁGI KIVITE- LÜNK JELENTŐSÉGE. — Ifj. Mágocsy-Dietz Sándortól	348
V. HÓMAN ÉS SZEKFÜ MAGYAR TÖRTÉNETE. — Török Páltól	377
VI. A KARTELEK TÖRVÉNYES SZABÁLYOZÁSÁRÓL. — Márkus Györgytől	420
VII. TÖRTÉNETÍRÁS ÉS TÖRTÉNETFILOZÓFIA. (I.) — Marót Károlytól	449
VIII. KÖLTEMÉNYEK: — <i>Őszi fülltetés.</i> — <i>Tavaszi a télben.</i> — <i>Az élet országútján.</i> — Vargha Gyulától	463
IX. SZEMLE: 1. <i>Egységes magyar irodalom.</i> — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>Három opera-bemutató.</i> — Papp Viktortól	466
X. IRODALOM: 1. <i>Proust kultusza.</i> — Elek Oszkártól.	
2. <i>Egy új írói életrajz.</i> — (Farkas Gyula: <i>Mécs László.</i>) — r. r.-től	473

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

PAÁL LÁSZLÓ

halálának 50 éves fordulójára megjelent

Dr. LÁZÁR BÉLA

**PAÁL LÁSZLÓ
ÉLETE ÉS MŰVÉSZETE**

Új kiadás, Paál László egész munkásságának első feldolgozása, 130, részben először közölt reprodukcióval és színes műmelléklettel

Számozott amatőr-kiadás

félbőrkötésben

9 színes műmelléklettel

80 pengő

Rendes kiadás

diszes egésvászonkötésben

2 színes műmelléklettel

40 pengő

FÖLDI MIHÁLY

új regénye

ÖVÉK AZ ÉLET

A népszerű író új regényében is a lélek rejtett szenvedélyeit tárja fel drámai izgalmú történet keretében

Fűzve 8 pengő

II. SZÁSZ KÁROLY

A MI NÓTÁNK

VERSEK

Egy költő-család izzó, ősi magyarsága szólal meg legfiatalabb nemzedékében új hangon és új érzésekkel

Fűzve 5 pengő

A KÜLFÖLD NAGY REGÉNYEI

A modern regény reprezentatív könyvsorozata

30 kötetben

Díszes, művészi egészvászonkötésben **125**— pengő

A gyűjtemény tartalma:

Balzac: Ursule Mirouet.

Barrès: Kitépott sarjak I/II.

Bonsels: Emberek útja.

Tündérvilág.

Csehov: A semmirekellő. — A halál árnyai.

Dosztoevszkij: Netocska Nezvanova.

Duhamel: Éjféli vallomás.

Dümov: A szélhalászok.

Gide: Meztelen.

Gogoly: Régimódi földesurak.

Bulyba Tárász.

Gorkij: Gorgyjejev Foma I/II.

Hauptmann: Thiel pályáőr. — A soanai eretnek.

Hémon: Mária Chapdelaine.

Jerome K. Jerome: Minden út a Kálváriára vezet.

Lewis: Arrowsmith I/II.

Loti: Izlandi halász.

Löns: A második arc.

Nansen: A Menthe-testvérek. — Mária.

Noailles: Új remény.

Reade: A földönfutó örökös.

Schnitzler: Garlan Berta asszony.

Shaw: Cashel Byron mestersége.

Stevenson: A balantraei földesúr.

Turgonyev: Tavaszi hullámok. — Első szerelem.

Unamuno: Kőd.

Zweig: Az érzések zűrzavara.

Megrendelhető előnyös havi részletfizetési feltételek mellett a

FRANKLIN-TÁRSULAT könyvkereskedésében,

Budapest, IV., Egyetem-utca 4.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

PAÁL LÁSZLÓ
halálának 50 éves fordulójára megjelent

Dr. LÁZÁR BÉLA
PAÁL LÁSZLÓ
élete és művészete

Új kiadás, Paál László egész munkásságának első feldolgozása, 130, részben először közölt reprodukcióval és színes műmelléklettel

Számozott amatőr-kiadás
félbőr-kötésben
9 színes műmelléklettel
80 pengő

Rendes kiadás
díszes egészvászonkötésben
2 színes műmelléklettel
40 pengő

FÖLDI MIHÁLY
új regénye
ÖVÉK AZ ÉLET

A népszerű író új regényében is a lélek rejtett szenvedélyeit tárja fel drámai izgalmú történet keretében

Fűzve 8 pengő

A KÜLFÖLDI REGÉNYÍRÓK

új kötetei

COMTESSE DE NOAILLES

ÚJ REMÉNY

A kiváló francia író nő
magyar nyelven először meg-
jelent regénye

Egészvászonkötésben 6 P
Fűzve 3 pengő 50 fillér

CHARLES READE

A FÖLDÖNFUTÓ ÖRÖKÖS

A modern kalandregény
egyik irodalmi értékű rep-
rezentánsa

Egészvászonkötésben 6-50 P
Fűzve 4 pengő

VILÁGJÁRÓK

UTAZÁSOK ÉS KALANDOK

Franklin-kiadás.

Hírnevés utazók, felfedezők kalandos útját. — Valóságos átért kalandok, amelyek érdekfeszítőbbek, mint a legjobb kalandregény

Minden kötet gazdagon illusztrálva és egészvászonkötésben 6'40 P

BERGER: Az örök tavasz szigetén.

A romantikus Havai szigete, a föld csodálatos édenkertje a világháború után.

CHOLNOKY BÉLA: Gróf Teleki Sámuel útja.

A magyar utazó felfedező útja a Rudolf- és Stefánia-tóhoz Afrikán keresztül.

W. H. GILDER: A «Jeannette» pusztulása.

Küzdelmes út a hajótöröttek felfedezésére Szibéria hó-sivatagjain át.

SVEN HEDIN: Belső-Ázsia küszöbén.

A fiatal Hedin hatalmas vándorútja Ázsia belsejébe.

MANSILLA: A pampák utolsó vad indiánjai.

Mansilla tábornok könyve az indiánusok regényes életéről és szokásairól.

G. NACHTIGAL: Szahara és Szudán.

Hogy vitte Nachtigal a német császár ajándékát öt évi bolyongás után egy néger királynak?

MUNGO PARK: A Gambiától a Nigerig.

A Niger sölőibe vezet a kalandos lelki skót Afrika-utazó izgalmas érdekességű útja.

A. PHILLIP: Ausztrália honalapítói.

Egy modern honalapítás kalandos története: hogy lett a fegyvergyarmatból virágzó, boldog világrész.

G. SCHWEINFURTH: Afrika szívében.

A nagy német utazó világhírű könyve bolyongásairól és felfedezéseiről a Nilus és Kongó vízválasztója vidékén.

G. WEGENER: Egy világjáró emlékei.

A németek hírneves felfedező utazójának évtizedes vándorútja három világrészben.

Kapható minden könyvkereskedésben.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

GALSWORTHY
A FORSYTE SAGA

teljes sorozata megjelent. — Hat kötetben.

A FORSYTE SAGA

- I. A vagyon ura
II. Vénasszonyok nyara — Bíró előtt
III. Ébredés — Ez a ház kiadó

Fordította Kiss Dezső

A három kötet egészvászonkötésben 25.50. Füzve 18 pengő

A FEHÉR MAJOM

Fordította Kiss Dezső

Egészvászonkötésben 9.50. Füzve 7.— pengő

AZ EZÜST KANÁL ÉS KÉT INTERMEZZÓ

Fordította Kiss Dezső és Házsongárdy Gábor

Egészvászonkötésben 10.— Füzve 7.50 pengő

HATTYÚDAL

Fordította Házsongárdy Gábor

Egészvászonkötésben 10.— Füzve 7.50 pengő

GALSWORTHY EGYÉB MŰVEI

A SÖTÉT VIRÁG

Fordította Házsongárdy Gábor

Egészvászonkötésben 6.50. Füzve 4.— pengő

A SZIGETI KÉPMUTATÓK

Fordította Kiss Dezső

Egészvászonkötésben 8.— Füzve 5.50 pengő

Kapható minden könyvkereskedésben

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

PAÁL LÁSZLÓ

halálának 50 éves fordulójára megjelent

Dr. LÁZÁR BÉLA

PAÁL LÁSZLÓ

élete és művészete

Új kiadás, Paál László egész munkásságának első feldolgozása, 130 részben először közölt reprodukcióval és színes műmelléklettel

Számozott amatőr-kiadás
félbőr-kötésben
9 színes műmelléklettel

80 pengő

Rendes kiadás
diszes egészvászonkötésben
2 színes műmelléklettel

40 pengő

A KÜLFÖLDI REGÉNYÍRÓK

új kötetei

COMTESSE DE NOAILLES

ÚJ REMÉNY

A kiváló francia író nő
magyar nyelven először meg-
jelent regénye

Egészvászonkötésben **6 P**
Füzve **3 pengő 50 fillér**

CHARLES READE

A FÖLDÖNFUTÓ ÖRÖKÖS

A modern kalandregény
egyik irodalmi értékű rep-
rezentánsa

Egészvászonkötésben **6-50 P**
Füzve **4 pengő**

A MINDNYÁJUNK KÖNYVTÁRA

új kötetei

PROSPER MÉRIMÉE

TESTVÉRHARC

A Szent Bertalan-éj regénye,
Mérimée egyik főműve

Füzve **4 pengő 50 fillér**

STACPOOLE

SZABADULÁS

Mulatságos kalandos regény
Mme. Dubarry korából

Füzve **4 pengő 50 fillér**